

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ»**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
“ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ ΩΣ ΚΟΙΝΟ”**

Χαράλαμπος Νικολάου Σοφιάδης

**ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ:
Πασχάλης Αρβανιτίδης, Αναπληρωτής Καθηγητής Π.Θ.**

ΒΟΛΟΣ, 2020

Υπεύθυνη Δήλωση

Βεβαιώνω ότι είμαι συγγραφέας αυτής της διπλωματικής εργασίας και ότι κάθε βοήθεια την οποία είχα για την προετοιμασία της, είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται στη διπλωματική εργασία. Επίσης έχω αναφέρει τις όποιες πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων, είτε αυτές αναφέρονται ακριβώς, είτε παραφρασμένες. Ακόμη, βεβαιώνω ότι αυτή η πτυχιακή εργασία προετοιμάστηκε από εμένα προσωπικά ειδικά για τις απαιτήσεις του προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών στην Εφαρμοσμένη Οικονομική του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Βόλος, Ιανουάριος 2020

Ευχαριστίες

Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή μου κύριο Πασχάλη Αρβανιτίδη, για την συνεχή υποστήριξη, το ενδιαφέρον και την αμέριστη κατανόηση που επέδειξε κατά την εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Χωρίς την πολύτιμη βοήθεια και καθοδήγηση του, η μελέτη αυτή δεν θα μπορούσε να υλοποιηθεί. Έπειτα θα ήθελα να εκφράσω την βαθιά ευγνωμοσύνη μου στην οικογένειά μου, στους ανθρώπους εκείνους που πίστεψαν σε μένα και στάθηκαν δίπλα μου καθ' όλη τη διάρκεια αυτού του ταξιδιού.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες	3
Περιεχόμενα.....	4
Περίληψη	8
Abstract.....	9
Κατάλογος Πινάκων	10
Κατάλογος Εικόνων.....	11
Αρκτικόλεξα.....	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.	
ΤΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ, ΣΚΟΠΟΣ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ	
1.1 Εισαγωγή	12
1.2 Σκοπός και στόχοι εργασίας	14
1.3 Μεθοδολογία έρευνας.....	15
1.4 Επισκόπηση κεφαλαίων.....	15
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.	
ΚΟΙΝΑ: ΜΟΝΤΕΛΑ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΚΑΙ ΔΟΜΕΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ	
2.1 Εισαγωγή	18
2.2 Κοινά αγαθά και Κοινά.....	18
2.2.1 Τα Κοινά.....	19
2.2.2 Τύποι κοινών.....	23
2.2.3 Οι Κοινοί πόροι και τα χαρακτηριστικά τους.....	24
2.3 Η διαχείριση των κοινών πόρων.....	29
2.3.1 Η, κατά Hardin, τραγωδία των «κοινών»	31
2.4 Μορφές δομών διακυβέρνησης	34

2.4.1 Κρατικοποίηση	37
2.4.2 Ιδιωτικοποίηση	38
2.4.3 Τα Κοινά: Ένας τρίτος δρόμος	38
2.5 Προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση αποτελεσματικών δομών διακυβέρνησης	42
2.6 Συμπεράσματα	58

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ – ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ

3.1 Εισαγωγή	61
3.2 Χρονολογικό πλαίσιο	62
3.2.1 Η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία και η Τετραρχία	63
3.2.2 Πρώιμη Βυζαντινή περίοδος (324-610)	64
3.2.3 Μέση Βυζαντινή περίοδος (610-1204)	66
3.2.4 Ύστερη Βυζαντινή περίοδος (1204-1453)	69
3.3 Η κοινωνία στο Βυζάντιο	71
3.4 Η οικονομία την Μέση Βυζαντινή Περίοδο	77
3.4.1 Η Βυζαντινή οικονομία μέσα στο χρόνο (610-1204)	77
3.4.2 Κράτος και οικονομία	85
3.5 Η Νομοθεσία	89
3.6 Ο ρόλος της θρησκείας και της Εκκλησίας στην Αυτοκρατορία	97
3.7 Συμπεράσματα	106

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4.

Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΩΝ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΩΝ

4.1 Εισαγωγή	108
4.2 Η Ιστορική εξέλιξη του μοναχισμού	109

4.2.1 Οι απαρχές του μοναστικού κινήματος	109
4.2.2 Τα μοναστήρια της μέσης βυζαντινής περιόδου.....	113
4.3 Η οργάνωση των μοναστηριών.....	117
4.3.1 Τύποι και κατηγορίες μοναστηριών	118
4.3.1.1 Λαύρα, κοινοβιακό και ιδιόρρυθμο μοναστήρι	119
4.3.1.2 Ανδρικά, γυναικεία και μικτά μοναστήρια.....	122
4.3.1.3 Σταυροπηγιακά, αυτοκρατορικά και αυτοδέσποτα μοναστήρια	125
4.3.1.4 Αστικά και μη αστικά μοναστηριακά ιδρύματα	128
4.3.1.5 Αριστοκρατικά και μη αριστοκρατικά ιδρύματα.....	130
4.3.2 Οργανωσιακή Διάρθρωση	132
4.3.3 Εσωτερική δομή.....	136
4.4 Δρώντες.....	142
4.4.1 Ο μοναχός	142
4.4.2 Ηγούμενος.....	147
4.4.3 Κτήτορας.....	151
4.5 Θεσμικό πλαίσιο	159
4.5.1 Κτητορικά τυπικά	160
4.5.2 Εκκλησιαστικοί κανόνες.....	162
4.5.3 Αυτοκρατορική Νομοθεσία	164
4.5.4 Μοναστική παράδοση.....	167
4.6 Μοναστηριακή περιουσία.....	169
4.6.1 Τα είδη των περιουσιακών στοιχείων.....	170
4.6.1.1 Ακίνητη Ιδιοκτησία.....	171
4.6.1.2 Κινητή Ιδιοκτησία.....	173
4.6.2 Πηγές και τρόποι απόκτησης περιουσίας	173
4.7 Η συμβολή του θεσμού στην Αυτοκρατορία.....	177
4.7.1 Η επίδραση στην πνευματική ζωή	178

4.7.2 Η κοινωνική προσφορά	179
4.7.3 Ο οικονομικός ρόλος των μοναστηριών	181
4.7.4 Η πολιτιστική συνεισφορά.....	183
4.8 Συμπεράσματα	185

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5.

ΤΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ ΩΣ ΚΟΙΝΑ

5.1 Εισαγωγή	188
5.2 Το ερευνητικό πλαίσιο.....	188
5.3 Κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον (ΚΕΠ).....	192
5.4 Συστήματα και μονάδες πόρων (ΣΜΠ)	198
5.5 Συστήματα διακυβέρνησης (ΣΔ)	201
5.6 Δρώντες (Δ)	208
5.7 Περιπτώσεις δράσης (ΠΔ)	211
5.8 Συσχετιζόμενα οικοσυστήματα (ΟΙΚ).....	217
5.9 Συμπεράσματα	220

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

6.1 Συμπεράσματα.....	228
-----------------------	-----

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	238
---------------------------	-----

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Τίτλος: «Το Βυζαντινό μοναστήρι ως κοινό»

Κατά την διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, τα κοινά θα αναδειχτούν ως μια εναλλακτική λύση αποτελεσματικής διαχείρισης των κοινών αγαθών, που παρέχει την δυνατότητα να αντιμετωπίσουμε επιτυχώς σημαντικές προκλήσεις βιώσιμης ανάπτυξης και αειφορίας του πλανήτη. Αυτό το γεγονός θα έχει ως συνέπεια ένα πλήθος ερευνητών να ασχοληθεί με το αντικείμενο, παράγοντας σημαντικό όγκο βιβλιογραφίας. Ωστόσο, παρά την εκτεταμένη έρευνα, οι μελετητές των κοινών έχουν επικεντρώσει ελάχιστα το ενδιαφέρον τους σε δομές συλλογικής διαχείρισης αγαθών, που οργανώθηκαν και αναπτύχθηκαν στο παρελθόν. Ένα τέτοιο παράδειγμα ιστορικού κοινού είναι τα βυζαντινά μοναστηριακά ιδρύματα, η ανάδειξη και μελέτη των οποίων αποτελεί το θέμα της παρούσας μελέτης. Χρησιμοποιώντας ποιοτικές μεθόδους ιστορικής θεσμικής ανάλυσης και το μεθοδολογικό εργαλείο του Κοινωνικό - Οικολογικού Συστήματος, η εργασία συζητά τα χαρακτηριστικά της μέσης βυζαντινής εποχής και του μοναστηριακού θεσμού, εντοπίζοντας τα ιδιαίτερα στοιχεία του που μας επιτρέπουν να τον στοιχειοθετήσουμε ως κοινό. Συμπεραίνεται ότι το βυζαντινό μοναστήρι αποτέλεσε μια περίπτωση ιδιαίτερου ιστορικού κοινού, η κοινότητα του οποίου διέπονταν από ένα ισχυρό αξιακό πλαίσιο χριστιανικών αξιών, υψηλό κοινωνικό κεφάλαιο και αξιόπιστες δομές διακυβέρνησης και αξιοποίησης των κοινών αγαθών και πόρων της. Πάρα την έλλειψη αμεσοδημοκρατικών διαδικασιών (στοιχείο το οποίο χαρακτηρίζει τα σύγχρονα κοινά), το μοναστικό κοινό θα καταφέρει όχι μόνο να αυτό-διαχειριστεί επιτυχώς τους πόρους του αλλά και να αναδειχθεί ως σημαντικός οικονομικός, κοινωνικός, πολιτιστικός και πνευματικός θεσμός. Το αξιόπιστο, ισχυρό αλλά και ευέλικτο θεσμικό πλαίσιο που θα αναπτύξει, θα του επιτρέψει να προσαρμοστεί στις επικείμενες αλλαγές και θα εγγυηθεί την επιβίωσή του έως και σήμερα.

Λέξεις Κλειδιά: Κοινά, Αυτό-διαχειριζόμενοι θεσμοί, Βυζαντινά μοναστήρια, Ιστορική Θεσμική Ανάλυση, Κοινωνικό – Οικολογικό Σύστημα.

Κωδικοί JEL: P48, O13, Z12, B52, B4

ABSTRACT

Title: “The Byzantine monastery as a common”

Over the past few decades, the commons has emerged as an alternative solution to the management of common goods, enabling to successfully deal with the global challenges of sustainable development. This gave rise to a large number of studies on the topic, producing a significant volume of scientific literature. However, despite this growing research, the scholars of the commons have placed little emphasis on the study of the collective management structures of the past. One such example of historical commons is the Byzantine monastic institution, the study of which is the subject of the current work. Using the qualitative methodological techniques of historical-institutional analysis and the analytical tool of the Social-Ecological System, this paper discusses the features of both the middle byzantine period and the monastic institution and identifies the particular elements that allow us to classify the latter as a commons. It is concluded that the Byzantine monastery was a successful case of a particular historical commons, the community of which, imbued with a robust framework of Christian values, was developed a high level of social capital and credible governance structures, all of which contributed to the sustainable management of the common goods and resources. Despite the lack of direct democratic processes (something which characterizes the modern commons), the monastic common has been able not only to successfully self-manage its resources but also to establish itself as an important economic, social, cultural and spiritual institution. The reliable, robust and yet, flexible institutional framework that it had developed, allowed it to adapt to the upcoming changes and guaranteed its survival until today.

Key Words: Commons, Self-managed institutions, Byzantine monasteries, Historical Institutional Analysis, Social-Ecological System

JEL Codes: P48, O13, Z12, B52, B4

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2		
Πίνακας 2.1	Τύποι αγαθών σύμφωνα με την συμβατική οικονομική θεωρία	σ. 28
Πίνακας 2.2	Τύποι περιουσιακών δικαιωμάτων των κοινών αγαθών.	σ. 35
Πίνακας 2.3	Καθεστώς διακυβέρνησης των κοινών αγαθών (ανάλογα με την κατανομή των περιουσιακών δικαιωμάτων).	σ. 36
Πίνακας 2.4	Κρίσιμες συνθήκες για τη διαμόρφωση αποτελεσματικών δομών διακυβέρνησης των κοινών, όπως διατυπώθηκαν από διαφορετικούς μελετητές και ενοποιήθηκαν υπό τον Arun Agrawal (2003)	σ. 52
Πίνακας 2.5	Πρώτη και δεύτερη βαθμίδα μεταβλητών ενός Κοινωνικού - Οικολογικού Συστήματος	σ. 54
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4		
Πίνακας 4.1	Τύποι και κατηγορίες μοναστηριακών καθιδρυμάτων	σ. 119
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5		
Πίνακας 5.1	Κοινωνικό – Οικολογικό Σύστημα και μεταβλητές ανάλυσης	σ. 191
Πίνακας 5.2	Το Κοινωνικό - Οικολογικό Σύστημα των Βυζαντινών Μοναστηριών	σ. 220

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2		
Εικόνα 2.1	Η τυπολογία των κοινών πόρων	σ. 26
Εικόνα 2.2	Η αλληλεπίδραση των σχέσεων της κοινότητας των χρηστών	σ. 50
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5		
Εικόνα 5.1	Το αναθεωρημένο πλαίσιο του Κοινωνικό-Οικολογικού Συστήματος μαζί με τα πολλαπλά συστατικά στοιχεία (μεταβλητές) πρώτου επιπέδου	σ. 190

ΑΡΚΤΙΚΟΛΕΞΑ

Κ.Ο.Σ. Κοινωνικό – Οικολογικό Σύστημα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.

ΤΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ, ΣΚΟΠΟΣ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

1.1 Εισαγωγή

Το ενδιαφέρον γύρω από τους κοινούς πόρους (common resources) και τη διαχείριση τους δεν αποτελεί ένα σύγχρονο φαινόμενο. Το θεμελιώδες αυτό ζήτημα ανακύπτει από τις απαρχές της ιστορίας, όταν οι άνθρωποι αποφασίζουν να ζήσουν ομαδικά σε οργανωμένες κοινότητες και αντιλαμβάνονται ότι η ελεύθερη πρόσβαση και η κοινή χρήση αγαθών οδηγεί πολλές φορές στην υπερεκμετάλλευση και την υποβάθμισή τους (Μπριασούλη, 2003).

Ωστόσο τις τελευταίες δεκαετίες το «πρόβλημα» των κοινών πόρων και το ζήτημα της βιώσιμης εκμετάλλευσής τους επανέρχεται δυναμικά στον δημόσιο διάλογο, σε μια απόπειρα να βρεθούν αποτελεσματικότεροι τρόποι διαχείρισης και εναλλακτικές μορφές οργάνωσής των ενδιαφερομένων. Βασική αιτία αυτού του αυξανόμενου ενδιαφέροντος αποτελούν οι διάχυτες ανησυχίες, σε παγκόσμιο επίπεδο, για την υποβάθμιση του περιβάλλοντος και την εξάντληση των φυσικών πόρων. Καθώς ο παγκόσμιος πληθυσμός συνεχίζει να αυξάνεται με ραγδαίους ρυθμούς οι άνθρωποι αρχίζουν να συνειδητοποιούν ότι οι διαθέσιμοι πόροι μας, φυσικοί ή ανθρωπογενείς, είναι εκ φύσεως πεπερασμένοι και δυνητικά εξαντλήσιμοι. Δυστυχώς μπροστά σε αυτή την ζοφερή πραγματικότητα, τόσο η κρατική ρύθμιση όσο και οι μηχανισμοί της ελεύθερης αγοράς, αδυνατούν πολλές φορές να προσφέρουν μια ικανοποιητική λύση για τη βιώσιμη διαχείριση αυτών των αγαθών.

Αυτό λοιπόν το κενό έρχονται να καλύψουν τα «κοινά», τα οποία αποτελούν δομές αυτό-οργάνωσης και αυτοδιαχείρισης των κοινών αγαθών από μια κοινότητα. Η ανάδειξη των κοινών ως ενός συγχρόνου εναλλακτικού θεσμού βιώσιμης διαχείρισης των κοινών πόρων θα πραγματοποιηθεί στη σύγχρονη συζήτηση μέσα από το επιστημονικό έργο της Elinor Ostrom. Η διακεκριμένη επιστήμονας, κάτοχος βραβείου Νομπέλ Οικονομικών (2009) για τη δουλειά της στο αντικείμενο, εξετάζοντας ποικίλα συστήματα διαχείρισης κοινών πόρων, θα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι πράγματι διαφαίνεται ένας τρίτος – εναλλακτικός – δρόμος, σχετικά με την διαχείριση των

κοινών αγαθών. Αυτός ο δρόμος κινείται πέρα από την συμβατική πρόταση περί ιδιωτικοποίησης ή κρατικοποίησης του πόρου και εστιάζει στην απόδοση περιουσιακών δικαιωμάτων σε μια κοινότητα χρηστών, οι οποίοι αναλαμβάνουν συλλογικά τη διαχείριση των κοινών τους πόρων (Αρβανιτίδης, 2017).

Μέσα στα επόμενα χρόνια οι θέσεις της Ostrom θα βρουν απήχηση σε πλήθος ερευνητών που προέρχονται από διαφορετικά πεδία της επιστήμης, και οι οποίοι θα μελετήσουν το θέμα παράγοντας ένα σημαντικό όγκο επιστημονικής βιβλιογραφίας. Μάλιστα η συζήτηση πολύ σύντομα θα επεκταθεί πέρα από τα στενά όρια των φυσικών (ή επονομαζόμενων «παραδοσιακών») κοινών πόρων και σε άλλους τομείς της σύγχρονης ζωής αναλύοντας ως κοινά θέματα όπως: ο αστικός χώρος, η γνώση, τα πολιτιστικά αγαθά και τα ψηφιακά δεδομένα. Έτσι σήμερα μιλούμε για παγκόσμια κοινά, αστικά κοινά, κοινά γνώσεως, πολιτιστικά κοινά και ψηφιακά κοινά.

Τι γίνεται όμως με εκείνες τις ιστορικές περιπτώσεις θεσμών που εμφανιστήκαν στο πέρασμα του χρόνου προσφέροντας εναλλακτικά συστήματα κοινής διαχείρισης πόρων και θεσμούς αυτορρύθμισης; Μπορούν τέτοιοι θεσμοί να χαρακτηριστούν ως κοινά και τι πολύτιμες γνώσεις έχουν να μας παρέχουν; Παρά την ανάπτυξη κάποιας σχετικής βιβλιογραφίας (π.χ. Αρβανιτίδης και Νασιώκα 2014, 2016), οι σημερινοί μελετητές των κοινών τείνουν να επικεντρώνουν ελάχιστα το ενδιαφέρον τους στην ανάλυση καθεστώτων συλλογικής διαχείρισης κοινών πόρων που έδρασαν στο παρελθόν. Ουσιαστικά σήμερα μιλάμε τόσο πολύ για τα κοινά ξεχνώντας ή παραβλέποντας, ότι η καταγωγή τους είναι το ίδιο αρχαία όσο και η δική μας. Ένα τέτοιο ιστορικό – παλαιό – κοινό αποτελούν τα βυζαντινά μοναστηριακά ιδρύματα. Ακολουθώντας λοιπόν η παρούσα εργασία προσπαθεί να καταδείξει κατά πόσο ο θεσμός των μοναστηριών εντάσσεται εντός του πλαισίου των κοινών. Αυτό επιχειρείται χρησιμοποιώντας σύγχρονα θεσμικά εργαλεία των κοινών, και ειδικότερα το Κοινωνικό – Οικολογικό Σύστημα.

Για μια σειρά από λόγους η έρευνα μας εστιάζει στο χρονικό πλαίσιο της μέσης βυζαντινής εποχής (610 – 1204). Πρώτον, η μελέτη των βυζαντινών μοναστηριών κατά την συγκεκριμένη περίοδο μας επιτρέπει να δούμε και να αναλύσουμε τον θεσμό στην πλήρη ανάπτυξή του, καθώς έχει ήδη μορφοποιηθεί και αποκρυσταλλωθεί μέσα από αιώνες μοναστηριακής ιστορίας, μεταρρύθμισης και παραδόσεως. Παράλληλα, την εποχή αυτή τόσο το βυζαντινό κράτος και η αυτοκρατορική εξουσία, όσο και η

βυζαντινή κοινωνία και οικονομία βρίσκονται και αυτά στην ακμή τους και αλληλεπιδρούν σημαντικά με το θεσμό. Τέλος ένας άλλος σημαντικός λόγος για την επιλογή μας αποτέλεσε το γεγονός ότι για την συγκεκριμένη χρονική περίοδο διαθέτουμε μια σχετική επάρκεια βιβλιογραφικών πηγών, η οποία απουσιάζει στην πρώιμη και την ύστερη βυζαντινή περίοδο.

1.2 Σκοπός και στόχοι εργασίας

Σκοπός της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι να μελετήσει και να αναδείξει το βυζαντινό μοναστήρι ως θεσμό κοινών (commons).

Υπό αυτή την έννοια οι στόχοι αυτής της έρευνας διαρθρώνονται γύρω από τα εξής επιμέρους ζητήματα:

- την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας των κοινών με στόχο της διαμόρφωση ενός θεωρητικού πλαισίου ανάλυσης τους,
- την εξέταση των ιδιαιτεροτήτων και των χαρακτηριστικών της χρονικής περιόδου, κατά την διάρκεια της οποίας αναπτύσσεται ο θεσμός των μοναστηριών,
- την μελέτη του μοναστικού κινήματος και των ιδρυμάτων του με την ταυτόχρονη θέσπιση ενός συνεκτικού κατανοητού πλαισίου περιγραφής της δομής, των μηχανισμών και της λειτουργίας των μοναστηριών ως θεσμός,
- την κατανόηση των μοναστηριών ως κοινά, η οποία προκύπτει μετά από προσεκτική ανάλυση των βασικών χαρακτηριστικών τους.

Η μελέτη αυτή εξυπηρετεί διττό σκοπό. Αφενός θα προσπαθήσει να εμπλουτίσει τη θεωρία και τη μεθοδολογία των κοινών καταδεικνύοντας πως ένας ιστορικός (θρησκευτικός) θεσμός, όπως είναι ο μοναχισμός και τα μοναστήρια του, αποτελεί στην ουσία ένα πετυχημένο κοινό (το οποίο επεβίωσε ως σήμερα). Αφετέρου θα επιχειρήσει την διαμόρφωση ενός συνεκτικού πλαισίου περιγραφής της δομής, των μηχανισμών και της λειτουργίας των μοναστηριών, το οποίο θα κινείται πέρα από τα στενά όρια της περιγραφικής ιστοριογραφίας. Βέβαια η θέαση ενός θρησκευτικού ιδρύματος (μοναστήρι) ως θεσμό κοινών δεν έχει πραγματοποιηθεί μέχρι σήμερα και αυτό δημιουργεί κάποιες δυσκολίες στην συγκεκριμένη έρευνα. Όμως η εξέταση του θεσμού

μέσα από το πρίσμα των σύγχρονων θεωριών και των μοντέλων ανάλυσης μπορεί να δημιουργήσει αυτή την «γέφυρα», θέτοντας παράλληλα με αυτόν τον τρόπο τις βάσεις για την περαιτέρω ανάδειξη και ανάλυση και άλλων αντίστοιχων κοινών.

1.3 Μεθοδολογία έρευνας

Η έρευνα μας βασίζεται αποκλειστικά σε ιστορικά στοιχεία που προέρχονται κατά βάσει από δευτερογενείς πηγές πληροφόρησης. Ακολούθως, χρησιμοποιούνται ποιοτικές μέθοδοι ανάλυσης, οι οποίες προσδιορίζονται στη επιστημονική ορολογία ως «Ιστορική Θεσμική Ανάλυση» (Historical Institutional Analysis) (Arvanitidis, 2014). Η συγκεκριμένη μέθοδος επιτρέπει τους ερευνητές να εξετάσουν και να αναλύσουν φαινόμενα και θεσμούς που δεν υφίστανται πλέον και έτσι δεν είναι διαθέσιμα στο να μελετηθούν με τη χρήση κάποιου άλλου δόκιμου μεθοδολογικού εργαλείου.

Σύμφωνα με τον Janssen (2006: 127) η Ιστορική Θεσμική Ανάλυση αποτελεί μια αρκετά διαδεδομένη μέθοδος εξέτασης κοινωνικό-οικονομικών συστημάτων, που μας επιτρέπει να παρατηρήσουμε τις αλληλεπιδράσεις μιας ομάδας δρώντων με τους φυσικούς και ανθρωπογενείς πόρους της, αλλά και τις μεταξύ τους σχέσεις. Ένας τέτοιος ιστορικός θεσμός είναι και εκείνος που πραγματεύεται η εργασία μας, δηλαδή τα βυζαντινά μοναστηριακά ιδρύματα της μέσης εποχής, το πλαίσιο, η δομή και η λειτουργία των οποίων αναλύονται ως κοινό.

Το μεθοδολογικό εργαλείο που χρησιμοποιεί η έρευνά μας είναι το πλαίσιο του Κοινωνικού – Οικολογικού Συστήματος (Social – Ecological System) που ανέπτυξε η Ostrom (2009) και οι συνεργάτες της (McGinnis and Ostrom, 2014). Τα επίπεδα ανάλυσης και οι «μεταβλητές» του συστήματος θα μας επιτρέψουν να εντοπίσουμε τα σημαντικά χαρακτηριστικά του θεσμού του βυζαντινού μοναστηριού, η ύπαρξη των οποίων τα στοιχειοθετεί ως κοινό.

1.4 Επισκόπηση κεφαλαίων

Η παρούσα διπλωματική εργασία αποτελείται από έξι κεφάλαια, τα οποία διαμορφώνονται ως εξής:

Στο παρόν κεφάλαιο αρχικά παραθέτουμε τον προβληματισμό στο ζήτημα των κοινών και αναφερόμαστε στη σχετική συζήτηση που αναδύεται γύρω από αυτά. Έπειτα θέτουμε τον σκοπό, τους στόχους, αλλά και την σκοπιμότητα της μελέτης. Στη συνέχεια παρουσιάζουμε εν συντομία την μεθοδολογία έρευνας και τέλος ολοκληρώνουμε την ενότητα με την επισκόπηση της διάρθρωσης των επιμέρους κεφαλαίων μας.

Στο Κεφάλαιο 2 αναπτύσσεται το θεωρητικό πλαίσιο και παρουσιάζονται οι βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις γύρω από τα κοινούς πόρους και τα κοινά. Αρχικά παρουσιάζονται τα χαρακτηριστικά, οι έννοιες και οι τύποι των κοινών και των κοινών πόρων, ενώ έπειτα εξετάζονται τα ζητήματα που εγείρει η βιώσιμη διαχείριση τους. Στην συνέχεια, αφού πρώτα γίνει αναφορά στο ζήτημα της υποβάθμισης τους, αναλύονται οι προτεινόμενες από την βιβλιογραφία μορφές διακυβέρνησης των πόρων. Τέλος το κεφαλαίο μας καταλήγει προβάλλοντας τα χαρακτηριστικά και τις προϋποθέσεις που κρίνονται ως αναγκαίες από τους ερευνητές για την διαμόρφωση αποτελεσματικών δόμων διακυβέρνησης.

Στο Κεφάλαιο 3 παρουσιάζεται το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εξετάζεται ο θεσμός των βυζαντινών μοναστηριών, δηλαδή η μέση βυζαντινή περίοδος. Στο συγκεκριμένο τμήμα, αφού πρώτα αναφερθούμε στο χρονολογικό πλαίσιο της Αυτοκρατορίας, προχωρούμε σε σύντομη σκιαγράφιση της βυζαντινής κοινωνίας, οικονομίας και νομοθεσίας. Το κεφάλαιο μας ολοκληρώνεται με μια αναφορά στον ρόλο και την σημασία που διέθετε η χριστιανική Εκκλησία και αντιστοίχως τα μοναστηριακά ιδρύματα μέσα στην Αυτοκρατορία.

Το Κεφάλαιο 4 επικεντρώνεται στο θεσμό των βυζαντινών μοναστηριών. Αρχικά πραγματοποιείτε μια σύντομη περιγραφή της ιστορικής εξέλιξης του μοναχισμού, ενώ έπειτα εξετάζονται η οργάνωση και η εσωτερική δομή των μοναστηριών, το θεσμικό πλαίσιο που καθόριζε τον τρόπο λειτουργίας τους. Επίσης ιδιαίτερη μνεία γίνεται και στα είδη, τις πηγές και τους τρόπους απόκτησης της μοναστηριακής περιουσίας (το βασικότερο κοινό πόρο τους). Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με αναφορά στη σημαντική συμβολή του θεσμού στην κοινωνία, οικονομία και πολιτισμό της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Στο Κεφάλαιο 5 επανεστιάζουμε στο θεσμό των μοναστηριών και τον μελετούμε μέσα από το θεωρητικό και αναλυτικό πλαίσιο των κοινών. Σε αυτό το τμήμα της ερευνάς τα μοναστηριακά ιδρύματα και τα ιδιαίτερα συστατικά στοιχεία τους εξετάζονται και προσδιορίζονται μέσα από τις μεταβλητές που θέτει η προσέγγιση του Κοινωνικό - Οικολογικού Συστήματος.

Τέλος, το Κεφάλαιο 6 παρουσιάζει τα τελικά συμπεράσματα και προτείνει πιθανές οδούς για μελλοντική έρευνα στο αντικείμενο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.

ΚΟΙΝΑ: ΜΟΝΤΕΛΑ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΚΑΙ ΔΟΜΕΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ

2.1 Εισαγωγή

Το παρόν κεφάλαιο καλείται να μας εισαγάγει στις βασικές θεωρητικές έννοιες των κοινών. Ανατρέχοντας στην σχετική επιστημονική βιβλιογραφία επιχειρούμε τη σύσταση ενός συνεκτικού θεωρητικού πλαισίου, στόχος του οποίου είναι αφενός η παρουσίαση των βασικών χαρακτηριστικών των κοινών και αφετέρου η κατανόηση και η ανάλυση των επιμέρους ξεχωριστών εννοιών τους.

Πιο συγκεκριμένα σε αυτό το κεφάλαιο, αρχικά παρουσιάζονται τα χαρακτηριστικά, οι έννοιες και οι τύποι των κοινών και των κοινών αγαθών. Έπειτα εξετάζονται τα ζητήματα που εγείρει η ορθή διαχείριση των κοινών αγαθών, ενώ πραγματοποιείται αναφορά και στην «Τραγωδία των Κοινών», το πολυσυζητημένο άρθρο του Garrett Hardin που επανάφερε το θέμα στο σύγχρονη σκηνή. Στην συνέχεια αναλύονται οι προτεινόμενες από την βιβλιογραφία μορφές διακυβέρνησης των κοινών αγαθών (ή πόρων). Όλες δηλαδή εκείνες οι μορφές διαχείρισης που στοχεύουν στην αποτελεσματική και βιώσιμη αξιοποίηση του πόρου και οι οποίες αποτρέπουν μια πιθανή «τραγωδία των κοινών». Μάλιστα στο κομμάτι αυτό εστιάζουμε ιδιαίτερος στην «από τα κάτω» (bottom up) τρίτη λύση, την λύση της συλλογικής διαχείρισης την οποία προτείνει η Elinor Ostrom και οι συνεργάτες της. Τέλος το κεφαλαίο μας καταλήγει προβάλλοντας τα χαρακτηριστικά και τις προϋποθέσεις που κρίνονται ως αναγκαίες από τους ερευνητές για την διαμόρφωση αποτελεσματικών δόμων διακυβέρνησης. Με άλλα λόγια παραθέτει εκείνα τα στοιχεία που συμβάλλουν στην αύξηση των πιθανοτήτων της επιτυχούς διαχείρισεως ενός κοινού πόρου, πάντα εντός ενός καθεστώτος συλλογικής διαχείρισεως.

2.2 Κοινά αγαθά και Κοινά

Ο δημόσιος διάλογος γύρω από την ορθή διαχείριση των κοινών πόρων (common resources) δεν αποτελεί ένα σύγχρονο φαινόμενο. Το θεμελιώδες αυτό ζήτημα αρχίζει να παρουσιάζεται στο προσκήνιο ήδη από τις απαρχές της ανθρώπινης ιστορίας, όταν οι

άνθρωποι αποφασίζουν πλέον να ζήσουν σε οργανωμένες κοινότητες (Μπριασούλη, 2003). Η ιστορία βρίθει από παραδείγματα αγαθών, τα οποία θεωρηθήκαν ως κοινόκτητα, κοινόχρηστα ή (απλά) κοινά, και αντιμετωπίστηκαν με αυτό τον τρόπο από τις κοινότητες της κάθε χρονικής περιόδου. Τα αγγλικά βοσκοτόπια του προώιμου μεσαίωνα, οι αλπικές χορτολιβαδικές εκτάσεις περιοχών της Ελβετίας και τα ισπανικά δίκτυα άρδευσης (huertas) αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων περιπτώσεων (van Gils, Siegl and Bennett, 2014 · Cox, 1985 · Όστρομ, 2002).

Τις τελευταίες δεκαετίες το ζήτημα των κοινών αγαθών και των κοινών επανεισάγεται αρκετά δυναμικά στον δημόσιο διάλογο, σε μια απόπειρα να εξευρεθούν εναλλακτικοί-βιώσιμοι τρόποι αποτελεσματικότερης οργάνωσης και διαχείρισής τους. Πληθώρα ερευνητών προερχόμενοι από διαφορετικά πεδία της επιστήμης, όπως η κοινωνιολογία, η οικολογία, η πολιτική αλλά και η οικονομική επιστήμη, θα ενδιαφερθούν για το θέμα παράγοντας ένα σημαίνοντα όγκο επιστημονικής βιβλιογραφίας (Agrawal, 2014 · Μπριασούλη, 2003). Όμως την ίδια στιγμή που ο όρος «κοινά» θα ενταχτεί μέσα στο πλαίσιο της κάθε επιμέρους προσέγγισης, θα αποκτήσει και μια ξεχωριστή, διαφορετική, ερμηνεία. Σε αυτή λοιπόν την ενότητα με την βοήθεια της βιβλιογραφίας θα προχωρήσουμε στον ορισμό των κοινών και των κοινών αγαθών, παρουσιάζοντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αλλά και τους επιμέρους τύπους τους.

2.2.1 Τα Κοινά

Τα κοινά (commons) θα αποτελέσουν ένα θέμα που θα απασχολήσει πλήθος ερευνητών, οι οποίοι όχι μόνο προέρχονται από ποίκιλα επιστημονικά υπόβαθρα, αλλά και διαθέτουν ξεχωριστά νοηματικά λεξιλόγια και επιστημονική ορολογία. Αυτό το γεγονός οδηγεί αναπόφευκτα την έννοια «κοινά» στο να προσδιορίζεται μέσα από ένα ευρύ φάσμα βιβλιογραφικών αναφορών, οι οποίες συχνά δεν διαθέτουν εμφανή στοιχεία ομοιογένειας. Έτσι λοιπόν παρατηρούμε την έννοια των κοινών άλλες φορές να ταυτίζεται με τα συστήματα διαχείρισης πόρων, άλλες με τις κοινωνικές σχέσεις που διέπουν τα μέλη μιας κοινότητας και άλλες με ανθρωπολογικά χαρακτηριστικά και κοινωνικές θεσπίσεις (Καρίτζης, 2016). Υπό το παραπάνω πρίσμα όταν η Hess θα υποστηρίξει πως ο όρος κοινά χαρακτηρίζεται από ασάφεια και ότι η φύση του δύσκολα μπορεί να οριστεί, τότε δεν έχει εντελώς άδικο (Hess, 2008). Μολαταύτα και παρά τις εγγενείς δυσκολίες, στο τμήμα αυτό θα προσπαθήσουμε να ορίσουμε τι είναι

τα κοινά, εξετάζοντας τα μέσα από τις διαφορετικές ερευνητικές προσεγγίσεις και παρουσιάζοντας την έννοια και τα βασικά συνθετικά στοιχεία τους.

Ξεκινώντας από την οικονομική επιστήμη και την Οστρομική προσέγγιση βλέπουμε ότι η Elinor Ostrom (1990) και οι συνεργάτες της αντιλαμβάνονται τα κοινά (commons) περισσότερο ως συστήματα διαχείρισης κοινών πόρων (shared resources). Τα κοινά κατά την αντίληψη αυτή επικεντρώνονται στην διαδικασία θεσμικής ρύθμισης, τους κανόνες λειτουργίας που οφείλουν να διαθέτουν αλλά και να θεσπίζουν οι κοινότητες οι οποίες διαχειρίζονται ένα συγκεκριμένο πόρο, φυσικό ή τεχνητό. Έχοντας στόχο την ορθολογική και βιώσιμη εκμετάλλευση του πόρου, αυτά τα συστήματα, σύμφωνα με την Ostrom, διαθέτουν την δυνατότητα να διαφοροποιηθούν από τις οργανωτικές δομές της αγοράς και του κράτους, καταδεικνύοντας με αυτό τον τρόπο ένα εναλλακτικό - τρίτο δρόμο - για τη διαχείριση των κοινών πόρων¹ (Καρίτζης, 2016 · Όστρομ, 2002).

Από την πλευρά του ο Caffentzis (2012: 26) εξετάζοντας τις περιπτώσεις ιστορικών κοινών πόρων θα υποστηρίξει ότι τα κοινά απαρτίζονται από τρία διακριτά στοιχεία, η ταυτόχρονη ύπαρξη των όποιων συγκροτεί «το κοινό». Όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει:

«Τα κοινά απαιτούν τουλάχιστον τρία στοιχεία για την συγκρότησή τους: (i) ένα σύστημα πόρου κοινής δεξαμενής (common pool resource), δηλαδή έναν πόρο που συνδυάζει «δύσκολη αποκλειστικότητα» και «υψηλή αφαιρεσιμότητα», (ii) ένα σύνολο ανθρώπων που επιθυμούν διαρκή, μακροχρόνια πρόσβαση στο πόρο («οικειοποιητές»), και (iii) διαδικασίες που οδηγούν σε ένα σύνολο κανόνων που οι οικειοποιητές χρησιμοποιούν για τη διαχείριση του πόρου.»

Παρόμοια άποψη φαίνεται ότι έχουν και οι van Gils, Siegl et Bennett (2014: 17). Συγκρίνοντας τις κοινόχρηστες χορτολιβαδικές εκτάσεις της Ελβετίας με τα αγγλοσαξονικά βοσκοτόπια του μεσαίωνα οι ερευνητές διαπιστώνουν ότι:

¹ Ο όρος «κοινός πόρος» (shared resource) ή «πόρος συλλογικής ιδιοκτησίας» (common property resource) ή «πόρος κοινής δεξαμενής» (common-pool resource) χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από την Elinor Ostrom για να περιγράψει συστήματα φυσικών ή ανθρωπογενών πόρων και θα εξεταστεί στη συνέχεια του κεφαλαίου.

«Αυτά τα κοινά απαρτίζονται από τρία στοιχεία, ένα σχετικά μεγάλο τεμάχιο (γης), μια συλλογικότητα οικειοποιητών που διαθέτουν δικαιώματα στο τεμάχιο, και κανονισμούς κατοχής που περιγράφουν την σχέση μεταξύ του τεμαχίου και των οικειοποιητών.»

Ο Meretz (2014) αναφερόμενος στον χαρακτήρα των κοινών θα υποστηρίξει πως αφορούν: «διαδικασία χρήσης και διατήρησης των πόρων από μια ομάδα ανθρώπων οι οποίοι οργανώνουν την κοινωνική διαδικασία, κοινές πρακτικές συμπεριφοράς (commoning), οι ίδιοι και καθορίζουν τους κανόνες της συνάφειας τους.» Αντίστοιχα ο Euler (2018: 11-12) θα καταλήξει στο συμπέρασμα πως η θέσπιση των κοινών απαιτεί την ύπαρξη δυο διακριτών στοιχείων. Ενός κοινού πόρου (υλικού ή άυλου) και ενός κάποιου συστήματος θεσμικά ρυθμιζόμενης κοινωνικής υποδομής. Αυτό το δεύτερο στοιχείο θα πρέπει να λαμβάνει την μορφή του μέσω των κοινών πρακτικών της κοινότητας, η οποία διαχειρίζεται τον συγκεκριμένο πόρο. Με άλλα λόγια σε αυτό το κομμάτι ο Euler αναγνωρίζει την σπουδαιότητα του κατέχουν οι κοινές πρακτικές κοινωνικής συμπεριφοράς (commoning) μεταξύ των οικειοποιητών ως προς την επιτυχία της θέσπισης ενός κοινού. Η σημασία αυτού του στοιχείου φαίνεται πως λαμβάνεται υπόψη από την πλειοψηφία των ερευνητών των κοινών.

Μια ενδιαφέρουσα άποψη είναι εκείνη που πρεσβεύει ο Helfrinch. Ο Helfrinch (2012) ξεκίνα από την ιδέα πως τα κοινά δεν υπάρχουν εκ φύσεως αλλά θεσπίζονται σταδιακά από τους ανθρώπους. Στην συνέχεια μάλιστα υποστηρίζει ότι εκείνα αποτελούν συλλογικά πρότυπα τα οποία ρυθμίζουν τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων που διαχειρίζονται ένα πόρο, όπως και τις σχέσεις πόρου και κοινότητας (Helfrinch and Haas, 2009). Την ίδια περίπου αντίληψη διατυπώνει ο Muhl (2013) ο οποίος θεωρεί ότι οι πόροι δεν διαμορφώνουν εξ αρχής κοινά, αλλά αυτά προκύπτουν ως αποτέλεσμα της σύνδεση τους με τις ανθρώπινες κοινότητες και τις νόρμες συμπεριφοράς που εκείνες θεσπίζουν.

Εξετάζοντας το θέμα από μια πιο ιδιαίτερη σκοπιά, εκείνη της πολιτικής επιστήμης, βλέπουμε τους επιστήμονες να επικεντρώνονται περισσότερο στην πολιτική φύση των κοινών. Για παράδειγμα ο Κιουπκιολής (2015: 173) βλέπει τα κοινά ως «μια μορφή συλλογικής ιδιοκτησίας που θέσπισαν διάφορες κοινότητες για να διασφαλίσουν την επιβίωση και την ευημερία κάθε μέλους τους», ενώ συμπληρώνει ότι:

«...το «κοινό» δηλώνει κοινούς πόρους τους οποίους μια συλλογικότητα μοιράζεται, διαχειρίζεται, παράγει και κατανέμει μέσω μιας συλλογικής συμμετοχής η οποία διεξάγεται επί ίσοις όροις, και ότι οι όροι του «κοινού» εκφεύγουν από τη λογική τόσο της ιδιωτικής όσο και της κρατικής-δημόσιας ιδιοκτησίας.»

Τώρα από την πλευρά του ο πολιτικός επιστήμων και οικονομολόγος Massimo De Angelis (στο De Angelis and Stavridis, 2010: 28) θα διατυπώσει την θέση ότι «Τα κοινά δεν είναι απλώς πόροι τους οποίους μοιραζόμαστε - για να αντιληφθούμε τα κοινά πρέπει να συμπεριλάβουμε τρία πράγματα την ίδια στιγμή.». Σύμφωνα με τον De Angelis τα κοινά αποτελούνται πρώτον από κάποιου είδους κοινόκτητο μη εμπορευματοποιημένο πόρο, ενώ έπειτα διαθέτουν μια κοινότητα οικειοποιητών που «μοιράζονται αυτούς τους πόρους και που καθορίζουν οι ίδιοι τους κανόνες σύμφωνα με τους οποίους παρέχεται πρόσβαση και χρήση». Τέλος εκείνο που θεωρείται και το πιο σημαντικό από τον συγγραφέα είναι, πως οι οικειοποιητές οφείλουν να συμμετέχουν ενεργά σε διαδικασίες θέσπισης κοινών πρακτικών διακυβέρνησης του πόρου (commoning).

Μια πιο διαφορετική, κάπως ριζοσπαστική, άποψη περί των κοινών είναι αυτή που προωθούν οι Cheria και Edwin (2011: 6). Οι δυο αυτοί συγγραφείς αντιμετωπίζουν τα κοινά ως «...τα δώρα της φύσης, που διαχειρίζονται και μοιράζονται από μια κοινότητα, τα οποία η κοινότητα είναι πρόθυμη και δύναται να τα υπερασπιστεί.», ενώ συμπληρώνουν πως «τα κοινά είναι μια απόπειρα να έχουμε μια βιώσιμη βάση πόρων με συλλογική χρήση όπου οι νόμοι της ιδιοκτησίας (το «επίσημο νομικό σύστημα») καταρρέουν.»

Όπως λοιπόν γίνεται αντιληπτό οι απόψεις της βιβλιογραφίας και των ερευνητών διαφέρουν ως προς την εστίασή τους, ανάλογα με τον επιστημονικό κλάδο από τον οποίο προέρχονται, αλλά και το ιδεολογικό υπόβαθρο και τη μεθοδολογική προσέγγιση που υιοθετούν. Σε κάθε περίπτωση όλοι συμφωνούν ότι τα κοινά αφορούν δομές αυτοδιαχείρισης ή διακυβέρνησης κοινών αγαθών από μια κοινότητα που απαρτίζονται από τρία βασικά συστατικά. Το πρώτο είναι εκείνο της ύπαρξης ενός ή περισσότερων κοινών πόρων (shared resources), τεχνητών, φυσικών ή ακόμα και άυλων. Επομένη

προϋπόθεση αποτελεί η ύπαρξη μιας κοινότητας ανθρώπων, τα μέλη της οποίας μετέχουν ενεργά στις διαδικασίες παραγωγής, χρήσης (οικειοποίησης), διαχείρισης και διακυβέρνησης των πόρων. Αυτοί είναι οι οικειοποιητές (commoners). Χωρίς οικειοποιητές κοινά δεν μπορούν να υπάρξουν. Μάλιστα η ενεργή ισοελεύθερη δραστηριοποίηση των μελών της κοινότητας αποτελεί παράγοντα κομβικής σημασίας, καθώς η απλή αποδοχή και παθητική συμμετοχή από μέρους τους δεν εγγυάται τη δημιουργία και την επιτυχία ενός κοινού. Τρίτος και τελευταίος παράγοντας, κρίνεται η θέσπιση δομών διακυβέρνησης, η διαμόρφωση δηλαδή ενός πλαισίου ρυθμίσεων, κανόνων και μηχανισμών (εν ολίγης θεσμών) από τους ίδιους τους οικειοποιητές που να διέπει τη λειτουργία του κοινού.

2.2.2 Τύποι κοινών

Προηγουμένως καταδείξαμε ότι τα κοινά (commons) απαρτίζονται από τρία βασικά συστατικά στοιχεία: 1) τον πόρο, 2) την κοινότητα και 3) τη δομή διακυβέρνησης τους. Όπως είναι λογικό αυτά τα δομικά στοιχεία, αυτές οι μεταβλητές, επηρεάζουν σημαντικά τον τύπο, το είδος και την μορφή των κοινών. Καθώς η ανθρωπότητα εξελίσσεται και αναπτύσσεται, το ίδιο συμβαίνει με τους θεσμούς της. Νέες ανάγκες δημιουργούν σύγχρονες απαιτήσεις, ενώ καινοφανή προβλήματα απαιτούν επίκαιρες, στοχευμένες, λύσεις. Την σημερινή εποχή η ανάδειξη νέων πόρων άλλα και η διαμόρφωση άλλων ως κοινών ανοίγει μια καινούργια εποχή για τα κοινά. Τα κοινά των βοσκότοπων της μεσαιωνικής Αγγλίας που μας περιγράφει η Cox (1985) έρχονται τώρα να δώσουν τη θέση τους στα αστικά κοινά των σύγχρονων πόλεων (Poklembonáí et al., 2012 · Cheria & Edwin, 2011 · Garnett, 2012).

Αυτές οι νέες κατηγορίες κοινών, οι οποίες περιλαμβάνουν στις τάξεις τους τα αστικά κοινά (urban commons), τα κοινά γνώσεως (knowledge commons), τα πολιτιστικά κοινά (cultural commons) ή ακόμη και τα παγκόσμια κοινά (global commons) συμπληρώνουν και προσθέτουν νέους τύπους κοινών πλάι στα κλασσικά παραδοσιακά κοινά, στα οποία και ανήκουν τα βοσκοτόπια (Hess, 2008 · Poklembonáí et al., 2012 · Cheria & Edwin, 2011 · Stern, 2011 · Αρβανιτίδης και Νασιώκα, 2015). Πάρα τις όποιες διαφορές τους, κατά βάση στο επίπεδο των δρώντων και τη μορφή του πόρου, αυτά τα νέα κοινά δεν διαφέρουν ουσιαστικά σε σχέση με τα παραδοσιακά αντίστοιχα

τους. Η δομή τους ορίζεται και εκείνη από τα τρία βασικά συστατικά στοιχεία που προαναφέραμε. Με άλλα λόγια και εκείνα αφορούν κάποιο καθορισμένο πόρο, φυσικό ή άυλο, τον οποίο μια κοινότητα οικειοποιητών διαχειρίζεται και απολαμβάνει. Η ίδια πάλι κοινότητα είναι και εκείνη που θα θέσει τους κανόνες λειτουργίας και το θεσμικό πλαίσιο δράσης των μελών της, φυσικά πάντα σε συνάρτηση με τον πόρο.

2.2.3 Οι Κοινοί πόροι και τα χαρακτηριστικά τους

Ο όρος κοινός πόρος ή πόρος κοινής δεξαμενής ή πόρος συλλογικής ιδιοκτησίας αποτελεί μια έννοια που συχνά ταυτίζεται στην βιβλιογραφία με τον όρο «κοινά» (commons). Ωστόσο, όπως αναφέραμε, ο πόρος αφορά ένα μόνο από τα τρία στοιχεία που συνθέτουν ένα κοινό. Η ενότητα αυτή θα εξετάσει τι είναι οι κοινοί πόροι και ποια είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους.

Η Έλινορ Όστρομ, η διακεκριμένη ερευνήτρια των κοινών και κάτοχος βραβείου Νόμπελ Οικονομικών Επιστημών, ορίζει τους κοινούς πόρους ως: φυσικά ή τεχνητά συστήματα πόρων στα οποία είναι σχετικά δύσκολος ο αποκλεισμός δυνητικών χρηστών, δηλαδή ατόμων που θα απολάμβαναν πιθανά οφέλη από την χρήση τους (Ostrom, 1990 · Όστρομ, 2002). Αυτή η (Όστρομική) προσέγγιση θα γίνει αποδεκτή και θα υιοθετηθεί από σημαντικό τμήμα ερευνητών των κοινών, που θα αναδείξουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της αποκλειστικότητας και αφαιρεσιμότητας των πόρων² (Araral, 2014 · Αρβανιτίδης, 2017 · Αρβανιτίδης, Νασιώκα & Δημογιάννη, 2015 · Μπριασούλη, 2003 · Berkes et al., 1989).

Οι κοινοί πόροι ως συστήματα αφορούν μια μεγάλη ποικιλία αγαθών. Τα αγαθά αυτά μπορούν να είναι είτε φυσικά, είτε τεχνητά. Κλασσικά παραδείγματα τέτοιων παραδοσιακών κοινών πόρων αποτελούν τα φυσικά κοινά αγαθά (υδάτινα αποθέματα, θάλασσες, δάση, χορτολιβαδικές εκτάσεις κ.τ.λ.) και τα ανθρωπογενή κοινά αγαθά (κτιριακές υποδομές, συστήματα άρδευσης, έγγειο κεφάλαιο κ.τ.λ.) (Αρβανιτίδης, 2017 · Μπριασούλη, 2003 · Νασιώκα, 2012 · Ostrom, 1990 · Όστρομ, 2002).

² Η έννοια της «αποκλειστικότητας» (excludability) που αναφέρεται στην ικανότητα να αποκλειστούν ή να περιοριστούν οι πιθανοί χρήστες του πόρου και της «αφαιρεσιμότητας» (subtractibility), η οποία ορίζει εάν η χρήση του πόρου από ένα χρηστή μειώνει ή όχι την διαθεσιμότητά του για τα υπόλοιπα άτομα, θα εξεταστεί αναλυτικά παρακάτω.

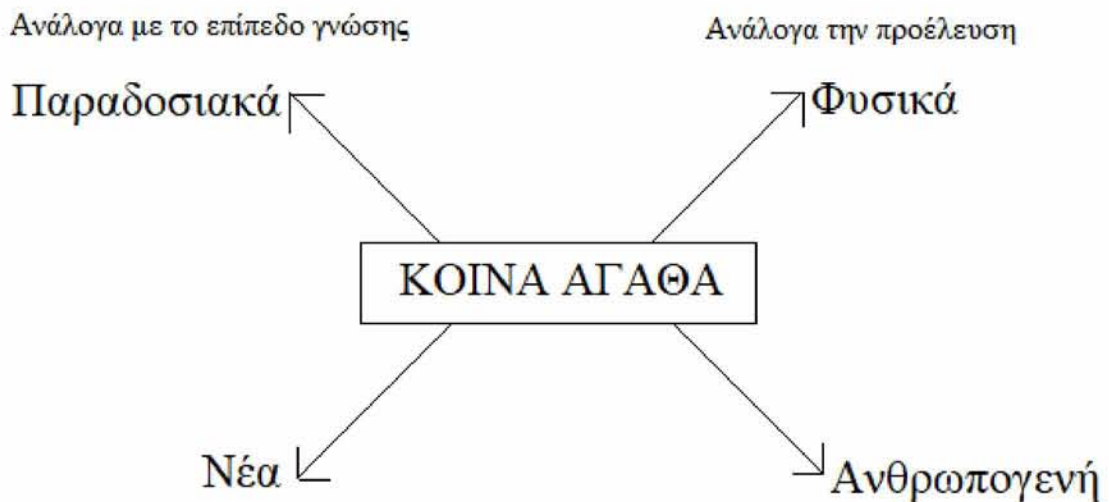
Όμως η ανθρωπότητα δεν παραμένει στάσιμη, αλλά προοδεύει και εξελίσσεται. Η ραγδαία τεχνολογική πρόοδος σε συνδυασμό με την αύξηση των επιπέδων γνώσεως έχει ως συνεπακόλουθο την ανάπτυξη νέων πόρων, άλλα και την ανάδειξη προϋπαρχόντων ως κοινών. Έτσι σήμερα παρατηρούνται νέες κατηγορίες τέτοιων αγαθών, κάτι που όπως είδαμε προηγουμένως οδηγεί στην θέσπιση νέων συστημάτων. Μερικά παραδείγματα τέτοιων «νέων» κοινών αγαθών είναι τα παγκόσμια κοινά (ατμόσφαιρα, μόλυνση, βιοποικιλότητα), τα κοινά γνώσεως (επιστήμη, ψηφιακά συστήματα, διαδίκτυο, βιβλιοθήκες), τα κοινά των υποδομών (ραδιοφωνικές συχνότητες, μέσα μαζικής μεταφοράς, δρόμοι) ενώ τώρα γίνεται πλέον λόγος ακόμη και για πολιτισμικά κοινά (μουσική, τέχνη, παραδόσεις) (Hess, 2008 · Caffentzis, 2012 · Cheria & Edwin, 2011 · Ostrom, 2008 · Poklembovái et al., 2012 · Stern, 2011).

Μια νέα κάπως ιδιαίτερη κατηγορία κοινών αγαθών, η οποία σήμερα απολαμβάνει της ιδιαίτερους προσοχής των ερευνητών, είναι εκείνη των αστικών κοινών (urban commons). Καθώς το σύνολο της ανθρωπότητας εξελίσσεται σε κάτοικους των αστικών κέντρων (urban dwellers) η συζήτηση γύρω από τα αστικά κοινά αγαθά και τους τρόπους διαχείρισης τους παραμένει πάντα επίκαιρη στην πολιτική ατζέντα και την δημόσια σκηνή. Οι ερευνητές των αστικών κοινών, εξετάζοντας ζητήματα αστικής υφής και ορίζοντας μέρη του αστικού χώρου (χώροι πρασίνου, πάρκα, άδεια οικόπεδα) ως πόρους κοινής ιδιοκτησίας, προσπαθούν να επιλύσουν χρόνια προβλήματα που ταλανίζουν τις αστικές περιοχές. Εγκαταλελειμμένοι χώροι, υποβαθμισμένες υποδομές και περιφραγμένα σημεία πρασίνου αποκτούν μέσω των αστικών κοινών νέο νόημα, αλλά και μορφή πιο φιλική προς τους κατοίκους (Ανδρεάδη, 2018 · Arvanitidis & Nasioka, 2017 · Foster, 2011 · Poklembovái et al., 2012 · Garnett, 2012).

Εξετάζοντας τους κοινόκτητους πόρων εύκολα διαπιστώνουμε ότι εκείνοι ορίζονται από μεγάλη ποικιλομορφία τύπων. Ειδικότερα, όπως βλέπουμε και στην Εικόνα 2.1, ένα σημαντικό κριτήριο διάκρισης είναι εκείνο της προέλευσης τους. Ορισμένοι κοινοί πόροι και αγαθά μας παρέχονται απλόχερα από την ίδια την φύση. Αυτοί χαρακτηρίζονται ως «φυσικοί πόροι». Βέβαια από την άλλη πλευρά ενυπάρχουν και εκείνα τα συστήματα πόρων που προέρχονται από την δράση του ανθρώπου, οι «ανθρωπογενείς πόροι» (Αρβανιτίδης, 2017 · Helfrinch and Haas, 2009 · Ostrom, 2000a · Όστρομ, 2002). Αναλύοντας τους κοινούς πόρους μέσα από το πρίσμα του

επιπέδου γνώσεως που απαιτείται για την δημιουργία τους, προκύπτει ότι εκείνοι διαχωρίζονται σε «παραδοσιακούς» και «νέους» (Εικόνα 2.1). Δηλαδή στα παραδοσιακά κοινά αγαθά και τα νέα κοινά αγαθά. Σε αυτή τη περίπτωση όμως είναι σημαντικό να διευκρινίσουμε ότι ο χαρακτηρισμός «νέα» δεν αποδίδεται απαραίτητα σε κάποια νέα εξέλιξη ή ανάπτυξη της τεχνολογίας, αλλά μπορεί να αναφέρεται σε μια νέα οπτική που χρησιμοποιείται για τον επαναπροσδιορισμό παλαιών, παραδοσιακών κοινών αγαθών (Hess, 2008).

Εικόνα 2.1 Η τυπολογία των κοινών πόρων

Πηγή: Poklembová et al. (2012)

Άλλες ουσιώδεις διακρίσεις των κοινών πόρων είναι εκείνες που τους κατατάσσουν σε υλικούς και σε άυλους, σε ανανεώσιμους και μη ανανεώσιμους αλλά και σε τοπικούς, εθνικούς, περιφερειακούς και παγκόσμιους πόρους.

Τα υλικά και τα άυλα κοινά αγαθά προσδιορίζονται τοιουτοτρόπως μέσω της φύσεως των στοιχείων τους. Για παράδειγμα ένα δάσος ή μια γέφυρα είναι ένα υλικό κοινό αγαθό. Αντίθετα το διαδίκτυο, η μουσική, η γνώση είναι εκ φύσεως άυλα αγαθά (Caffentzis, 2012 · McCann, 2000 · Μπριασούλη, 2003 · Hess & Ostrom, 2001).

Ο χαρακτηρισμός ενός πόρου ως ανανεώσιμος ή μη ανανεώσιμος σχετίζεται με τον ρυθμό με τον οποίο εκείνος δύναται να ανανεώσει τις καταναλισκόμενες μονάδες του. Ορισμένοι πόροι, για παράδειγμα το πετρέλαιο, αποτελούν μη ανανεώσιμους πόρους

διότι η ανανέωση των αποθεμάτων τους ξεπερνά κατά πολύ τα ανθρωπινά χρονικά περιθώρια. Από την άλλη πλευρά φυσικά κοινά αγαθά, όπως είναι τα πάσης φύσεως αλιεύματα, διαθέτουν ένα σχετικά γρηγορότερο ρυθμό ανανέωσης κάτι που τα καθιστά ανανεώσιμους πόρους. Βέβαια η ύπαρξη ενός λογικού ρυθμού ανανέωσης δεν εγγυάται πάντα τη προστασία του πόρου από τη εξάντληση και την ολική καταστροφή των αποθεμάτων του εξαιτίας της υπερεκμεταλλεύσεως (Ostrom, 2000a · Όστρομ, 2002).

Κατατάσσοντας τα κοινά αγαθά με βάση το κριτήριο της θέσης στο χώρο παρατηρούμε πως εκείνα διακρίνονται σε: α) τοπικούς (local), β) εθνικούς (national), γ) περιφερειακούς (regional) και δ) παγκόσμιους (global) πόρους. Τοπικοί είναι εκείνοι οι κοινοί πόροι που ταυτίζονται με μια συγκεκριμένη οριοθετημένη χωρική ενότητα και διαθέτουν περιορισμένη εμβέλεια. Για παράδειγμα ένα αλπικό βοσκοτόπι. Εθνικοί εκείνοι που εδράζονται εντός των ορίων μιας ενιαίας κρατικής οντότητας. Περιφερειακοί αποκαλούνται όσοι υπερβαίνουν αρκετές χώρες (π.χ. ενάλιος πλούτος), ενώ τέλος παγκόσμιοι όσοι αφορούν το σύνολο του κόσμου. Τέτοια παραδείγματα παγκόσμιων πόρων αποτελούν και η βιοποικιλότητα αλλά και η μόλυνση της ατμόσφαιρας, καθώς δεν περιορίζονται εντός κάποιων προσδιορισμένων χωρικών ορίων (Araral, 2014 · Ostrom et al., 1999 · Helfrich and Haas, 2009 · Μπριασούλη, 2003). Όπως πολύ χαρακτηριστικά μας τονίζουν οι Helfrich και Haas (2009: 10) οι πόροι κάθε είδους χωρικού επιπέδου, από το τοπικό μέχρι και το παγκόσμιο, συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους από ένα πλέγμα αμφίδρομων σχέσεων.

Στην αρχή αυτής της ενότητας παρουσιάσαμε πως η Elinor Ostrom ορίζει τους κοινούς πόρους ως αγαθά στα όποια: α) η πρόσβαση δυνητικών χρηστών είναι δύσκολο να περιοριστεί και β) η οικειοποίηση του πόρου από κάποιους καθιστά τον πόρο λιγότερο διαθέσιμο για άλλους χρηστές (Ostrom, 1990 · Ostrom, Gardner & Walker, 1994 · Ostrom, 1999). Ουσιαστικά ο παραπάνω ορισμός φαίνεται πως περικλείει δυο εκ των πιο θεμελιωδών χαρακτηριστικών των κοινών αγαθών, την χαμηλή αποκλειστικότητα και την υψηλή αφαιρεσιμότητα τους.

Οι όροι «αποκλειστικότητα» (excludability) και «αφαιρεσιμότητα» (subtractibility) επιστρατεύονται από την συμβατική οικονομική θεωρία για να διευκολύνουν την ταξινόμηση των πόρων σε διακριτές κατηγορίες αγαθών. Η αποκλειστικότητα αναφέρεται στην δυνατότητα αποκλεισμού ή περιορισμού της πρόσβασης δυνητικών

χρηστών στην κατανάλωση του πόρου. Υπό αυτή την έννοια η «αποκλειστικότητα» είναι στενά συνδεδεμένη με το ιδιοκτησιακό καθεστώς του πόρου, το οποίο καθορίζει ποιος έχει δικαιώματα πρόσβασης, χρήσης και οικειοποίησης στο πόρο και τις μονάδες του. Από την άλλη πλευρά η «αφαιρεσιμότητα» αναφέρεται στο κατά πόσο η χρήση του πόρου από ένα άτομο θα μειώσει την διαθεσιμότητα των μονάδων του για τους υπόλοιπους χρήστες. Με άλλα λόγια εξετάζει την ύπαρξη ή την απουσία ανταγωνισμού (rivalry) στην χρήση (Berkes et al., 1989 · Euler, 2018 · Μπριασούλη, 2003 · Theesfeld, 2001 · Feeny et al., 1990).

Η χρήση της αποκλειστικότητας και την αφαιρεσιμότητας ως στοιχείων διάκρισης των αγαθών θα οδηγήσει στην ταξινόμηση των πόρων σε τέσσερις διακριτές κατηγορίες, οι οποίες σύμφωνα με τον Πίνακα 2.1 είναι: α) τα δημόσια αγαθά, β) οι πόροι κοινής δεξαμενής (κοινοί πόροι), γ) τα μονοπωλιακά αγαθά ή αγαθά λέσχης και τέλος δ) τα ιδιωτικά αγαθά (Araral, 2014 · Ostrom, 2010a).

Πίνακας 2.1 Τύποι αγαθών σύμφωνα με την συμβατική οικονομική θεωρία

		ΑΦΑΙΡΕΣΙΜΟΤΗΤΑ	
		Χαμηλή	Υψηλή
ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ	Δύσκολος	Δημόσια αγαθά	Πόροι κοινής δεξαμενής
	Εύκολος	Μονοπωλιακά αγαθά	Ιδιωτικά αγαθά

Πηγή: Προσαρμογή από Araral (2014) · Hess & Ostrom (2001) · Ostrom (2010)

Φαίνεται λοιπόν ότι τα στοιχεία του Πίνακα 2.2 έρχονται να επιβεβαιώσουν περαιτέρω, αυτό που ήδη πριν από λίγο διαπιστώσαμε μέσω του ορισμού που παραθέτει η Ostrom για τα κοινά αγαθά. Δηλαδή ότι οι κοινοί πόροι αποτελούν μια κατηγορία αγαθών για τα οποία ο αποκλεισμός είναι δύσκολος και η από κοινού χρήση τους συνεπάγεται τη μείωση του παραγόμενου οφέλους για τους υπόλοιπους χρήστες (Νασιώκα, 2012). Τι

σημαίνει όμως αυτό, πρακτικά, για τους κοινούς πόρους; Αυτό θα το αναλύσουμε στην επομένη ενότητα.

2.3 Η διαχείριση των κοινών πόρων

Εξετάζοντας τα ζητήματα των «κοινών» στα Πολιτικά του, ο Αριστοτέλης θα διαπιστώσει πως: «Ό,τι είναι κοινό σε πολλούς απολαμβάνει λιγότερη φροντίδα, διότι όλοι οι άνθρωποι ενδιαφέρονται περισσότερο για ό,τι τους ανήκει και λιγότερο για ό,τι κατέχουν από κοινού με άλλους» (Αριστοτέλης, 1993: 111). Αυτή η διαπίστωση του μεγάλου φιλοσόφου παραμένει εύστοχη και στην περίπτωση της διαχείρισης των κοινών πόρων. Όπως καταδείξαμε στην προηγούμενη ενότητα τα κοινά αγαθά προσδιορίζονται από χαρακτηριστικά μειωμένης αποκλειστικότητας και υψηλής αφαιρεσιμότητας. Δυο κυρίαρχα στοιχεία που καθιστούν δύσκολο τον αποκλεισμό των πιθανών χρηστών και ανταγωνιστική την κατανάλωση των μονάδων του πόρου από τα άτομα. Τα ίδια άτομα που επιπλέον έχουν την δυνατότητα να κάνουν ταυτόχρονη χρήση του πόρου, ανά μονάδα ή κατά ομάδες (jointness of consumption) (Ostrom, 2007a).

Όμως αυτά τα βασικά χαρακτηριστικά των κοινών αγαθών είναι και η πηγή των μεγαλύτερων προβλημάτων τους και αυτό διότι η ύπαρξη τους δημιουργεί ζητήματα απόκλισης μεταξύ της ατομικής και της συλλογικής ορθολογικότητας των χρηστών (Berkes, 1995). Τα ορθολογικά άτομα, αντιλαμβανόμενα την ανταγωνιστικότητα στην κατανάλωση των μονάδων του πόρου και την αδυναμία του όποιου συστήματος να απαγορεύσει την πρόσβαση σε εκείνα, θα καταφύγουν σε πρακτικές που στόχο έχουν το μέγιστο ατομικό όφελος. Ακολουθώντας λοιπόν θα χρησιμοποιήσουν όσο περισσότερες μονάδες πόρου (resource units) μπορούν να αποκτήσουν, χωρίς να αναλαμβάνουν την ευθύνη των πράξεων τους σχετικά με τις συνέπειες που θα έχει η υπερεκμετάλλευση του αγαθού για την κοινωνία, το περιβάλλον αλλά και το ίδιο το μέλλον της βιωσιμότητας του πόρου (Αρβανιτίδης, Νασιώκα και Δημογιάννη, 2015 · Bromley 1991 · Μπριασούλη, 2003 · Όστρομ, 2002). Μοναδικός στόχος σε αυτόν τον ιδιότυπο «αγώνα» υπερεκμεταλλεύσεως είναι το άμεσο ατομικό συμφέρον του δράντα, όσο κοντόφθαλμο, βραχυπρόθεσμο και βλαπτικό μπορεί εκείνο να είναι για το σύνολο. Έτσι οι χρήστες οδηγούνται στην κακοδιαχείριση, την υπερεκμετάλλευση και τέλος στην

καταστροφή των πόρων τους (την λεγόμενη «τραγωδία των κοινών»), οι οποίοι δεν είναι ποτέ ανεξάντλητοι (Arvanitidis et al., 2015).

Το φαινόμενο αυτό της ανεξέλεγκτης χρήσης χωρίς τον επιμερισμό των αναλογών ευθυνών (freeriding) είναι ένα κοινό στοιχείο των κοινών και των δημοσίων αγαθών, το οποίο προέρχεται από την αδυναμία αποκλεισμού των χρηστών από το να απολαύουν αυτά τα αγαθά. Άλλα από την άλλη πλευρά τα δημόσια αγαθά διαφέρουν ριζικά από τους κοινούς πόρους, υπό την έννοια ότι η χρήση τους δεν ορίζεται από κανόνες ανταγωνισμού – υψηλή αφαιρεσιμότητα – στην κατανάλωση. Για παράδειγμα η απόλαυση του αγαθού της ασφαλείας από ένα άτομο, δεν εξυπακούεται την ταυτόχρονη στέρηση του από κάποιο άλλο. Βέβαια τίποτα δεν αποκλείει ένα από τα δυο άτομα να απολαμβάνει το εν λόγω αγαθό, χωρίς όμως να εκπληρώνει τις οφειλόμενες υποχρεώσεις του προς το σύνολο. Βασιζόμενο σε μια λογική που θέλει όλους τους υπολοίπους να φροντίζουν για την παροχή του συγκεκριμένου αγαθού, αυτός ο παραβάτης (freerider) θα εκμεταλλευτεί τις παροχές του συνόλου, δρώντας ατομικιστικά σε καθεστώς παρανομίας και απολαμβάνοντας τα δικά του άμεσα ατομικά μικροκέρδη. Το ίδιο περίπου μπορεί να συμβαίνει και με άλλα δημόσια αγαθά όπως είναι τα μέσα μαζικής μεταφοράς, η ιατρική περίθαλψη, η κοινωνική ασφάλιση, η εκπαίδευση και τα λοιπά (Steins & Edwards, 1999 · Μπριασούλη, 2003 · Όστρομ, 2002).

Τα παραπάνω δομικά χαρακτηριστικά των κοινών αγαθών είναι γνωστά στους ερευνητές οι οποίοι ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, με πρωτοπόρους τους Gordon (1954) και Scott (1955), θα ασχοληθούν με την φύση των πόρων αναδεικνύοντας τα ιδιαίτερα στοιχεία και τα προβλήματα τους. Μάλιστα στη προσπάθεια αυτή να εξευρεθούν λύσεις αποτροπής μιας επικείμενης «τραγωδίας», θα κατασκευάσουν και θα συστήσουν μια σειρά από μοντέλα και προσεγγίσεις ανάλυσης ζητημάτων συλλογικής δράσης, θεωρώντας πως εκεί εδράζεται η κυρία πηγή επίλυσης του προβλήματος. Ένα από αυτά τα μοντέλα συλλογικής δράσης, το δημοφιλέστερο ίσως, είναι εκείνο που βασίζεται στο πολυσυζητημένο άρθρο του Hardin (1968) «Η Τραγωδία των Κοινών», το οποίο και θα παρουσιάσουμε στο επόμενο κομμάτι της ενότητας μας.

2.3.1 Η, κατά Hardin, τραγωδία των «κοινών»

Όταν ο Garret Hardin θα δημοσιεύσει το 1968 στο Science το αμφιλεγόμενο δοκίμιο του με τον τίτλο «Η Τραγωδία των Κοινών» την ίδια στιγμή, χωρίς να το γνωρίζει, θα θέτει τις βάσεις μιας ολόκληρης νέας εποχής στην μελέτη των κοινών και των κοινών πόρων. Το άρθρο του θα καταφέρει να αναδείξει ως ένα από τα πιο σημαντικά έργα της εποχής του, αποκτώντας μεγαλύτερη – ευρύτερη επιρροή από αντίστοιχες επιστημονικές εργασίες προγενέστερων ερευνητών. Εκτός του ότι θα αποτελέσει κομβικό σημείο της βιβλιογραφίας των κοινών πόρων, ένα σημείο αναφοράς από το οποίο ξεκινούν πολλές μετέπειτα επιστημονικές μελέτες, «Η Τραγωδία των κοινών» θα επιτύχει να ταυτιστεί στην επιστημονική ορολογία με την υποβάθμιση και την καταστροφή των μη ρυθμιζόμενων κοινών αγαθών. Αυτών των κοινών πόρων που δεν υπόκεινται υπό τη ρύθμιση ενός προκαθορισμένου και θεσμοποιημένου καθεστώτους διαχείρισεως (Αρβανιτίδης & Νασιώκα, 2014 · Όστρομ, 2002 · Hardin, 1998). Αλλά πριν να προχωρήσουμε σε μια περαιτέρω ανάλυση της οπτικής του ερευνητή, ας παρατηρήσουμε πρώτα πως ξεδιπλώνεται αυτό το θεωρητικό μοντέλο.

Προσπαθώντας να παρουσιάσει με παραστατικό τρόπο την λογική του μοντέλου του, ο Hardin μας ζητά να φανταστούμε ένα βοσκοτόπι, ένα βοσκοτόπι το οποίο όπως πολύ χαρακτηριστικά τονίζει είναι «ανοικτό σε όλους» και στο οποίο οι βοσκοί μπορούν να βόσκουν «...όσα βοοειδή είναι δυνατόν...» (Hardin, 1968: 1244). Στη συνέχεια μάλιστα μας παραθέτει την λογική-οπτική ενός οικονομικά ορθολογικού βοσκού, ο οποίος θέλοντας να αποκομίσει μεγαλύτερα βραχυχρόνια κέρδη θα επιδιώξει να προσθέτει συνεχώς περισσότερα ζώα στο βοσκότοπο. Αυτή η πρακτική είναι φυσιολογικό ότι μακροχρόνια θα βλάψει τον πόρο, μειώνοντας αρχικά την βοσκοικανότητα και οδηγώντας τελικά στην καταστροφή του (Hardin, 1968: 1244). Παρόλα αυτά τα άτομα θα συνεχίσουν να αυξάνουν τα ζώα τους, διότι ο κάθε βοσκός ευνοείται από ένα άμεσο κέρδος που προκύπτει από κάθε επιπλέον ζώο, ενώ υφίσταται μόνο ένα μικρό καθυστερημένο κόστος από τις συνέπειες της υπερβόσκησης. Αρά λοιπόν το άτομο θεωρεί ότι η πράξη του αποτελεί μια κερδοφόρα, οικονομικά ορθολογική, επιλογή (Hardin, 1968: 1244 · Όστρομ, 2002: 21).

Με αυτόν όμως τον τρόπο οδηγούμαστε προς μια «τραγωδία των κοινών», για την οποία ο Hardin (1968: 1244) αναφέρει ότι: «Εκεί έγκειται η τραγωδία. Κάθε άνθρωπος

είναι εγκλωβισμένος σε ένα σύστημα που τον αναγκάζει να μεγαλώνει το κοπάδι του χωρίς περιορισμούς – σε ένα κόσμο που είναι περιορισμένος», ενώ αμέσως μετά συμπληρώνει πως «Η καταστροφή είναι ο προορισμός στον οποίο όλοι οι άνθρωποι τρέχουν, ο καθένας κυνηγώντας το συμφέρον του, σε μια κοινωνία που πιστεύει στην ελευθερία των κοινών.» Για τον συγγραφέα της «τραγωδίας» φαίνεται ότι η ελευθερία στα κοινά αγαθά φέρνει την καταστροφή.

Με το παράδειγμα του ανοικτού βοσκότοπου ο Hardin επιχειρεί να μας αποδείξει ότι οι οικονομικά ορθολογικές επιλογές και τα ατομικά οικονομικά συμφέροντα δύναται να οδηγήσουν σε ανορθολογικά συλλογικά αποτελέσματα και πρακτικές εκ μέρους των χρηστών. Σύμφωνα με την γνώμη του η λύση, που θα αποτρέψει αυτή την «αναπόφευκτη τραγωδία» και θα «σώσει» τα άτομα από την αυτοκαταστροφή, εδράζεται στις δυνάμεις της αγοράς και του κράτους. Τα κοινά αγαθά οφείλουν να ιδιωτικοποιηθούν ή να εθνικοποιηθούν, για να προστατευτούν από την «ανορθολογική ορθολογικότητα» των χρηστών τους. Ο Λεβιάθαν και το αόρατο χέρι της αγοράς θα φροντίσουν την μακρόχρονη επιβίωση τους (Berkes et al., 1989 · Feeny et al., 1990 · Hardin, 1968).

Οι απόψεις αυτές ήταν φυσικό να προκαλέσουν την αντίδραση πλήθους ερευνητών των κοινών, οι οποίοι και θα ασκήσουν δριμεία κριτική. Το μοντέλο του Hardin θα κατηγορηθεί ως ιδιαίτερος απλουστευτικό, ενώ η οπτική του θα θεωρηθεί λανθασμένη (Araral, 2014 · Adhikari, 2001 · Dietz, Ostrom & Stern, 2003 · Ostrom, 2008). Οι επικριτές του θα υποστηρίξουν πως για αυτό οφείλονται ορισμένα επουσιώδη ζητήματα. Πρώτα από όλα ο Hardin, λαμβάνοντας ως δεδομένο το αναπόφευκτο της «τραγωδίας», θεώρει σίγουρη την αδυναμία των χρηστών (βοσκών) στο να αυτοοργανωθούν παρέχοντας λύση στα προβλήματα τους. Έπειτα υποστηρίζει ότι η μοναδική βιώσιμη λύση βρίσκεται εντός των δυνάμενων του κράτους και της ιδιωτικής οικονομίας (Araral, 2014 · Berkes et al., 1989 · Dietz et al., 2003 · Hardin, 1968).

Αλλά η πραγματικότητα και η σύγχρονη επιστημονική ερευνά έρχονται να ανατρέψουν αυτές τις υποθέσεις. Όπως πολύ σύντομα θα διαπιστώσουμε η Ostrom και οι συνεργάτες της μας αποδεικνύουν την ύπαρξη επιτυχημένων δομών (καθεστώτων) διαχείρισης κοινών πόρων. Καθεστώτων στα οποία οι χρήστες, αφού κατάφεραν να αυτοοργανωθούν, παρείχαν βιώσιμους θεσμούς, τύπους και κανόνες ρυθμίσεως. Και

όλα αυτά την ίδια στιγμή όταν οι εναλλακτικές λύσεις της αγοράς και του κράτους αποτύγχαναν παταγωδώς στο να δώσουν ουσιαστικές απαντήσεις στα προβλήματα διαχείρισεως. Άρα λοιπόν τέτοιου είδους γενικεύσεις και απλοποιήσεις δεν μπορούν να γίνουν αποδεκτές για το σύνολο των κοινών πόρων (Araral, 2014 · Berkes et al., 1989 · Dietz et al., 2003 · Οστρομ, 2002).

Το πιο σημαντικό όμως είναι ότι ο Hardin εξισώνοντας λανθασμένα τα κοινά με ένα καθεστώς παντελούς έλλειψης καθορισμένων δικαιωμάτων, θεσμικής ρυθμίσεως και περιορισμών, διαπράττει ίσως το πιο χαρακτηριστικό λάθος που προσδιορίζει την «Τραγωδία των Κοινών». Επηρεασμένος από μια αρκετά διαδεδομένη αντίληψη της εποχής του, που πρέσβευε πως «ότι ανήκει σε όλους δεν ανήκει σε κανέναν» (Gordon, 1954), ταυτίζει τους *Κοινούς Πόρους* με τους *Πόρους Ελεύθερης Πρόσβασης* (Open Access Resources) (Adhikari, 2001 · Berkes et al., 1989 · Ostrom, 2008). Πόρους στους οποίους απουσιάζουν τα προκαθορισμένα περιουσιακά δικαιώματα και η πρόσβαση είναι ελεύθερη σε όλους (Berkes et al., 1989 · Feeny et al., 1990). Υπό αυτή την έννοια οι πόροι ελεύθερης πρόσβασης δεν εντάσσονται στην ίδια κατηγορία με τους κοινούς πόρους που βρίσκονται υπό την διαχείριση των κοινών (commons), αλλά αποτελούν εκείνο που οι Bromley (1990: 1-2) και Bollier (2016: 44) θα χαρακτηρίσουν ως «γη του κανένα» (terra nullius). Ένα τόπο, τα αγαθά του οποίου καθένας έχει το «δικαίωμα» να οικειοποιηθεί και να χρησιμοποιεί, όπως του αρέσει.

Το συγκεκριμένο λάθος θα συνεχίσει να ακολουθεί την «Τραγωδία των Κοινών» και τον Hardin για 30 ολόκληρα χρόνια μέχρι το 1998, όταν τότε ο γηραιός πλέον ερευνητής, σε μια προσπάθεια να απολογηθεί θα υποστηρίξει ότι ουσιαστικά το έργο του αναφέρονταν στην «τραγωδία των μη ρυθμιζόμενων κοινών» (unmanaged commons). Επιμένοντας πάντα στις απόψεις του ότι «ένα διαχειριζόμενο κοινό περιγράφει είτε τον σοσιαλισμό είτε την ιδιωτικοποίηση της ελεύθερης αγοράς», ο Hardin (1998: 2) θα επαναλάβει πως σε κάθε άλλη εναλλακτική περίπτωση η επικείμενη «τραγωδία» των πόρων θα ήταν αναπόφευκτη.

2.4 Μορφές δομών διακυβέρνησης

Στην προηγούμενη ενότητα μας αρχικά ασχοληθήκαμε με τα ζητήματα διαχείρισης των κοινών αγαθών, ενώ έπειτα παρουσιάσαμε την οπτική που παραθέτει το μοντέλο της «Τραγωδίας των Κοινών». Ακολουθώντας την συλλογιστική πορεία του επιχειρήματος του Hardin εξετάσαμε την δικαιολογημένη κριτική, που του αποδίδεται από πλήθος μελετητών των κοινών, επισημαίνοντας τις ελλείψεις του. Πράγματι η οπτική του συγκεκριμένου ερευνητή διαθέτει σημαντικές αδυναμίες, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι είναι και απολύτως λανθασμένη.

Παρά τις όποιες αστοχίες της, «Η Τραγωδία των Κοινών» καταφέρνει να προσεγγίσει την ουσία του κεντρικού προβλήματος της διαχείρισης των κοινών αγαθών. Με άλλα λόγια μας επιτρέπει να αναλογιστούμε: Τι θα συμβεί σε εκείνους τους πόρους και τα αγαθά που δεν διαθέτουν ένα προσδιορισμένο θεσμικό πλαίσιο, καθορισμένα περιουσιακά δικαιώματα και η πρόσβαση σε αυτά είναι ελεύθερη σε όλους; Η έλλειψη ενός σταθερού θεσμικού πλαισίου σε συνδυασμό με την οικονομικά ορθολογική συμπεριφορά των χρηστών δημιουργεί σοβαρές εξωτερικότητες, οι οποίες εμποδίζουν τη ορθή χρήση και την αποτελεσματική διατήρηση των πόρων μέσα στο χρόνο (Αρβανιτίδης & Νασιώκα, 2014: 40). Δυστυχώς όπως φαίνεται το μέλλον φαντάζει δυσοίωνα. Οι κοινοί πόροι εφόσον βρίσκονται σε καθεστώς ελεύθερης πρόσβασης είναι αναπόφευκτο ότι θα τύχουν πρακτικών υπερεκμεταλλεύσεως, κάτι που πολύ πιθανόν θα οδηγήσει στην καταστροφή τους (Dietz et al., 2003 · Ostrom et al., 1999 · Ostrom, 2008 · Ostrom, 2000a · Feeny et al., 1990).

Με ποιον τρόπο λοιπόν μπορούμε να αποφύγουμε αυτήν την αναμενόμενη «τραγωδία»; Ποιες λύσεις διαθέτουμε για την προστασία των κοινών αγαθών; Οι προτάσεις των ερευνητών δίστανται, καθώς ο καθένας ακολουθεί την δική του επιστημονική οπτική. Ορισμένοι, για παράδειγμα ο Barclay (2004) και οι Worrell & Appleby (2000), θα υποστηρίξουν ότι η λύση εδράζεται στην αλτρουιστική φύση των χρηστών και στην αύξηση της ηθικής συμπεριφοράς τους με την προώθηση προτύπων ήθους συλλογικής ευθύνης και φροντίδας του πόρου (stewardship ethic). Από την άλλη πλευρά άλλοι, ίσως πιο πρακτικοί, θα προτείνουν την εισαγωγή μιας κατάλληλης θεσμικής δομής διακυβέρνησης με την ταυτόχρονη απόδοση αξιόπιστων περιουσιακών δικαιωμάτων (property rights). Μια πρακτική που θα παρέχει στον νέο ιδιοκτήτη του πόρου τα

απαιτούμενα κίνητρα αλλά και την εξουσία στο να τον διαχειριστεί με γνώμονα την βιωσιμότητα του (Αρβανιτιδής & Νασίωκα, 2014 · Arvanitidis et al., 2015 · Libecap, 2009 · Ostrom, 1990 · Ostrom, 2002).

Συμφώνα με τους Schlager & Ostrom (1992) τα περιουσιακά δικαιώματα που σχετίζονται με τα κοινά αγαθά απαρτίζουν πέντε βασικές κατηγορίες (δέσμες) δικαιωμάτων, οι οποίες περιλαμβάνουν: α) τη πρόσβαση, β) την οικειοποίηση (χρήση), γ) τη διαχείριση, δ) τον αποκλεισμό και τέλος ε) τη μεταβίβαση. Οι παραπάνω δέσμες δικαιωμάτων, αλλά και οι αντίστοιχες αξιώσεις που προκύπτουν από τη θέσπιση τους, παρουσιάζονται αναλυτικά στον Πίνακα 2.2.

Πίνακας 2.2 Τύποι περιουσιακών δικαιωμάτων των κοινών αγαθών.

<i>Τύποι Δικαιωμάτων</i>	<i>Αξιώσεις</i>
<i>Πρόσβαση:</i>	Το δικαίωμα εισόδου σε μια χωρικά προσδιορισμένη φυσική ιδιοκτησία.
<i>Οικειοποίηση:</i>	Το δικαίωμα απόκτησης μονάδων πόρου από ένα σύστημα πόρου.
<i>Διαχείριση:</i>	Το δικαίωμα θέσπισης κανόνων χρήσης (εσωτερικών προτύπων διαχειρίσεως) και το δικαίωμα μετασχηματισμού του συστήματος πόρου.
<i>Αποκλεισμός:</i>	Το δικαίωμα καθορισμού των δικαιωμάτων πρόσβασης και οικειοποίησης από τους υπόλοιπους χρήστες αλλά και του τρόπου μεταβίβασης των προαναφερθέντων δικαιωμάτων.
<i>Μεταβίβαση:</i>	Το δικαίωμα πώλησης ή εκμίσθωσης των δικαιωμάτων διαχειρίσεως και αποκλεισμού.

Πηγή: Ostrom (2010a: 651) · Hess & Ostrom (2001: 13) · Schlager & Ostrom (1992: 250-251)

Αντιστοίχως η επιστημονική βιβλιογραφία έχοντας ως κριτήρια τώρα το ποιος είναι ο αποδεκτής των περιουσιακών δικαιωμάτων και το καθεστώς μέσα στο οποίο πραγματοποιείται η διαχείριση των αγαθών, έρχεται να ξεχωρίσει τις διαθέσιμες μορφές δόμων διακυβέρνησης των κοινών πόρων σε τέσσερις διακριτές κατηγορίες: α) την

ελεύθερη πρόσβαση, β) τη κρατική ιδιοκτησία γ) την ιδιωτική ιδιοκτησία και δ) τη κοινή ιδιοκτησία (Feeny et al., 1990 · Berkes et al., 1989) (Πίνακας 2.3).

Πίνακας 2.3 Καθεστώτα διακυβέρνησης των κοινών αγαθών (ανάλογα με την κατανομή των περιουσιακών δικαιωμάτων).

<i>Καθεστώς</i>	<i>Χαρακτηριστικά</i>
<i>Ελεύθερης Πρόσβασης</i>	Απουσία σαφώς προσδιορισμένων ή αξιόπιστων (credible) περιουσιακών δικαιωμάτων.
<i>Κρατικής Ιδιοκτησίας</i>	Τα περιουσιακά δικαιώματα επί του πόρου κατέχονται από το κράτος (ή φορείς του), το οποίο έχει την αποκλειστική αρμοδιότητα της λήψης αποφάσεων που άπτονται της χρήσης του.
<i>Ιδιωτικής Ιδιοκτησίας</i>	Τα περιουσιακά δικαιώματα επί του πόρου κατέχονται από ιδιώτες (ή συμπράξεις ιδιωτών – νομικά πρόσωπα), οι οποίοι δύνανται να αποκλείσουν άλλους χρήστες από εκείνον.
<i>Κοινής Ιδιοκτησίας</i>	Τα περιουσιακά δικαιώματα επί του πόρου κατέχονται από μια αναγνωρίσιμη κοινότητα αλληλοεξαρτώμενων χρηστών, η οποία δύναται να ρυθμίσει την χρήση αποκλείοντας παράλληλα υπόλοιπους πιθανούς χρηστές.

Πηγές: Berkes et al. (1989: 91) · Ostrom et al. (1999: 279) · Feeny et al. (1990: 4-5)

Όπως παρατηρήσαμε το καθεστώς ελεύθερης πρόσβασης αναφέρεται σε εκείνη τη κατάσταση στην οποία υπάρχει απουσία προσδιορισμένων ή αξιόπιστων περιουσιακών δικαιωμάτων. Είναι μια κατάσταση παρόμοια με αυτή που περιγράφεται τόσο γλαφυρά στο μοντέλο της «Τραγωδίας των Κοινών» του Hardin. Εκεί η καταστροφή των κοινών πόρων είναι σχεδόν αναπόφευκτη και για αυτό δεν υπάρχει κάποιος λόγος περαιτέρω ανάλυσης αυτής της συγκεκριμένης δομής διακυβέρνησης. Οι βιώσιμες θεσμικές δομές διακυβέρνησης των κοινών πόρων φαίνεται πως είναι οι υπόλοιπες τρεις μορφές, οι οποίες διακρίνονται ανάλογα με τον αποδεκτό των περιουσιακών δικαιωμάτων σε: α) τη κρατικοποίηση, στην οποία το κράτος απόκτη τα πλήρη δικαιώματα, β) την ιδιωτικοποίηση, όπου τα δικαιώματα παραχωρούνται σε ιδιώτες και τελικά γ) τη κοινοτικοποίηση, τα γνωστά μας κοινά, στα οποία τα περιουσιακά δικαιώματα αποδίδονται συλλογικά σε μια κοινότητα «χρηστών» του πόρου (Αρβανιτίδης, 2017 · Adhikari, 2001 · Ostrom, 1990). Αυτές τις τρεις δομές διακυβερνήσεις θα εξετάσουμε

αναλυτικότερα στην συνέχεια της ενότητας μας, επικεντρώνοντας ιδιαίτερος στην πρόταση της κοινοτικοποίησης. Δηλαδή στην επίλυση των προβλημάτων των κοινών πόρων με την υιοθέτηση του καθεστώτος των κοινών.

2.4.1 Κρατικοποίηση

Ως κρατικοποίηση ή κυβερνητική διαχείριση ορίζεται εκείνη η δομή διακυβέρνησης στην οποία τα περιουσιακά δικαιώματα ενός κοινού αγαθού αποδίδονται στην κυβερνητική αρμοδιότητα. Με αυτό τον τρόπο ο κρατικός μηχανισμός, αποκτώντας τον έλεγχο του πόρου, διαθέτει τη δυνατότητα να αποφασίζει για ζητήματα που άπτονται σχετικά με την πρόσβαση στο αγαθό, το προφίλ των πιθανών χρηστών του, αλλά και το επίπεδο και την μορφή της εκμετάλλευσής του (Feeny et al., 1990: 5). Οι θιασώτες αυτής της επιλογής διατείνονται πως μόνο μια ισχυρή κεντρική δομή οργάνωσης, όπως είναι το κράτος, δύναται να αποτρέψει την «τραγωδία των κοινών» εξασφαλίζοντας ταυτοχρόνως κοινωνική δικαιοσύνη στη χρήση και οικονομική αποτελεσματικότητα στην εκμετάλλευση των πόρων (Αρβανιτίδης, 2017).

Ακολούθως λοιπόν προτείνουν την σύσταση ισχυρών κρατικών δομών, στην ανάγκη ακόμη και απολυταρχικών (Heilbroner, 1974), που θα κατέχουν όλα τα απαραίτητα μέσα, τους μηχανισμούς και την εξουσία για να επιβάλουν τις πολιτικές τους (Orhuls, 1973). Η λογική αυτής της οπτικής θεωρεί ότι οι ρυθμιστικές αρχές, λαμβάνοντας υπόψη τα ιδιαίτερα δεδομένα των κοινών πόρων, θα δράσουν με στόχο το δημόσιο συμφέρον παρέχοντας πρότυπα ορθής κοινωνικής συμπεριφοράς. Πρότυπα τα οποία θα εγγυηθούν την βιωσιμότητα και την ορθή διαχείριση των κοινών αγαθών (Ostrom, 2010a · Feeny, Hanna, & McEvoy 1996). Ο Λεβιάθαν και η κρατική επιβολή μέσα σε όλο το μεγαλείο τους! Πάντως σημαντικό είναι να τονίσουμε ότι αυτή η πρόταση πολιτικής, για από-τα-πάνω διαχείριση των κοινών αγαθών με συγκεντρωτικό έλεγχο και ρυθμιστική κρατική παρεμβατικότητα, έχει τύχει στο παρελθόν της ευρείας αποδοχής χωρών του Τρίτου Κόσμου (Ostrom, 1990: 9).

2.4.2 *Ιδιωτικοποίηση*

Ως ιδιωτικοποίηση ορίζεται εκείνη η δομή διακυβέρνησης στην οποία τα περιουσιακά δικαιώματα του κοινού πόρου παραχωρούνται στα χέρια ιδιωτών (ή σε ομάδες ιδιωτών π.χ. επιχειρηματικοί όμιλοι) (Feeny et al., 1990: 4). Οι υποστηρικτές αυτής της επιλογής υπεραμύνονται των απόψεων τους, θεωρώντας ότι η επιβίωση των κοινών αγαθών δύναται να διασφαλιστεί μόνο μέσα από την ιδιωτική πρωτοβουλία και τη συνακόλουθη θέσπιση και εφαρμογή ατομικών περιουσιακών δικαιωμάτων (Demsetz, 1967 · Penner, 1997 · Welch, 1983 · Smith, 1981). Η λογική του επιχειρήματος τους εδράζεται στην πεποίθηση πως, επειδή τα κοινά -αγαθά- είναι συνυφασμένα με μεγάλες εξωτερικότητες, η διαμόρφωση και απόδοση ατομικών περιουσιακών δικαιωμάτων θα επιτρέψει στον ιδιοκτήτη τους να αποκλείει ανεπιθύμητους – μη εξουσιοδοτημένους – χρηστές εσωτερικεύοντας με αυτόν τον τρόπο πιθανές αρνητικές εξωτερικότητες (π.χ. κόστος). Με άλλα λόγια, ο κάτοχος των περιουσιακών δικαιωμάτων θα μπορεί να απολαμβάνει τα οφέλη του πόρου, μειώνοντας τις αρνητικές επιπτώσεις που προκύπτουν από την χρήση του και επιτυγχάνοντας έτσι μια κατάσταση βιώσιμης και αποδοτικής εκμετάλλευσης (Αρβανιτίδης, 2017 · Μπριασούλη, 2003 · Garnett, 2012 · Smith, 1981). Βέβαια σε κάθε περίπτωση τα ατομικά περιουσιακά δικαιώματα αναγνωρίζονται και επιβάλλονται από τον κρατικό μηχανισμό, ο οποίος είναι και ο εγγυητής της ορθής εφαρμογής τους, ενώ διέπονται από χαρακτηριστικά υψηλής αποκλειστικότητας και την αρχή της μεταβιβασιμότητας (Feeny et al., 1990: 4).

2.4.3 *Τα Κοινά: Ένας τρίτος δρόμος*

Μέχρι και πριν από λίγες δεκαετίες, η δυνατότητα των χρηστών να αυτοοργανωθούν θεσπίζοντας οι ίδιοι κατάλληλους και βιώσιμους θεσμούς διακυβέρνησης των κοινών πόρων, αποτελούσε κάτι το αδιανόητο για την πλειοψηφία των ερευνητών (Ostrom, 2000a · Hess & Ostrom, 2001). Πράγματι για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα η κυριαρχία της διχοτομικής λογικής, που εισήγαγαν με το έργο τους ο Hardin και οι επιστήμονες της εποχής του, δεν θα αφήσει ελεύθερο χώρο για την ανάπτυξη εναλλακτικών οπτικών επίλυσης των προβλημάτων διαχείρισης των κοινών αγαθών.

Μοντέλα όπως «Η Τραγωδία των Κοινών» (Hardin, 1968), «Η Λογική της Συλλογικής Δράσης» (Olson, 1965) και το «Παίγνιο του Διλήματος του Φυλακισμένου» (Dawes,

1973 · Dawes, 1974), θα αντιμετωπίσουν τους χρήστες των πόρων ως ιδιοτελή άτομα παγιδευμένα μέσα στις ατομικές-εγωιστικές επιδιώξεις τους και ανίκανα στο να συνεργαστούν για να επιτύχουν τα όποια συλλογικά οφέλη. Υπό αυτές τις συνθήκες λοιπόν θα καταλήξουν στο συμπέρασμα, ότι, η καταστροφή των κοινών αγαθών ήταν αναπόφευκτη, αναπόφευκτη εκτός και εάν επιβάλλονταν κάποιο εξωγενές καθεστώς διαχείρισης τους (Hardin, 1968 · Ostrom et al., 1999 · Όστρομ, 2002). Το συγκεκριμένο καθεστώς, ανάλογα με την προσωπική προσέγγιση του κάθε ερευνητή, είδαμε ότι λάμβανε είτε την μορφή της κρατικής διαχείρισης, είτε εκείνη της ιδιωτικοποίησης των κοινών πόρων. Μόνο η ισχύς ενός κράτους - Λεβιάθαν ή η δράση της ελεύθερης αγοράς θα μπορούσαν να αποσοβήσουν επιτυχώς τον κίνδυνο μιας πιθανής «τραγωδίας». Τρίτη εναλλακτική λύση δεν χωρούσε. Αυτή η «δυϊστική» αντίληψη θα καθιερωθεί ευρέως από την παραδοσιακή οικονομική θεωρία και θα αποτελέσει το θεμέλιο λίθο αρκετών μετέπειτα επιστημονικών και διαχειριστικών προσεγγίσεων των κοινών πόρων (Όστρομ, 2002 · Foster, 2011).

Όμως οι καιροί αλλάζουν, η επιστήμη εξελίσσεται ενώ νέα ερευνητικά δεδομένα έρχονται στο φώς. Έτσι λοιπόν μια σειρά από σύγχρονες εμπειρικές μελέτες περιπτώσεων από όλο τον κόσμο θα έρθουν να μεταβάλλουν τον τρόπο που αντιμετωπίζουμε την διαχείριση των κοινών αγαθών, ανατρέποντας στη πορεία τη λογική που έθεταν τα προηγούμενα επιστημονικά μοντέλα. Οι σύγχρονοι ερευνητές των κοινών πόρων θα ασκήσουν κριτική τόσο στην πρόταση της κρατικοποίησης όσο και την επιλογή της ιδιωτικοποίησης, υποστηρίζοντας ότι η υιοθέτηση αυτών των δυο δομών διακυβέρνησης δύναται να δημιουργήσει μακροπρόθεσμα σοβαρά ζητήματα βιωσιμότητας στους κοινούς πόρους. Όπως θα ισχυριστούν βασική αιτία αυτού του φαινομένου είναι το γεγονός, ότι και οι δυο προτεινόμενες μορφές δομών διακυβέρνησης στηρίζουν την ορθή εφαρμογή τους στην ύπαρξη ενός ισχυρού θεσμικού πλαισίου. Ενός θεσμικού πλαισίου το οποίο, θεωρητικά τουλάχιστον, οφείλει να μην διαθέτει σημαντικές εγγενείς θεσμικές ατέλειες. Αλλά αυτό στη πραγματικότητα φαίνεται ότι σπάνια ισχύει (Αρβανιτίδης, 2017 · Feeny et al., 1990).

Φαινόμενα κυβερνητικής διαφθοράς, χαλαροί μηχανισμοί αστυνόμευσης, ανελαστικές γραφειοκρατικές συμπεριφορές σε συνδυασμό με την πιθανή αδυναμία των κυβερνητικών αξιωματούχων να κατανοήσουν σε βάθος την λειτουργία ενός πόρου, μπορούν εύκολα να καταστήσουν την δράση του καθεστώτους κρατικής διαχείρισης

αδύναμη στο να προστατεύσει επιτυχώς το αγαθό από την καταστροφή (Αρβανιτίδης, 2017 · Feeny et al., 1990 · Sundström, 2015). Οι κυβερνήσεις μπορεί μεν να προχωρούν σε κρατικοποίηση των κοινών αγαθών, με τις καλύτερες των προθέσεων, αλλά τις περισσότερες των περιπτώσεων είναι πρακτικά απροετοίμαστες για ότι συνεπάγεται η ορθή διαχείριση τους. Πολύ συχνά δεν διαθέτουν ούτε τα απαιτούμενα κεφαλαία, ούτε και το απαραίτητο διαθέσιμο προσωπικό που θα εξασφάλιζαν τον αποκλεισμό των μη εξουσιοδοτημένων χρηστών και την ταυτόχρονη επίβλεψη της βιώσιμης εκμετάλλευσης των πόρων. Συνέπεια αυτής της καταστάσεως είναι ότι τα κοινά αγαθά γίνονται εύκολο θύμα πρακτικών υπερεκμεταλλεύσεως από τους προηγούμενους παραδοσιακούς χρηστές τους, οι οποίοι πλέον δρουν σε ένα καθεστώς που μοιάζει τρομακτικά με εκείνο της ελεύθερης πρόσβασης (Hess & Ostrom, 2001 · Feeny et al., 1990 · Ingerson, 1997).

Από την άλλη πλευρά η λύση της ιδιωτικοποίησης των κοινών πόρων φαίνεται ότι παράγει, οριακά, καλύτερα. Όντως η διανομή ατομικών περιουσιακών δικαιωμάτων παρέχει στον νέο ιδιοκτήτη του πόρου τα απαιτούμενα κίνητρα για την ορθολογική εκμετάλλευση του. Όμως αυτό δεν συνεπάγεται πάντοτε και συμμόρφωση με πρακτικές βιώσιμης εκμετάλλευσης (Feeny et al., 1990). Τίποτα δεν αποκλείει τη πιθανότητα οι ιδιώτες ιδιοκτήτες, σκεπτόμενοι καθαρά με όρους οικονομικής κερδοφορίας, να εξάγουν τάχιστα τη μέγιστη αξία του αγαθού χωρίς να νοιάζονται για την όποια μελλοντική χρήση. Αυτό μάλιστα είναι αρκετά πιθανό στη περίπτωση που ο πόρος διαθέτει μικρά ποσοστά απόδοσης της επένδυσης και χαρακτηρίζεται από χαμηλή ανανεωσιμότητα (Ingerson, 1997 · Feeny et al., 1990 : 9).

Αλλά και ακόμα όταν οι δυο αυτές λύσεις θα βρουν κάποια ικανοποιητική ισορροπία στη εφαρμογή τους, οι έρευνες θα μας αποκαλύψουν ότι η εισαγωγή τους δύναται να προκαλέσει σημαντικά ζητήματα κοινωνικής υφής. Οι υιοθέτηση των συγκεκριμένων δόμων διακυβέρνησης τείνει να περιορίσει την δράση των πραγματικών - παραδοσιακών - χρηστών των κοινών αγαθών, καταστρέφοντας παράλληλα τις όποιες προσωπικές σχέσεις, κοινωνικά δίκτυα αλλά και θεσμούς (κοινωνικό κεφάλαιο) έχουν καταφέρει με τη πάροδο του χρόνου να συνδιαμορφώσουν. Με άλλα λόγια η έλευση τους θέτει νέους κανόνες σε ένα ήδη προδιαμορφωμένο σύστημα και αυτό είναι πολύ λογικό να οδηγεί σε εντάσεις. Η καταστροφή του κοινωνικού κεφαλαίου και η αφαίρεση των εγγενών δικαιωμάτων των χρηστών δημιουργεί κοινωνικές αδικίες και

συγκρούσεις, οι οποίες σε κάθε περίπτωση θα βλάψουν δραστικά τόσο τη κοινωνία όσο και τη μακροβιότητα του αγαθού (Αρβανιτίδης, 2017 · Μπριασούλη, 2003 · Ingerson, 1997).

Τα νέα επιστημονικά δεδομένα σχετικά με τη λειτουργία των κυριάρχων καθεστώτων διαχείρισης θα έρθουν να συμπληρώσουν εκείνα που θα συλλέξει μια άλλη ομάδα μελετών, η οποία θα επανεξετάσει την ορθότητα των μοντέλων συλλογικής δράσης. Τα ευρήματα από αυτές τις μελέτες θα αποδείξουν, με υπαρκτά παραδείγματα διαχείρισης πόρων αλλά και εργαστηριακά πειράματα, την ύπαρξη εναλλακτικών βιώσιμων μορφών διακυβέρνησης. Καθεστώτων στα οποία πρακτικά παρατηρούνταν αντιμετώπιση των διλημάτων συλλογικής δράσης, δημιουργία θεσμών αυτοδιαχείρισης και εναρμονισμένη σύμπραξη των χρηστών του κοινού πόρου με στόχο την επίτευξη μακροπρόθεσμων συλλογικών οφελών (Berkes et al., 1989 · Ostrom, 2000b · Ostrom, 2010a · Ostrom, 2010b · Feeny et al., 1990).

Όλα τα παραπάνω θα επιτρέψουν τους σύγχρονους ερευνητές, με πρωτοπόρο την νομπελίστρια και διακεκριμένη επιστήμονα Elinor Ostrom, στο να προτείνουν την θέσπιση ενός τρίτου δρόμου διαχείρισης των κοινών αγαθών. Αυτή η εναλλακτική δομή διακυβέρνησης δεν είναι άλλη από τα γνωστά μας «κοινά» (commons). Τα κοινά ή αλλιώς καθεστώτα κοινής ιδιοκτησίας προβλέπουν την απόδοση των περιουσιακών δικαιωμάτων του πόρου στη κοινότητα των χρηστών του, ως σύνολο. Με αυτό τον τρόπο τα άτομα νέμονται τις ευθύνες και την εξουσία συνδιαχείρισης του κοινού αγαθού, επηρεάζουν τα ίδια τη διαμόρφωση των κανόνων πρόσβασης και οικειοποίησης του, ενώ θέτουν και τους απαραίτητους μηχανισμούς αστυνόμευσης και επιβολής των προσυμφωνημένων κανόνων (Αρβανιτίδης, 2017 · Ostrom, 1990). Η επιτυχία του καθεστώτος αυτού βασίζεται αφενός στην ικανότητα των παραδοσιακών χρηστών του πόρου να γνωρίζουν πολύ καλύτερα και σε βάθος τη λειτουργία και τις όποιες ελλείψεις του και αφετέρου στην ύπαρξη ενός ικανού κοινωνικού κεφαλαίου μεταξύ των μελών της κοινότητας τους. Μάλιστα αυτό το τελευταίο είναι το και πιο κρίσιμο, διότι μόνο μέσα από σχέσεις αμοιβαίας εμπιστοσύνης, δίκτυα συνεργασίας και αλληλοκατανόησης θα μπορέσουν να δημιουργηθούν οι κατάλληλες συνθήκες και θεσμοί αυτορρύθμισης, που θα συμβάλλουν στην υπέρβαση των όποιων προβλημάτων συλλογικής δράσης. Αυτός ο παράγοντας είναι και εκείνος που θα διασφάλιση την μακροβιότητα του όλου εγχειρήματος (Αρβανιτίδης, 2017 · Μπριασούλη, 2003).

Βέβαια οφείλουμε να τονίσουμε ότι η ανάδειξη της κοινοτικοποίησης ως τρίτης δομής διακυβέρνησης των κοινών αγαθών δεν συνεπάγεται ταυτοχρόνως και την απόρριψη των υπολοίπων προτεινόμενων μορφών διακυβέρνησης. Όπως πολύ χαρακτηριστικά θα υποστηρίξει η ίδια η Elinor Ostrom (2008: 16-17), στην διαχείριση των κοινών πόρων δεν χωρούν λογικές πανάκειας και πρακτικές «μια λύση ταιριάζει σε όλα» (one size fits all). Οι πόροι είναι πολυεπίπεδα και σύνθετα συστήματα στα οποία ποίκιλες μεταβλητές και παράγοντες δύνανται να καταστήσουν ακόμη και τις πιο προσεκτικές θεωρητικές προσεγγίσεις προβληματικές. Η ορθή διαχείριση τους μερικές φορές μπορεί να απαιτεί μέχρι και την υιοθέτηση υβριδικών συστημάτων διαχειρίσεως. Παραδείγματα τέτοιων υβριδικών συστημάτων είναι εκείνα των ITQs (Individual Transferable Quotas), που εφαρμόζονται κατά βάση στην εκμετάλλευση των ενάλιων πόρων. Εκεί τα περιουσιακά δικαιώματα στο αγαθό ανήκουν στο κράτος, το οποίο παραχωρεί δικαιώματα εκμεταλλεύσεως με την μορφή μεταβιβάσιμων αδειών σε ιδιώτες (Hess & Ostrom, 2001 · Ostrom, 2008).

Εν κατακλείδι, πρέπει να μας είναι πλέον κατανοητό ότι το καθεστώς κοινής ιδιοκτησίας δύναται να παράγει αποτελεσματικούς θεσμούς, εξασφαλίζοντας με αυτό τον τρόπο τη βιωσιμότητα του κοινού πόρου και την διαχείριση του. Αλλά για να καταστεί επιτυχημένη η διαχείριση από μια κοινότητα χρηστών οφείλουν να πληρούνται και ορισμένες επιπλέον προϋποθέσεις. Αυτές τις απαραίτητες προϋποθέσεις θα εξετάσουμε στην επόμενη ενότητα μας.

2.5 Προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση αποτελεσματικών δομών διακυβέρνησης

Η ανάγκη της θέσπισης ενός ενιαίου – συνεκτικού – θεωρητικού πλαισίου, που θα συμπεριλάμβανε τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την διαμόρφωση αποτελεσματικών δομών διακυβέρνησης των κοινών, θα απασχολήσει αρκετά νωρίς τους ερευνητές. Το συγκεκριμένο ζήτημα θα αρχίσει να εξετάζεται ήδη από τα μέσα τις δεκαετίας του 1980, όταν πρώτη η Elinor Ostrom, θα επιχειρήσει να αναδείξει τις κρίσιμες παραμέτρους που συνέβαλλαν στην ανάδυση πετυχημένων συνεργατικών δομών αυτοδιαχείρισης κοινών πόρων. Εκείνο το πρώιμο πλαίσιο που θα συστήσει η ερευνήτρια απαρτιζόταν από τρεις βασικοί πυλώνες μεταβλητών, οι οποίοι περιλάμβαναν: α) μεταβλητές σχετικές με την φύση του πόρου (μέγεθος – όρια –

συνθήκες), β) μεταβλητές που σχετίζονταν με τη σχέση χρήσης και παροχής μονάδων πόρου (σπανιότητα αγαθού - διάρθρωση δικαιωμάτων) και γ) μεταβλητές που αφορούσαν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ομάδας των χρηστών (μέγεθος ομάδας - κατοικία - ομοιογένεια - υφιστάμενοι κανόνες - περιουσιακά δικαιώματα - εξωτερικό περιβάλλον) (Ostrom, 1985: 12-13).

Οι μεταβλητές αυτές θα διαμορφώσουν τον αρχικό πυρήνα του πλαισίου ανάλυσης της έρευνας των κοινών, θέτοντας τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την διαμόρφωση αποτελεσματικών δομών συλλογικής διαχείρισης (Ανδρεάδη, 2018). Με την πάροδο του χρόνου αυτή την πρώιμη απόπειρα της Ostrom θα ακολουθήσουν εκείνες άλλων μεταγενέστερων ερευνητών, οι οποίοι και θα επιχειρήσουν να συμπληρώσουν αυτό το αρχικό πλαίσιο προσαρμόζοντας τα στοιχεία του σε νέα ερευνητικά δεδομένα. Στην συνέχεια της ενότητας μας παρουσιάζονται αναλυτικά και με χρονολογική σειρά οι προσεγγίσεις μερικών εκ των πιο σημαντικών ερευνητών που ασχολήθηκαν με θέμα: τον Robert Wade (1987), την Elinor Ostrom (1990 · 2007b · 2009), τους J.M. Baland και J.P. Platteau (1996), την Ελένη Μπριασούλη (2003) και φυσικά τον Arun Agrawal (2001 · 2003).

Ο Robert Wade (1987) θα συνδυάσει την κριτική που ασκούνταν στα τρία δημοφιλέστερα μοντέλα συλλογικής δράσης, με την εμπειρική γνώση των συνθηκών υπό τις οποίες οι χρηστές των κοινών πόρων οδηγούνται σε επιτυχημένες δομές αυτοδιαχείρισης. Ακολούθως λοιπόν θα προχωρήσει στην σύσταση ενός διευρυμένου πλαισίου μεταβλητών, από τις οποίες φαίνεται ότι εξαρτάται η επιτυχία της διαμόρφωσης αποτελεσματικών θεσμών συλλογικής διαχείρισης. Οι μεταβλητές αυτές σύμφωνα με τον ερευνητή σχετίζονται με:

1. Το σύστημα πόρου:

ι) Όσο μικρότερο είναι το μέγεθος του πόρου και τα όρια του καθορισμένα με σαφήνεια, τόσο μεγαλύτερες είναι οι πιθανότητες της θέσπισης ενός επιτυχημένου καθεστώτους συλλογικής διαχείρισεως.

2. Το κόστος της τεχνολογίας αποκλεισμού:

i) Όσο χαμηλότερο είναι το κόστος της τεχνολογίας αποκλεισμού των ανεπιθύμητων χρηστών (π.χ. περίφραξη του αγαθού), τόσο περισσότερο αυξάνονται οι πιθανότητες της επιτυχούς διαχείρισης.

3. Τις σχέσεις μεταξύ συστήματος πόρου και της ομάδας των χρηστών, σχετικά με:

i) Την θέση: όσο μεγαλύτερη είναι η επικάλυψη μεταξύ της θέσης των πόρων και της περιοχής που εδράζονται οι χρηστές, τόσο αυξάνονται οι πιθανότητες επιτυχίας.

ii) Τις απαιτήσεις των χρηστών: όσο μεγαλύτερη είναι η εξάρτηση των χρηστών από τον πόρο και όσο σημαντικότερη κρίνεται η επίδραση του για την επιβίωση τους, τόσο πιο πολύ μεγάλες είναι οι πιθανότητες επιτυχούς διαχείρισεως.

iii) Το επίπεδο γνώσης των χρηστών: όσο πιο καταρτισμένοι είναι οι χρηστές σχετικά με τις μεθόδους βιώσιμης διαχείρισης του πόρου, τόσο αυξάνονται και οι πιθανότητες να προχωρήσουν στην θέσπιση επιτυχημένων θεσμών αυτοδιαχείρισης.

4. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ομάδας των χρηστών, ως προς:

i) Το μέγεθος της ομάδας: όσο μικρότερος ο αριθμός των χρηστών, τόσο καλύτερες οι πιθανότητες επιτυχίας (φυσικά με την προϋπόθεση ότι ο αριθμός αυτός διαθέτει ένα ελάχιστο όριο ατόμων, κάτω από το οποίο η ύπαρξη μιας τέτοιας διαχειριστικής πρωτοβουλίας καθίσταται ανώφελη).

ii) Τα όρια της ομάδας: η ύπαρξη σαφών ορίων στην ομάδα των χρηστών βελτιώνει σημαντικά την αποτελεσματικότητα της δομής διαχειρίσεως.

iii) Τη σχετική ισχύ υποομάδων: όσο πιο ισχυροί είναι εκείνοι που ωφελούνται από τη διατήρηση του πόρου και όσο πιο αδύναμοι είναι εκείνοι που ευνοούν τη εισαγωγή ιδιωτικών περιουσιακών δικαιωμάτων ή την δημιουργία ατομικών «μεριδίων», τόσο μεγαλύτερες είναι οι πιθανότητες της επιτυχίας.

iv) Τις υπάρχουσες συμβάσεις για την επίλυση κοινών προβλημάτων: όσο καλύτερα είναι ανεπτυγμένες τέτοιες συμβάσεις μεταξύ των χρηστών, τόσο πιο πιθανόν είναι να επιτύχει η συλλογική προσπάθεια τους.

v) Το βαθμό που οι χρήστες δεσμεύονται από αμοιβαίες υποχρεώσεις: Η αμοιβαία τήρηση των συναποφασισμένων δεσμεύσεων από τους χρηστές αυξάνει δραστικά την αποτελεσματική λειτουργία του εγχειρήματος τους αλλά και τις ικανότητες τους να διαχειριστούν το κοινό αγαθό με επιτυχία.

vi) Τις υπάρχουσες κυρώσεις εναντίον όσων παραβιάζουν τους κανόνες: όσο οι χρηστές του πόρου αναπτύσσουν κοινούς κανόνες για σκοπούς που εκτείνονται πέραν της οικειοποίησης του αγαθού και όσο περισσότερο τους τηρούν και τους αποδέχονται, τόσο θα αυξάνεται και η πιθανότητα της επιτυχούς αυτοδιαχείρισης του κοινού πόρου.

5. Την ευκολία εντοπισμού των παραβατών:

i) Όσο πιο εύκολα γίνεται αντιληπτή η δράση εκείνων των χρηστών που συμπεριφέρονται ως λαθρεπιβάτες (freeriders), παραβιάζοντας τους κοινά αποφασισμένους κανόνες συμπεριφοράς, τόσο βελτιώνονται οι πιθανότητες επιτυχούς διαχείρισης. Αυτή η ικανότητα της επιτήρησης του αγαθού συνδέεται και με τις παραμέτρους 1, 3 i) και 4 i).

6. Την σχέση μεταξύ των χρηστών και του κράτους, που ορίζεται ως προς:

i) Τη δυνατότητα του κράτους να διεισδύσει στις τοπικές κοινότητες, αλλά να ανέχεται τις τοπικές αρχές: όσο πιο λιγότερο δύναται ή επιθυμεί το κράτος στο να παρεμβαίνει υποσκάπτοντας τις τοπικά θεσμοθετημένες αρχές και κοινότητες και όσο το δυνατόν λιγότερο μπορεί να επιβάλλει μονομερώς δικαιώματα ιδιωτικής ιδιοκτησίας στον πόρο, τόσο πιο μεγάλη είναι και η πιθανότητα της ευημερίας ενός καθεστώτους συλλογικής διαχείρισης του αγαθού.

Βέβαια, ο ίδιος αμέσως μετά, θα σπεύσει να τονίσει ότι αυτή η συγκεκριμένη λίστα μεταβλητών δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση εγγύηση για την επιτυχημένη διαμόρφωση ενός εγχειρήματος αυτοδιαχείρισης των κοινών πόρων. Η υιοθέτηση όσο

περισσότερων εκ των προαναφερομένων κριτηρίων, δύναται να συμβάλλει μόνο στην αύξηση των πιθανοτήτων επιτυχίας ενός καθεστώτους κοινής διαχείρισης. Όπως πολύ χαρακτηριστικά θα υποδείξει «Όσο περισσότερα (κριτήρια) είναι παρόντα, τόσο πιο ελπιδοφόρα είναι η πορεία της συλλογικής δράσης» (Wade, 1987: 105). Μάλιστα σε μεταγενέστερο έργο του θα ισχυριστεί πως όταν: α) ο αριθμός των χρηστών είναι πάρα πολύ μεγάλος, β) τα όρια των πόρων ασαφή, γ) οι χρηστές διαβούν σε διάσπαρτες χωρικές τοποθεσίες και τέλος δ) ο εντοπισμός των παραβατών καθίσταται δύσκολος, τότε δεν μπορούμε να περιμένουμε μακροβιότητα στην ισχύ των επιχειρησιακών κανόνων ρύθμισης της πρόσβασης και της οικειοποίησης του αγαθού. Υπό το κράτος αυτών των συνθηκών, μόνη εναλλακτική για την επιβίωση του πόρου από την διαφαινόμενη υπερεκμετάλλευση και τη συνεπακόλουθη καταστροφή του, αναδεικνύονται οι λύσεις της ιδιωτικοποίησης ή της κρατικοποίησης (Wade, 1988).

Από τη πλευρά της τώρα η διακεκριμένη ερευνήτρια των κοινών, η Elinor Ostrom (1990), θα προσπαθήσει να προσδιορίσει τις απαραίτητες προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση επιτυχημένων καθεστώτων κοινών εντάσσοντας αυτές υπό τον όρο: «αρχές σχεδιασμού». Με αυτόν τον χαρακτηρισμό θα επιχειρήσει να αποκαλύψει όλες εκείνες τις συνθήκες – τα θεμελιώδη στοιχεία, η ύπαρξη των οποίων θα συμβάλλει καταλυτικά στην ευρωστία μιας δομής αυτοδιαχείρισης των κοινών αγαθών. Η αρχική λίστα των «αρχών σχεδιασμού» απαρτιζόταν από ένα σύνολο επτά βασικών προϋποθέσεων, ενώ συμπληρώνονταν από μια όγδοη συνθήκη, η όποια καθόριζε την δράση συνθέτων επιχειρήσεων πολλαπλών επίπεδων. Όμως ο παραπάνω κατάλογος σταδιακά θα υποστεί βελτιώσεις και θα επικαιροποιηθεί από νεότερους ερευνητές των κοινών. Αντιστοίχως λοιπόν σε αυτό το τμήμα παρουσιάζουμε τον κατάλογο των αρχών σχεδιασμού, όπως εκείνος συμπληρώθηκε από τους Cox, Arnold & Villamayor – Tomás (2009) και παρουσιάστηκε από την Elinor Ostrom (2010a). Αυτές οι «νέες» αρχές σχεδιασμού είναι οι εξής:

1a. Όρια χρηστών: Η ύπαρξη ξεκάθαρων και τοπικά κατανοητών ορίων, μεταξύ των νομίμων και των μη εξουσιοδοτημένων χρηστών του πόρου, συμβάλλει σημαντικά στην επιτυχία ενός καθεστώτους κοινής διαχείρισης. Ο προσδιορισμός του ποιος διαθέτει δικαιώματα εισόδου και οικειοποίησης στο αγαθό και ποιος όχι, είναι ένας βασικός παράγοντας κρίσιμης σημασίας τόσο για την επιβίωση του πόρου κοινής δεξαμενής, όσο και για την δράση ενός συλλογικού εγχειρήματος διαχείρισης.

1b. Όρια συστήματος πόρου: Η ύπαρξη ξεκάθαρων ορίων, που διαχωρίζουν το συγκεκριμένο αγαθό από ένα ευρύτερο σύνολο συστημάτων πόρων, διασφαλίζουν την μακροβιότητα του. Σε κάθε αντίθετη περίπτωση κανείς δεν γνωρίζει τι διαχειρίζεται ή για ποιόν. Αν δεν καθοριστούν με ακρίβεια τα όρια του κοινού πόρου, οι νόμιμοι χρήστες του αντιμετωπίζουν τον κίνδυνο να καρπώνονται αλλότριοι τα οφέλη που αυτοί με τόσο κόπο παράγουν.

2a. Συμμόρφωση με τις τοπικές συνθήκες: Οι κανόνες οικειοποίησης και παροχής του αγαθού πρέπει να είναι εναρμονισμένοι με τις ιδιαίτερες, τοπικής κλίμακας, κοινωνικές και περιβαλλοντικές συνθήκες. Με άλλα λόγια οι κανόνες που υιοθετούνται από τους χρηστές θα πρέπει να αντανakλούν τα ξεχωριστά χαρακτηριστικά του εκάστοτε συστήματος πόρου, αλλά και να προσαρμόζονται στις ανάγκες του κάθε μοναδικού περιβάλλοντος.

2b. Οικειοποίηση και παροχή αγαθού: Οι κανόνες οικειοποίησης του αγαθού οφείλουν να εναρμονίζονται με τους κανόνες παροχής του, αλλά και η κατανομή του κόστους να είναι ανάλογη με τον διαμοιρασμό των οφελών. Δηλαδή όλοι οι χρηστές πρέπει να λαμβάνουν ισότιμα τμήμα των κερδών που παράγει η συλλογική δράση και να μην εγκαλούνται μόνο για να συνεισφέρουν στην κάλυψη τους κόστους παραγωγής. Η ύπαρξη συνθηκών που προάγουν την άνιση διανομή των οφελών, θα βλάψει δραστικά τις όποιες προσπάθειες υπερβάσης των προβλημάτων συλλογικής δράσης. Αυτό συμβαίνει διότι κανένα ορθολογικά σκεπτόμενο άτομο δεν επιθυμεί να συμμετέχει οικειοθελώς σε ένα συλλογικό «παίγνιο» που θα τον καταστήσει ενσυνείδητα θύμα οικονομικής εκμεταλλεύσεως.

3. Διακανονισμοί συλλογικής επιλογής: Τα άτομα που επηρεάζονται από την εφαρμογή των επιχειρησιακών κανόνων και αλληλεπιδρούν άμεσα το ένα με το άλλο και με το φυσικό περιβάλλον, οφείλουν να μπορούν να τροποποιούν - με χαμηλό κόστος - τους κανόνες μέσα στο χρόνο, έτσι ώστε αυτοί να ταιριάζουν καλύτερα στα ειδικά χαρακτηριστικά του περιβάλλοντός τους. Τα επιτυχημένα καθεστώτα κοινής διαχείρισης υιοθετούν κανονιστικά σύνολα, τα οποία αφενός πρέπει να αποτελούν αποτέλεσμα συλλογικών αποφάσεων της κοινότητας και αφετέρου να είναι προσαρμοσμένα στις εκάστοτε τοπικές συνθήκες.

4a. Επιτήρηση των χρηστών: Οι επιτηρητές οφείλουν να ελέγχουν ενεργά την συμπεριφορά των οικειοποιητών και να είναι υπόλογοι στους οικειοποιητές ή να αποτελούν οι ίδιοι οικειοποιητές. Δηλαδή μέσα στις συνθήκες μακροχρόνιας λειτουργίας των θεσμών αυτοδιαχείρισης των κοινών πόρων είναι η προϋπόθεση πως, οι οποίοι ελεγκτικοί μηχανισμοί διαθέτει η κοινότητα πρέπει να προέρχονται από την ίδια και να αποτελούν κομμάτι της, ή τουλάχιστον να λογοδοτούν σε εκείνη, ως σύνολο.

4b. Επιτήρηση του πόρου: Οι επιτηρητές εκτός της εποπτείας της δράσης των χρηστών, πρέπει να παρατηρούν την κατάσταση του συστήματος πόρου. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι οι επόπτες οφείλουν να εξασφαλίζουν τη βιώσιμη διαχείριση του αγαθού, εντοπίζοντας πιθανές πρακτικές που, μεσοπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα, θα οδηγήσουν σε βλαπτικές συνέπειες για εκείνο.

5. Κλιμακούμενες κυρώσεις: Στους παραβάτες των συναποφασισμένων επιχειρησιακών κανόνων πρέπει να επιβάλλονται κλιμακούμενες κυρώσεις (φυσικά ανάλογες με τη σοβαρότητα της παράβασης και το πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτή τελέστηκε), από την ίδια την κοινότητα των οικειοποιητών, από τους αρμόδιους επιτηρητές ή και από τους δυο.

6. Μηχανισμοί επίλυσης συγκρούσεων: Τα μέλη της κοινότητας των οικειοποιητών και οι αξιωματούχοι τους οφείλουν να έχουν άμεση πρόσβαση σε τοπικούς μηχανισμούς χαμηλού κόστους για να επιλύουν γρήγορα και αποτελεσματικά τις πιθανές διαμάχες που ίσως θα προκύψουν μεταξύ τους.

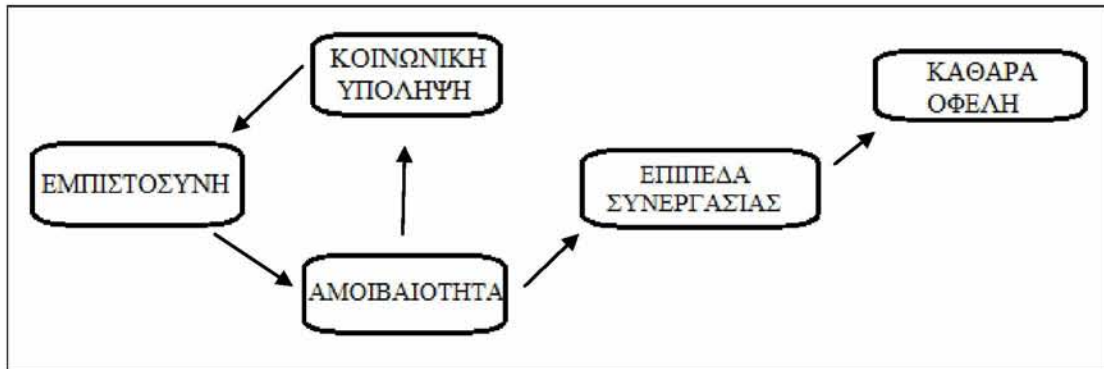
7. Ελάχιστη αναγνώριση του δικαιώματος αυτό-οργάνωσης: Οι εξωτερικές διοικητικές αρχές πρέπει να μην αμφισβητούν το δικαίωμα της κοινότητας των χρηστών του κοινού αγαθού, στο να επινοεί τους δικούς της θεσμούς, κανόνες και πρακτικές. Το δικαίωμα αυτό θα πρέπει, έστω σε ένα ελάχιστο βαθμό, να τυγχάνει της αποδοχής των επισήμων κρατικών αρχών. Σε κάθε άλλη περίπτωση η αποτελεσματικότητα της διαχείρισης ενός κοινού αγαθού, από ένα άτυπο – μη θεσμικά αναγνωρισμένο – καθεστώς συλλογικής ιδιοκτησίας, καθίσταται παντελώς έωλη.

8. *Ενσωματωμένες επιχειρήσεις*: Στη περίπτωση συνθέτων και πολύπλοκων πόρων κοινής δεξαμενής η χρήση, η παροχή, η επιτήρηση, η εφαρμογή, η επίλυση διαμαχών και οι δραστηριότητες διοικήσεως είναι οργανωμένες σε πολλαπλά επίπεδα ενσωματωμένων δομών διαχείρισεως. Βέβαια αυτό δεν σημαίνει ότι το κάθε ξεχωριστό επίπεδο της δομής θα στερηθεί την θεσμική αυτονομία του, αλλά και τη δυνατότητα να επινοεί τα δικά του ιδιαίτερα κανονιστικά συστήματα. Το κάθε τμήμα συνυπάρχει με το όλον διαθέτοντας μια αμφίδρομη σχέση και αυτό είναι απολύτως φυσιολογικό. Χωρίς την ύπαρξη σχετικής αυτονομίας και την δυνατότητα προσαρμογής των κανόνων στο τοπικό πλαίσιο των εκάστοτε ξεχωριστών συνθηκών, η αποτελεσματικότητα των συλλογικών δομών διαχείρισης τείνει να εξανεμίζεται.

Όπως διαπιστώνουμε η παραπάνω επικαιροποιημένη λίστα των αρχών σχεδιασμού, ελάχιστα διαφέρει από το εκείνη που μας πρωτοεισάγεται από την Ostrom το 1990. Ουσιαστικά οι βασικές συνθήκες παραμένουν ίδιες, ενώ μόνο στην περίπτωση των κριτηρίων 1., 2. και 4. παρατηρούνται κάποιες μικροτροποποιήσεις. Αλλά και ακόμα όταν αυτές οι τροποποιήσεις θα πραγματοποιηθούν, θα έχουν ως βασικό στόχο την περαιτέρω καλύτερη ανάλυση των υπάρχουσών μεταβλητών, που ήδη εμπεριέχονταν στο αρχικό μοντέλο και όχι την εισαγωγή νέων προϋποθέσεων.

Παράλληλα με την θέσπιση των αρχών σχεδιασμού, μια σειρά μεταγενέστερων ερευνών πεδίου και εργαστηριακών πειραμάτων της ερευνήτριας (Ostrom, 1998 · Ostrom, 2002 · Ostrom, 2006 · Ostrom, 2007a) θα έρθουν να μας καταδείξουν την σημασία που διαδραματίζουν και άλλοι επιπλέον παράγοντες, στην απόφαση των ατόμων να συμμετέχουν ενεργά σε δομές συλλογικής δράσης. Σταδιακά προϋποθέσεις όπως η κοινωνική υπόληψη των χρηστών, οι μεταξύ τους σχέσεις εμπιστοσύνης, η αμοιβαιότητα των σχέσεων και η πρόσωπο-με-πρόσωπο επικοινωνία τους, θα αποδειχτούν απαραίτητα στοιχεία για την δημιουργία ενός επιτυχημένου καθεστώτος κοινής διαχείρισης. Η αλληλεπίδραση αυτών των μεταβλητών θα θεωρηθεί παράγοντας κρίσιμης σημασίας, διότι επιτρέπει την διευθέτηση των διλλημάτων συλλογικής δράσης και συνακολούθως την επίτευξη μακροπροθέσμων συλλογικών κερδών από το σύνολο της κοινότητας των χρηστών (Εικόνα 2.2).

Εικόνα 2.2 Η αλληλεπίδραση των σχέσεων της κοινότητας των χρηστών

Πηγή: Διασκευή από Ostrom (1998: 13)

Παρομοίως οι ερευνητές J.M. Baland και J.P. Platteau (1996) θα αναγνωρίσουν την σπουδαιότητα των αρχών σχεδιασμού, αλλά θα τις επεκτείνουν προσθέτοντας ορισμένα επιπλέον κριτήρια, η ύπαρξη των όποιων κατά την άποψη τους συμβάλλει καθοριστικά στην επίτευξη κλίματος συνεργασίας και την θέσπιση δόμων κοινής διαχείρισεως. Τα κριτήρια αυτά είναι τα εξής: i) το μικρό μέγεθος της ομάδας των χρηστών, ii) η εγγύτητα της εγκατάστασή τους κοντά στους πόρους, iii) η ανάγκη ύπαρξης αποτελεσματικών μηχανισμών επιβολής κανόνων, iv) η διαμόρφωση κανόνων σε τοπικό επίπεδο από του ίδιους τους χρήστες, v) η επιβολή κανόνων με μικρό κόστος, vi) η ανάγκη ύπαρξης εξωτερικής βοήθειας και ισχυρής καθοδήγησης, vii) η ύπαρξη κοινών κοινωνικών προτύπων, viii) η ομοιογένεια μεταξύ των μελών της ομάδας, ix) η ύπαρξη κατάλληλης ηγεσίας και τέλος x) η ύπαρξη συνεργατικής κουλτούρας μεταξύ των χρηστών.

Μερικά χρόνια μετά η Ελένη Μπριασούλη (2003: 48) θα υποστηρίξει πως η θέσπιση μηχανισμών και δομών συνδιαχείρισης στηρίζεται στις υποθέσεις: α) ότι οι εντόπιοι χρήστες έχουν προσωπικό συμφέρον στη διατήρηση και στη διαχείριση των πόρων και β) ότι η συνεργασία όλων των εμπλεκόμενων παικτών (κεντρικές κυβερνήσεις – τοπικές κοινότητες – χρηστές) οφείλει να είναι ουσιαστική. Μάλιστα θα τονίσει πως η εφικτότητα μιας τέτοια δομής οργάνωσης θα εξαρτηθεί από τη δράση των εξής πέντε βασικών παραγόντων: 1) την ύπαρξη παράδοσης αυτορρύθμισης (self-regulation) και ήθους επιμελητείας (stewardship ethic), 2) την ύπαρξη κατάλληλων τοπικών και εθνικών υποστηρικτικών θεσμών, 3) το βαθμό εμπιστοσύνης μεταξύ των συμμετεχόντων, 4) την νομική προστασία των δικαιωμάτων των χρηστών από το

κράτος και τέλος 5) την ύπαρξη οικονομικών κινήτρων που θα αναγκάζουν τους χρήστες στο να διατηρήσουν την βιωσιμότητα του αγαθού. Φυσικά η επιτυχής εφαρμογή των παραπάνω κριτηρίων, τέλει υπό την προϋπόθεση ότι οι συνθήκες ανοιχτής πρόσβασης στους πόρους έχουν εξαλειφτεί, ενώ υπάρχει ισόρροπη απονομή δικαιωμάτων και υποχρεώσεων στους χρήστες. Χωρίς αυτά τα δυο προαπαιτούμενα, τα καθεστώτα συλλογικής διαχείρισης δεν δύνανται να λειτουργήσουν αποτελεσματικά.

Περίπου την ίδια χρονική περίοδο, ένας άλλος σημαντικός ερευνητής των κοινών ο Agrawal (2003), θα επιχειρήσει την δική του προσπάθεια για την θέσπιση ενός συνεκτικού ολοκληρωμένου πλαισίου προϋποθέσεων. Ο Agrawal συνδυάζοντας τα αποτελέσματα προγενέστερης έρευνας του (Agrawal, 2001) με τρεις από τις πιο ολοκληρωμένες μελέτες πάνω στο ζήτημα (Wade, 1987 · Ostrom, 1990 · Baland & Platteau, 1996), θα παράγει μια αρκετά διευρυμένη λίστα μεταβλητών και κριτηρίων, τα οποία κρίνονται ως απαραίτητα για την επιτυχία της εγκαθίδρυσης μακρόβιων καθεστώτων κοινής διαχείρισης. Η λίστα αυτή παρουσιάζεται αναλυτικά στον Πινάκα 2.4 και εμπεριέχει μερικές νέες προϋποθέσεις. Παράγοντες του εξωτερικού περιβάλλοντος όπως η δημογραφική αλλαγή, η συνάρθρωση των τοπικών κοινοτήτων με τις εξωτερικές αγορές και η εισαγωγή νέων τεχνολογιών κρίνονται από τον ερευνητή ως μεταβλητές – κλειδιά, που δύνανται να επηρεάσουν σε σημαντικό βαθμό την λειτουργία των καθεστώτων αυτοδιαχείρισης. Οι μεταβολές στην δημογραφική σύνθεση του πληθυσμού έχουν αρνητικές επιπτώσεις στην κοινότητα των χρηστών του πόρου, διότι τείνουν να επηρεάζουν τη ζήτηση του αγαθού και την ικανότητα της κοινότητας να εφαρμόζει αποτελεσματικά τους συναποφασισμένους κανόνες. Τοιοιτοτρόπως η εισαγωγή νέων τεχνολογιών και αγορών συχνά συνοδεύεται με την έλευση αλλαγών, αλλαγών οι οποίες πιθανόν θα διακινδυνεύσουν την λειτουργία των υπάρχουσών δομών διακυβερνήσεις. Υπό αυτές τις συνθήκες ο ρόλος των κρατικών υπηρεσιών πρέπει να είναι ενισχυτικός. Με άλλα λόγια το κράτος ως ο ανώτατος θεσμικός εγγυητής, οφείλει να φροντίσει την διασφάλιση του θεσμικού κυρούς των καθορισμένων περιουσιακών δικαιωμάτων, των αμοιβαίων συμβάσεων και των λειτουργιών που χαρακτηρίζουν την δράση των καθεστώτων συλλογικής ιδιοκτησίας.

Πίνακας 2.4 Κρίσιμες συνθήκες για τη διαμόρφωση αποτελεσματικών δομών διακυβέρνησης των κοινών, όπως διατυπώθηκαν από διαφορετικούς μελετητές και ενοποιήθηκαν υπό τον Arun Agrawal (2003)

Κρίσιμες συνθήκες για τη διαμόρφωση αποτελεσματικών δομών διακυβέρνησης των κοινών

1. Χαρακτηριστικά του συστήματος των πόρων

- i) Μικρό μέγεθος (RW)
- ii) Σαφώς προσδιορισμένα όρια (RW, EO)
- iii) Χαμηλά επίπεδα κινητικότητας (AA)
- iv) Δυνατότητες αποθήκευσης των ωφελειών από τον πόρο (AA)
- v) Προβλεψιμότητα (σχετικά με την ροή του παραγόμενου οφέλους) (AA)

2. Χαρακτηριστικά της ομάδας των χρηστών

- i) Μικρό μέγεθος (RW, B&P)
- ii) Σαφώς προσδιορισμένα όρια (RW, EO)
- iii) Κοινές νόρμες (B&P)
- iv) Προηγούμενες επιτυχημένες εμπειρίες — κοινωνικό κεφάλαιο (RW, B&P)
- v) Κατάλληλη ηγεσία — νέα, εξοικειωμένη με μεταβαλλόμενα εξωτερικά περιβάλλοντα, συνδεδεμένη με την τοπική παραδοσιακή ελίτ (B&P)
- vi) Αλληλεξάρτηση μεταξύ των μελών της ομάδας (RW, B&P)
- vii) Ετερογένεια ικανοτήτων, ομογένεια ταυτοτήτων και ενδιαφερόντων (B&P)
- viii) Χαμηλά επίπεδα φτώχειας (AA)

1 & 2. Σχέση μεταξύ των χαρακτηριστικών του συστήματος πόρου και των χαρακτηριστικών της ομάδας

- i) Επικάλυψη μεταξύ της περιοχής κατοικίας της ομάδας των χρηστών και της θέσης των πόρων (RW, B&P)
- ii) Υψηλά επίπεδα εξάρτησης των μελών της ομάδας από το σύστημα πόρου (RW)
- iii) Δικαιοσύνη στον καταμερισμό των ωφελειών από τους κοινούς πόρους (B&P)
- iv) Χαμηλά επίπεδα ζήτησης από τους χρήστες (AA)
- v) Σταδιακή αλλαγή των επιπέδων ζήτησης (AA)

3. Θεσμικές ρυθμίσεις

(...συνέχεια Πίνακα 2.4)

- i) Οι κανόνες είναι απλοί και ευκολονόητοι (B&P)
- ii) Οι κανόνες πρόσβασης και διαχείρισεως έχουν παραχθεί σε τοπικό πλαίσιο (RW, EO, B&P)
- iii) Ευκολία στην επιβολή των κανόνων (RW, EO, B&P)
- iv) Κλιμακούμενες κυρώσεις (RW, EO)
- v) Δυνατότητα χαμηλού κόστους εκδίκασης των διαφορών (EO)
- vi) Υποχρέωση λογοδοσίας των ελεγκτών και άλλων υπευθύνων στους χρήστες (EO, B&P)

1 & 3. Σχέση μεταξύ συστήματος πόρου και θεσμικών ρυθμίσεων

- i) Αρμονία κανόνων οικειοποίησης και δυνατοτήτων ανανέωσης του πόρου (RW, EO)

4. Εξωτερικό περιβάλλον

- i) Τεχνολογία
 - Χαμηλού κόστους τεχνολογία αποκλεισμού (RW)
 - Χρόνος προσαρμογής στις νέες τεχνολογίες που σχετίζονται με τα κοινά (AA)
- ii) Χαμηλά επίπεδα συνάρθρωσης με εξωτερικές αγορές (AA)
- iii) Σταδιακή μεταβολή της συνάρθρωσης με τις εξωτερικές αγορές (AA)
- iv) Το κράτος:
 - Οι κεντρικές κυβερνήσεις δεν υπονομεύουν την τοπική αυτοδιοίκηση (RW, EO)
 - Υποστηρικτικοί εξωτερικοί θεσμοί επιβολής κυρώσεων (B&P)
 - Κατάλληλα επίπεδα εξωτερικής βοήθειας με στόχο τη αποζημίωση των τοπικών χρηστών ως προς τις δραστηριότητες προστασίας τους (B&P)
 - Ιεραρχικά επίπεδα δικαιωμάτων οικειοποίησης, αποκόμισης οφελών, επιβολής και διαχείρισεως (EO)

RW: *Robert Wade (1988)*

EO: *Elinor Ostrom (1990)*

B&P: *J.M. Baland & J.P. Platteau (1996)*

AA: *Arun Agrawal (2003)*

Πηγή: Προσαρμογή από Agrawal (2001: 1659) · Agrawal (2003: 253)

Σχεδόν μια πενταετία μετά από την παρουσίαση της εργασίας του Agrawal, η Elinor Ostrom (2007b) θα επανέλθει προτείνοντας την θέσπιση ενός νέου – εναλλακτικού – πλαισίου ανάλυσης της βιωσιμότητας των συστημάτων διαχείρισης πόρων κοινής δεξαμενής. Ακολουθώς, μέσα στα επόμενα έτη, το επιστημονικό έργο της

διακεκριμένης ερευνήτριας θα συνδυαστεί με εκείνο πολλών άλλων μελετητών των κοινών, σε μια απόπειρα να διαμορφωθούν οι βασικές μεταβλητές του νέου συστήματος. Το Κοινωνικό - Οικολογικό Σύστημα / ΚΟΣ (Social – Ecological System / SES), όπως θα ονομαστεί από την Ostrom και τους συνεργάτες της αυτό το εναλλακτικό πλαίσιο ανάλυσης, θα πρωτοεμφανιστεί το 2009 και θα αποτελέσει το πρώτο πλαίσιο ολοκληρωμένης και πολυεπιστημονικής περιγραφής των καθεστώτων κοινών (del Mar Delgado-Serrano & Ramos, 2015). Βέβαια με την πάροδο του χρόνου και την περαιτέρω εξέλιξη της επιστημονικής έρευνας το πρώιμο μοντέλο του ΚΟΣ της Ostrom (2009) θα τύχει αρκετών τροποποιήσεων και βελτιώσεων, ενώ θα επικαιροποιηθεί. Έτσι λοιπόν σε αυτή τη μελέτη παρουσιάζουμε τη δομή του Κοινωνικού - Οικολογικού Συστήματος με την μορφή που δημοσιεύτηκε στο τροποποιητικό έργο των McGinnis & Ostrom (2014) (Πίνακας 2.5).

Πίνακας 2.5 Πρώτη και δεύτερη βαθμίδα μεταβλητών ενός Κοινωνικού - Οικολογικού Συστήματος

<i>Πρώτη Βαθμίδα Μεταβλητών</i>	<i>Δεύτερη Βαθμίδα Μεταβλητών</i>
Κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον (ΚΕΠ)	ΚΕΠ1 - Οικονομική ανάπτυξη ΚΕΠ2 - Πολιτική σταθερότητα ΚΕΠ3 - Δημογραφικές τάσεις ΚΕΠ4 - Άλλα συστήματα διακυβέρνησης ΚΕΠ5 - Αγορές ΚΕΠ6 - Οργανισμοί μέσω ενημέρωσης ΚΕΠ7 - Τεχνολογία
Συστήματα πόρων (ΣΠ)	ΣΠ1 - Τομέας (π.χ. δάση, νερό, βοσκοτόπια) ΣΠ2 - Σαφήνεια ορίων του συστήματος ΣΠ3 - Μέγεθος Συστήματος Πόρου ΣΠ4 - Ανθρώπινες υποδομές ΣΠ5 - Παραγωγικότητα συστήματος ΣΠ6 - Ιδιότητες ισορροπίας ΣΠ7 - Προβλεψιμότητα των δυναμικών του συστήματος ΣΠ8 - Χαρακτηριστικά αποθήκευσης ΣΠ9 - Τοποθεσία
Συστήματα διακυβέρνησης (ΣΔ)	ΣΔ1 - Κυβερνητικοί οργανισμοί ΣΔ2 - Μη κυβερνητικοί οργανισμοί ΣΔ3 - Δομή δικτύου ΣΔ4 - Συστήματα περιουσιακών δικαιωμάτων ΣΔ5 - Επιχειρησιακοί κανόνες ΣΔ6 - Συλλογικοί κανόνες ΣΔ7 - Θεσμικοί κανόνες ΣΔ8 - Κανόνες επιτήρησης και κυρώσεων
Μονάδες πόρων (ΜΠ)	ΜΠ1 - Κινητικότητα μονάδων πόρου ΜΠ2 - Ανάπτυξη και ρυθμός ανανέωσης ΜΠ3 - Αλληλεπιδράσεις μεταξύ των μονάδων πόρου ΜΠ4 - Οικονομική αξία

	ΜΠ5 - Αριθμός μονάδων ΜΠ6 - Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ΜΠ7 - Χωρική και χρονική αναδιανομή
Δρώντες (Δ)	Δ1 - Αριθμός σχετικών χρηστών Δ2 - Κοινωνικοοικονομικές ιδιότητες Δ3 - Ιστορία ή προηγούμενες εμπειρίες χρηστών Δ4 - Τοποθεσία Δ5 - Ηγεσία / Επιχειρηματικότητα Δ6 - Κανόνες / Κοινωνικό κεφάλαιο Δ7 - Γνώση του κοινωνικοοικολογικού συστήματος Δ8 - Εξάρτηση στο αγαθό Δ9 - Διαθέσιμες τεχνολογίες
Καταστάσεις δράσης: Αλληλεπιδράσεις (Α) - Αποτελέσματα (ΑΠ)	A1 - Οικειοποίηση A2 - Διαμοιρασμός πληροφοριών A3 - Διαδικασίες διαβουλεύσεων A4 - Συγκρούσεις A5 - Διαδικασίες επένδυσης A6 - Διαδικασίες προώθησης συμφερόντων A7 - Διαδικασίες αυτοργάνωσης A8 - Διαδικασίες διασύνδεσης A9 - Διαδικασίες επιτήρησης A10 - Διαδικασίες αξιολόγησης ΑΠ1 - Κοινωνικές πρακτικές ΑΠ2 - Οικολογικές πρακτικές ΑΠ3 - Εξωτερικότητες σε άλλα κοινωνικοοικολογικά συστήματα
Διασυνδεδεμένα οικοσυστήματα (ΟΙΚ)	ΟΙΚ1 - Κλιματικά μοτίβα ΟΙΚ2 - Μοτίβα μόλυνσης ΟΙΚ3 - Ροές από και προς το τοπικό σύστημα
Πηγές: Προσαρμογή από McGinnis & Ostrom (2014: 5) · Ostrom (2009: 421)	

Όπως παρατηρούμαι από τα στοιχεία που μας παραθέτει ο Πίνακας 2.5 το πλαίσιο του ΚΟΣ απαρτίζεται από μια σειρά μεταβλητών, πρώτης και δεύτερης βαθμίδος. Οι μεταβλητές πρώτης βαθμίδος είναι αυτές που αποτελούν τους βασικούς πυλώνες της ανάλυσης (τα υποσυστήματα), ενώ εκείνες που ανήκουν στην δεύτερη βαθμίδα είναι δευτερεύουσες επεξηγηματικές μεταβλητές, στόχος των οποίων είναι η καλύτερη – σε βάθος – ανάλυση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των υποσυστημάτων. Τα υποσυστήματα του Κοινωνικού – Οικολογικού Συστήματος είναι τα εξής επτά:

1) Το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον (ΚΕΠ): Αυτό το υποσύστημα μας επεξηγεί πως επηρεάζονται τα κοινά από το ευρύτερο κοινωνικοοικονομικό και πολιτικό περιβάλλον μέσα στο οποίο λειτουργούν. Παράλληλα μας ενημερώνει για τις

στρατηγικές διαχείρισης που έχουν σχεδιαστεί από τα διαφορά επίπεδα (από το τοπικό μέχρι και το εθνικό) και για τις επιδράσεις τους στο σύστημα.

2) *Τα συστήματα πόρων (ΣΠ)*: Αυτό το υποσύστημα περιγράφει τις περιβαλλοντικές συνθήκες όπου βρίσκονται οι πόροι ή τις συνθήκες υπό τις οποίες παράγονται.

3) *Τα συστήματα διακυβέρνησης (ΣΔ)*: Αυτό το υποσύστημα εξετάζει τις διαδικασίες μέσω των οποίων λαμβάνονται, πραγματοποιούνται, εφαρμόζονται, μεταρρυθμίζονται και τελικά ενισχύονται οι αποφάσεις σχετικά με τη διαχείριση του συστήματος. Ουσιαστικά αφορά τη δομή διακυβέρνησης και τους θεσμούς των κοινών.

4) *Οι μονάδες πόρων (ΜΠ)*: Αυτό το υποσύστημα περιγράφει τις μονάδες φυσικών πόρων που παράγονται από το σύστημα πόρων. Αυτές οι μονάδες μπορούν να είναι μετρήσιμες (π.χ. ψαριά, νερό ή πετρέλαιο) ή να αναλύονται κατά προσέγγιση (π.χ. γνώση ή βιοποικιλότητα).

5) *Οι δρώντες (Δ)*: Αυτό το υποσύστημα περιγράφει τα άτομα που αφορά, επηρεάζουν ή επηρεάζονται από το σύστημα πόρων. Ουσιαστικά εστιάζει κυρίως στους χρηστές/ οικειοποιητές του αγαθού, τα ιδιαίτερα στοιχεία τους και τις μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις.

6) *Οι καταστάσεις δράσης: Αλληλεπιδράσεις (Α) - Αποτελέσματα (ΑΠ)*: Το ιδιαίτερο αυτό υποσύστημα που ορισμένες φορές χωρίζεται σε δυο ξεχωριστές κατηγορίες, μας περιγραφεί τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των μεταβλητών των επιμέρους υποσυστημάτων, αλλά και τα αποτελέσματα αυτών των αλληλεπιδράσεων στο κοινό.

7) *Τα διασυνδεδεμένα οικοσυστήματα (ΟΙΚ)*: Αυτό το υποσύστημα περιγράφει την επίδραση του κοινού σε άλλα οικοσυστήματα και την σύνδεση του με εκείνα. Με άλλα λόγια εξετάζει με ποιον τρόπο η λειτουργία του συστήματος μπορεί να επηρεάσει το εξωτερικό του περιβάλλον.

Τα τελευταία χρόνια το μοντέλο ΚΟΣ θα αποκτήσει μεγάλη επιρροή μεταξύ των ερευνητών των κοινών. Ως προς αυτό θα συμβάλλουν μια ποικιλία από σημαντικούς παράγοντες και εγγενή χαρακτηριστικά. Σύμφωνα με τους del Mar Delgado-Serrano &

Ramos (2015: 810) η χρήση του ΚΟΣ απολαμβάνει τόσο μεγάλης αποδοχής διότι μεταξύ άλλων: i) καλύπτει κοινωνικές και οικολογικές πτυχές, αλλά και τις πιθανές αλληλεπιδράσεις τους, ii) είναι εφαρμόσιμο στην περίπτωση των πόρων κοινής δεξαμενής, iii) περιλαμβάνει ποσοτικά και ποιοτικά δεδομένα, iv) διαθέτει ένα ευρύ και ομολογουμένως αρκετά ελαστικό φάσμα μεταβλητών, οι οποίες μπορούν να προσαρμοστούν με διαφορετικού είδους συστήματα, v) μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε διαφορετικές κλίμακες ανάλυσης, vi) επικεντρώνεται στους κυβερνητικούς κανόνες και στους ρόλους των τοπικών χρηστών, vii) σχεδιάστηκε για να αναλύσει τις επιπτώσεις που έχουν οι κανόνες αυτοδιαχείρισης των χρηστών στην βιωσιμότητα του αγαθού, viii) δίνει την δυνατότητα σύγκρισης διαφορετικών περιπτώσεων μελέτης και τέλος ix) επιτρέπει τους ερευνητές και τους αρμοδίους χάραξης πολιτικής να εξάγουν αποτελέσματα και να παρέχουν πρακτικές λύσεις σε προβλήματα διαχείρισης.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία σε συνδυασμό με την ολιστική και πολυεπίπεδη φύση του αλλά και την δυνατότητα που παρέχει, για ιεραρχική οργάνωση διαφορετικών μεταβλητών υπό ένα ομοιόμορφο εννοιολογικό πλαίσιο, θα αναδείξουν το ΚΟΣ ως ένα σημαντικό αναλυτικό εργαλείο. Μια μεθοδολογία που επιτρέπει ερευνητές διαφορετικών επιστημονικών κλάδων και κατευθύνσεων να εξετάσουν την βιώσιμη λειτουργία και την μορφή περίπλοκων συστημάτων διαχείρισεως πόρων κοινής δεξαμενής (del Mar Delgado-Serrano & Ramos, 2015).

Φτάνοντας στο τέλος αυτής της ενότητας καταλήγουμε σε ορισμένες παρατηρήσεις. Τα αναλυτικά πλαίσια των ερευνητών που εξετάσαμε, παρά τις όποιες επιφανειακές διαφορές τους, κατά βάθος αποκαλύπτουν την ύπαρξη ενός κεντρικού πυρήνα θεμελιωδών μεταβλητών. Οι συνθήκες επιτυχίας ενός καθεστώτος κοινής διαχείρισεως φαίνεται πως περιστρέφονται γύρω από ορισμένους κεντρικούς άξονες. Οι άξονες αυτοί εμπεριέχουν πέντε διακριτές κατηγορίες μεταβλητών: η πρώτη κατηγορία αφορά τον πόρο και τα χαρακτηριστικά του (σαφή όρια, μορφή και χαρακτηριστικά συστήματος), η δεύτερη ασχολείται με τους δρώντες (ομοιογένεια, προφίλ, πρότερες εμπειρίες), η τρίτη με τους παράγοντες που σχετίζονται με την εξάρτηση των χρηστών από τον πόρο, η τέταρτη εμπεριέχει μεταβλητές που αφορούν τη δομή διακυβέρνησης και τους θεσμούς του κοινού. Τέλος η πέμπτη κατηγορία εξετάζει τα στοιχεία που ταυτίζονται με το εξωτερικό περιβάλλον (Αρβανιτίδης, 2017). Καταλαβαίνομαι λοιπόν ότι η όποια πιθανότητα επιτυχημένων μακρόβιων καθεστώτων κοινής διαχείρισης προϋποθέτει,

εκτός από την εναρμόνιση των όποιων παραγόμενων ρυθμίσεων στις τοπικές συνθήκες, και την ουσιαστική αλληλεπίδραση αυτών των πέντε αξόνων.

2.6 Συμπεράσματα

Το ζήτημα των κοινών και της διαχείρισης τους ταυτίζεται με την ύπαρξη του ανθρώπινου γένους και των κοινωνιών του. Από πολύ νωρίς οι ανθρώπινες συλλογικότητες θα προσπαθήσουν να διαχειριστούν τα κοινά τους αγαθά και να διαμορφώσουν κανόνες για την ορθή χρήση τους. Με το πέρασμα του χρόνου η θέσπιση συλλογικών δομών οργάνωσης θα αναδειχτεί ως μια επιθυμητή μορφή διαχείρισης αγαθών και πόρων, η σημασία των οποίων κρίνονταν θεμελιώδης για το όλο το σύνολο των μελών μιας κοινότητας.

Η έλευση της βιομηχανικής επανάστασης και του καπιταλιστικού συστήματος οργάνωσης θα έρθει να αλλάξει ριζικά αυτή τη κατάσταση. Σε αρκετές περιοχές του εκβιομηχανισμένου δυτικού κόσμου παραδοσιακά κοινά διαχειριζόμενα αγαθά, όπως ήταν τα αγγλικά βοσκοτόπια, θα έρθουν αντιμέτωπα μπροστά σε δραματικές αλλαγές. Αλλαγές που όχι μόνο θα επηρεάσουν την βιώσιμη λειτουργία τους, αλλά ακόμη και την ίδια την υπόστασή τους. Βέβαια η εισαγωγή νέων τεχνολογιών και νέων συστημάτων κοινωνικής οργάνωσης δεν θα σημάνει το οριστικό τέλος της συλλογικής μορφής διαχείρισης. Σε αρκετές περιοχές του κόσμου τα κοινά θα συνεχίσουν να αποτελούν προτιμητέα επιλογή. Όμως η αλλαγή είχε ήδη επέλθει. Η κατάργηση του παραδοσιακού τρόπου διαβίωσης και η εισαγωγή νέων κοινωνικών αξιών φέρνουν σημαντικές ανακατατάξεις. Αξίες όπως ο οικονομικός ορθολογισμός και ο ατομικισμός θα βρουν πρόσφορο έδαφος, ριζώνοντας στις συνειδήσεις των ανθρώπων. Αυτό είχε ως συνέπεια, αργά αλλά σταθερά, να αναπτυχθούν λογικές που ήθελαν «ότι ανήκει σε όλους δεν ανήκει σε κανέναν».

Έτσι φτάνουμε στην σύγχρονη εποχή. Τα κοινά αγαθά αρχικά θα αντιμετωπιστούν από τους μελετητές ως πόροι ελεύθερης πρόσβασης, πόροι τους οποίους ο καθένας έχει δικαίωμα να εκμεταλλευτεί. Την ίδια στιγμή, μοντέλα όπως εκείνο του Hardin (1968), θα προάγουν την πεποίθηση ότι οι χρήστες αδυνατούν να διαμορφώσουν συνεργατικά εγχειρήματα και συλλογικές πρωτοβουλίες για την αυτοδιαχείριση των κοινών πόρων. Ακολούθως οι όποιες προτάσεις περί βιώσιμης διαχείρισης των πόρων θα

περιστραφούν γύρω από τις συμβατικές λύσεις της ιδιωτικοποίησης ή της κρατικοποίησης τους. Μόνο το κράτος ή η ελεύθερη αγορά μπορούσαν να αποτρέψουν το αναπόφευκτο της «τραγωδίας», εξασφαλίζοντας την μακρόχρονη βιωσιμότητα των κοινών πόρων.

Η παραπάνω οπτική θα αποτελέσει για αρκετά χρόνια τη κυρίαρχη συμβατική αντίληψη για τα ζητήματα διαχείρισης των κοινών αγαθών. Η ανατροπή της θα χρειαστεί να περιμένει την έλευση μιας νέας γενιάς ερευνητών. Ομάδες νεότερων μελετητών, με πρωτοπόρους την Elinor Ostrom και τους συνεργάτες της, θα αμφισβητήσουν τους ισχυρισμούς περί νομοτελειακής υποβάθμισης των κοινών πόρων, ασκώντας παράλληλα δριμεία κριτική στο αναπόφευκτο της «τραγωδίας» και την καθολικότητα των προτεινόμενων συμβατικών δομών διακυβέρνησης. Με μια σειρά από νέες έρευνες τους θα έρθουν να αποδείξουν θεωρητικά και εμπειρικά την εφικτότητα της διαμόρφωσης βιώσιμων θεσμών αυτοδιαχείρισης από τους ίδιους τους χρήστες των πόρων, αλλά και την δυνατότητα τους – υπό ορισμένες προϋποθέσεις – να ξεπεράσουν τα ζητήματα συλλογικής δράσης και να δρέψουν μακροπρόθεσμα συλλογικά οφέλη. Ένας νέος τρίτος εναλλακτικός δρόμος βιώσιμης διαχείρισης των κοινών πόρων είχε μόλις θεσπιστεί.

Αυτά τα νέα επιστημονικά δεδομένα και η ερευνητική πρόοδος θα καταφέρουν να επαναφέρουν τα κοινά ως μια προτιμητέα επιλογή διαχείρισης των κοινών αγαθών. Όμως όπως πολύ σύντομα θα διαπιστώσουν οι ερευνητές, για να λειτουργήσουν ορθά οι θεσμοί αυτοδιαχείρισης θα πρέπει να πληρούνται ορισμένες συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Αντιστοίχως λοιπόν πάνω σε αυτή τη βάση θα ξεκινήσουν οι προσπάθειες σύνθεσης ενός ενιαίου θεωρητικού πλαισίου, ενός πλαισίου που θα κωδικοποιούσε συνεκτικά τον τρόπο αυτοργάνωσης των χρηστών και θα περιλάμβανε όλες εκείνες τις απαραίτητες μεταβλητές, η ύπαρξη των οποίων συνδέεται με την διαμόρφωση μακροπρόθεσμων αποτελεσματικών δομών συλλογικής διακυβέρνησης των πόρων.

Ωστόσο όπως περιγράψαμε οι κοινοί πόροι είναι πολυεπίπεδα και σύνθετα συστήματα, στα οποία ποίκιλες μεταβλητές και παράγοντες δύνανται να καταστήσουν ακόμη και τις πιο προσεκτικές θεωρητικές προσεγγίσεις προβληματικές. Η διαμόρφωση επιτυχημένων συνθηκών αυτοδιαχείρισης εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τα ιδιαίτερα

κοινωνικά χαρακτηριστικά, την κουλτούρα (culture) της κάθε περιοχής, τις τοπικές συνθήκες και το ευρύτερο θεσμικό περιβάλλον (Αρβανιτίδης και Νασιώκα, 2014). Έτσι παρά τις προσπάθειες για την δημιουργία ενός καθολικού πλαισίου ανάλυσης, μέχρι σήμερα δεν μπορούμε να ισχυριστούμε με απολυτή βεβαιότητα ότι μια δομή διαχείρισης των κοινών πόρων ή οι επιμέρους θεσμικές ρυθμίσεις της θα οδηγηθούν σίγουρα στην επιτυχία ή την αποτυχία.

Από την εποχή της εισαγωγής των αρχών σχεδιασμού μέχρι και την εμφάνιση του Κοινωνικό – Οικολογικού Συστήματος (ΚΟΣ), αυτό που έχουμε καταφέρει είναι να διατυπώσουμε εκείνες τις συνθήκες, η ύπαρξη των οποίων συμβάλλει στην αύξηση των πιθανοτήτων επιτυχίας ενός συστήματος διακυβέρνησης των κοινών. Η επίτευξη πιο σταθερών συμπερασμάτων έγκειται στην περαιτέρω εξέλιξη των θεωρητικών και αναλυτικών προσεγγίσεων των κοινών. Μόνο αυτή η πρόοδος δύναται να διευρύνει την γνώση μας σχετικά με τις πιθανές δυνατότητες επιτυχούς παρέμβασης σε επίπεδο σχεδιασμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ – ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ

3.1 Εισαγωγή

Στο προηγούμενο κεφάλαιο παρουσιάστηκε και αναλύθηκε η θεωρία των κοινών (commons). Συγκεκριμένα πραγματοποιήθηκε μια επισκόπηση της βιβλιογραφίας όπου προσδιορίστηκε τόσο ο ορισμός όσο και οι τύποι και τα χαρακτηριστικά τους, αλλά και οι βασικές θεωρητικές και αναλυτικές προσεγγίσεις ως προς τα είδη της διαχείρισης των κοινών πόρων.

Το παρόν κεφάλαιο αναλύει το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εξετάζεται ο θεσμός των μοναστηριών, δηλαδή την Βυζαντινή περίοδο. Ειδικότερα, γίνεται μια συνοπτική αναφορά στα βασικά σημεία που απαρτίζουν την ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, αλλά και σε άλλες πτυχές της, όπως τη κοινωνία, την οικονομία και τη νομοθεσία. Αρχικά παρουσιάζεται, συνοπτικά, το χρονολογικό πλαίσιο της Αυτοκρατορίας το οποίο ξεκινά, τυπικά, με την επικράτηση του Κωνσταντίνου του Α ως μοναδικού αυτοκράτορα Ανατολής και Δύσης (324) και λήγει ουσιαστικά με την πτώση της, δηλαδή με την κατάλυση της πρωτεύουσας της από τους Οθωμανούς Τούρκους το 1453. Το πλαίσιο αυτό περιλαμβάνει τις πιο κρίσιμες και σημαντικές ημερομηνίες, μεταρρυθμίσεις αλλά και σημαντικά γεγονότα που σημάδεψαν και διαμόρφωσαν αυτό που αποκαλείται Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Στη συνέχεια πραγματοποιείται μια προσπάθεια σκιαγράφησης της βυζαντινής κοινωνίας και της οικονομίας, της συγκεκριμένης περιόδου που μελετούμε, δηλαδή της μέσης βυζαντινής περιόδου, ενώ γίνεται αναφορά και στην Βυζαντινή νομοθεσία. Τέλος στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζεται και ο ρόλος που διαδραμάτιζε η θρησκεία και ακολούθως η χριστιανική εκκλησία, θεσμός της οποίας ήταν τα μοναστήρια, μέσα στην Αυτοκρατορία.

Σκοπός αυτού του κεφαλαίου είναι ο αναγνώστης να γνωρίσει το χρονικό, θεσμικό και κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο στο οποίο μελετάται ο θεσμός των μοναστηριών. Η κατανόηση της εποχής και των ιδιαίτερων συνθηκών της, κρίνεται ως ιδιαίτερος σημαντική, τόσο από ιστορικής άποψης, δηλαδή από την ύπαρξη του χρονικού

πλαίσιου, όσο και για την καλύτερη κατανόηση του θεσμού και του ρόλου που επιτελούσε την δεδομένη χρονική περίοδο.

3.2 Χρονολογικό πλαίσιο

Η 29 Μαΐου 1453, ημερομηνία της καταλήψεως της Κωνσταντινουπόλεως από τους Οθωμανούς Τούρκους, σηματοδοτεί το τυπικό τέλος της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, μιας αυτοκρατορίας η οποία μεταγενέστερα μετονομάστηκε από τους ιστορικούς ως Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Όπως αναφέρει ο βυζαντινολόγος Nicol (2005: 15) ο χαρακτηρισμός «βυζαντινός» ήταν κάτι άγνωστο στους κατοίκους της αυτοκρατορίας οι οποίοι θεωρούσαν τους εαυτούς τους ως Ρωμαίους ή Ρωμιούς, το κράτος τους ως την συνέχεια της παλαιάς Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και τον ηγεμόνα τους, ως τον διάδοχο των καισάρων της Ρώμης. Ο όρος «βυζαντινός» εμφανίζεται για πρώτη φορά, πολλά χρόνια μετά την πτώση της Αυτοκρατορίας και συγκριμένα το 1557 από τον μαθητή του Μελάγχθονος, τον Γερμανό λόγιο Ιερώνυμο Βολφ (*Hieronymus Wolf*) στο έργο του «Corpus Byzantinae historiae» (Ostrogorsky, 1978). Από τότε ο όρος αυτός, ο οποίος θεωρήθηκε πιο εύηχος από τον αντίστοιχο «constantinopolitanus» που είχε προταθεί στο παρελθόν, χρησιμοποιήθηκε για να χαρακτηρίσει την ιστορική αυτή περίοδο και τον πολιτισμό που αναπτύχτηκε εκείνη την εποχή στο ανατολικό κομμάτι της λεκάνης της Μεσογείου. Σε εκείνο το κομμάτι της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, που κυριαρχούσε ο ελληνιστικός πολιτισμός και η ελληνική γλώσσα (Mango, 2006: 22-23).

Για να κατανοήσουμε τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και τον πολιτισμό της, βασική προϋπόθεση είναι να την δούμε μέσα από το πρίσμα των στοιχείων που την αποτέλεσαν, δηλαδή την ρωμαϊκή πολιτική θεωρία, τον ελληνικό πολιτισμό και τη χριστιανική πίστη. Πρέπει με άλλα λόγια να καταλάβουμε πως μέσα από την επίδραση των στοιχείων αυτών το Ρωμαϊκό Imperium της αρχαιότητας μετασχηματίστηκε στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία της ύστερης αρχαιότητας και των μεσαιωνικών χρόνων. Το Βυζάντιο θεωρούσε πως ήταν ο μοναδικός διάδοχος της αρχαίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και κληρονομιάς (κάτι που τυπικά ήταν μετά την κατάλυση του δυτικού μέρους από τους βαρβάρους), ακόμα και όταν άρχισε να απομακρύνεται σταδιακά από τις αρχικές ρωμαϊκές θέσεις, η λατινική γλώσσα αντικαταστάθηκε από την ελληνική

ως επίσημη γλώσσα του κράτους και στον τομέα του πολιτισμού κυριαρχούσε το ελληνικό πνεύμα (Ostrogorsky, 1978).

Η παρούσα ενότητα του χρονολογικού πλαισίου περιλαμβάνει και παρουσιάζει συνοπτικά, τις σημαντικότερες ημερομηνίες, μεταρρυθμίσεις και άλλα σημαντικά γεγονότα που διαμόρφωσαν και επηρέασαν την Βυζαντινή Αυτοκρατορία κατά την διάρκεια της κυριαρχίας της. Το πλαίσιο ξεκινά με την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία την περίοδο της μεταρρύθμισης της Τετραρχίας του Διοκλητιανού και συνεχίζει με τον Κωνσταντίνο τον Α΄, τον πρώτο Ρωμαίο αυτοκράτορα που ασπάζεται τον χριστιανισμό. Από εκεί και πέρα, μετά από την νίκη του έναντι του Λικινίου το 324 και την επικράτηση του ως μονοκράτορα Ανατολής και Δύσης, αρχίζει αυτό που αποκαλούμε ως «Βυζαντινή» Ιστορία (Sarris, 2006: 46). Εξαιτίας της μεγάλης διάρκειας ζωής της Αυτοκρατορίας, περίπου 11 αιώνες, το πλαίσιο χωρίζεται για λόγους καλύτερης αποτύπωσης των γεγονότων και χωροθέτησης του κειμένου σε τρεις περιόδους: στη πρώιμη βυζαντινή περίοδο (324-610), στη μέση βυζαντινή περίοδο (610-1204) και τέλος στην ύστερη βυζαντινή περίοδο (1204-1453). Ο χωρισμός της Βυζαντινής ιστορίας σε αυτές στις συγκεκριμένες τρεις περιόδους πραγματοποιείται παραδοσιακά από τους σύγχρονους συγγραφείς και μελετητές του Βυζαντίου (π.χ. Walter, 2002 · Θεοδοσίου & Δανέζης, 2010 · Beck, 2005).

3.2.1 Η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία και η Τετραρχία

Στα τέλη του 3^{ου} μ.χ. αιώνα στην ηγεσία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ανέρχεται ο Διοκλητιανός, ένας αυτοκράτορας ο οποίος με το μεταρρυθμιστικό του έργο προσπάθησε να αντιμετωπίσει την κρίση που βίωνε η αυτοκρατορία κατά την διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών. Μία από τις πιο σημαντικές μεταρρυθμίσεις του ήταν αυτή της «Τετραρχίας». Ο Διοκλητιανός θεωρώντας ότι η τεράστια έκταση της αυτοκρατορίας επέβαλλε τον χωρισμό της σε μικρότερες διοικητικές περιφέρειες δημιούργησε το σύστημα της «Τετραρχίας», με το οποίο μοίρασε την εξουσία σε δύο αυγούστους και δύο καίσαρες. Ο ίδιος ο Διοκλητιανός ανέλαβε το ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας, ενώ ο δεύτερος αύγουστος, ο Μαξιμιανός το δυτικό. Τους δυο αυγούστους συνεπικουρούσαν οι καίσαρες, οι οποίοι θα ήταν και οι αντικαταστατές τους (Sarris, 2006 · Ostrogorsky, 1978).

Το σύστημα της Τετραρχίας λειτούργησε σχετικά ομαλά από το 293 μέχρι το 305, δηλαδή την χρονική στιγμή που και οι δυο γηραιοί αύγουστοι παραιτήθηκαν, αλλά μετά από αυτή ακολούθησε μια περίοδο εμφυλίων πολέμων. Μάλιστα σε μια στιγμή υπήρξαν ταυτόχρονα πέντε αύγουστοι: ο Γαλέριος και ο Μαξιμίνος στην Ανατολή και ο Κωνσταντίνος, ο Λικίνιος και ο Μαξέντιος στη Δύση. Μετά από πολλές συγκρούσεις το 324 στην Χρυσούπολη της Νικομήδειας λαμβάνει χώρα η τελική μάχη μεταξύ των δυο εναπομεινάντων αυγούστων, του Κωνσταντίνου και του Λικινίου. Από την μάχη αυτή ο Κωνσταντίνος, ως ο νικητής, στέφεται μονοκράτορας σε Ανατολή και Δύση.

3.2.2 Πρώιμη Βυζαντινή περίοδος (324-610)

Η νίκη του Κωνσταντίνου επί του Λικινίου στις 18 Σεπτεμβρίου 324μ.χ., στην ασιατική ακτή του Βοσπόρου τον καθιστά πλέον τον μοναδικό διεκδικητή του αυτοκρατορικού θρόνου της Ρώμης. Ο Κωνσταντίνος ύστερα από την θριαμβευτική υποδοχή που του επιφυλάσσουν οι κάτοικοι της πόλεως του Βυζαντίου μετά το τέλος της μάχης και αναγνωρίζοντας την στρατηγική σημασία της περιοχής στην Ανατολή θα δώσει στην πλούσια πόλη της Θράκης το όνομα του και θα την επιλέξει ως την αυτοκρατορική του έδρα. Η Constantinopolis nova Roma όπως την ονόμασε θα παραμείνει η πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας για 11 περίπου αιώνες, ενώ ακόμα και οι Οθωμανοί κατακτητές αναγνωρίζοντας την σημασία της θα την διατηρήσουν ως πρωτεύουσα τους για περίπου 500 έτη. Το 330, μετά από 6 χρόνια συνεχών εργασιών, η πόλη είναι πλέον έτοιμη για τα επίσημα εγκαίνια της τα οποία εορτάζονται με κάθε μεγαλοπρέπεια (Mango, 2006 · Walter, 2002).

Το έτος 337 ο Κωνσταντίνος ο Α΄, επονομαζόμενος και ως ο Μέγας, πεθαίνει έχοντας ασπαστεί τον χριστιανισμό και αφήνοντας παρακαταθήκη στους διαδόχους του πολύ σημαντικό μεταρρυθμιστικό έργο. Η Αυτοκρατορία μοιράζεται στους τρεις γιούς του αλλά ακολουθούν εμφύλιες συγκρούσεις. Ο Κωνσταντίνος Β΄, ο μεσαίος αδελφός, μένει ο μόνος αυτοκράτορας και προσπαθεί να συνεχίσει το έργο του πατέρα του. Όντας όμως άτεκνος ορίζει τον Ιουλιανό ως καίσαρα του Ανατολικού τμήματος. Ο Ιουλιανός, ο επονομαζόμενος ως «ο Παραβάτης», διαδέχεται τον Κωνσταντίνο Β΄. Στη σύντομη βασιλεία του προσπαθεί, μάταια, να επαναφέρει την λατρεία των ειδώλων και να ανατρέψει τις μεταρρυθμίσεις του Διοκλητιανού και του Κωνσταντίνου. Ουσιαστικά

ο Ιουλιανός αποτέλεσε τον τελευταίο παγανιστή αυτοκράτορα της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Τα επόμενα χρόνια ακολουθούν αλλαγές αυτοκρατόρων ενώ το στέμμα αλλάζει διαρκώς χέρια, μέχρι την άνοδο του Θεοδοσίου Α΄ στην εξουσία. Ο Θεοδοσίος αφού έθεσε όλη την Αυτοκρατορία υπό τον έλεγχο του, καταργεί το σύστημα διοικήσεως του Διοκλητινιανού που είχαν υιοθετήσει ο Κωνσταντίνος και οι διάδοχοι του. Πεθαίνοντας το 395 θα την μοιράσει σε δυο ξεχωριστά μέρη παραχωρώντας το δυτικό μέρος στον Ονώριο και το ανατολικό στον Αρκάδιο, στους δυο γιους του. Από εκεί και πέρα τα δυο μέρη της αυτοκρατορίας αποτελούν δύο ξεχωριστές κρατικές οντότητες, την Δυτική και την Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Στις επόμενες δεκαετίες οι δυο αυτοκρατορίες έρχονται αντιμέτωπες με τις εισβολές και τις επιθέσεις των βαρβάρων φυλών των Γόθων. Σε αντίθεση με το ανατολικό κομμάτι που επιβιώνει των επιθέσεων, το δυτικό καταστρέφεται ολοσχερώς το 476 με την πτώση της πρωτεύουσας του, της Ρώμης. Έχουν βέβαια προηγηθεί ήδη δυο λεηλασίες της Αιώνιας Πόλης, το 410 από τους Βησιγόθους και το 455 από τους Βανδάλους. Υπό τις συνθήκες αυτές η Κωνσταντινούπολη αποτελεί, από εδώ και πέρα, την αδιαφιλονίκητη πρωτεύουσα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (Sarris, 2006 · Ostrogorsky, 1978 · Vasiliev, 1954).

Το 527 ο Ιουστινιανός, διαδεχόμενος τον θείο του Ιουστίνo, ανεβαίνει στον θρόνο της Αυτοκρατορίας. Το έργο που θα παράγει καλύπτει ένα ευρύ φάσμα. Στο στρατιωτικό επίπεδο, κατά την διάρκεια της βασιλείας του ανακτήθηκε μεγάλο μέρος των κτίσεων της Δύσης με σπουδαιότερη αυτή την επανάκτηση της Ρώμης από τους Οστρογόθους. Οι μεταρρυθμίσεις στις οποίες προχώρησε αφορούσαν αλλαγές τόσο στην νομοθεσία, την δημοσιονομική πολιτική, την διοίκηση του κράτους, όσο και την θρησκεία και την αυτοκρατορική ιδεολογία. Επίσης μέρος της παρακαταθήκης του αποτελεί και η ανέγερση του Ναού της Αγίας του Θεού Σοφίας (Αγία Σοφία) το 537, αλλά και σύμφωνα με τον Παπαθανασίου (1995) η οχύρωση των πόλεων της Αυτοκρατορίας, με την κατασκευή τειχών και οχυρών και η διασφάλιση της ασφάλειας των κατοίκων της υπαίθρου με την κατασκευή αμυντικών πύργων. Μετά τον θάνατο του το 565 ο διάδοχος του, ο Ιουστίνος Β΄, αναλαμβάνει ένα κράτος πιο εκτεταμένο αλλά δημοσιονομικά ασταθές. Οι εκστρατείες, οι σημαντικές μεταρρυθμίσεις και τα μεγαλόπρεπα έργα του Ιουστινιανού, σε συνδυασμό με την μάστιγα της βουβωνικής πανώλης που αντιμετώπισε η Αυτοκρατορία την δεκαετία του 540, είχαν επιβαρύνει σημαντικά την οικονομία της ενώ παράλληλα οι εισβολές των Αβάρων και των Σλάβων

στα βόρεια και των Περσών στα ανατολικά σύνορα απειλούσαν την ασφάλεια της (Sarris, 2006 · Ostrogorsky, 1978 · Vasiliev, 1954).

3.2.3 Μέση Βυζαντινή περίοδος (610-1204)

Η μέση περίοδος της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ξεκινά, σύμφωνα με τους μελετητές της ιστορίας της, το 610μ.χ. όταν μετά από ένα παρατεταμένο εμφύλιο πόλεμο στον αυτοκρατορικό θρόνο ανεβαίνει ο γιος του στρατιωτικού διοικητή της Καρχηδόνας, ο Ηράκλειος. Η συγκεκριμένη εποχή είναι ιδιαίτερα κρίσιμη για εκείνη, διότι έχει να αντιμετωπίσει πληθώρα εχθρών. Κυριότεροι εξ' αυτών οι Πέρσες, οι όποιοι μάλιστα το 614 καταλαμβάνουν την Ιερουσαλήμ και αρπάζουν τα κομμάτια του Τιμίου Σταυρού που φυλάσσονταν εκεί. Ο Ηράκλειος ύστερα από αρκετές συγκρούσεις (η ίδια Κωνσταντινούπολη πολιορκείται ανεπιτυχώς από τους Αβάρους το 626) καταφέρνει να ανακτήσει το ιερό κειμήλιο του χριστιανισμού το 630 και να αποσοβήσει τον Περσικό κίνδυνο. Παρόλα αυτά και ενώ δεν έχουν περάσει περίπου 3 χρόνια από την νίκη έναντι των Περσών, ένας νέος κίνδυνος εμφανίζεται στο προσκήνιο. Οι Αραβικές εισβολές. Μετά τον θάνατο του Μωάμεθ, το 632, ο αραβικός στρατός αρχίζει να εξαπλώνεται σε όλη την περιοχή της ρωμαϊκής Παλαιστίνης. Το 638 καταλαμβάνει την Ιερουσαλήμ και καταδιώκει τις ρωμαϊκές δυνάμεις μέχρι την Αίγυπτο. Όταν το 641 ο Ηράκλειος πεθαίνει η Αυτοκρατορία βρίσκεται αντιμέτωπη με ένα αγώνα από τον οποίο εξαρτάται η ίδια η επιβίωση της (Sarris, 2006 · Ostrogorsky, 1978).

Τα χρόνια μετά τον θάνατο του Ηρακλείου μέχρι το 717 χαρακτηρίζονται από πολιτική αστάθεια και σημαντική μείωση εδαφών. Το κράτος θα χάσει από τους Άραβες τις κτίσεις του σε Αίγυπτο, Αφρική και Μέση Ανατολή. Μοναδικές ανάπαυλες στις διαρκείς συγκρούσεις αποτελούν οι εμφύλιοι πόλεμοι των Αράβων, οι οποίοι δίνουν κάποιο χρόνο στις βυζαντινές δυνάμεις ώστε να ανασυνταχτούν. Το 717, ύστερα από πολλές πολιτικές αναταράξεις ο στρατός ανακηρύσσει αυτοκράτορα τον Λέων το Γ' τον Ίσαυρο, ενώ την ίδια στιγμή οι Άραβες προετοιμάζονται να επιτεθούν στην Κωνσταντινούπολη. Τελικά οι ικανότητες του ηγεμόνος, ο δριμύς χειμώνας και ο λιμός που μάστιζε τους πολιορκητές έσωσαν την Κωνσταντινούπολη από την σοβαρή απειλή. Ο Λέων ο Γ' αποτελεί και τον πρώτο εικονομάχο αυτοκράτορα του Βυζαντίου.

Πιστεύοντας πως η λατρεία των εικόνων αποτελούσε ειδωλολατρία, κάτι που αντίβαινε τις βιβλικές εντολές, απαγόρευσε την «λατρεία» των ιερών εικόνων (Treadgold, 2006). Η «Εικονομαχία» την οποία ξεκίνησε το 726 με διάταγμα του ταλαιπώρησε την Αυτοκρατορία για πάνω από 100 χρόνια και χρειάστηκαν δυο αντιβασιλίσσες, η Ειρήνη το 787 και η Θεοδώρα το 843, και μια Οικουμενική Σύνοδος (Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδος) για να εκλείψει. Τελικά το 843 καθώς επιτέλους εφαρμόστηκαν οι αποφάσεις της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου της Νίκαιας, οι εικόνες αναστηλώθηκαν και η εικονομαχία απαγορεύτηκε (Karlin-Hayter, 2006).

Στα τέλη του 8^{ου} αιώνα και ενώ η εικονομαχία ταλαιπωρούσε το Βυζάντιο μια νέα απειλή εμφανίζεται από την πλευρά της δυτικής Ευρώπης, οι Φράγκοι. Ο επίσκοπος του Πατριαρχείου της Ρώμης, ο Πάπας, αποδοκιμάζοντας την εικονομαχία αλλά και βλέποντας πως οι αυτοκράτορες αδυνατούσαν να διαφυλάξουν τα συμφέροντα του Πατριαρχείου από τις επιθέσεις των Λομβαρδών, απευθύνεται στους άρχοντες των Φράγκων αιτώντας την προστασία τους. Ο Καρλομάγνος, ο ηγεμόνας των Φράγκων, δεν χάνει την ευκαιρία και αναλαμβάνει τον ρόλο του προστάτη της Εκκλησίας. Παρά τις προσπάθειες των Βυζαντινών να διαταράξουν τη καλή σχέση Πάπα και Καρλομάγνου, το 800μ.χ., την ημέρα των Χριστουγέννων ο Πάπας Λέοντας ο Γ΄ στέφει τον Καρλομάγνο «αυτοκράτορα των Ρωμαίων» στο καθεδρικό ναό του Αγίου Πέτρου της Ρώμης. Αυτό βέβαια θεωρήθηκε μεγίστη προσβολή από τους ηγεμόνες της Αυτοκρατορίας, του μοναδικού νόμιμου κληρονόμου της Ρωμαϊκής παραδόσεως (Magdalino, 2006 · Ostrogorsky, 1978 · Vasiliev, 1954).

Την ίδια περίπου περίοδο στις αρχές του 9^{ου} αιώνα στα βόρεια σύνορα της Αυτοκρατορίας εμφανίζεται ο Βουλγαρικός κίνδυνος. Το Βυζάντιο που ήδη ένιωθε στριμωγμένο μεταξύ των δυο άλλων υπερδυνάμεων της εποχής, του Χαλιφάτου των Αββασιδών και της αυτοκρατορίας του Καρλομάγνου, είχε τώρα να αντιμετωπίσει εχθρούς και στα βόρεια σύνορα του. Οι προσπάθειες των διαφόρων αυτοκρατόρων να αποσοβήσουν τον Βουλγαρικό κίνδυνο, είτε με την ισχύ (Νικηφόρος Α΄), είτε με συνθήκες και πλούσια δώρα, είτε τέλος με τον εκχριστιανισμό των Βουλγάρων δεν απέφεραν ουσιαστικά αποτελέσματα. Οι Βούλγαροι φιλοδοξώντας να αποκτήσουν ηγεμονική παρουσία στην περιοχή θα συνεχίσουν της επιδρομές τους. Αυτή η κατάσταση, που περιλάμβανε κάποιες ανάπαυλες ειρήνης, κράτησε για σχεδόν 200 έτη, μέχρι το 971. Εκείνη την χρονική στιγμή ο Ιωάννης Α΄ Τζιμισκής, χρησιμοποιώντας

τους Ρώσους του Κιέβου, θα καταφέρνει τελικά να υποτάξει την Βουλγαρία υπό τον έλεγχο του. Ο θάνατος όμως του Τζιμισκή το 976 και οι εμφύλιοι πόλεμοι που ξέσπασαν έδωσαν την δυνατότητα στους Βουλγάρους να ανασυνταχτούν (Magdalino, 2006 · Ostrogorsky, 1978). Κάτω από την ηγεσία του νέου τους ηγεμόνα, του Σαμουήλ, οι Βούλγαροι πραγματοποιούσαν συνεχείς ανηλεείς επιδρομές στον ελλαδικό χώρο, καταστρέφοντας την Λάρισα και πολιορκώντας την Θεσσαλονίκη (Παπαθανασίου, 1995). Για την αποσόβηση του νέου Βουλγαρικού κινδύνου χρειάστηκε ο αυτοκράτορας Βασίλειος ο Β΄ να σπαταλήσει το μεγαλύτερο μέρος της βασιλείας του. Μετά από αρκετές σκληρές μάχες ο Βασίλειος ο οποίος ονομάστηκε «Βουλγαροκτόνος» καταφέρνει να επικρατήσει και η Βουλγαρία, λίγο μετά και τον θάνατο του Σαμουήλ, εντάσσεται στα αυτοκρατορικά εδάφη.

Όπως αναφέρει ο Magdalino (2006), το Βυζάντιο των αρχών του 11ου αιώνα είναι πλέον πιο ισχυρό από το αντίστοιχο του 800μ.χ. και πιο ανθεκτικό και συμπαγές σε σύγκριση με τις μεγάλες αυτοκρατορίες της εποχής του. Η εικονομαχία έχει τελειώσει με την αναστήλωση των ιερών εικόνων, οι Βούλγαροι επιδρομείς έχουν νικηθεί, οι βόρειοι γείτονες του, Ρώσοι και Μαγυάροι, είναι πιο φιλικό μετά και τον εκχριστιανισμό τους, ενώ οι Άραβες που έχουν πλέον διαιρεθεί σε Αββασίδες και Φατιμίδες, ανταγωνίζονται μεταξύ τους για την κυριαρχία. Όμως παρά την φαινομενική σταθεροποίηση της καταστάσεως, η Αυτοκρατορία όλα αυτά τα χρόνια είχε παραμείνει στάσιμη, σε μια εποχή που οι εχθροί της μεταβάλλονταν (Magdalino, 2006). Έτσι όταν στα μέσα του 11^{ου} αιώνα άρχισαν να εμφανίζονται νομάδες επιδρομείς, χωρίς συγκεκριμένη κρατική οργάνωση, τότε εκείνη βρέθηκε αντιμέτωπη με ένα πρόβλημα που δεν μπορούσε εύκολα να επιλύσει. Οι επιδρομές των Νορμανδών, των Πετσενέγγων και των Σελτζούκων Τούρκων θα ταλαιπωρήσουν πολύ το βυζαντινό κράτος. Μετά δε και την ταπεινωτική ήττα στο Ματζικέρτ το 1071, οι τελευταίοι εγκαθίστανται στα ανατολικά εδάφη της Αυτοκρατορίας αποκτώντας κρατική υπόσταση.

Το 1096-7 στην περιοχή των ανατολικών εδαφών του Βυζαντίου φτάνουν οι στρατιές της Πρώτης Σταυροφορίας. Οι σταυροφόροι βοηθούν τον Αλέξιο Α΄ να ανακαταλάβει από τους Σελτζούκους την πόλη της Νίκαιας και συνεχίζουν προς την Αντιόχεια. Τα επόμενα έτη χαρακτηρίζονται από συνεχείς επιδρομές νομαδικών φύλων που δεν επιτρέπουν απόπειρες ανακαταλήψεως των χαμένων εδαφών. Η νέα απειλή των

Νορμανδών, που εμφανίζεται στα δυτικά, αλλά και οι σταυροφορίες και η δημιουργία των σταυροφορικών κρατών στην Μέση Ανατολή περιπλέκουν την κατάσταση και αυξάνουν την εχθρότητα έναντι των δυτικών (Magdalino, 2006 · Vasiliev, 1954). Στο εσωτερικό επίπεδο οι επαναστάσεις που ξέσπασαν στα τέλη του 12^{ου} αιώνα και η πολιτική αστάθεια που επικρατούσε θα καταστήσουν την Αυτοκρατορία ακόμα πιο αδύναμη. Όταν ο Πάπας Ιννοκέντιος ο Γ΄ κηρύσσει την Τετάρτη Σταυροφορία (1202-1204), ο γιος του εκθρονισμένου αυτοκράτορα Ισαάκιου Β΄ Αγγέλου, ο Αλέξιος αναζητά την βοήθεια των σταυροφόρων για να ανακτήσει το θρόνο. Το αποτέλεσμα ήταν η αλλαγή της πορείας της Σταυροφορίας και η κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως από τους δυτικούς το 1204.

3.2.4 Υστερη Βυζαντινή περίοδος (1204-1453)

Η λεηλασία της Κωνσταντινουπόλεως τον Απρίλιο του 1204 από τους δυτικούς σηματοδοτεί την αρχή του τέλους (Reinert, 2006 · Vasiliev, 1954). Η φθορά της πάλαι ποτέ κραταιάς Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας είναι πλέον εμφανής. Οι ακόλουθες επεκτατικές εκστρατείες τους οδηγούν σε κατάληψη του μεγαλύτερου μέρους των βυζαντινών κτίσεων. Στη συνέχεια οι ξένοι κατακτητές μοιράζουν τις περιοχές σε βασιλεία, από τα οποία τα πιο σημαντικά είναι τέσσερα: Η «Λατινική Αυτοκρατορία της Κωνσταντινουπόλεως», το «Βασίλειο της Θεσσαλονίκης», το «Πριγκιπάτο της Αχαΐας» και τέλος το «Δουκάτο Αθηνών και Θηβών». Από την πλευρά των Βυζαντινών τρεις είναι κυρίως οι περιοχές που μένουν ελεύθερες από τους δυτικούς: η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας, το «Δεσποτάτο της Ηπείρου» και η «Αυτοκρατορία της Νίκαιας». Από τις τρεις αυτές κρατικές οντότητες, που δημιουργήθηκαν από γόνους της δυναστείας των Κομνηνών, πιο σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε αυτή της Νίκαιας. Υπό την ηγεσία της δυναστείας των Λασκαριδών κατάφερε να εδραιωθεί και τον Ιούλιο του 1261, ο στρατός της θα ανακαταλάβει την Κωνσταντινούπολη. Την ίδια περίοδο πολιτικές εξελίξεις θα οδηγήσουν τον θρόνο στα χέρια του Μιχαήλ Παλαιολόγου, του ιδρυτή μιας δυναστείας που θα παραμείνει στην εξουσία μέχρι την πτώση.

Από το 1261 έως τα μέσα του 14^{ου} αιώνα οι Παλαιολόγοι επιδίδονται σε μια προσπάθεια αποκατάστασης και ενοποίησης του κράτους παρουσιάζοντας σημαντικό

στρατιωτικό και διπλωματικό έργο, ενώ προσπάθησαν να επιτύχουν την εκκλησιαστική ένωση Ρώμης και Κωνσταντινουπόλεως (Reinert, 2006 · Nicol, 2005). Ταυτοχρόνως όμως την ίδια περίοδο οι επιδρομές των εχθρών, ιδιαίτερα των Τούρκων, είναι αδιάλειπτες, ενώ δεν απουσιάζουν και οι εσωτερικές έριδες. Μετά το 1341 ακολουθεί μια περίοδος 30 ετών στην οποία εκδηλώνονται συνεχείς εμφύλιοι πόλεμοι και η Αυτοκρατορία βρίσκεται σε πολύ δεινή θέση. Η εχθροί της, κυρίως δε οι Οθωμανοί Τούρκοι βρίσκουν την ευκαιρία και καταλαμβάνουν σημαντικό τμήμα των εδαφών της. Η έκταση του Βυζαντίου έχει πλέον συρρικνωθεί τρομακτικά, όταν το 1371 γίνεται μέσω συνθήκης υποτελής στους Οθωμανούς για 25έτη. Η υποτέλεια αυτή επικρατεί μέχρι το 1394 όπου ο Μανουήλ ο Β΄ αρνείται να πληρώσει φόρο υποτέλειας και επαναστατεί. Η αντίδραση του σουλτάνου Βαγιαζήτ ήταν αρχικά ο αποκλεισμός της Κωνσταντινουπόλεως, ενώ έπειτα από μερικά χρόνια (1402) η πολιορκία της. Την κατάσταση θα σώσει η έλευση του Ταμερλάνου ο οποίος θα συγκρουστεί με τον Οθωμανό σουλτάνο στην μάχη της Άγκυρας το 1402 κατατροπώνοντας τον. Τον επόμενο χρόνο υπογράφεται συνθήκη ειρήνης μεταξύ των δυο πλευρών και η οποία θα διαρκέσει μέχρι το 1421, οπότε και η αλλαγή ηγεσίας στις δυο πλευρές θα προκαλέσει αναταράξεις και τελικά τη σύγκρουση που θα λήξει με την δεύτερη υποτέλεια της βυζαντινής πλευράς με συνθήκη το 1424.

Η συνθήκη έγινε σεβαστή μέχρι το 1451. Παράλληλα όλοι οι αυτοκράτορες, και ιδιαίτερα ο Ιωάννης ο Η΄, προσπαθούσαν μάταια να βρουν συμμάχους στην Δύση. Ο τελευταίος μάλιστα προχώρησε στην «ένωση των Εκκλησιών» αναγνωρίζοντας τα πρωτεία του Πάπα με την Σύνοδο της Φερράρας – Φλωρεντίας (1438-1439), κάτι που δεν έγινε δεκτό από τον ορθόδοξο πληθυσμό του κράτους. Μετά τον θάνατο του το 1448 τον διαδέχτηκε ο αδελφός του, Κωνσταντίνος ο ΙΑ΄, ο τελευταίος αυτοκράτορας του Βυζαντίου. Με την άνοδο του στον Οθωμανικό θρόνο, ο Μεχμέτ ο επονομαζόμενος και ως «ο Κατακτητής», άρχισε την προπαρασκευή για την κατάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως. Σύντομα βρίσκοντας και την κατάλληλη αφορμή ξεκίνησε την πολιορκία της που ξεκίνησε στις 6 Απριλίου και έληξε με την κατάληψη της Πόλης και τον θάνατο του Κωνσταντίνου του ΙΑ΄ στις 29 Μαΐου 1453. Ακολούθησαν οι κατακτήσεις των τελευταίων βυζαντινών περιοχών, του Μύστρα το 1460 και της Τραπεζούντας το 1461. Η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, ένα κράτος με διάρκεια ζωής περίπου 11 αιώνων δεν υπήρχε πλέον (Reinert, 2006 · Nicol, 2005).

3.3 Η κοινωνία στο Βυζάντιο

Στο χρονολογικό πλαίσιο αναφερθήκαμε στα γεγονότα της μέσης βυζαντινής εποχής, εκεί βλέπουμε πως αυτή ξεκινά με μια περίοδο που η Αυτοκρατορία αντιμετωπίζοντας σειρά εχθρών, κυρίως τους Άραβες, χάνει μέσα σε περίπου 100 έτη μεγάλο μέρος των κτίσεων της. Αυτό το γεγονός είχε ως συνέπεια να αλλάξει σε σημαντικό βαθμό η κοινωνική σύνθεση της. Το κράτος του 8^{ου} αιώνα διαφέρει πολύ από αυτό της περιόδου του Ιουστινιανού. Μέσα σε λίγες δεκαετίες έχασε δυο από τις μεγαλύτερες πόλεις του, την Αντιόχεια και την Αλεξάνδρεια, το σύνολο του μονοφυσιτικού πληθυσμού του και τους περισσότερους κατοίκους του που μιλούσαν γλώσσες διαφορετικές από την ελληνική. Αυτό το γεγονός οδηγεί σε μια αναγκαστική ομογενοποίηση της κοινωνίας του, η οποία τώρα απαρτιζόταν επί το πλείστον από αγροτικούς πληθυσμούς ελληνόφωνων χριστιανών υποστηρικτών των αποφάσεων της Χαλκηδόνιας Συνόδου. Επιπλέον την ίδια εποχή των αρχών της μέσης περιόδου η κοινωνία παρουσιάζει έντονη στρατικοποίηση κάτι που αντικατοπτρίζεται και στην διοικητική οργάνωση του κράτους (Treadgold, 2006). Η προηγούμενη οργάνωση των επαρχιών με τους πολιτικούς προϊστάμενους, τους κυβερνήτες, αντικαθίστανται με την νέα οργάνωση των θεμάτων, τα οποία διοικούν πλέον στρατιωτικοί διοικητές. Η έκταση της Αυτοκρατορίας θα μεταβάλλεται κατά όλη την διάρκεια της μεσοβυζαντινής περιόδου μέχρι και το 1204. Παρόλα αυτά η εθνολογική της σύνθεση θα παραμείνει περίπου η ίδια όπως και η επικέντρωση της στην αγροτική οικονομία (Treadgold, 2006). Παράλληλα και ενώ η Αυτοκρατορία θα μικραίνει συνεχώς ο ρόλος, της ήδη σημαντικής, Κωνσταντινουπόλεως αναβαθμίζεται δραστικά. Η κατάληψη των μεγάλων πόλεων του κράτους θα καταστήσει την Βασιλεύουσα ως το μόνο μεγάλο αστικό κέντρο του, με εξαίρεση ίσως την πόλη της Θεσσαλονίκης (Magdalino, 2006).

Στην παρούσα ενότητα πραγματοποιείται μια προσπάθεια σκιαγραφήσεως της κοινωνίας και της κοινωνικής διαστρωμάτωσης του Βυζαντίου, κατά την διάρκεια της μέσης Βυζαντινής περιόδου (610-1204). Ορισμένοι μελετητές της Βυζαντινής ιστορίας υποστηρίζουν ότι τα ζητήματα της κοινωνικής συγκροτήσεως του πληθυσμού της Αυτοκρατορίας, καθώς και της εσωτερικής ιστορίας της δεν έχουν ερευνηθεί σε βάθος και επαρκώς και αυτό καθιστά δύσκολη τη δημιουργία μιας ιστορίας της βυζαντινής κοινωνίας, αλλά και τον προσδιορισμό της κοινωνικής δομής της (Vasiliev, 1954: 589 · Παπαθανασίου, 1995: 122-123 · Beck, 2005: 319). Όπως αναφέρει η Έφη Ράγια (2016)

η κοινωνική ιστορία του Βυζαντίου είναι ένας σχετικά πρόσφατος ερευνητικός τομέας. Οι μελέτες που υπήρχαν μέχρι τα τελευταία χρόνια επικεντρώνονταν σε πλευρές της κοινωνίας, αλλά δεν διέθεταν το θεωρητικό πλαίσιο που οφείλουν να διαθέτουν οι κοινωνιολογικές ερευνητικές προσεγγίσεις. Εξαιρώντας το ερευνητικό έργο ορισμένων μελετητών, οι περισσότερες έρευνες επικεντρώνονταν στην οικονομική κατάσταση τμημάτων του πληθυσμού ή στην συμπεριφορά τους μέσα στα πλαίσια της τάξης τους. Παρά όλα αυτά οι σύγχρονες μελέτες μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε την δομή και την σύνθεση της Βυζαντινής κοινωνίας (Ragia, 2016). Υπό αυτό το πρίσμα και λαμβάνοντας υπόψη τα δεδομένα αυτά θα προχωρήσουμε παρακάτω στην παρουσίαση της δομής της.

Πριν όμως γίνει αυτό αρχικά θα παρουσιάσουμε τον τρόπο με τον οποίο οι Βυζαντινοί έβλεπαν την κοινωνία τους, καθώς και ορισμένα χαρακτηριστικά της κατά την διάρκεια της μέσης περιόδου. Σύμφωνα με τον Michael Angold (2000) οι Βυζαντινοί δεν είχαν διαμορφώσει συγκεκριμένη διακριτή οπτική για την κοινωνία και την χριστιανική Εκκλησία, ενώ σπάνια αντιλαμβάνονταν αυτούς τους δυο θεσμούς ξεχωριστά. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά «Για αυτούς η κοινωνία ήταν μια χριστιανική κοινωνία που ορίζεται από την προσχώρηση στην ορθόδοξη πίστη και από την ιθαγένεια μιας χριστιανικής αυτοκρατορίας που προεδρεύεται από τον Βυζαντινό αυτοκράτορα και ιδρύθηκε θεϊκά από τον Θεό» (Angold, 2000: 15). Το παραπάνω κομμάτι μας καταδεικνύει την στενή σχέση μεταξύ της κοινωνίας και της Εκκλησίας, καθώς και τον ουσιαστικό ρόλο της δεύτερης μέσα στο κράτος. Επίσης άξιο αναφοράς είναι ότι οι Βυζαντινοί δεν χρησιμοποιούσαν τον όρο κοινωνία, αλλά θέλοντας να την περιγράψουν χρησιμοποιούσαν τον αρχαίο χαρακτηρισμό «πολιτεία». Με αυτό τον όρο χαρακτήριζαν αυτές τις ομάδες ανθρώπων, που επιτελώντας η κάθε μία την προκαθορισμένη λειτουργία της, συντελούσαν στην επίτευξη της αρμονίας μέσα στο κράτος (Ragia, 2016). Όσον αφορά την οργάνωση της η Βυζαντινή κοινωνία ήταν ιεραρχικά δομημένη με βάση την πρόσβαση στον πλούτο και στους πόρους, ενώ τα ίδια τα άτομα διέθεταν συνείδηση της διαστρωμάτωσης της κοινωνίας τους (Haldon, 2009).

Η Βυζαντινή κοινωνική πυραμίδα φαίνεται ότι διέθετε μια σχετικά απλή διάρθρωση, παρόλα αυτά μέσα σε σχεδόν κάθε τάξη υπήρχαν ξεχωριστές υποκατηγορίες. Στην κορυφή της πυραμίδας βρισκόταν ο Αυτοκράτορας, κάτω από αυτόν ακολουθούν η άρχουσα τάξη, έπειτα το πλατύτερο στρώμα των μεσαίων, οι «μέσοι» όπως τους

αποκαλούσαν, που περιλάμβανε κυρίως την εμπορική τάξη και τέλος υπάρχει και οι κατώτερες τάξεις (Beck, 2005 · Παπαθανασίου, 1995). Ξεκινώντας με την παρουσίαση της κοινωνικής δομής θα αναφερθούμε πρώτα στον Αυτοκράτορα, ο οποίος έχει ξεχωριστή θέση μέσα στην βυζαντινή κοινωνία. Ο Αυτοκράτωρ αποτελεί την κορυφή της κοινωνικής δομής των Βυζαντινών, καθώς είναι ο ανώτατος άρχοντας του κράτους. Στο πρόσωπό του όφειλαν να αντικατοπτρίζονται τα ιδεώδη του κράτους, δηλαδή η αυθεντία και η δύναμη, περιβεβλημένα με την αυτοκρατορική μεγαλοπρέπεια. Τα καθήκοντα του, κοσμικά και θρησκευτικά, απαιτούσαν από αυτόν να έχει, ή έστω να δείχνει πως έχει, υποδειγματικό χαρακτήρα. Ως η πηγή κάθε εξουσίας ακόμα και της θρησκευτικής, καθώς αποτελούσε τον αρχηγό της Εκκλησίας, ο Αυτοκράτορας παραχωρούσε τίτλους και αξιώματα, ενώ οι αποφάσεις του έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην κοινωνική ανέλιξη των ατόμων (Walter, 2002).

Η ανώτερη τάξη του Βυζαντίου απαρτίζεται από τις προνομιούχες τάξεις, οι οποίες είναι οι ευγενείς και ο κλήρος. Οι ευγενείς ονομάζονταν «Δυνατοί», κάτι και που πραγματικά ήταν διότι μπορούσαν να ασκήσουν εξουσία ανάλογη του είδους της θέσης που κατείχαν, στρατιωτική ή κυβερνητική. Από το παραπάνω μπορούμε να συμπεράνουμε πως οι ευγενείς χωρίζονταν σε δυο κατηγορίες, τους στρατιωτικούς και τους διοικητικούς υπαλλήλους (Walter, 2002). Οι πρώτοι ζούσαν κυρίως στις επαρχίες, στις οποίες συχνά υπηρετούσαν σε κάποια θέση, ενώ οι δεύτεροι, ως κρατικοί υπάλληλοι, κυρίως στην περιοχή της πρωτεύουσας. Πάντως όποιο λειτούργημα και αν ασκούσαν οι ευγενείς, είχαν συχνά την τάση να αγοράζουν ή να κατέχουν ακίνητη περιουσία στις διάφορες επαρχίες, ιδίως στις Ανατολικές (Walter, 2002). Με τον καιρό οι ιδιοκτησίες αυτές μεγάλωναν ιδιαίτερα σε μέγεθος, συχνά σε βάρος του φτωχού αγροτικού πληθυσμού, ο οποίος πουλούσε την γη του στους «Δυνατούς». Η ισχύς και η περιουσία των «Δυνατών» θα αυξηθεί σταδιακά και με το πέρας των χρόνων θα φτάνει στο απόγειο της τον 10^ο αιώνα. Εκείνη την χρονική περίοδο οι αυτοκράτορες της Μακεδονικής δυναστείας θα προσπαθήσουν με διάφορα νομικά διατάγματα να περιορίσουν την δύναμη τους και να προστατέψουν τους μικροϊδιοκτήτες. Παρά τις προσπάθειες αυτές το εγχείρημα του περιορισμού της αυξήσεως της μεγάλης ιδιοκτησίας απέτυχε και οι «Δυνατοί» συνέχισαν να οικειοποιούνται την γη των μικρών ιδιοκτητών και να αυξάνουν την εξουσία τους. Το 1081 μάλιστα ένας εξ αυτών, ο Αλέξιος Κομνηνός, καταφέρνει να ανέβει στον θρόνο ιδρύοντας την δυναστεία των Κομνηνών (Walter, 2002 · Vasiliev, 1954). Όπως αναφέρει ο Παπαθανασίου (1995)

στα μέσα προς τα τέλη του 12^{ου} αιώνα, δηλαδή κοντά στο τέλος της μέσης βυζαντινής περιόδου, αυτή η ισχυρή αριστοκρατία της γης αρχίζει να παρουσιάζει αποσχιστικές τάσεις από την κεντρική διοίκηση. Συγκεκριμένα υποστηρίζει ότι «Η βυζαντινή αριστοκρατία της γης, οι λεγόμενοι “δυνατοί”, δηλ. οι μεγάλοι και ισχυροί γαιοκτήμονες εκδηλώνουν τάσεις αποσκιρτήσεως και αποστασίας από την κεντρική διοίκηση στην προσπάθεια τους να γίνουν αυτόνομοι και ανεξάρτητοι ηγεμόνες» (Παπαθανασίου, 1995: 168).

Τμήμα των ευγενών αποτελούσε και η τάξη των συγκλητικών. Με την ίδρυση της Κωνσταντινουπόλεως από τον Κωνσταντίνο τον Α΄ δημιουργήθηκε στην πόλη Σύγκλητος στα πρότυπα αυτής που διέθετε η Ρώμη. Η Σύγκλητος συνέχισε να λειτουργεί σύμφωνα με το ρωμαϊκό πρότυπο μέχρι τον Ιουστινιανό τον Α΄ ο οποίος εισήγαγε σημαντικές αλλαγές. Η νέα τάξη των συγκλητικών μετά τον Ιουστινιανό περιλαμβάνει τους πιο σημαντικούς κρατικούς αξιωματούχους, τους νόμιμους κληρονόμους τους και τους διοικητικούς υπαλλήλους που κατάγονταν από ευγενείς οίκους της επαρχίας. Μετά τα μέσα του 11^{ου} αιώνα συγκλητικοί μπορούσαν να γίνουν και μέλη της μέσης τάξης. Βέβαια αν και η Σύγκλητος έχασε την ουσιαστική ισχύ της ύστερα από τις αλλαγές του Λέων του ΣΤ΄, η θεσμική θέση της ως συμβουλευτικού οργάνου και το κύρος της δεν εξέλειψαν ποτέ μέχρι και το τέλος της Αυτοκρατορίας το 1453 (Walter, 2002).

Όπως ήδη αναφέραμε, τις προνομιούχες τάξεις του Βυζάντιου αποτελεί και ο κλήρος, ο οποίος μετά και την υιοθέτηση του χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας του κράτους απέκτησε σημαντική ισχύ, αλλά και σεβασμό μέσα στην βυζαντινή κοινωνία. Σταδιακά ο ρόλος του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως αναβαθμίζεται, η ισχύς του εδραιώνεται και η εξουσία του απλώνεται σε μεγαλύτερες περιοχές της επικράτειας του κράτους. Ο πατριάρχης διατελεί τον αρχηγό της εκκλησιαστικής ιεραρχίας και έχει πλήρη εξουσία σε σχεδόν όλα τα τμήματα του κλήρου. Ο ίδιος όμως διορίζεται από τον Αυτοκράτορα και διατηρεί την θέση του όσο καιρό διαθέτει την εύνοια του. Η αποστολή του Πατριάρχη έγκειται στην διαφύλαξη της χριστιανικής πίστεως όπως καθιερώθηκε από τις οικουμενικές συνόδους. Η ιεραρχία της Εκκλησίας αποτελούνταν επίσης από τους μητροπολίτες των διαφόρων μητροπόλεων αλλά και τους επισκόπους που οι ίδιοι διόριζαν. Η προσχώρηση στις ανώτερες τάξεις της Εκκλησίας ήταν αρκετά δημοφιλής στα εύπορα στρώματα της βυζαντινής κοινωνίας, διότι εκτός του σεβασμού

που απέδιδε στους κατόχους των θέσεων, παρείχε και φοροαπαλλαγές αλλά και πιθανότητες ανέλιξης σε ανώτατα θρησκευτικά αξιώματα. Φυσικά η κατάσταση που επικρατεί στον μέσο και κατώτερο κλήρο είναι αρκετά διαφορετική. Οι ιερείς, οι διάκονοι και οι κατώτεροι κληρικοί επιβιώνουν από τα ευεργετήματα των πιστών και τα εισοδήματα της Εκκλησίας, ενώ αρκετοί εξ αυτών αναγκάζονται να απασχοληθούν και με άλλες δραστηριότητες για να βιοποριστούν. Από την άλλη πλευρά οι μοναχοί αποτελούν από μόνοι τους ξεχωριστή κοινωνική τάξη στην βυζαντινή κοινωνία. Όντας λιγότεροι σε αριθμό από τους κοσμικούς ιερείς διέθεταν μεγάλο κομμάτι της έγχειας ιδιοκτησίας της Εκκλησίας, σημαντικά προνόμια και έχαιραν ιδιαίτερου σεβασμού (Walter, 2002). Για τους μοναχούς, τον ρόλο τους, την οργάνωση των μοναστηριακών ιδρυμάτων και το έργο τους στην κοινωνία θα αναφερθούμε στο Κεφάλαιο 4.

Ανάμεσα στις προνομιούχες ομάδες της ανώτερης τάξης και στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις παρεμβάλλονται «οι μέσοι», όπως τους αποκαλούσαν όσοι δεν ανήκαν σε αυτή την κατηγορία. Αυτή η τάξη περιλάμβανε κυρίως εμπόρους, βιοτέχνες και μαγαζάτορες που διέθεταν μια κάποια περιουσία (Beck, 2005). Αρκετοί από αυτούς ήταν οργανωμένοι σε συντεχνίες, οι οποίες είχαν δημιουργηθεί ήδη από τον καιρό του Κωνσταντίνου του Α΄, στα πρότυπα των συντεχνιών που διέθετε και η αρχαία Ρώμη. Τον καιρό του Λέοντα του Σοφού οι συντεχνίες αυτές αυξήθηκαν σε σημαντικό βαθμό και για αυτό ο Αυτοκράτορας προχώρησε στην σύνταξη ενός βιβλίου των συντεχνιών το γνωστό ως «Επαρχικόν Βιβλίον». Το βιβλίο αυτό περιλάμβανε τις συντεχνίες στις οποίες ανήκαν, έμποροι και τεχνίτες, σύμφωνα με τα επαγγέλματά τους (Walter, 2002). Ουσιαστικά οι μέσοι αποτελούσαν μια τάξη η οποία υποβαθμιζόταν θεσμικά τεχνηέντως, καθώς δεν ήταν σπάνιο το φαινόμενο τα μέλη τους να διαθέτουν μεγαλύτερη περιουσία από αντίστοιχα της αριστοκρατίας. Σταδιακά μετά τον 11^ο αιώνα ο ρόλος των επιφανών εκπροσώπων τους θα αναβαθμιστεί, ενώ όπως ήδη αναφέραμε μπορούσαν να γίνουν και μέλη της Συγκλήτου (Beck, 2005).

Την τελευταία βαθμίδα της κοινωνικής πυραμίδας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας αποτελούσαν οι κατώτερες τάξεις. Σε αυτή την κατηγορία ανήκαν κάθε λογής άνθρωποι του μεροκάματου, αλλά και οι δούλοι. Κύριο χαρακτηριστικό τους ήταν η φτώχεια η οποία ορισμένες φορές έφτανε τα όρια της εξαθλίωσης. Αρκετοί άνθρωποι, κυρίως στα αστικά κέντρα, ζούσαν χάρη στην αλληλεγγύη που έδειχναν τα μοναστήρια, το κράτος αλλά και τα ιδιωτικά ιδρύματα (Beck, 2005).

Από την άλλη πλευρά αυτοί που ζούσαν στην ύπαιθρο, δηλαδή οι χωρικοί, αποτελούν και αυτοί μέλη της κατώτερης τάξεως. Οι χωρικοί διαβιούσαν στα χωριά, τα οποία μετά τον 7^ο αιώνα αποτελούν την βασική κοινωνική μονάδα τους (Karlan, 2009). Το χωριό στο Βυζάντιο σύμφωνα με τον Walter (2002), όποια μορφή και αν είχε αυτό, διαθέτει δική του κοινοτική διοίκηση, που την απαρτίζουν οι πρόκριτοι του, ενώ αποτελεί οικονομική και διοικητική οντότητα με προσδιορισμένα – καθορισμένα όρια. Παράλληλα διαθέτει και κοινό πρόσωπο προς τις οικονομικές και διοικητικές αρχές. Με άλλα λόγια τα μέλη του είναι υπόλογα στο δημόσιο ταμείο συλλογικά και όχι ατομικά το καθένα. Διακρίσεις μεταξύ των κατοίκων δεν σχηματίζονται τόσο με βάση την περιουσία τους, αλλά ανάλογα με την σχέση που έχουν προς το δημόσιο ταμείο. Ορισμένοι πληρώνουν φόρους, ενώ άλλοι οι οποίοι διαθέτουν δεσμούς εξαρτήσεως και είναι υποταγμένοι σε κάποιον κοσμικό ή εκκλησιαστικό άρχοντα, δεν πληρώνουν. Αυτοί οι τελευταίοι, οι αποκαλούμενοι με τον όρο «πάροικοι», πληρώνουν τους φόρους στον άρχοντα τους. Σταδιακά και ιδιαίτερα μετά το τέλος της Μακεδονικής δυναστείας, που προσπάθησε να προστατέψει τους μικροϊδιοκτήτες από την επιβουλή των «Δυνατών», οι ανεξάρτητοι χωρικοί αρχίζουν να μειώνονται δραστικά, ενώ οι πάροικοι αυξάνονται ραγδαία (Walter, 2002).

Τέλος εκτός των κοινωνικών τάξεων της αυτοκρατορίας, την κοινωνία της απάρτιζαν και οι ξένοι, δηλαδή όσα άτομα ήταν υπήκοοι άλλων κρατών ή εθνικοτήτων τα οποία ζούσαν μέσα σε εκείνη. Με το πέρασμα των αιώνων το Βυζάντιο ήρθε σε επαφή με αρκετές διαφορετικές φυλές, μέλη των οποίων εγκαθίστατο σε αυτό. Σταδιακά μετά από μια ή δυο γενιές τα άτομα αυτά ενσωματώνονταν πλήρως και θεωρούσαν τους εαυτούς τους Ρωμαίους. Παρόλα αυτά μέσα στο βυζαντινό κράτος υπήρξε μια εθνότητα η οποία δεν ενσωματώθηκε, αν και πέρασαν αρκετοί αιώνες. Αυτό ήταν το Ιουδαϊκό έθνος, το οποίο διατήρησε τα ιδιαίτερα πολιτιστικά και θρησκευτικά χαρακτηριστικά του μέχρι το τέλος της Αυτοκρατορίας. Επίσης με την άνοδο του Αλέξιου του Α΄, του Κομνηνού, στο θρόνο το 1081 αρχίζει μια εποχή στην οποία παραχωρούνται δικαιώματα σε Ιταλικές πόλεις-κράτη (ναυτικές δημοκρατίες) με αντάλλαγμα την υποστήριξη τους. Στα επόμενα χρόνια Βενετοί, Πιζανοί και Γενοβέζοι θα αποκτήσουν αποβάθρες και θα δημιουργήσουν ιδιαίτερες ξεχωριστές συνοικίες, κυρίως στην Κωνσταντινούπολη αλλά και σε άλλες πόλεις (Walter, 2002).

3.4 Η οικονομία την Μέση Βυζαντινή Περίοδο

Η Βυζαντινή οικονομία αποτελεί από μόνη της ένα αρκετά σύνθετο θέμα με πολλές προεκτάσεις. Από τα πρώτα χρόνια της ως και το τέλος της, η Αυτοκρατορία διαθέτει μια δραστήρια οικονομία που παρουσιάζει διακυμάνσεις, ανάλογα με την περίοδο. Το Βυζάντιο και η οικονομία του είχαν αρκετά πλεονεκτήματα σε σχέση με τα δυτικά κράτη της ίδιας εποχής. Το γεγονός ότι διέθετε μια εκχρηματισμένη οικονομία, μεγάλες ποσότητες πλούτου και ισχυρούς θεσμούς, τους οποίους είχε κληρονομήσει από την αρχαία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, καθώς και σημαντικές πόλεις στις οποίες υπήρχε ενεργή οικονομική δραστηριότητα του προσέδιδε μια σαφή υπεροχή (Laiou-Thomadakis, 1980/1981). Επίσης το χρυσό νόμισμα του, ο σόλιδος (solidus) στην αρχή και το υπέρπυρον αργότερα, θεωρούνταν ως «το δολάριο των μέσων χρόνων». Η υψηλή περιεκτικότητα του σε χρυσό θα καταστήσει το βυζαντινό νόμισμα ευρέως αποδεκτό στον γνωστό τότε κόσμο (Lopez, 1951). Ακόμα και όταν, στα τέλη της μέσης βυζαντινής εποχής, οι Ιταλικές πόλεις-κράτη άρχισαν να αποκτούν εμπορικά προνόμια που την υπέσκαπταν, η βυζαντινή οικονομία με κέντρο της την Κωνσταντινούπολη συνέχιζε να ανθίζει.

Στην παρούσα ενότητα αρχικά θα πραγματοποιηθεί, συνοπτικά, η παρουσίαση της βυζαντινής οικονομίας των μέσων χρόνων (610-1204), ενώ στη συνέχεια θα αναφερθούμε στο ρόλο που διαδραμάτιζε το κράτος στην οικονομία. Στόχος της ενότητας είναι ο αναγνώστης να αποκτήσει μια γενική εικόνα της μέσης βυζαντινής οικονομίας, που εκτείνεται από τον 7^ο έως και τον 12^ο αιώνα, καθώς και των πιο σημαντικών μεταβολών της που συνέβησαν μέσα σε αυτό το χρονικό διάστημα.

3.4.1 Η Βυζαντινή οικονομία μέσα στο χρόνο (610-1204)

Η επέκταση των εδαφών της Αυτοκρατορίας στις αρχές του 6^{ου} αιώνα, επί της βασιλείας του Ιουστινιανού του Α΄, είχε σημαντικές επιπτώσεις μεταξύ άλλων και στην οικονομία της. Νέες περιοχές και πληθυσμοί εντάσσονται στο βυζαντινό κράτος, το οποίο έχει πλέον πρόσβαση σε περισσότερες πλουτοπαραγωγικές πηγές. Η οικονομία και το διαμετακομιστικό εμπόριο αναπτύσσονται ιδιαίτερα. Η Αυτοκρατορία είναι σχετικά αυτάρκης και διαθέτει στα εδάφη της πληθώρα διαφορετικών πρώτων υλών. Αυτό όμως δεν αποτρέπει το εμπόριο με άλλες περιοχές του γνωστού τότε κόσμου,

όπως και με τα πιο μακρινά εξωτικά μέρη της Άπω Ανατολής. Στο εσωτερικό επίπεδο η οικονομική άνθιση είναι φανερή τόσο στα αστικά κέντρα, όσο και στην ύπαιθρο. Οι πόλεις της πρώιμης εποχής γνωρίζουν ιδιαίτερη ευημερία, ο πληθυσμός τους αυξάνεται, ενώ λόγω των σημαντικών έργων υποδομής που πραγματοποιούνται εκείνη την περίοδο θα αποτελέσουν πόλο έλξης για τους τεχνίτες διαφόρων ειδικοτήτων. Βέβαια όπως κάθε προβιομηχανική οικονομία, έτσι και η βυζαντινή ήταν κυρίως αγροτική οικονομία. Το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της κατοικούσε στα χωριά της υπαίθρου, όμως σε σύγκριση με την Δύση η Αυτοκρατορία, τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, ήταν σαφώς πιο αστικοποιημένη. Δυστυχώς η ανάπτυξη του Βυζαντίου, που συντελούνταν σε όλους τους τομείς, καθώς και η ευημερία των κατοίκων του δεν μπορούσε να διαρκέσει εσαεί. Κατά την διάρκεια των μέσων προς τα τέλη του 6^{ου} αιώνα σειρά καταστροφών θέτει τέλος στην εντυπωσιακή ανάπτυξη που είχε προηγηθεί την προηγούμενη περίοδο (Laiou & Morriison, 2007). Αρχικά η πανώλη η οποία επανεμφανίζονταν κάθε λίγα χρόνια μειώνει σημαντικά τον πληθυσμό, ιδιαίτερα στις πόλεις. Υπολογίζεται πως η πανδημία αυτή ήταν υπεύθυνη για το θάνατο περίπου του 30% του συνολικού πληθυσμού. Έπειτα οι πολυάριθμες και μακροχρόνιες συγκρούσεις με εχθρούς, μέρος των οποίων έληξε με ήττα της Αυτοκρατορίας, συνέβαλλαν τόσο στην μείωση των εδαφών της, όσο και στην δαπάνη σημαντικών κεφαλαίων αλλά και την δημιουργία κλίματος ανασφάλειας. Τέλος κλιματολογικές αλλαγές και φυσικές καταστροφές είχαν βλαβερή επίπτωση στην αγροτική παραγωγή αλλά και στην υγεία των κατοίκων του κράτους. Όπως είναι φυσικό τα παραπάνω φαινόμενα είχαν σημαντικό αντίκτυπο για το κράτος και την οικονομία του (Laiou & Morriison, 2007).

Κάτω από αυτές τις συνθήκες αρχίζει η μέση βυζαντινή περίοδος, δηλαδή μέσα σε μια σκοτεινή εποχή όπου η Αυτοκρατορία μάχεται για την επιβίωση της. Οι επιδημίες της πανώλης και οι εχθρικές επιδρομές είχαν ως συνέπεια την μείωση του πληθυσμού αλλά και την αλλαγή της μορφής των πόλεων της εποχής. Συγκεκριμένα οδήγησαν στην αποαστικοποίηση και στην εγκατάλειψη του ιπποδάμειου συστήματος που χρησιμοποιούσαν οι ελληνορωμαϊκές πόλεις από την αρχαιότητα. Οι νέες πόλεις του 7^{ου} αιώνα είναι πιο μικρές σε έκταση, με στενούς δρόμους, ενώ είναι συχνά κτισμένες σε οχυρωμένες τοποθεσίες και δεν διαθέτουν τον μνημειακό χαρακτήρα των προγενέστερων (Treadgold, 2006 · Laiou & Morriison, 2007). Επίσης οι επιδρομές, ιδιαίτερα αυτές των Αράβων κατά την διάρκεια του 7^{ου} αιώνα, εκτός ότι στέρησαν σημαντικές εκτάσεις είχαν ως αποτέλεσμα την μείωση του εμπορίου, διότι οι εμπορικοί

δρόμοι πλέον είχαν καταστεί αρκετά επικίνδυνοι. Στη μείωση του εμπορίου συνέβαλλε και το γεγονός ότι παρουσιάστηκε πτώση στην ζήτηση στις αστικές αγορές. Μετά και το πέρας της πανώλης, ο μικρότερος πληθυσμός των επιζώντων, δεν είχε πλέον τις ίδιες ανάγκες σε αγαθά. Όλοι οι παραπάνω παράγοντες συνετέλεσαν συνδυαστικά στην μείωση της οικονομικής δραστηριότητας και στην φτωχοποίηση της κοινωνίας τόσο στον αστικό χώρο, όσο όμως και στις αγροτικές περιοχές. Οι τελευταίες γνωρίζουν και αυτές μεταβολές καθώς οι οικισμοί μειώνονται και αποκτούν οχρωμένο χαρακτήρα (Laiou & Morrisson, 2007).

Μέχρι τις αρχές του 8^{ου} αιώνα η Βυζαντινή Αυτοκρατορία έχει πλέον απολέσει τις κτίσεις της αρχικά στην Μέση Ανατολή και έπειτα στην Αίγυπτο και την Βόρεια Αφρική. Ταυτόχρονα όμως έχει χάσει και κομμάτι των εκτάσεων της στην Βαλκανική χερσόνησο από τους νεοεμφανιζόμενους στην περιοχή Βουλγάρους. Η συρρίκνωση της επικράτειας της με την μείωση του πληθυσμού, αλλά και η απώλεια των νότιων επαρχιών της είχε σημαντικότερες επιπτώσεις για την οικονομία της. Με τη συρρίκνωση της επικράτειας και του πληθυσμού το κρατικό ταμείο εισπράττει πολύ λιγότερους φόρους και έτσι το κράτος διαθέτει πλέον μειωμένους δημοσιονομικούς πόρους. Επιπλέον η απώλεια κρίσιμων επαρχιών, όπως για παράδειγμα αυτή της Αιγύπτου (η οποία έπαιζε τον ρόλο του σιτοβολώνα), αναγκάζει το Βυζάντιο να αναζητεί εναλλακτικές πηγές για την απόκτηση βασικών αγαθών. Η εμπορική αγορά εξαιτίας της ανασφάλειας μετασχηματίζεται, γίνεται πιο μικρή και ασφαλώς λιγότερο εξειδικευμένη, ενώ τα πολυτελή αγαθά από μακρινές χώρες γίνονται πιο σπάνια (Laiou & Morrisson, 2007).

Ο 8^{ος} αιώνας αποτελεί και αυτός σίγουρα μια αρκετά δύσκολη εποχή, κατά την οποία το κράτος βρίσκεται αντιμέτωπο με την αποαστικοποίηση, την μείωση του πληθυσμού και των διαθέσιμων πόρων, καθώς και την συρρίκνωση του εμπορίου και της παραγωγής. Η οικονομία, η μορφή των πόλεων αλλά και οι θεσμοί, όπως αναφέραμε παραπάνω, γνωρίζουν σημαντικές αλλαγές. Ταυτόχρονα οι συγκρούσεις με τους εξωτερικούς εχθρούς συνεχίζονται αδιάκοπα, ενώ οι επανεμφανίσεις της πανώλης μέχρι τη δεκαετία του 740 ταλαιπωρούν τον πληθυσμό. Η μεγάλη διάρκεια των καταστροφών, ανθρωπογενών και φυσικών, που εναλλάσσονταν για σχεδόν 200 εμποδίζουν επίσης την οικονομία να ανακάμψει (Laiou & Morrisson, 2007 · Treadgold, 2006). Παρόλα αυτά το Βυζάντιο άντεξε και όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο

Treadgold (2006: 198) «Πολύ λίγα κράτη κατάφεραν να ξεπεράσουν καταστροφικές απώλειες ανάλογες αυτών που υπέστη το Βυζάντιο εκείνη την εποχή και να επιβιώσουν». Ο λόγος είναι ότι η Αυτοκρατορία διέθετε ακόμα πόλεις, συσσωρευμένο πλούτο αλλά και δυνάμεις που εξασφάλιζαν την επιβίωση της. Βασικό πλεονέκτημα της ήταν, η ισχυρή κρατική διοίκηση η οποία διατήρησε την αποτελεσματικότητά της, ενώ ταυτόχρονα προσαρμόστηκε στις νέες συνθήκες της εποχής. Έτσι στα τέλη του 8^{ου} αιώνα η κατάσταση φαίνεται ότι βελτιώνεται. Η σταθεροποίηση των στρατιωτικών μετώπων, η επανάκτηση του έλεγχου τμημάτων της επικράτειας, αλλά και η σταδιακή αύξηση του πληθυσμού σηματοδοτούν την αρχή της επανάκαμψης για το βυζαντινό κράτος και την οικονομία του. Σημαντικό ρόλο στην επίτευξη αυτού του στόχου έπαιξαν βέβαια και οι προσπάθειες της δυναστείας των Ισαύρων να αναμορφώσουν τις κρατικές δομές κατά την διάρκεια του 8^{ου} αιώνα. Αυτή η διαδικασία της επανάκαμψης, η οποία διήρκεσε για αρκετά χρόνια, βοήθησε στην σταδιακή αύξηση των εδαφών και του πληθυσμού. Όλα τα παραπάνω θα οδηγήσουν μετά τον 10^ο αιώνα στην οικονομική επέκταση του Βυζαντίου, που θα φτάσει στο απόγειο της τον 12^ο αιώνα (Laiou & Morrisson, 2007).

Η περίοδος των αρχών του 9^{ου} μέχρι και τα τέλη του 10^{ου} αιώνα αποτελεί το χρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συντελείται η επανάκαμψη της Αυτοκρατορίας. Αυτή φυσικά ήταν μια σχετικά αργή διαδικασία που πραγματοποιήθηκε σταδιακά. Οι λόγοι που συμβαίνει αυτό είναι αρκετοί (Laiou & Morrisson, 2007). Αρχικά δεν πρέπει να υποτιμούμε το μέγεθος της καταστροφής που είχε προηγηθεί και την επίδραση της στην οικονομία και τον πληθυσμό. Ο τελευταίος κατά την διάρκεια του 8^{ου} αιώνα είχε μειωθεί σε απόλυτους αριθμούς, σε σχέση με τον αντίστοιχο που υπήρχε δυο αιώνες πριν. Επίσης οι συγκρούσεις με τους εξωτερικούς εχθρούς δεν εξέλειψαν ποτέ, αλλά συνεχίστηκαν αδιάλειπτα κατά όλη την διάρκεια των χρόνων. Το φαινόμενο αυτό είχε ως συνέπεια την συνεχή κατανάλωση πολύτιμων πόρων για την διασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητας. Η σημαντική μείωση του πληθυσμού, όπως αναφέραμε προηγουμένως, είχε οδηγήσει στην ερήμωση περιοχών της επικρατείας, αλλά και στην ελάττωση των κατοίκων των αστικών κέντρων.

Στο χρονικό πλαίσιο της επανάκαμψης (9^{ος}-10^{ος} αιώνας), αλλά και ήδη από τον 8^ο αιώνα, περιοχές αρχίζουν σταδιακά να κατοικούνται ξανά και ο πληθυσμός τους να αποκαθιστάται. Αυτό επετεύχθη με την μετανάστευση πληθυσμών, όπως αυτός των

Σλάβων στα Βαλκάνια και στον Ελλαδικό χώρο, και με την μετοίκηση προσφυγών από τις απολεσθέντες δυτικές και ανατολικές επαρχίες της Αυτοκρατορίας (Laiou & Morriison, 2007 · Παπαθανασίου, 1995). Η ακαλλιέργητη γη ήταν άφθονη και οι γηγενείς κάτοικοι ελάχιστοι. Οι νεοφερμένοι έπρεπε να αποκαταστήσουν τη γη, που για δεκαετίες έμενε ακαλλιέργητη στην πρότερη καλλιεργήσιμη μορφή της, αλλά και να αντιμετωπίσουν της νέες δυσκολίες που επικρατούσαν, όπως οι επιδρομές και οι κρατικοί φόροι. Για να το επιτύχουν δημιουργούν χωριά, αρκετές φορές οχυρωμένα, οι κάτοικοι των οποίων έφεραν συνολικά την ευθύνη της πληρωμής των φόρων προς το κρατικό ταμείο.

Ενώσω αυτά συμβαίνουν στην ύπαιθρο και στα αστικά κέντρα παρατηρείται μια μικρή αύξηση του πληθυσμού. Ελάχιστες από τις αρχαίες πόλεις επιβιώνουν μέχρι τον 8^ο αιώνα, με τις περισσότερες να βρίσκονται κοντά στις ακτές έχοντας πρόσβαση στην θάλασσα. Η όψη τους, όπως αναφέραμε παραπάνω, από τα μέσα του 7^{ου} αιώνα έχει αλλάξει δραματικά. Τα νέα αστικά κέντρα δεν ονομάζονται πλέον «πόλεις», αλλά «κάστρα», κάτι που πραγματικά είναι διότι εδράζονται σε οχυρωμένα μέρη, διαθέτουν αμυντικές δυνατότητες και μικρή έκταση. Εξάιρεση σε αυτό αποτελούν αστικά κέντρα ιδιαίτερης σημασίας όπως για παράδειγμα η πόλη της Θεσσαλονίκης και φυσικά η Κωνσταντινούπολη. Με την πάροδο του χρόνου και την αποκατάσταση της ασφάλειας στην επικράτεια, τα αστικά κέντρα θα αρχίσουν να μεταβάλλουν πάλι την μορφή τους ώστε να ανταποκρίνονται στις νέες συνθήκες και στις ανάγκες του πληθυσμού τους. Μέχρι το τέλος του 10^{ου} αιώνα θα αυξηθούν τόσο σε αριθμό όσο και σε έκταση (Laiou & Morriison, 2007).

Όσον αφορά την οικονομική δραστηριότητα η συγκεκριμένη περίοδος της ανακάμψεως χαρακτηρίζεται από προσπάθειες αποκαταστάσεως της παραγωγής, τόσο στον πρωτογενή όσο και στον δευτερογενή τομέα, αλλά και τη ρύθμιση της οικονομίας από το κράτος. Η οικονομία του Βυζαντίου, όπως και προγενέστερα παρέμενε κατά βάση αγροτική. Οι κάτοικοι της υπαίθρου ασχολούνταν με μια μεγάλη ποικιλία αγροτικών δραστηριοτήτων, που ξεκινούσαν από την καλλιέργεια σιτηρών και εδώδιμων φρούτων και έφταναν μέχρι και την μελισσοκομία και την σηροτροφία, σε ορισμένες περιοχές όπως της Πελοποννήσου. Μάλιστα όπως φαίνεται η αγροτική παραγωγή της συγκεκριμένης περιόδου γνωρίζει μεγαλύτερη άνθιση σε σχέση με τις προηγούμενες εποχές. Στον τομέα των πρώτων υλών, η Αυτοκρατορία προσπαθεί σταδιακά να

αντικαταστήσει τις πηγές φυσικών πόρων που έχασε την περασμένη περίοδο. Σημαντικότερο παράδειγμα αυτό των μεταλλείων. Νέα μεταλλεία παρέχουν τα πολύτιμα μέταλλα για την κυκλοφορία νομισμάτων, τα οποία είχαν αρχίσει να σπανίζουν κατά την διάρκεια των δυο προηγούμενων αιώνων σε τμήματα του κράτους. Με αυτό τον τρόπο το νομισματικό απόθεμα ενισχύθηκε και αποκτήθηκαν αναγκαίοι οικονομικοί πόροι (Laiou & Morrisson, 2007).

Στο κομμάτι της δευτερογενούς παραγωγής φαίνεται πως αυτή πραγματοποιούνταν, κατά βάση, στα αστικά κέντρα. Όπως αναφέραμε προηγουμένως και σύμφωνα με τα στοιχεία που μας αποκαλύπτει το «Επαρχικόν Βιβλίον», οι έμποροι, οι τεχνίτες και οι πλοίαρχοι, ήταν υποχρεωμένοι από το νόμο, να είναι οργανωμένοι σε συντεχνίες που ονομάζονταν «σωματεία». Από αυτές αντλούσαν αλληλοβοήθεια, ενώ ήλεγχαν την είσοδο νέων μελών στον κλάδο. Η οργάνωση σε σωματεία θα επιτρέψει στο κράτος να ασκήσει έλεγχο στην παραγωγή και την διακίνηση των προϊόντων (Laiou & Morrisson, 2007 · Walter, 2002 · Vasiliev, 1954). Μέσα στις μεγάλες πόλεις εκείνης της περιόδου υπάρχουν ειδικευμένοι τεχνίτες, οι οποίοι σε ιδιωτικά αλλά και αυτοκρατορικά εργαστήρια παράγουν πλήθος προϊόντων που είναι αρκετά δημοφιλή τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό. Κεραμικά είδη, μεταλλοτεχνίες, κοσμήματα, γυαλί αλλά και μεταξωτά είναι μόνο μερικά από τα πολλά προϊόντα που παράγονται εκεί. Αυτό μάλιστα το τελευταίο, δηλαδή το μετάξι, μέχρι την πρώτη βυζαντινή περίοδο ήταν μαζί με την κατασκευή όπλων και την επεξεργασία πολύτιμων λίθων και χρυσού, αποκλειστικό αυτοκρατορικό μονοπώλιο και αντιστοίχως παράγονταν μόνο στα αυτοκρατορικά εργαστήρια. Τα συγκεκριμένα εργαστήρια φαίνεται όμως πως σταδιακά περιορίστηκαν στη παραγωγή συγκεκριμένων προϊόντων, όπως τα όπλα και τα πορφυρά αυτοκρατορικά μεταξωτά, ενώ τμήματα τους έπαψαν να λειτουργούν κατά την διάρκεια του 11^{ου} αιώνα. Ιδιωτικά εργαστήρια ανέλαβαν να καλύψουν ορισμένους από τους τομείς αυτούς οι οποίοι προηγουμένως αποτελούσαν κρατικό μονοπώλιο (Kaplan, 2009 · Laiou & Morrisson, 2007 · Mundell-Mango, 2006a).

Καθώς η οικονομία αργά αλλά σταθερά βελτιώνονταν η εμπορική ζήτηση άρχισε να αυξάνεται και αυτό δημιούργησε ζήτηση για νέα προϊόντα. Η μεταφορά των προϊόντων θα γίνει μέσω θαλάσσης και με πλοία για τις μακρινές αποστάσεις. Εξάιρεση αποτελούν τα πολύτιμα είδη, όπως για παράδειγμα το μετάξι, τα οποία μεταφέρονταν από την στεριά. Τα προϊόντων θα πουληθούν λιανικώς σε καταστήματα κεντρικών

εμπορικών δρόμων ή σε πάγκους στις αγορές των πόλεων (Laiou & Morrisson, 2007 · Mundell-Mango, 2006a).

Το χρονικό διάστημα μεταξύ των αρχών του 11^{ου} αιώνα μέχρι και την κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως από τους Σταυροφόρους το 1204, αποτελεί την περίοδο κατά την οποία η βυζαντινή οικονομική ανάπτυξη φτάνει στο απόγειο της. Ο πληθυσμός αυξάνεται σημαντικά, τόσο στην ύπαιθρο όσο και στις πόλεις. Αυτό γίνεται αντιληπτό από το γεγονός ότι αν και παρατηρείται μια τάση αστικοποίησης, ταυτοχρόνως και οι οικισμοί στην ύπαιθρο αυξάνονται. Βασικός παράγοντας της αύξησης εκτός από την οικονομική ανάπτυξη ήταν το κλίμα σχετικής ασφάλειας που επικρατεί στο εσωτερικό της χώρας μετά και την καθυστάση της Βουλγαρίας. Στον τομέα της αγροτικής παραγωγής παρατηρείται σημαντική ζήτηση για αγροτικά προϊόντα με συνέπεια την αύξηση της εμπορίας τους. Η παραγωγή αυξάνεται για να καλύψει τις ανάγκες του αυξανόμενου πληθυσμού των αστικών κέντρων, αλλά και για να καλύψει το κενό που δημιουργείται με την απώλεια εδαφών, όπως αυτά της Ανατολίας και της Κάτω Ιταλίας, τα οποία παρήγαγαν είδη αναγκαίων αγαθών για την Αυτοκρατορία. Επίσης την ίδια εποχή αρχίζει η αυξανόμενη εξειδίκευση κάποιων περιοχών στη παραγωγή συγκεκριμένων προϊόντων, ενώ γίνεται πιο συχνή και η χρήση των μύλων, νερόμυλων και ανεμόμυλων, στην παραγωγική διαδικασία (Laiou & Morrisson, 2007).

Η ίδια χρονική περίοδος σχετίζεται και με σημαντικές θεσμικές αλλαγές στον αγροτικό τομέα που ενισχύουν ακόμα περισσότερο την παραγωγή. Οι ελεύθεροι χωρικοί σταδιακά εξαφανίζονται, ενώ οι εξαρτημένοι από τους μεγάλους γαιοκτήμονες (Δυνατούς) χωρικοί, οι «πάροικοι» πληθαίνουν. Αυτή η τάση οφείλεται στο γεγονός ότι, μετά την άνοδο των Κομνηνών στην εξουσία, τα προστατευτικά μέτρα για τους χωρικούς μειώνονται, ενώ επιβάλλονται και υψηλοί φόροι. Από την άλλη πλευρά μεγάλοι γαιοκτήμονες και κοινωφελή ιδρύματα, όπως τα μοναστήρια, λαμβάνουν προνόμια που μειώνουν ή και ακόμα απαλλάσσουν τον κάτοχο τους από την πληρωμή των φόρων. Με αυτό τον τρόπο γίνεται αντιληπτό ότι οι πάροικοι που εργάζονταν στη γη κάποιου γαιοκτήμονα, δεν πλήρωναν φόρο στο κράτος αλλά μόνο σε αυτόν. Η περιουσία των «Δυνατών» υπό αυτή την νέα κατάσταση αυξάνονταν σημαντικά. Μάλιστα οι ίδιοι θέλοντας να αυξήσουν περισσότερο τα κέρδη τους προχωρούσαν στην αύξηση των καλλιεργησίμων εδαφών, με τον καθαρισμό ακαλλιέργητων περιοχών, καθώς και στην βελτίωση της ήδη υπάρχουσας γης τους με εγγειοβελτιωτικά έργα. Το

ίδιο έπρατταν σε ορισμένες περιπτώσεις και μοναστήρια, επίσης κάτοχοι μεγάλης γαιοκτησίας, στην προσπάθεια τους να αυξήσουν την παραγωγή. Τα παραπάνω συνέβαλλαν ιδιαίτερα στην επέκταση της βυζαντινής αγροτικής οικονομίας, στην μεγιστοποίηση της παραγωγής και στην αύξηση της παραγωγικότητας μέσα στον χρόνο (Laiou & Morrisson, 2007).

Σχετικά με την δευτερογενή παραγωγή αυτή διατηρεί την ίδια μορφή και δεν μεταβάλλεται ιδιαίτερα ως προς το είδος των προϊόντων που παράγονταν σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Τα προϊόντα όπως και κατά την περίοδο της ανάκαμψης κατασκευάζονται στα αστικά κέντρα, σε εργαστήρια από ειδικευμένους τεχνίτες. Αυτό που παρουσιάζει κάποια μεταβολή είναι η ποιότητα και η αισθητική των ειδών η οποία βελτιώνεται. Αρκετά από τα είδη γίνονται πιο πολυτελή, ώστε να ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις των ντόπιων και ξένων καταναλωτών που διαθέτουν την οικονομική δυνατότητα για να τα αποκτήσουν. Πολυτελή κεραμικά είδη, ειδικό γυαλί για ψηφιδωτά, υψηλής ποιότητας μεταξωτά και υφάσματα είναι ένα μέρος μόνο από αυτά τα προϊόντα που παράγονται εκείνη την περίοδο. Επιπλέον η αύξηση του πληθυσμού, εκτός ότι καθιστά τις πόλεις καταναλωτικά κέντρα κάθε λογής προϊόντων, αγροτικών και μη, προκαλεί και σημαντική ζήτηση για τα οικοδομικά υλικά. Η κατασκευή κατοικιών για την στέγαση των κατοίκων και ο κατασκευαστικός κλάδος σημειώνουν άνοδο (Laiou & Morrisson, 2007).

Ο τομέας του εμπορίου, ο οποίος ήδη από τον 10^ο αιώνα είναι αρκετά δραστήριος, μετά τις αρχές του 11^{ου} αιώνα θα καταστεί η κινητήρια δύναμη της βυζαντινής οικονομίας (Laiou & Morrisson, 2007). Με κέντρο την Κωνσταντινούπολη, που αποτελεί και την πόλη με την μεγαλύτερη ζήτηση σε προϊόντα, το βυζαντινό εμπόριο φτάνει αυτή την περίοδο στο απόγειο του. Όντας διαμετακομιστικός κόμβος μεταξύ Ανατολής και Δύσης η Αυτοκρατορία ωφελείται τα μέγιστα, εισάγοντας και εξάγοντας πληθώρα αγαθών, κάτι που της αποδίδει μεγάλα κέρδη. Αυτή η κατάσταση διαρκεί μέχρι και την ίδρυση των σταυροφορικών κρατών στην Μέση Ανατολή οπότε και ο ρόλος του Βυζαντίου ως μεσάζοντα μειώνεται (Laiou & Morrisson, 2007).

Επίσης τον 11^ο αιώνα, κυρίως από την εποχή της ανόδου της Δυναστείας των Κομνηνών το 1081, αρχίζουν σταδιακά να παραχωρούνται εμπορικά προνόμια σε Ιταλικές πόλεις-κράτη. Αρχικά η Βενετία και αργότερα η Πίζα και η Γένοβα αποκτούν

αποκλειστικά εμπορικά προνόμια με αντάλλαγμα την βοήθεια και την προστασία τους. Με αυτό τον τρόπο οι ξένοι έμποροι αποκτούν πλεονεκτήματα έναντι των βυζαντινών εμπόρων σε μια ανοικτή αγορά την οποία δεν ρυθμίζει πλέον το κράτος. Διαθέτοντας τα ειδικά προνόμια οι ξένοι δραστηριοποιούνται στο διεθνές αλλά και στο εσωτερικό εμπόριο, στο οποίο μάλιστα καταφέρνουν να αποκτήσουν τον έλεγχο σημαντικού τμήματος της οικονομικής δραστηριότητας. Από την άλλη πλευρά οι βυζαντινοί έμποροι, αν και ευνοήθηκαν πρόσκαιρα από την δράση των εμπόρων αυτών, έβλεπαν σταδιακά τον έλεγχο τους πάνω στην εμπορική δραστηριότητα να υποχωρεί. Όπως μπορούμε λοιπόν να καταλάβουμε, η παραχώρηση των συγκεκριμένων προνομίων μακροπρόθεσμα υπέσκαψε την εμπορική ανάπτυξη της Αυτοκρατορίας, ενώ ευνόησε την οικονομική ανάπτυξη των συγκεκριμένων πόλεων-κρατών (Vasiliev, 1954 · Laiou & Morrisson, 2007)

3.4.2 Κράτος και οικονομία

Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση της βυζαντινής οικονομίας των μέσων χρόνων θα αναφερθούμε στον ρόλο που διαδραμάτιζε το κράτος στην οικονομία. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία διέθετε μια ισχυρή κρατική οργάνωση, ενώ αποτελούσε ένα συγκεντρωτικό κράτος με θεσμούς αρκετά διαφορετικούς από τα αντίστοιχα κράτη της Δύσης. Τα παραπάνω στοιχεία, τα οποία αποτελούν εν μέρει κληρονομία της από την αρχαία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, δεν ήταν δυνατόν να μην επηρεάσουν την οικονομία και την οικονομική οργάνωση της. Η βυζαντινή οικονομία παρά το γεγονός ότι διέθετε ιδιωτικές επιχειρήσεις και βασιζόνταν στην ιδιωτική ιδιοκτησία ελέγχονταν σε μεγάλο βαθμό από ένα πανίσχυρο κράτος. Το κράτος κατείχε ευρείες αρμοδιότητες και δικαιώματα παρέμβασης σε σχεδόν όλους τους τομείς της οικονομικής δραστηριότητας (Laiou & Morrisson, 2007 · Kazhdan, 1993). Αυτό γίνεται πλήρως αντιληπτό εξετάζοντας τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπιζόταν η ακίνητη ιδιοκτησία. Θεωρητικά το κράτος και η προσωποποίηση του ο Αυτοκράτορας, διέθετε την κυριότητα όλης της βυζαντινής επικρατείας. Για αυτό το ιδιότυπο *dominium directum* ο Kazhdan (1993: 96) υποστηρίζει ότι «Έτσι κάθε Βυζαντινός ιδιοκτήτης γης —ο απλός χωρικός, ο οιονεί-φεουδαλικός άρχοντας, η αγγελική κοινότητα των μοναχών ή η επισκοπή— διέθεταν από πάνω τους τον ανώτατο ιδιοκτήτη, το κράτος ή της φυσική του ενσάρκωση, τον αυτοκράτορα». Πραγματικά το κράτος, δηλαδή ο Αυτοκράτορας,

διαθέτει την εξουσία να κατάσχει, να απαλλοτριώνει αλλά και να παραχωρεί ιδιοκτησίες κατά την κρίση του, ενώ δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις που εξασκεί το δικαίωμα αυτό. Από αυτή την πρακτική δεν εξαιρούνται ούτε οι ιδιοκτησίες αξιωματούχων, αλλά ούτε και εκκλησιαστικά ιδρύματα και η περιουσία τους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι ο άρχοντας και «Δυνατός» της Καππαδοκίας Ευστάθιος Μαλείνος, του οποίου η γη κατασχέθηκε από τον Βασίλειο τον Β΄, και τα εκκλησιαστικά ιδρύματα τα οποία έχασαν τμήματα της περιουσίας τους κατά την διακυβέρνηση του εικονομάχου αυτοκράτορα Κωνσταντίνου του Ε΄. Μάλιστα σε περιπτώσεις μεγάλης ανάγκης η δυνατότητα κατασχέσεως έφτασε μέχρι και στην απαλλοτρίωση των λειτουργικών σκευών των εκκλησιών που ήταν κατασκευασμένα από πολύτιμα μέταλλα. Η συγκεκριμένη πράξη ήταν αδιανόητη και εν μέρη παράνομη, καθώς σύμφωνα με το Εκκλησιαστικό Δίκαιο τα εν λόγω είδη ανήκαν στον Θεό και η κατάσχεση τους απαγορεύονταν. Αυτό το γεγονός όμως δεν εμπόδισε τους αυτοκράτορες Ηράκλειο το 612 και Αλέξιο Α΄ το 1081 αντίστοιχα, από να τα κατάσχουν για να καλύψουν τα έξοδα της προστασίας της χώρας από τους εχθρούς. Βέβαια σε αυτή την περίπτωση μετά και το πέρας του κινδύνου τα σκεύη αποκαταστάθηκαν και η Εκκλησία αποζημιώθηκε πλήρως, αλλά η δυνατότητα της παρέμβασης είναι ξεκάθαρη (Kazhdan, 1993).

Η ισχύς του κράτους φαίνεται και στην δυνατότητα του να επηρεάζει όχι μόνο την μεταβολή της γης αλλά και τους φόρους. Η Αυτοκρατορία για μεγάλο διάστημα βάσιζε την ευημερία της στους φόρους που κατέβαλλε η πλειονότητα του πληθυσμού. Με αυτούς μπορούσε να καλύψει τις διάφορες ανάγκες της αλλά και την πληρωμή των αξιωματούχων, των υπαλλήλων και των στρατιωτών της. Τα έσοδα των φόρων με όποιο τρόπο και αν διαμοιράζονταν, σε μισθούς στρατιωτών, στη κατασκευή δημόσιων έργων ή σε δώρα σε αξιωματούχους, αποτελούσαν την κινητήριο δύναμη της οικονομίας μέχρι τον 11^ο αιώνα, αυξάνοντας την ζήτηση και την παραγωγή των αγαθών. Στον τομέα των φόρων το κράτος είχε πλήρη παρέμβαση μειώνοντας ή ανεβάζοντας τους κατά το δοκούν και ανάλογα με την κατάσταση που επικρατούσε. Αυτό γίνεται αντιληπτό από το γεγονός ότι κατά την διάρκεια της διακυβέρνησης ορισμένων αυτοκρατόρων οι αγροτικοί φόροι για την καλλιέργεια της γης αυξάνονταν, ενώ άλλες φορές μειώνονταν (Kazhdan, 1993 · Laiou & Morriison, 2007). Αν και το δημοσιονομικό σύστημα του Βυζαντίου μέσα στους αιώνες γνώρισε αρκετές μεταβολές, όπως υποστηρίζουν οι Laiou και Morriison (2007: 50): «Την εποχή της

υψηλότερης απόδοσης του, το σύστημα είχε σχεδιαστεί για να φέρει στα κρατικά ταμεία όσο το δυνατόν περισσότερο χρυσό, χωρίς, ταυτόχρονα, να επιβαρύνει υπερβολικά τον αγρότη». Παράλληλα το κράτος και ο Αυτοκράτορας είχε το δικαίωμα να αποδίδει φορολογικές ελαφρύνσεις και προνόμια σε ιδιώτες και σε ιδρύματα. Αυτά μπορούσαν να είναι περιορισμένης χρονικής διάρκειας, όπως οι φορολογικές ελαφρύνσεις, ή και μόνιμα, όπως οι φοροαπαλλαγές και τα διάφορα προνόμια. Αυτά τα τελευταία, και ιδιαίτερα η φορολογική ασυλία (εξκουσσεία), δίνονταν κυρίως σε αξιωματούχους και σε μέλη της ανώτερης τάξης ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες ή την υποστήριξη τους, αλλά και σε ευνοούμενα ευσεβή εκκλησιαστικά ιδρύματα όπως τα μοναστήρια. (Kazhdan, 1993).

Ο έλεγχος και η δράση του κράτους δεν περιορίζονταν μόνο στο κομμάτι της ιδιοκτησίας και των φόρων, αλλά εκτεινόταν στην οικονομική δραστηριότητα πάσης φύσεως. Το βυζαντινό κράτος ασκούσε έλεγχο στο εμπόριο των αγαθών, την παραγωγή, την διακίνηση αλλά και τις τιμές τους. Ορισμένα από τα προϊόντα, όσα κρίνονταν στρατηγικής σημασίας, αποτελούσαν μονοπώλιο του κράτους. Η παραγωγή μεταξιού, τα όπλα, η εμπορία χρυσού και πολύτιμων λίθων είναι ένα τμήμα από αυτά τα αγαθά τα οποία αποτελούσαν κρατικό μονοπώλιο. Αυτό ίσχυε τουλάχιστον μέχρι κάποια χρονική στιγμή, οπότε και μετά επιτράπηκε η δράση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας σε ορισμένους κλάδους. Επιπλέον, οι σημαντικές δραστηριότητες όπως η εξόρυξη μετάλλων, η κατασκευή υποδομών και η ναυπήγηση πλοίων τελούσαν υπό τον έλεγχο και την επίβλεψη κρατικών αξιωματούχων. Το εξωτερικό εμπόριο ελέγχονταν και στα εισαγόμενα είδη επιβάλλονταν τελωνιακοί δασμοί. Ακόμα και οι ανεξάρτητοι ιδιώτες, τεχνίτες, κατασκευαστές και έμποροι, οι οποίοι εργάζονταν σε εργαστήρια ατομικά ή διέθεταν οικογενειακές εμπορικές επιχειρήσεις δεν ξέφευγαν από τον κρατικό παρεμβατισμό και έλεγχο (Kazhdan, 1993 · Laiou & Morriison, 2007).

Το κράτος μέσω της οργάνωσης των επαγγελματιών σε συντεχνίες, κάτι που ο νόμος επέβαλλε, μπορούσε να διατηρεί τον έλεγχο στην παραγωγή, στην ποιότητα και την εμπορία των προϊόντων, αλλά και το πιο σημαντικό: τον έλεγχο των τιμών τους. Το «Επαρχικόν Βιβλίον», εκτός ότι καθόριζε τις σημαντικότερες συντεχνίες, όριζε και τα καθήκοντα που ασκούσε ο έπαρχος της Κωνσταντινουπόλεως. Μέσα στις αρμοδιότητες του ήταν και ο έλεγχος της ποιότητας και της τιμής των αγαθών. Σχετικά με τις τιμές, ο έλεγχός του κράτους δεν περιλάμβανε τον καθορισμό συγκεκριμένων σταθερών τιμών

για το κάθε προϊόν, αλλά έθετε όρια στα ποσοστά κέδρους μέσα στο πλαίσιο της επίτευξης μιας «δίκαιης» τιμής για τον καταναλωτή. Υπάλληλοι της διοικήσεως πραγματοποιούσαν συχνούς ελέγχους εξετάζοντας αν τηρούνταν οι νόμοι και τυχόν παραβάτες τιμωρούνταν αυστηρά. Η προσπάθεια της επίτευξης «δίκαιης» τιμής στα αγαθά περιλάμβανε μέχρι και την τιμή της γης. Ιδιαίτερα κατά την διάρκεια της Μακεδονικής Δυναστείας, αυτοκράτορες προσπάθησαν να προστατέψουν τους χωρικούς από την επιβουλή των «Δυνατών», θέτοντας στην πώληση της γης τη προϋπόθεση επίτευξης μιας δίκαιης τιμής. Γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι στόχος της πολιτικής αυτής ήταν ο περιορισμός της κερδοσκοπίας και της συγκέντρωσης του πλούτου στα χέρια λίγων, αλλά και η προστασία του καταναλωτή και του χωρικού. Αυτό φυσικά με την άνοδο των Κομνηνών στο θρόνο, οι οποίοι προέρχονταν από την τάξη των «Δυνατών», εξέλειψε. Η περίοδος κατά την διάρκεια της βασιλείας των Κομνηνών χαρακτηρίζεται από την υποχώρηση της κρατικής παρεμβατικότητας, την μείωση του ελέγχου της αγοράς, την εξαφάνιση των ελεύθερων αγροτών, οι οποίοι γίνονται πλέον πάροικοι, την παραχώρηση αποκλειστικών εμπορικών προνομίων σε εμπόρους ξένων κρατών αλλά και την συγκέντρωση της εξουσίας και του πλούτου στα χέρια των λίγων και δυνατών. Οι τελευταίοι μάλιστα εξαιτίας των προνομίων που συχνά διέθεταν, απαλλάσσονταν από την καταβολή φόρων στο δημόσιο ταμείο και με αυτό τον τρόπο αύξαναν ακόμη περισσότερο τις ατομικές περιουσίες τους (Kazhdan, 1993 · Laiou & Morriison, 2007 · Walter, 2002).

Όπως υποστηρίξαμε στην αρχή της ενότητας η βυζαντινή οικονομία είναι ένα σύνθετο θέμα με πολλές προεκτάσεις. Η οικονομία βασιζόταν μεν στην ιδιωτική ιδιοκτησία και τις επιχειρήσεις, αλλά παράλληλα έχουμε ένα ισχυρό κράτος με έντονο παρεμβατικό και ελεγκτικό χαρακτήρα. Η οικονομία και ο ρόλος του κράτους σε αυτή, κατά την διάρκεια της χιλιόχρονης ύπαρξης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μεταβάλλονταν ανάλογα με την κάθε χρονική περίοδο. Κατά την διάρκεια της πρώτης περιόδου της μέσης εποχής μέχρι τα τέλη του 8^{ου} αιώνα, ο ρόλος του κράτους ήταν κυρίως αναμορφωτικός. Εκεί προσπάθησε να θέσει τα θεσμικά πλαίσια, τα οποία οδήγησαν πρώτα στην επανάκαμψη και έπειτα, μετά τις αρχές του 11^{ου} αιώνα, στην επέκταση της οικονομίας. Βασικό όμως χαρακτηριστικό γνώρισμα, αποτελεί ο ιδιότυπος, σε σύγκριση με τα αντίστοιχα κράτη της εποχής, παρεμβατικός χαρακτήρας του Βυζαντινού κράτους και ο έλεγχος που ασκούσε σε όλες τις εκφάνσεις της οικονομικής δραστηριότητας.

3.5 Η Νομοθεσία

Έχοντας παρουσιάσει στις προηγούμενες ενότητες την κοινωνική οργάνωση και την οικονομία της Αυτοκρατορίας, στο συγκεκριμένο τμήμα θα σκιαγραφήσουμε το νομοθετικό πλαίσιο και στην εξέλιξη του, κατά την διάρκεια της πρώτης και της μέσης βυζαντινής περιόδου. Σκοπός αυτής της ενότητας δεν είναι να παρουσιάσει σε βάθος την βυζαντινή νομοθεσία και τις ιδιαίτερες πτυχές της, αλλά να βοηθήσει τον αναγνώστη στο να αποκτήσει μια γενικότερη εικόνα της νομοθεσίας και των βασικών μεταβολών της μορφής της μέσα στο χρόνο.

Όπως είδαμε, το Βυζάντιο αποτελεί τον κληρονόμο της αρχαίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, είναι λοιπόν φυσικό και η νομοθεσία του να βασίζεται ουσιαστικά στην ρωμαϊκή νομοθεσία. Όμως η Αυτοκρατορία δεν παραμένει η ίδια. Με την ανάδειξη του θεσμού της Εκκλησίας και την ενσωμάτωση της ως βασικό και αδιαχώριστο κομμάτι της ταυτότητας του κράτους, πρώτα από τον Μέγα Κωνσταντίνο και έπειτα από τον Θεοδόσιο τον Α΄, το Κανονικό Δίκαιο (canon law) της Εκκλησίας αναβαθμίζεται και αποκτά ιδιαίτερη σημασία στην καθημερινή ζωή. Χαρακτηριστικά στο ζήτημα αυτό ο Stolte (2009: 78) αναφέρει ότι «Είναι μια κοινότητα δήλωση ότι το Βυζάντιο δεν γνώριζε ένα χωρισμό μεταξύ εκκλησίας και κράτους; ως εκ τούτου, δεν υπάρχει αυστηρός διαχωρισμός μεταξύ κοσμικής και εκκλησιαστικής νομοθετικής αρμοδιότητας και δικαιοδοσίας». Συνέπεια της αδιαχώριστης φύσεως κράτους και εκκλησίας είναι ο βυζαντινός νόμος να απαρτίζεται τόσο από το Αστικό, όσο και το Κανονικό Δίκαιο. Σε αυτές λοιπόν τις δυο όψεις του νόμου έρχεται να προστεθεί και μια τρίτη, το άγραφο, «δημώδες», Εθιμικό Δίκαιο που επικρατούσε σε ορισμένα τμήματα της επικράτειας, όπως ο ελλαδικός χώρος (Παπαθανασίου, 1995). Οι τρεις αυτές μορφές Δικαίου, το «επίσημο» Αστικό, το Κανονικό και το Εθιμικό Δίκαιο, που αποτελούν το σύνολο του βυζαντινού νόμου θα παρουσιαστούν, συνοπτικά, στην παρούσα ενότητα.

Αρχικά λοιπόν θα ξεκινήσουμε με την παρουσίαση του Αστικού Δικαίου, το οποίο όπως έχουμε αναφέρει παραπάνω, αποτελείται από το Ρωμαϊκό Δίκαιο. Αυτό το τελευταίο ήταν κανόνες Δικαίου που περιέχονταν μέσα στις διατάξεις που εξέδιδε κατά καιρούς ο κάθε Ρωμαίος Αυτοκράτορας, τους Αυτοκρατορικούς Νόμους (leges), αλλά αποτελούνταν και από τη νομοθεσία που διαμορφώθηκε κατά την διάρκεια της

κλασσικής εποχής από διακριμένους ρωμαίους νομικούς (Jus vetus). Οι αυτοκράτορες διαθέτοντας το αποκλειστικό δικαίωμα της έκδοσης νομοθεσίας είχαν μέσα στα χρόνια παράγει σημαντικό όγκο νομικών διατάξεων, οι οποίες όμως δεν ήταν συγκεντρωμένες και κωδικοποιημένες σε ενιαίες επίσημες συλλογές. Το παραπάνω γεγονός δημιουργούσε σύγχυση τόσο στους νομικούς, όσο και στους δικαστές της εποχής, διότι νέα διατάγματα συχνά αναιρούσαν τα προηγούμενα μεταβάλλοντας την νομοθεσία. Στα τέλη του 3^{ου} μ.χ. αιώνα αρχίζουν να εμφανίζονται ιδιωτικές, μη επίσημες, κωδικοποιήσεις των αυτοκρατορικών διατάξεων. Από αυτές οι πιο σημαντικές είναι ο «Γρηγοριανός» και ο «Ερμογενειακός» Κώδικας, οι οποίοι φέρουν τα ονόματα των συγγραφέων τους. Ο «Γρηγοριανός Κώδικας» συντάχθηκε κατά την διάρκεια της εποχής που αυτοκράτορας ήταν ο Διοκλητιανός και συγκεκριμένα το 292μ.χ. στην Νικομήδεια. Πιθανότατα περιλάμβανε τα αυτοκρατορικά διατάγματα της εποχής μεταξύ της βασιλείας του Αδριανού και του Διοκλητιανού. Ο δεύτερος Κώδικας ο «Ερμογενειακός» συντάχτηκε αργότερα, το 364μ.χ και ουσιαστικά περιλάμβανε τα διατάγματα που ακολούθησαν την σύνταξη του πρώτου μέχρι το 360μ.χ. Δυστυχώς και οι δυο Κώδικες δεν σωθήκαν αυτούσιοι και έτσι δεν διαθέτουμε πολλές πληροφορίες για το περιεχόμενό τους εκτός από ορισμένα τμήματά τους (Vasiliev, 1954 · Παπαθανασίου, 1995)

Η πρώτη επίσημη προσπάθεια για την δημιουργία ενός ενιαίου Κώδικα που θα περιλάμβανε το σύνολο των αυτοκρατορικών διατάξεων από την εποχή του Μέγα Κωνσταντίνου και μετά ήταν ο «Θεοδοσιανός Κώδικας». Ο Κώδικας αυτός, γραμμένος στη Λατινική γλώσσα, συντάχθηκε υπό την επιμέλεια της Νομικής Σχολής του Πανεπιστήμιου της Κωνσταντινούπολης με την εντολή του αυτοκράτορα Θεοδοσίου του Β' και κυκλοφόρησε το 438. Ο «Θεοδοσιανός Κώδικας» διαιρούνταν σε 16 βιβλία και περιλάμβανε τα διατάγματα όλων των αυτοκρατόρων από την εποχή του Κωνσταντίνου του Α' μέχρι και τον Θεοδοσίον τον Β'. Ο Κώδικας του Θεοδοσίου του Β' μας παρέχει σημαντικά, από ιστορικής άποψης, στοιχεία τόσο για την εσωτερική κατάσταση του κράτους, όσο και για τη θέση της νέας επίσημης κρατικής θρησκείας, δηλαδή του χριστιανισμού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι πως 65 διατάγματα που περιέχονται σε αυτόν στρέφονται εναντίον στους αιρετικούς. Επιπλέον ο «Θεοδοσιανός Κώδικας» εισάγει για πρώτη φορά μέσα στο θεσμικό πλαίσιο του επίσημου Ρωμαϊκού Δικαίου το ελληνικό Εθιμικό Δίκαιο. Εκείνο δηλαδή τον ιδιόμορφο τύπο Δικαίου που

χρησιμοποιούνταν σε ορισμένα ελληνόφωνα τμήματα της Αυτοκρατορίας. (Vasiliev, 1954 · Παπαθανασίου, 1995 · Ostrogorsky, 1978).

Σχεδόν 100 χρόνια μετά από την έκδοση του Κώδικα του Θεοδοσίου ένας νέος αυτοκράτορας, ο Ιουστινιανός ο Α΄, θα αναλάβει το τιτάνιο έργο της δημιουργίας ενός συνεκτικού Κώδικα που θα περιλάμβανε το Ρωμαϊκό Δίκαιο στο σύνολο του. Ο «Ιουστινιάνειος Κώδικας» συντάχθηκε υπό την επιμέλεια επιτροπής διαπρεπών νομικών της Αυτοκρατορίας, με προεξέχοντα τον Τριβωνιανό, ο οποίος αποτέλεσε και τον βασικό πρωτεργάτη της νομοθετικής προσπάθειας του Ιουστινιανού. Ο Κώδικας που ονομάστηκε μεταγενέστερα ως «Corpus Juris Civilis», απαρτιζόταν από μια σειρά νομικών έργων που κυκλοφόρησαν κατά τη διάρκεια των ετών 529 έως και 534. Τα έργα αυτά περιλάμβαναν πρώτα τον καθεαυτό Κώδικα, που κυκλοφόρησε το 529, ο οποίος περιείχε το σύνολο των διαταγμάτων (leges) που είχαν κυκλοφορήσει από την εποχή του Αδριανού μέχρι και αυτή του Ιουστινιανού. Όλα αυτά όμως διορθωμένα ώστε να περιλαμβάνονται όσες διατάξεις ήταν σε ισχύ. Στη συνέχεια το 533 κυκλοφόρησε ο «Πανδέκτης» (Digestum), ένα έργο που περιείχε το σύνολο της κλασσικής νομικής γραμματείας των Ρωμαίων (jus vetus), διορθωμένο και απαλλαγμένο από κάθε απαρχαιωμένο υλικό και από αντιφάσεις. Επίσης το ίδιο έτος κυκλοφόρησε και το τετράτομο νομικό εγχειρίδιο «Εισηγήσεις» (Institutiones), σκοπός του οποίου ήταν να βοηθήσει τους σπουδαστές της νομικής επιστήμης στο εισαχθούν να τα κατανοήσουν ευκολότερα τα δυο προηγούμενα έργα. Το 534 κυκλοφορεί μια αναθεωρημένη και επικαιροποιημένη έκδοση του Κώδικα του 529, στην οποία προσθέτονται και τα διατάγματα μέχρι το 534. Αυτή λοιπόν η έκδοση, που ακύρωσε την παλαιότερη είναι και εκείνη που έχει διασωθεί μέχρι σήμερα. Τέλος όσα αυτοκρατορικά διατάγματα κυκλοφόρησαν μετά την έκδοση του νέου Κώδικα, το 534, ονομαστήκαν «Νεαράι» (Novellae), δηλαδή νεώτερες μετά τον Κώδικα διατάξεις (Vasiliev, 1954 · Παπαθανασίου, 1995 · Sarris, 2006 · Ostrogorsky, 1978 · Stolte, 2009).

Ο «Ιουστινιάνειος Κώδικας», ο οποίος συνάχτηκε στα Λατινικά, αποτέλεσε ένα τεράστιο έργο για την εποχή του, δεδομένου των συνθηκών και των μέσων που ήταν διαθέσιμα. Με την δημιουργία του διασώθηκε το Ρωμαϊκό Δίκαιο το οποίο συντελεί την βάση των Νόμων της σύγχρονης εποχής. Όπως αναφέρουν οι Reynolds και Flores (1996) και οι τέσσερις μεγάλες νομικές οικογένειες του ευρωπαϊκού χώρου, ο αγγλικός

κοινός νόμος, το γαλλικό, το γερμανικό και το σκανδιναβικό αστικό δίκαιο έχουν τις ρίζες τους στο Ρωμαϊκό Δίκαιο όπως αυτό συντάχτηκε στον «Ιουστινιάνειο Κώδικα» και ερμηνεύτηκε ή εφαρμόστηκε τους επόμενους αιώνες. Από όλα τα παραπάνω καταδεικνύεται η μεγάλη σημασία που είχε η σύνταξη αυτού του Κώδικα. Βέβαια εκείνη την εποχή, μετά από την έκδοση του, αρχίζουν να κυκλοφορούν κομμάτια του στα ελληνικά, διότι η λατινική ήταν μια γλώσσα που δεν χρησιμοποιούνταν από την πλειοψηφία του πληθυσμού της Αυτοκρατορίας. Πάνω σε αυτό το πλαίσιο κινούνται και οι περισσότερες «Νεαραί» που κυκλοφορήσαν και οι οποίες γράφτηκαν στα ελληνικά, ώστε να γίνονται εύκολα κατανοητές από όλο τον πληθυσμό (Vasiliev, 1954).

Ο Κώδικας του Ιουστινιανού και οι μεταγενέστερες εκδοθείσες από τους νέους αυτοκράτορες «Νεαραί» διατάξεις αποτέλεσαν την επίσημη νομοθεσία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι τον 8^ο αιώνα. Κατά την διάρκεια του 8^{ου} αιώνα οι αυτοκράτορες της Δυναστείας των Ισαύρων προχώρησαν στην αλλαγή του νομοθετικού καθεστώτος, εισάγοντας για πρώτη φορά ένα νέο νομοθετικό πλαίσιο. Πιο συγκεκριμένα το 726 μετά από εντολή του Λέων του Γ' του Ίσαυρου συντάχτηκε και δημοσιεύτηκε ένας νέος Κώδικας που έφερε το όνομα «Εκλογή των Νόμων» (Εκλογή). Το νομοθέτημα αυτό ήταν αρκετά πρωτοπόρο για την εποχή του, καθώς εμφορούνταν από τις ιδέες της δικαιοσύνης, της ισότητας και των χριστιανικών αξιών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ότι διέθετε πλήθος αναφορών στην Αγία Γραφή για την κατοχύρωση διαφόρων νομικών αρχών. Επιπλέον η «Εκλογή» αποτελεί τον πρώτο Κώδικα που συντάσσεται στην ελληνική γλώσσα, ενώ περιλάμβανε για πρώτη φορά σύνολο διατάξεων που απηχούσαν το ελληνικό Εθιμικό Δίκαιο. Το περιεχόμενο της διαιρούνταν σε 18 τμήματα και ασχολούνταν κατά βάση με το αστικό και πολύ λίγο με το Ποινικό Δίκαιο. Ουσιαστικά επρόκειτο για ένα νομοθέτημα που ανέτρεψε το προηγούμενο νομικό καθεστώς και έφερε σημαντικές αλλαγές στο Κληρονομικό και Οικογενειακό Δίκαιο, καθώς και στον τρόπο της επίλυσης των διαφορών μεταξύ των ατόμων. Κατά την διάρκεια του 8^{ου} και 9^{ου} αιώνα η «Εκλογή» αντικαθιστά τις Ιουστινιάνειες «Εισηγήσεις» ως εγχειρίδιο διδασκαλίας της νομοθεσίας, ενώ αναθεωρήθηκε αρκετές φορές. Παράλληλα εκτός από την «Εκλογή» η δυναστεία των Ισαύρων φέρεται να είναι και αυτή που συνέταξε τρία άλλα σημαντικά νομοθετήματα της εποχής: τον «Γεωργικό Νόμο», τον «Στρατιωτικό Νόμο» (*leges militares*) και τέλος τον «Ναυτικό Νόμο»

(leges navales) ή όπως αλλιώς ονομάζονταν «Νόμος Ροδίων Ναυτικός» (Vasiliev, 1954 · Παπαθανασίου, 1995).

Οι λόγοι που πραγματοποιήθηκε αυτή η αλλαγή της νομοθεσίας ήταν πολλοί αλλά κυρίως το γεγονός ότι, καθώς ο «Ιουστινιάνειος Κώδικας» ήταν συντεταγμένος στην λατινική γλώσσα, ελάχιστοι άνθρωποι τον καταλάβαιναν και αυτό έγινε φανερό ήδη από τα πρώτα χρόνια της κυκλοφορίας του. Στα ανατολικά τμήματα της Αυτοκρατορίας οι κάτοικοι άρχισαν σταδιακά να χρησιμοποιούν τοπικές συνήθειες και έθιμα, σε αντίθεση με τους επισήμους κρατικούς θεσμούς, για την επίλυση των διαφορών τους. Η ανάγκη για μια αλλαγή έγινε ακόμα πιο επιτακτική όταν κατά την διάρκεια των χρόνων η επικράτεια του Βυζαντίου άρχισε να συρρικνώνεται και ο πληθυσμός του να ομογενοποιείται. Όπως έχουμε αναφέρει ο πληθυσμός που διαβιούσε στην επικράτεια της Αυτοκρατορίας μετά τον 7^ο αιώνα ήταν πλέον κατά βάση ελληνόφωνος, φυσικό λοιπόν κρίθηκε και η νομοθεσία να είναι συνταγμένη στην ελληνική γλώσσα (Vasiliev, 1954).

Η παραπάνω αλλαγή της νομοθεσίας από τους Ισαύρους διατηρήθηκε μέχρι την άνοδο της Μακεδονικής Δυναστείας στο θρόνο της Αυτοκρατορίας, στα τέλη του 9^{ου} αιώνα, η οποία υλοποίησε μια νέα νομοθετική μεταρρύθμιση. Ο ιδρυτής της Δυναστείας, Βασίλειος Α΄ ο Μακεδών, επέκρινε την «Εκλογή» υποστηρίζοντας ότι αποτελούσε ένα άχρηστο νομοθέτημα για την Αυτοκρατορία, διότι είχε καταργήσει τους καλούς Νόμους που περιείχε ο «Ιουστινιάνειος Κώδικας». Για αυτό τον λόγο θέλησε να προχωρήσει σε μια «ανακάθαρση των παλιών νόμων», δηλαδή στην αναμόρφωση του νομοθετικού έργου του Ιουστινιανού, ώστε αυτό να ανταποκρίνεται στις νέες συνθήκες της εποχής. Ουσιαστικά επεδίωκε την δημιουργία ενός νέου Κώδικα, Ελληνό-Ρωμαϊκού Δικαίου, που θα ήταν συντεταγμένος στην ελληνική γλώσσα και θα ανταποκρινόταν στις ανάγκες της καθημερινότητας. Το έργο αυτό ανέλαβε να φέρει σε πέρας μια επιτροπή διακεκριμένων νομομαθών, τα μέλη της οποίας επιλέχτηκαν από τον ίδιο τον Βασίλειο. Παράλληλα όμως επειδή το έργο αυτό θα διαρκούσε αρκετά χρόνια προχώρησε στην έκδοση ενός νομικού εγχειριδίου που ονομάζονταν «Πρόχειρος Νόμος», που περιλάμβανε τμήματα από τις Ιουστινιάνειες «Εισηγήσεις», και το οποίο αναφέρονταν στα πιο σημαντικά νομοθετικά ζητήματα και ιδιαίτερα αυτά που είχαν σχέση με το Ποινικό και Οικογενειακό Δίκαιο. Επιπλέον, πάρα την κριτική που είχε ασκηθεί στην «Εκλογή», ο «Πρόχειρος Νόμος» ενσωμάτωσε σημαντικά τμήματα και

αυτού του έργου και αυτό πραγματοποιήθηκε διότι η πρώτη ήταν πολύ δημοφιλής μεταξύ του πληθυσμού, ενώ η εφαρμογή της ήταν αρκετά πρακτική (Vasiliev, 1954).

Ο Βασίλειος ο Α΄ κοντά στα τέλη της βασιλείας του θα εκδώσει και ένα δεύτερο νομικό έργο, την «Επαναγωγή», το οποίο θεωρήθηκε ως μια εισαγωγή στη παλιά Ιουστινιάνεια νομοθεσία. Η «Επαναγωγή» διέφερε αρκετά από τον «Πρόχειρο Νόμο», καθώς περιείχε πολλά νέα κεφάλαια, τα οποία ασχολούνταν με την εξουσία του Αυτοκράτορα, τις αρμοδιότητες του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και άλλων κρατικών λειτουργών. Μάλιστα θεωρείται πως ο τότε Πατριάρχης, ο Φώτιος, συμμετείχε ενεργά στην σύνταξη ορισμένων κεφαλαίων της. Το έργο που φιλοδοξούσε να ολοκληρώσει ο Βασίλειος το πέτυχε τελικά ο διάδοχος του, ο Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός. Ο Λέοντας έχοντας στη διάθεση του σημαντικό τμήμα του υλικού που είχε παράγει ο προκάτοχος του κατάφερε να εκδώσει τα «Βασιλικά», τα οποία πήραν αυτό το όνομα διότι περιείχαν τους Αυτοκρατορικούς (Βασιλικούς) Νόμους. Τα «Βασιλικά» αποτέλεσαν ένα Κώδικα που ανταποκρίνονταν στην ιδέα που είχε ο Βασίλειος ο Α΄, δηλαδή περιλάμβανε τμήματα του «Ιουστινιάνειου Κώδικα» (Corpus Juris Civilis) γραμμένα στην ελληνική γλώσσα, αλλά με άλλη μορφή ώστε να ανταποκρίνονται τις ανάγκες και τις συνθήκες που επικρατούσαν στην Αυτοκρατορία εκείνη την δεδομένη χρονική στιγμή. Πάντως σε καμία λοιπόν περίπτωση δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι το έργο αυτό αποτελούσε απλώς την πλήρη μετάφραση της Ιουστινιάνειας νομοθεσίας στην ελληνική. Το παραπάνω γίνεται φανερό από το γεγονός πως η απήχηση τους παρέμεινε στα στενά πλαίσια της Αυτοκρατορίας, καθώς και ότι την ίδια στιγμή κομμάτια της «Εκλογής» συνέχισαν να ισχύουν ακόμα και μετά την κυκλοφορία τους. Εκτός αυτού του σημαντικότερου νομοθετικού έργου η Δυναστεία των Μακεδόνων είναι υπεύθυνη για την δημιουργία του γνωστού μας «Επαρχικού Βιβλίου», το οποίο συντάχτηκε επίσης από τον Λέοντα, και για την έκδοση σειράς «Νεαρών» που στόχευαν στην προστασία των χωρικών από τους «Δυνατούς». Τα «Βασιλικά» αποτέλεσαν το σημαντικότερο νομικό έργο της Αυτοκρατορίας μέχρι τα ύστερα χρόνια της. Άλλα κείμενα όπως ο «Τιπούκειπος» του νομομαθή Πάτση, αν και μεταγενέστερα, επικεντρώνονταν κυρίως στην ερμηνεία και την ανάλυση τους, ενώ είναι δευτερευούσης σημασίας (Vasiliev, 1954)

Στην αρχή αυτής της ενότητας, στο εισαγωγικό κομμάτι της, αναφέραμε πως ο βυζαντινός νόμος αποτελούνταν από ένα μείγμα Αστικού και Κανονικού Δικαίου.

Όντως η Εκκλησία ήδη από τα πρώτα χρόνια της εκχριστιανισμένης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας διαθέτει αναγνωρισμένη δικαστική δικαιοδοσία, καθώς και τους δικούς της κανόνες Δίκαιου. Η Εκκλησία αποκτά την δικαστική δικαιοδοσία της κατά την διάρκεια της βασιλείας του Μέγα Κωνσταντίνου, όταν και αναγνωρίζεται για πρώτη φορά ο θεσμός της επισκοπικής δικαιοδοσίας (Episcopalis audentia). Η επίσημη αναγνώριση του παραπάνω θεσμού δίνει το δικαίωμα στους χριστιανούς υπηκόους να επιλέγουν αν θα καταφύγουν στα επίσημα Δικαστήρια ή στα επισκοπικά Δικαστήρια της περιοχής τους για την επίλυση των μεταξύ διαφορών τους. Στην πρώτη περίπτωση το δικαστή θα αποτελούσε ο τοπικός έπαρχος, ενώ στην δεύτερη ο χωροεπίσκοπος της περιοχής. Σταδιακά μέχρι και την εποχή του Ιουστινιανού νεότερα διατάγματα, αλλά και μετέπειτα «Νεαρές», θα αυξήσουν το κύρος του θεσμού, αναγνωρίζοντας πλήρως τις αποφάσεις του και ταυτοχρόνως θα παραχωρήσουν περισσότερα δικαιώματα στα επισκοπικά δικαστήρια (Παπαθανασίου, 1995).

Από τη άλλη πλευρά και το Κανονικό Δίκαιο αναπτύσσεται, καθώς οι εκκλησιαστικές Σύνοδοι, που συγκαλούνται μέσα στους αιώνες, παράγουν σημαντικό νομοκανονικό έργο. Συγκεκριμένα το 692, μετά και την Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδο, ο όγκος αυτού του έργου έχει αυξηθεί ιδιαίτερα. Παράλληλα με την ανάπτυξη του Κανονικού Δικαίου αρκετοί διαπρεπείς κληρικοί, κυρίως Πατριάρχες, θα προχωρήσουν στην σύνταξη συλλογών εκκλησιαστικών κανόνων. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννη Γ΄ Σχολαστικού κατά την διάρκεια της θητείας του οποίου, στα τέλη του 6^{ου} αιώνα, το Κανονικό Δίκαιο απέκτησε για πρώτη φορά τη μορφή Κώδικα. Με την πάροδο των ετών και άλλοι κληρικοί, όπως ο Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος ο Α΄ στα τέλη του 9^{ου} αιώνα και ο Θεόδωρος Βαλσαμών, Πατριάρχης Αντιοχείας στα τέλη του 12^{ου} αιώνα, θα παράγουν έργα σημαντικής αξίας για το Κανονικό Δίκαιο (Stolte, 2009 · Angold, 2000).

Παρόλα αυτά κατά την διάρκεια της πρώτης βυζαντινής περιόδου η Εκκλησία παραμένει επικεντρωμένη σε άλλα ζητήματα που την απασχολούσαν, όπως η καταπολέμηση των ποικίλων αιρέσεων που ταλάνιζαν το ποίμνιο της και τη θέσπιση κανόνων, στην προσπάθεια της να οργανωθεί αλλά και να δομήσει ένα συνεκτικό κανονιστικό πλαίσιο. Η κανονιστική νομοθεσία της εποχής επικεντρώνεται κυρίως στα παραπάνω εκκλησιαστικά ζητήματα. Η κατάσταση αυτή φαίνεται ότι αλλάζει τον 7^ο αιώνα όταν, μετά τις ανακατατάξεις και την κρίση που βιώνει η Αυτοκρατορία, η

προτίμηση της προσφυγής στα κοσμικά δικαστήρια αρχίζει και υποχωρεί σε σχέση με τα εκκλησιαστικά. Την ίδια στιγμή το Κανονιστικό Δίκαιο και η εκκλησιαστική δικαιοδοσία αρχίζουν να επεκτείνονται και σε τομείς που αφορούσαν παλιότερα μόνο το Αστικό Δίκαιο. Η αιτία αυτής της μεταστροφή ήταν το γεγονός πως τα κοσμικά δικαστήρια, λόγω των παραπεταμένων συγκρούσεων, πραγματοποιούνταν σε λιγότερο τακτική βάση ενώ στηρίζονταν για την εφαρμογή των αποφάσεων τους στο στρατό και την διοίκηση. Όμως αυτοί οι δυο θεσμοί εκείνη την εποχή ήταν ιδιαίτερα απασχολημένοι με την διασφάλιση της επιβίωσης της χώρας. Από την άλλη πλευρά οι αρμόδιοι εκκλησιαστικοί άρχοντες, που διέθεταν δικαστική εξουσία, βασιζόνταν στην ορθόδοξη πίστη των διαδίκων για την επίλυση των διαφορών τους. Φυσικό λοιπόν ήταν τα συγκεκριμένα δικαστήρια να εντείνουν την δράση τους μέσα στους επόμενους αιώνες αυξάνοντας το κύρος των εκκλησιαστικών αρχών και παράλληλα θεσπίζοντας με τις αποφάσεις τους μια σειρά επίσημης και άτυπης, εθιμικής νομοθεσίας (Stolte, 2009).

Στην εκκλησιαστική δικαστική δικαιοδοσία, που προηγουμένως περιγράψαμε, βασίζεται και η εφαρμογή του άγραφου Εθιμικού Δικαίου. Έχοντας στην διάθεση τους το προνόμιο της δικαστικής εξουσίας οι αρμόδιοι εκκλησιαστικοί άρχοντες, χωροεπίσκοποι σε πρώτο και μητροπολίτες σε δεύτερο βαθμό, είχαν το δικαίωμα να κρίνουν τις διαφορές των χριστιανών κατοίκων της επικράτειας τους. Ακολούθως εξέδιδαν αποφάσεις κατά την κρίση τους, χωρίς αυτή να υπόκειται σε ορισμένους θεσμοποιημένους κανόνες. Η πλειοψηφία των αποφάσεων αυτών δεν στηρίζονταν στο «επίσημο» Αστικό Δίκαιο του κράτους, το οποίο πολλές φορές ήταν ξένο προς τους κατοίκους, αλλά στο «δημώδες» Εθιμικό Δίκαιο της κάθε περιοχής. Αυτό το τελευταίο στην πλειοψηφία των περιπτώσεων αποτελούσε Ελληνικό εθιμικό Δίκαιο, το οποίο είχε διαμορφωθεί μέσα στους αιώνες διαφορετικά σε κάθε περιοχή, ώστε να ανταποκρίνεται στις ιδιαίτερες συνθήκες και κοινωνικές ή βιοτικές ανάγκες του πληθυσμού που διαβιούσε σε αυτές. Μάλιστα όπως υποστηρίζει ο Παπαθανασίου (1995: 187) πολλές φορές δε το συγκεκριμένο Δίκαιο, το οποίο αποτελούσε για τους κατοίκους «την αποδεκτή περί Δικαίου συνείδηση» έρχονταν σε απευθείας σύγκρουση με το επίσημο κρατικό Δίκαιο. Για αυτό τον λόγο ένα τμήμα των «Νεαρών» που θα εκδίδονταν μέσα στην πάροδο των ετών στην ελληνική πλέον γλώσσα, θα απηγούσε το Εθιμικό Δίκαιο, σε μια προσπάθεια να μειωθεί το χάσμα που υπήρχε μεταξύ αυτών των δυο τύπων Δικαίου (Παπαθανασίου, 1995).

Όπως λοιπόν είδαμε στην ενότητα αυτή η βυζαντινή νομοθεσία αποτελεί ένα αρκετά σύνθετο και περίπλοκο θέμα. Σε αυτή συνυπήρχαν, αρκετές φορές σε σύγκρουση μεταξύ τους, τόσο το επίσημο Δίκαιο του Κράτους, όσο και το Κανονικό αλλά και το Εθιμικό Δίκαιο. Επίσης εδώ παρατήσαμε τις μεταβολές που υπήρξαν στην νομοθεσία κατά την διάρκεια των ετών, αλλά και τον σταδιακά αυξανόμενο ρόλο της εκκλησία στην απόδοση της δικαιοσύνης, μια κατάσταση που θα συνεχιστεί μέχρι και τα υστερά χρόνια της Αυτοκρατορίας.

3.6 Ο ρόλος της θρησκείας και της Εκκλησίας στην Αυτοκρατορία

Κλείνοντας το κεφάλαιο αυτό είναι σημαντικό να αναφερθούμε στο ρόλο που διαδραμάτιζε η χριστιανική πίστη και ο θεσμός της Εκκλησίας μέσα στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Καθώς το ζήτημα αυτό είναι εκτενώς αναλυμένο στη βιβλιογραφία, η παρούσα εργασία θα περιοριστεί να παρουσιάσει κυρίως την εξέλιξη της θέσης και της σημασίας που είχε η χριστιανική πίστη μέσα στον χρόνο, στις σχέσεις της Εκκλησίας με το Βυζαντινό κράτος, αλλά και σε ορισμένες πτυχές του έργου της. Σκοπός λοιπόν της ενότητας αυτής είναι να βοηθήσει τον αναγνώστη να κατανοήσει, σε αδρές γραμμές, την ιδιαίτερη θέση που διέθετε ο χριστιανισμός και ακολούθως η Εκκλησία μέσα στην Αυτοκρατορία. Το παραπάνω γεγονός πιστεύετε πως θα ωφελήσει τον αναγνώστη στο να αντιληφτεί με μεγαλύτερη ακρίβεια τον θεσμό των μοναστηριών, εντάσσοντας τον μέσα στο γενικότερο πλαίσιο της Εκκλησίας και του ρόλου που διατελούσε την συγκεκριμένη εποχή.

Ορισμένες από τις πτυχές του ρόλου της Εκκλησίας, καθώς και της ξεχωριστής θέσης που κατείχε έχουν παρουσιαστεί ήδη, εμμέσως, μέσα στο πλαίσιο των ενοτήτων που προηγήθηκαν. Έχοντας στην διάθεση μας αυτή την πρότερη γνώση δεν πρέπει να μας φαίνεται παράξενο, όταν περιγράφοντας την Βυζαντινή αυτοκρατορία, ο Magdalino (2006: 276) υποστηρίζει πως αυτή αποτελούσε ένα θεοκρατικό κράτος καθώς «Οι Βυζαντινοί, συμπεριλαμβανόμενου και του αυτοκράτορα, θεωρούσαν ως ανώτατο άρχοντά τους τον Χριστό, τον Βασιλέα των Βασιλέων». Πράγματι είναι γεγονός πως η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία δεν γνώρισε τον διαχωρισμό της κοσμικής και της εκκλησιαστικής εξουσίας, όπως συνέβη στην Δύση, ενώ δεν αντιμετώπισε ποτέ μια μεταρρύθμιση αντίστοιχη της Γρηγοριανής του 11^{ου} αιώνα. Οι αιτίες που αυτός ο

διαχωρισμός δεν συνέβη ποτέ ήταν αρκετές (Magdalino, 2006). Εκτός του ότι κάτι τέτοιο φαινόταν αδιανόητο εκείνη την εποχή, σε αντίθεση με τα δυτικά εφήμερα κράτη, το βυζαντινό κράτος σε όλη την διάρκεια της χιλιόχρονης ζωής της Αυτοκρατορίας κατάφερε να διατηρήσει την ισχύ του αλλά και τον παρεμβατικό χαρακτήρα του. Η ενότητα της εκκλησιαστικής και της κοσμικής εξουσίας απεικονίζεται με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο στο πρόσωπο του Αυτοκράτορα. Ο Αυτοκράτορας αποτελούσε μεν τον ανώτατο άρχοντα του κράτους, όμως την ίδια στιγμή διέθετε ένα ρόλο που πλησίαζε τον ιερατικό, αλλά και δικαιώματα παρέμβασης στα εκκλησιαστικά ζητήματα, όπως θα δούμε παρακάτω. Πώς όμως η παλαιά πότε Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία από ακραιφνής διώκτης της χριστιανικής πίστεως έφτασε να την καταστήσει βασικό πυλώνα της; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα βρίσκεται στις απαρχές Βυζαντινού κράτους και στον «ιδρυτή» του, τον Κωνσταντίνο τον Α΄.

Κατά τη διάρκεια των πρώτων χριστιανικών αιώνων η Εκκλησία βρέθηκε αντιμέτωπη με τους διωγμούς που της επέβαλλε το ρωμαϊκό κράτος. Αυτό το τελευταίο αντιμετώπιζε εχθρικά τον χριστιανισμό, καθώς θεωρούσε ότι εκείνος απειλούσε την πατροπαράδοτη ειδωλολατρική λατρεία, αλλά και διότι η ίδια η φύση του αντιτιθέταν προς τα ρωμαϊκά πρότυπα. Η θρησκεία (religio) της αρχαίας Αυτοκρατορίας ήταν κατευθυνόμενη από το κράτος και μια υπόθεση περισσότερο κρατικής παρά ιδιωτικής φύσεως. Υπό αυτήν την άποψη οι χριστιανοί οι οποίοι αρνούνταν να δοξάσουν τα είδωλα που τους επέβαλλε ο κάθε αυτοκράτορας, ο οποίος κατείχε την θέση του Μέγα Αρχιερέα της λατρείας (Pontifex Maximus), θεωρούνταν παραβάτες της τάξης και εχθροί του κράτους (Mango, 2006 · Vasiliev, 1954). Αυτή η κατάσταση έφτασε στο αποκορύφωμα της κατά την διάρκεια της βασιλείας του Διοκλητιανού, η οποία χαρακτηρίζεται από μεγάλους και αιματηρούς διωγμούς κατά των χριστιανών υπηκόων της αυτοκρατορίας. Στις αρχές του 4^{ου} αιώνα, την περίοδο του θεσμού της Τετραρχίας, οι διωγμοί κατά των χριστιανών συνεχίστηκαν από τον τετράρχη Γαλέριο. Όμως ο Γαλέριος αναγνωρίζοντας την ματαιότητα τους θα εκδώσει λίγο καιρό πριν το θάνατο του, το 311, το πρώτο διάταγμα που ευνοούσε και αναγνώριζε νομικά την ύπαρξη της χριστιανικής πίστης μέσα στην Αυτοκρατορία. Τον επόμενο χρόνο το 312, μετά την νίκη του έναντι του Μαξεντίου, ο Κωνσταντίνος θα ασπαστεί τον χριστιανισμό και θα αρχίσει σταδιακά, αλλά επίσημα πλέον να υποστηρίζει την χριστιανική πίστη. Έτσι το 313 οι δυο εναπομείναντες άγουστοι, ο Κωνσταντίνος και ο Λικίνιος, θα προχωρήσουν στην έκδοση του γνωστού «Διατάγματος των Μεδιολάνων». Το

διάταγμα, το οποίο ουσιαστικά ανανέωνε την ισχύ του διατάγματος του Γαλέριου, καθιέρωνε νομικά την ισότητα μεταξύ των υπηκόων του κράτους και την ανεξιθρησκεία σε όλη την ρωμαϊκή επικράτεια. Η ιδιαίτερη σημασία του για τους χριστιανούς κατοίκους της Αυτοκρατορίας, οι οποίοι ζούσαν κυρίως στο ανατολικό τμήμα της, ήταν τεραστία. Για πρώτη φορά μπορούσαν να ασκούν ελεύθερα την λατρεία τους χωρίς τον φόβο της καταδίκης και των διωγμών (Vasiliev, 1954 · Παπαθανασίου, 1995 · Sarris, 2006 · Ευσέβιος Καισάρειας, 2011).

Τα επόμενα χρόνια μέχρι την νίκη του έναντι του Λικινίου (324) ο Κωνσταντίνος ο επονομαζόμενος ως και ο «Μέγας» θα συνεχίσει να αποτελεί τον υπέρμαχο της χριστιανικής πίστεως παραχωρώντας δικαιώματα στους πιστούς της. Μετά και την απόκτηση του ρωμαϊκού θρόνου, ως μονοκράτορας πλέον, θα συγκαλέσει το 325 την πρώτη Οικουμενική Σύνοδο της Εκκλησίας στην Νίκαια, ενώ θα προχωρήσει στον σταδιακό εκχριστιανισμό του κράτους, αλλά και στην υλοποίηση δέσμης μέτρων που θα ευνοήσουν την Εκκλησία. Έτσι η χριστιανική Εκκλησία θα αποκτήσει τα ίδια δικαιώματα, αν όχι περισσότερα, με το παλιό ειδωλολατρικό ιερατείο. Επίσης με νομοθετήματα του θα κατοχυρώσει την νομική υπόσταση κάθε χριστιανικής κοινότητας, το δικαίωμα των χριστιανών να προσφεύγουν σε εκκλησιαστικό δικαστήριο για την επίλυση των διαφορών τους, ενώ θα προσπαθήσει να αποκαταστήσει και αδικίες που είχαν διαπραχθεί κατά την διάρκεια των πρόσφατων διωγμών (Vasiliev, 1954 · Sarris, 2006).

Όπως υποστηρίζει ο Ευσέβιος Καισάρειας (2011) στο έργο του «Βίος Μεγάλου Κωνσταντίνου» ο νέος Αυτοκράτορας εξέδωσε πολλά ευνοϊκά για την Εκκλησία νομοθετήματα, αναγνώρισε και τίμησε τους μάρτυρες των διωγμών, αλλά και προχώρησε σε κάθε είδους ευεργεσίες έναντι των χριστιανών. Παράλληλα σε αυτόν αποδίδεται και η ανέργεση πληθώρας χριστιανικών ναών, σε όλη την επικράτεια της αυτοκρατορίας, σε Ανατολή και Δύση και ειδικότερα αυτών του Πανάγιου Τάφου στην Ιερουσαλήμ και του ναού της Γεννήσεως στην Βηθλεέμ. Στο έργο του αρωγός υπήρξε η μητέρα του Ελένη (Flavia Iulia Helena) στην οποία αποδίδεται η εύρεση του σταυρού του Σωτήρα. Για το σημαντικό έργο του ο Κωνσταντίνος έγινε μετά θάνατον άγιος της χριστιανικής Εκκλησίας και μάλιστα ανακηρύχθηκε και ισαπόστολος. Παρόλα τα παραπάνω ευεργετήματα και την ευνοϊκή μεταχείριση η χριστιανική πίστη κατά την διάρκεια της βασιλείας του, απείχε αρκετά από το να καταστεί επίσημη κρατική

θησκεία της Αυτοκρατορίας. Οι σχέσεις με την πάλαια ειδωλολατρική θρησκεία δεν είχαν διαρραγεί εντελώς, ενώ ο ίδιος βαφτίστηκε χριστιανός λίγο πριν τον θάνατο του. Όμως οι διάδοχοι του θα παραμείνουν πιστοί στο έργο του συνεχίζοντας το, κάτι που μας δείχνει πως η χριστιανική πίστη είχε ριζώσει για τα καλά στην Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Μόνη εξαίρεση αποτελεί η περίπτωση του Ιουλιανού, του επονομαζόμενου ως «Παραβάτη», ο οποίος προσπάθησε ανεπιτυχώς να αναστρέψει αυτή την κατάσταση επαναφέροντας την λατρεία των ειδώλων (Vasiliev, 1954 · Sarris, 2006 · Walter, 2002 · Mango, 2006)

Περίπου μισό αιώνα μετά από τον θάνατο του Κωνσταντίνου ένας άλλος αυτοκράτορας ένθερμος υποστηρικτής του χριστιανισμού, ο Θεοδόσιος ο Α΄, από το 380μ.χ. θα καθιερώσει με σειρά διαταγμάτων τον χριστιανισμό πλέον ως επίσημη αποκλειστική κρατική θρησκεία. Το 392 μάλιστα με ειδικό διάταγμα του θα απαγορεύσει τις ελληνορωμαϊκές θρησκείες, ενώ θα κλείσει και όλους τους ναούς που δεν ήταν χριστιανικοί. Το Ρωμαϊκό κράτος δεν ήταν πλέον ειδωλολατρικό, ούτε ανεξίτησκο, αλλά είχε γίνει χριστιανικό. Βέβαια αν και αυτά τα μέτρα, που περιλάμβαναν την ομολογία πίστεως στο χριστιανισμό για την ανάληψη οποιουδήποτε είδους αξιώματος, είχαν σημαντική επίδραση στον λαό, τμήματα του πληθυσμού ιδιαίτερα στις αγροτικές και τις δυτικές περιοχές συνέχισαν να λατρεύουν τα είδωλα. Ο πλήρης εκχριστιανισμός του Ρωμαϊκού κράτους θα πραγματοποιούνται τον 6^ο αιώνα, κατά την διάρκεια της βασιλείας του Ιουστινιανού του Α΄ (Παπαθανασίου, 1995). Ο Ιουστινιανός επιδόθηκε σε μια προσπάθεια πλήρους εκχριστιανισμού του κράτους και ως νέος Θεοδόσιος καταπολέμησε τα κατάλοιπα της ειδωλολατρίας. Σε αυτό το πλαίσιο προχώρησε στην αφαίρεση του δικαιώματος της διδασκαλίας που κατείχαν ειδωλολάτρες εκπαιδευτικοί και στο κλείσιμο της Πλατωνικής Ακαδημίας των Αθηνών, το 529, η οποία αποτελούσε το βασικό προπύργιο του εθνικού νεοπλατωνισμού. Παράλληλα ο συγκεκριμένος Αυτοκράτορας παρήγαγε σημαντικότερο μεταρρυθμιστικό έργο, μέρος του οποίου αφορούσε και τις σχέσεις της Εκκλησίας με το κράτος, σε αυτό θα αναφερθούμε στη συνέχεια. Πάντως όλοι οι αυτοκράτορες, μετά τον Ιουλιανό, θα παραμείνουν πιστοί υποστηρικτές και προστάτες της χριστιανικής πίστεως μέχρι και την πτώση της Αυτοκρατορίας το 1453 (Ostrogorsky, 1978).

Παραπάνω λοιπόν είδαμε την αύξηση της σημασίας του χριστιανισμού και της Εκκλησίας μέσα στο χρόνο. Σταδιακά ο χριστιανισμός από μια καταδιωκομένη πίστη

έγινε η κυρίαρχη και αποκλειστική κρατική θρησκεία (religio) της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Με αυτό τον τρόπο απέκτησε την στήριξη και την προστασία του κράτους και των μηχανισμών του. Ταυτόχρονα με την άνοδο της σημασίας του χριστιανισμού η Εκκλησία αρχίζει να αποκτά τον θεσμικό ρόλο που διαθέτει τα μετέπειτα χρόνια. Βασικός παράγοντας για την ανάδειξη της Εκκλησίας αλλά και της αύξησης της σημασίας που θα γνωρίσει ο χριστιανισμός είναι η ιδιαίτερη σχέση της με το κράτος και συγκεκριμένα με τον ανώτατο άρχοντα του, τον ρωμαίο Αυτοκράτορα.

Τα πρώτα χρόνια, μετά την καθιέρωση των νέων ευνοϊκών συνθηκών, που αναπτύχθηκαν στις αρχές του 4^{ου} αιώνα, η Εκκλησία αρχίζει να δραστηριοποιείται με ευρύτερα θέματα που την απασχολούσαν. Η χριστιανική πίστη αποτελούσε μια σχετικά νέα θρησκεία, σε σχέση με της υπόλοιπες και για αυτό τον λόγο βασικά δόγματα της δεν είχαν ακόμα αποκρυσταλλωθεί, ενώ τα κείμενα που θα αποτελούσαν την Αγία Γραφή δεν είχαν καθοριστεί στο σύνολό τους. Την συγκεκριμένη εποχή μάλιστα αρχίζουν να αναφύονται δογματικές διαφορές που δεν απασχολούσαν πλέον ξεχωριστά άτομα, όπως ο Τερτυλλιανός και ο Ωριγένης τον 3^ο αιώνα, αλλά μεγάλες ομάδες εντός της Εκκλησίας και έτσι απειλούσαν το σύνολο της ενότητας της. Η τελευταία συνέχιζε να διοικείται με εθιμικό τρόπο, ενώ δεν διέθετε μια συνεκτική μορφή με καθορισμένη ιεραρχία, κάτι που θα την επέτρεπε να βρει μόνη της λύση στα ζητήματα της. Φυσικό λοιπόν ήταν οι αντίπαλες παρατάξεις να αναζητήσουν την βοήθεια του ευεργέτη της Εκκλησίας, που τόσο την είχε υποστηρίξει, για την επίλυση των διαφορών τους. Ο Κωνσταντίνος κρίνοντας ότι κινδύνευε η ενότητα της χριστιανικής πίστεως και επιθυμώντας να αποκαταστήσει την ειρήνη στα θρησκευτικά θέματα της Αυτοκρατορίας λαμβάνει την κρίσιμη απόφαση να συγκαλέσει το 325, στην πόλη της Νίκαιας την Α΄ Οικουμενική Σύνοδο (Mango, 2006 · Vasiliev, 1954 · Sarris, 2006).

Στην Σύνοδο προσκλήθηκαν και συμμετείχαν επίσκοποι των χριστιανικών κοινοτήτων από όλες τις περιοχές, ο αριθμός των οποίων έφτασε τους τριακόσιους, κάτι που αποτελούσε πρωτοφανές για την εποχή γεγονός. Στις συνεδριάσεις της, που πραγματοποιήθηκαν στο αυτοκρατορικό παλάτι, προήδρευε ο ίδιος ο Κωνσταντίνος ο οποίος διέθετε και το γενικό πρόσταγμα. Το θέμα της Συνόδου αποτελούσαν οι διδασκαλίες του πρεσβύτερου εκ Αλεξάνδρειας, του Άρειου, ο οποίος μη μπορώντας να αποδεχτεί την ισότητα μεταξύ Πατρός και Υιού κατέληγε στην άρνηση της θεϊκής φύσεως του Χριστού. Ο Αυτοκράτορας επηρέασε μεν τις αποφάσεις της Συνόδου, αλλά

απαίτησε από τους επισκόπους να καταλήξουν σε μια ομόφωνη απόφαση. Τελικά η Σύνοδος σχεδόν ομόφωνα, πλην του Άρειου και ελαχίστων υποστηρικτών του, καταδίκασε τις απόψεις αυτές ως αιρετικές και διακήρυξε το δόγμα του ομοούσιου μεταξύ Πατρός και του Υιού, κάτι που διατυπώθηκε και στο «Σύμβολο της Πίστεως» που εκείνη θέσπισε (Mango, 2006 · Ostrogorsky, 1978 · Vasiliev, 1954).

Η σημασία της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου είναι διττή. Στο τμήμα της που αφορά την χριστιανική πίστη, θεμελιώνει για πρώτη φορά τον θεσμό των Οικουμενικών Συνόδων. Οι Σύνοδοι μέσα στους επόμενους αιώνες θα προχωρήσουν στην αντιμετώπιση των αιρέσεων που θα εμφανιστούν, στην ανάπτυξη του Κανονικού Δικαίου και στη επίλυση των διαφόρων εκκλησιαστικών ζητημάτων. Όμως η συγκεκριμένη Σύνοδος σηματοδοτεί και την δημιουργία μιας νέας σχέσης μεταξύ του κράτους και της Εκκλησίας, ενώ αποτελεί σαφή ένδειξη του αυξανόμενου εκχριστιανισμού της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Ο Κωνσταντίνος ο Α΄ την συγκάλεσε, προήδρευσε σε αυτή και επηρέασε τις αποφάσεις της, αν και τυπικά δεν αποτελούσε μέλος της Εκκλησίας. Οι διάδοχοι του, χριστιανοί πλέον αυτοκράτορες θα μείνουν πιστοί στο πρότυπο που έθεσε μέχρι το τέλος της Αυτοκρατορίας. Η νέα αυτή σχέση απέφερε σημαντικά οφέλη, αλλά και προβλήματα στις δυο πλευρές. Από την πλευρά της η χριστιανική πίστη αποτέλεσε τον συνδετικό κρίκο, που παρείχε ενότητα στο πολυεθνικό Βυζαντινό κράτος, αλλά και τον υποστηρικτή του θεσμού της «ελέω Θεού Βασιλείας». Ως ανταμοιβή για τα παραπάνω η Εκκλησία απέκτησε σημαντικότερη υλική και ηθική υποστήριξη από το Κράτος για την επίτευξη των σκοπών της αλλά και μια ξεχωριστή θέση μέσα στην Αυτοκρατορία. Τα προβλήματα που πρόεκυψαν βασίζονται στο γεγονός πως με αυτό τον τρόπο η Εκκλησία κατέληξε να δρα κάτω από την κηδεμονία του βυζαντινού κράτους και συγκεκριμένα της προσωποποίησης του, δηλαδή του Αυτοκράτορα. Πάνω σε αυτό το ζήτημα στηρίζονται και οι θεωρίες περί του βυζαντινού «καισαροπαπισμού». Το Κράτος επιβλήθηκε πάνω στην Εκκλησία και με την πάροδο των μετέπειτα αιώνων συνδέθηκε με αυτή, σε τέτοιο βαθμό που η δράση του, να το χαρακτηρίζει ως θεοκρατικό (Ostrogorsky, 1978 · Vasiliev, 1954).

Ήδη λοιπόν από την εποχή του Κωνσταντίνου ο Αυτοκράτορας κατείχε πλήθος δικαιωμάτων και εξουσιών πάνω στα εκκλησιαστικά θέματα (Mango, 2006 · Walter, 2002). Συγκεκριμένα διέθετε την αποκλειστική αρμοδιότητα να συγκαλεί τις εκκλησιαστικές Συνόδους, το δικαίωμα να προεδρεύει σε αυτές, αλλά και να εκδίδει

ανακοινωθέντα δογματικού χαρακτήρα που είχαν την ισχύ αυτοκρατορικών νόμων. Στις αρμοδιότητες του, που σταδιακά επεκτείνονταν, περιλαμβάνεται και ο διορισμός της ιεραρχίας της Εκκλησίας (οι πατριάρχες αλλά και οι μητροπολίτες όφειλαν να κατέχουν την αυτοκρατορική έγκριση για να αναλάβουν τα καθήκοντα τους), το προνόμιο να εισέρχεται στο Ιερό, αλλά και τη δυνατότητα αν το επιθυμεί να πραγματοποιεί κήρυγμα. Επιπλέον την ίδια στιγμή που νομοθετούσε για τα κοσμικά ζητήματα, το ίδιο έπραττε και για θέματα που διέθεταν καθαρά εκκλησιαστικό χαρακτήρα και τα οποία όφειλαν να απασχολούν αποκλειστικά και μόνο την Εκκλησία.

Στην αναβάθμιση του ρόλου του Αυτοκράτορα σημαντική αποτέλεσε η συμβολή του Ιουστινιανού του Α΄, ενός ηγεμόνα που διατέλεσε τον χαρακτηριστικό εκπρόσωπο αυτού που μεταγενέστερα αποκαλέστηκε ως «καισαροπαπισμός». Αυτός ο μεγάλος μεταρρυθμιστής, όχι μόνο προσπάθησε να αποκαταστήσει τον έλεγχο που διέθετε παλιότερα το ρωμαϊκό κράτος στην θρησκευτική ζωή των υπηκόων του, αλλά και άσκησε τόσο έντονη παρεμβατική πολιτική στα εκκλησιαστικά ζητήματα, όπως κανένας άλλος αυτοκράτορας σε όλη την ιστορία της Αυτοκρατορίας (Ostrogorsky, 1978). Παράλληλα με αυτά, ο Ιουστινιανός αποτέλεσε τον πιο θερμό υποστηρικτή της διττής, θρησκευτικής και κοσμικής, υπόστασης του Αυτοκράτορα. Όπως αναφέρει ο Sarris (2006: 73) ο Ιουστινιανός υποστήριζε «...ότι το κύρος του αυτοκράτορα και το κύρος της ιεροσύνης απέρρεαν από την ίδια θεϊκή πηγή και ότι ο αυτοκράτορας, και μόνο αυτός, είχε την ευθύνη να ρυθμίζει τα του κλήρου και της Εκκλησίας». Κάτω από την επιρροή των παραπάνω απόψεων το αυτοκρατορικό εθιμοτυπικό θα απόκτηση μια έντονη θρησκευτική πλευρά η οποία απεικονίζεται με τον πιο καθαρό τρόπο στα διαφορά θρησκευτικά καθήκοντα τα οποία επιτελούσε ο ανώτατος άρχοντας του κράτους, καθόλη τη διάρκεια του χρόνου και ιδιαίτερα στις θρησκευτικές εορτές (Sarris, 2006 · Walter, 2002).

Βέβαια από την άλλη πλευρά, η κηδεμονία της Εκκλησίας και η σύνδεση της με το κράτος, την οποία εγκαινίασε η Α΄ Οικουμενική Σύνοδος, έφερε την Αυτοκρατορία αντιμέτωπη με μια σειρά πρωτόγνωρων προβλημάτων. Με την δημιουργία αυτής της νέας σχέσης μεταξύ του κράτους και της χριστιανικής Εκκλησίας, η Αυτοκρατορία αναγκαστικά αλλά και θεσμικά πλέον, αναμείχτηκε στις διάφορες δογματικές διαμάχες της Εκκλησίας. Για την επίλυση των παραπάνω διαφορών, που συχνά αναστάτωναν την εύρυθμη τάξη, μέσα στους αιώνες θα συγκληθούν από τους αυτοκράτορες σειρά

Οικουμενικών και εκκλησιαστικών Συνόδων. Με αυτόν τον τρόπο όμως οι δογματικές διαφορές έπαψαν να αποτελούν μια καθαρά εκκλησιαστική υπόθεση. Όταν αυτές μάλιστα συνδυάζονταν με πολιτικές σκοπιμότητες, τότε αναταραχές προκαλούνταν, τόσο σε εκκλησιαστικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο. Το φαινόμενο αυτό παρουσιάζεται για πρώτη φορά ήδη από την εποχή του Κωνσταντίνου και των απογόνων του και συνεχίζει υφίσταται μέχρι τα ύστερα χρόνια του Βυζαντίου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, της μέσης βυζαντινής περιόδου, αποτελεί αυτό της γνωστής «Εικονομαχίας». Η «Εικονομαχία» ξεκίνησε μεν με διάταγμα του αυτοκράτορα Λέοντα του Γ', όμως ο ίδιος διέθετε κάποια υποστήριξη, έστω μικρού μέρος του κλήρου. Συνέπεια της παραπάνω πράξης ήταν να ακολουθήσει μια περίοδος, περίπου 100 ετών, κατά την διάρκεια της οποίας η Αυτοκρατορία ταλανίζονταν από τις έριδες, τα μίσση και τις συγκρούσεις των δυο πλευρών. Από όλα τα παραπάνω μπορούμε να αντιληφτούμε πως οι σχέσεις μεταξύ των δυο εξουσιών δεν κινούνταν πάντοτε στο πλαίσιο της συνεργασίας, αλλά ότι ορισμένες φορές χαρακτηρίζονταν από τον ανταγωνισμό και τις συγκρούσεις συμφερόντων (Ostrogorsky, 1978 · Vasiliev, 1954 · Karlin-Hayter, 2006).

Πάντως μετά την απόκτηση της νέας θέσης της η Εκκλησία θα επιτελέσει σημαντικό ρόλο, προσφέροντας στο κράτος τις πολύτιμες υπηρεσίες της. Εκτός της πνευματικής υποστήριξης του πληθυσμού και της εκπλήρωσης του καθαρά θρησκευτικού έργου της, θα αποτελέσει ένα συνδετικό κρίκο ενότητας μέσα στο πολυεθνικό Βυζαντινό κράτος. Επίσης, όπως είδαμε παραπάνω στο κομμάτι της Νομοθεσίας, η Εκκλησία θα αποκτήσει αρκετά νωρίς δικαστικές αρμοδιότητες, ενώ μετά τον 7^ο αιώνα θα αντικαταστήσει σταδιακά σχεδόν πλήρως τα κοσμικά δικαστήρια, σε ορισμένες περιοχές, ως πηγή απόδοσης δικαιοσύνης (Παπαθανασίου, 1995 · Ostrogorsky, 1978). Ακόμα στην Εκκλησία ανήκε κατά βάση το καθήκον της κοινωνικής πρόνοιας και της παροχής βοήθειας προς τις αδύναμες κοινωνικές ομάδες. Μάλιστα από πολύ νωρίς οι εκκλησιαστικές αρχές αναγνωρίζουν το επάγγελμα του ζητιάνου. Οι ζητώντας ελεημοσύνη πένητες, όχι όλοι οι φτωχοί γενικότερα, αποτελούσαν μέλη μιας ιδιότυπης συντεχνίας και διέθεταν τα ίδια δικαιώματα με τους άλλους εκκλησιαστικούς υπάλληλους, όπως και αυτό της παροχής υλικής βοήθειας από την Εκκλησία, με αντάλλαγμα μερικές μικροεκδουλεύσεις προς αυτήν. Άλλες ευπαθείς ομάδες, όπως οι άρρωστοι, οι ανάπηροι και οι ηλικιωμένοι στηρίζονταν σε ιδρύματα που είχαν χρηματοδοτήσει πλούσιοι δωρητές και τα οποία λειτουργούσαν συχνά υπό την αιγίδα των μοναστηριών. Βέβαια οι θέσεις στα συγκεκριμένα ιδρύματα, οι οποίες ορισμένες

φόρες καθορίζονταν από τον ίδιο τον ευεργέτη, ήταν πολύ λίγες συγκριτικά με τον αριθμό των ατόμων που χρειάζονταν βοήθεια. Χαρακτηριστική περίπτωση τέτοιου δωρητή αποτελεί ο Ιωάννης Β΄ ο Κομνηνός, ο οποίος ίδρυσε στην Κωνσταντινούπολη την Μονή του Παντοκράτορα. Το μοναστήρι αυτό περιλάμβανε σύνολο ιδρυμάτων, που στόχο είχαν την παροχή βοήθειας στα ασθενέστερα τμήματα της κοινωνίας (Walter, 2002).

Παράλληλα με όλα αυτά, υπό την καθοδήγηση και τις εντολές του Αυτοκράτορα, η Εκκλησία θα πραγματοποιήσει σειρά ιεραποστολών, τόσο εκτός όσο και εντός των συνόρων της βυζαντινής επικράτειας. Η σημασία αυτών των ιεραποστολών ήταν διττή. Αφενός στόχευε στον εκχριστιανισμό των «βάρβαρων» εθνών, αφετέρου αυτή η πράξη είχε σημαντικές πολιτικές προεκτάσεις. Από τα πρώιμα χρόνια του ακόμα το βυζαντινό κράτος σε μια προσπάθεια να προστατέψει την επικράτεια του από τους πολυάριθμους εχθρούς επιστράτευε μια σειρά διαφορετικών μέσων. Στην διάθεση του, εκτός του πολέμου, κατείχε την διπλωματία, την παραχώρηση πλούσιων δώρων και τίτλων στους βάρβαρους ηγεμόνες αλλά και την σύναψη επωφελών, και για τις δυο πλευρές, εμπορικών συνθηκών. Μετά τη σχέση που δημιουργήθηκε μεταξύ της Εκκλησίας και κράτους, η πρώτη θα τεθεί στην υπηρεσία της εξωτερικής πολιτικής του δεύτερου και θα καταστεί μηχανισμός προώθησης της οικουμενικής πολιτικής του (Shepard, 2006 · Πατούρα, 1987). Ο εκχριστιανισμός και οι ιεραποστολές, στις οποίες συχνά συμμετείχαν και μοναχοί, θα χρησιμοποιηθούν από την Βυζαντινή Αυτοκρατορία ως ένα μέσο μείωσης της επιθετικότητας γειτονικών λαών, αλλά και ως ένας τρόπος εδραίωσης της βυζαντινής πολιτιστικής ηγεμονίας πάνω σε αυτούς. Με την πάροδο των ετών Βούλγαροι, Μαγυάροι, Ρως (Ρώσοι), αλλά και άλλοι λαοί, θα προσκαλέσουν και θα δεχτούν βυζαντινές ιεραποστολές. Βέβαια εκτός των ιεραποστολών που πραγματοποιούνταν σε λαούς των ξένων χωρών, εκχριστιανισμοί πραγματοποιήθηκαν από την Εκκλησία και εντός της αυτοκρατορικής επικράτειας. Συγκεκριμένα ο Παπαθανασίου (1995) αναφέρει ότι οι νομαδικοί πληθυσμοί των Σλάβων που είχαν μεταναστεύσει στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο του 7^{ου} – 8^{ου} αιώνα ζούσαν συγκεντρωμένοι σε «νησίδες» αμιγούς σλαβικού πληθυσμού, της γνωστές σκλαβηνίες. Με την πάροδο διαστήματος μικρότερου των δυο αιώνων αφομοιώθηκαν πλήρως με το γηγενές ελληνικό στοιχείο κάτω από τη επίδραση του εκχριστιανισμού τους από την Εκκλησία. Σε αυτή λοιπόν την περίπτωση ο εκχριστιανισμός χρησίμευσε στην επίτευξη της επιθυμητής ομοιογένειας μέσα την βυζαντινή επικράτεια.

Όπως λοιπόν είδαμε σε αυτή την ενότητα, ο χριστιανισμός από μια καταδιωκόμενη πίστη, μετά από την υποστήριξη του Κωνσταντίνου του Μέγα, σταδιακά κατέστη η επίσημη αποκλειστική θρησκεία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Η νέα σχέση που ανέπτυξε η Εκκλησία με το Κράτος, μετά την Α΄ Σύνοδο της Νίκαιας, επέτρεψε στον Αυτοκράτορα να αποκτήσει την κηδεμονία της και να ασκεί τον έλεγχο του επάνω της, κάτι που επηρέαζε την λειτουργία της. Ουσιαστικά με άλλα λόγια, ο χριστιανισμός εντάχθηκε μέσα στα ρωμαϊκά πρότυπα, δηλαδή αντικατέστησε την ειδωλολατρία ως κρατική θρησκεία (religio) της Αυτοκρατορίας, ενώ ο ανώτατος άρχοντας του Κράτους, ο Αυτοκράτορας, μετά την Νίκαια ως άλλος νέος Pontifex Maximus, θα αποτελέσει τυπικά αλλά και ουσιαστικά τον αρχηγό της χριστιανικής Εκκλησίας. Η τελευταία θα διαδραματίσει σημαντικό ρόλο παράγοντας ιδιαίτερης σημασίας έργο για το κράτος σε πληθώρα τομέων, μερικούς από τους οποίους παρουσιάσαμε παραπάνω. Οι Ρωμαίοι θα ταυτιστούν με την νέα πίστη, θα περιβάλλουν με σεβασμό τους επισκόπους και θα υιοθετήσουν το δόγμα της, όπως εκείνο διαμορφώθηκε μέσα από της Οικουμενικές Συνόδους. Όταν κατά την διάρκεια των ύστερων χρόνων αυτοκράτορες θα προσπαθήσουν την «ένωση των εκκλησιών», διακινδυνεύοντας την ορθότητα του δόγματος, θα βρουν μπροστά τους λαό και κλήρο, καθώς ένα συμπαγές τείχος άρνησης και έντονων διαμαρτυριών.

3.7 Συμπεράσματα

Η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία διαθέτοντας μια διάρκεια ζωής η οποία ξεπέρασε τα 1000 έτη αποτέλεσε μια ιδιαίτερη περίπτωση κράτους. Μέσα σε αυτούς τους αιώνες γνώρισε μεταβολές, αντιμετώπισε πληθώρα εχθρών, ενώ αναγκάστηκε να αλλάξει και να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες της κάθε εποχής, ώστε να μπορέσει να επιβιώσει. Έχοντας τις απαρχές της στην αρχαία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία θα κληρονομήσει από αυτήν αρκετά στοιχεία τα οποία αντανακλούνται στον μετέπειτα χαρακτήρα και την μορφή της. Το ισχυρό και παρεμβατικό κράτος με την απολυταρχική δομή, η ελεγχόμενη ως κάποιο βαθμό οικονομία και η αστική νομοθεσία που αναλύθηκαν παραπάνω, αποτέλεσαν ορισμένα από τα στοιχεία αυτά που πηγάζουν από την αρχαία ρωμαϊκή κληρονομία.

Την ίδια στιγμή όμως η εγκαθίδρυση του χριστιανισμού ως κυρίαρχη αποκλειστική θρησκεία του κράτους και η αυξανόμενη χρήση της ελληνικής γλώσσας, μετά τη σταδιακή απώλεια των δυτικών λατινοφώνων περιοχών, αποτέλεσε τον καταλύτη της μεταμόρφωσης της Βασιλείας των Ρωμαίων (Imperium Romanum) και του πολιτισμού της, δημιουργώντας το φαινόμενο που αποκαλούμε ως «Βυζάντιο». Η χριστιανική πίστη διαθέτοντας εκ φύσεως οικουμενικό χαρακτήρα ήρθε και ταίριαξε με την ιδέα που διέθετε η Αυτοκρατορία για τον εαυτό της, δηλαδή αυτή της οικουμενικής κυριαρχίας. Ο χριστιανισμός αντικαθιστώντας την αρχαία ρωμαϊκή ειδωλολατρική λατρεία απέκτησε ξεχωριστή θέση πυλώνα μέσα στην λειτουργία της Αυτοκρατορίας διατελώντας ένα σημαντικότατο ρόλο στο πλαίσιο της. Η αναγκαστική σταδιακή συρρίκνωση της αυτοκρατορικής επικρατείας μέσα στους αιώνες, την ανάγκασαν να περιοριστεί στα εδαφικά όρια που περιέκλειαν την περιφέρεια της πρωτεύουσας της. Τα συγκεκριμένα εδάφη κατοικούνταν ως επί το πλείστον από πληθυσμούς που ομιλούσαν την ελληνική γλώσσα και αυτό οδήγησε την Αυτοκρατορία στο αλλάξει. Να προσαρμοστεί στις απαιτήσεις των νέων δεδομένων. Κατά την διάρκεια αυτής της αλλαγής ξεκίνησε η μέση περίοδος, το χρονικό πλαίσιο της έρευνας μας.

Το συγκεκριμένο κεφάλαιο στην προσπάθεια του να αποτυπώσει την εποχή και να παρουσιάσει το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε ο θεσμός των μοναστηριών, όσο το δυνατόν πιο πληρέστερα, επεκτείνεται και αναπτύσσεται βέβαια και σε περιόδους, που δεν αποτελούν την περίοδο μελέτης. Με αυτό τον τρόπο αποκτά ένα σχετικά μεγάλο όγκο. Οι λόγοι που πραγματοποιήθηκε το παραπάνω γεγονός είναι κατά βάση πρακτικοί. Είναι κατανοητό ότι ο μέσος αναγνώστης έχει μερική γνώση της Αυτοκρατορίας και των ιδιαίτερων συνθηκών που επικρατούσαν σε αυτήν. Η αναφορά σε γεγονότα τα οποία συνέβησαν κατά την πρώιμη περίοδο γίνεται με στόχο την ύπαρξη λογικής συνέχειας και την καλύτερη κατανόηση των αλλαγών που παρατηρούνται κατά την διάρκεια της μέσης περιόδου. Όπως αναφέραμε στην εισαγωγή του παρόντος κεφαλαίου, χωρίς την ύπαρξη, έστω μιας βασικής, αντίληψης για το χρονικό, θεσμικό και κοινωνικοπολιτικοοικονομικό πλαίσιο δεν μπορούμε να κατανοήσουμε σε βάθος την λειτουργία και την θέση που κατείχε ο θεσμός των μοναστηριών τον οποίο θα εξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο μας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4.

Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΩΝ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΩΝ

4.1 Εισαγωγή

Το προηγούμενο κεφάλαιο αποτέλεσε μια εισαγωγή στο ιστορικό πλαίσιο της μελέτης μας, δηλαδή την μέση περίοδο της βυζαντινής εποχής. Εκεί αφού πρώτα παρουσιάστηκε εν συντομία το χρονολογικό πλαίσιο δράσης της Αυτοκρατορίας, έπειτα σκιαγραφήθηκαν οι πιο βασικές πτυχές της. Πιο συγκεκριμένα αναφερθήκαμε στη μεσοβυζαντινή κοινωνία και οικονομία, στη βυζαντινή νομοθεσία, αλλά και στον ιδιαίτερο ρόλο που διέθετε η Εκκλησία και η χριστιανική πίστη μέσα στη Αυτοκρατορία.

Το παρόν κεφάλαιο καλείτε να παρουσιάσει και να αναλύσει τον θεσμό τον οποίο εξετάζουμε στην εργασία μας: τα βυζαντινά μοναστήρια της μέσης περιόδου (610-1204μ.χ.). Για την επίτευξη αυτού του σκοπού αρχικά πραγματοποιείτε μια σύντομη αναφορά στην ιστορική εξέλιξη του μοναχισμού, η οποία καλύπτει το χρονικό πλαίσιο των απαρχών του μοναστικού κινήματος, αλλά και τη δράση του κατά την διάρκεια της μέσης περιόδου. Στη συνέχεια εξετάζονται η οργάνωση και η εσωτερική δομή των μοναστηριών, το θεσμικό πλαίσιο που καθόριζε τον τρόπο λειτουργίας τους, ενώ ιδιαίτερη μνεία γίνεται στα είδη, τις πηγές και τους τρόπους απόκτησης της μοναστηριακής περιουσίας. Τέλος στο κεφάλαιο αυτό πραγματευόμαστε και την σημαντική συμβολή που διέθετε ο θεσμός, εκτός των ορίων του, μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Στόχος αυτού του κεφαλαίου είναι ο αναγνώστης να αποκτήσει μια βασική και σφαιρική αντίληψη, ενός όντως πολυεπίπεδου και πολυσύνθετου θεσμού, όπως είναι αυτός των βυζαντινών μοναστηριών, κατανοώντας ταυτόχρονα τον τρόπο λειτουργίας του και τη συμβολή - επίδραση του στο εξωτερικό περιβάλλον.

4.2 Η Ιστορική εξέλιξη του μοναχισμού

Λίγοι θεσμοί κατά την διάρκεια της βυζαντινής εποχής άσκησαν τόσο σημαντική επιρροή στην κοινωνική και πνευματική ζωή των υπηκόων της Αυτοκρατορίας όσο αυτός του μοναχισμού. Το μοναστικό κίνημα, η άνοδος του οποίου συμπίπτει χρονικά περίπου με την έναρξη του εκχριστιανισμού της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, όπως κάθε θεσμός, εξελίχθηκε με την πάροδο των αιώνων έτσι ώστε να ανταποκρίνεται καλύτερα στις συνθήκες της κάθε εποχής. Είναι λοιπόν κατανοητό πως τα μοναστήρια της πρώιμης και εκείνα της μέσης περιόδου διαθέτουν ορισμένες, σημαντικές διαφορές. Στην συγκεκριμένη ενότητα θα προσπαθήσουμε αρχικά να καλύψουμε το χρονικό κενό που αφορά τις απαρχές του μοναστικού κινήματος και τις μεταβολές που συνέβησαν σε εκείνο κατά την διάρκεια της πρώιμης περιόδου, ενώ στη συνέχεια θα αναφερθούμε στην ιστορική εξέλιξη του μοναχισμού και των μοναστηριών μέσα στα μεσοβυζαντινά χρόνια.

4.2.1 Οι απαρχές του μοναστικού κινήματος

Οι απαρχές του χριστιανικού μοναστικού κινήματος εδράζονται στις ερήμους της Αιγύπτου. Σύμφωνα με την παράδοση ο πρώτος ασκητής ο οποίος υιοθέτησε τον συγκεκριμένο τρόπο ζωής ήταν κάποιος χριστιανός ονόματι Παύλος ο οποίος κατά τα μέσα περίπου του 3^{ου} αιώνα μ.χ. αποσύρθηκε στην έρημο σε μια προσπάθεια να αποφύγει την καταδίκη από τις ρωμαϊκές αρχές. Το παράδειγμα του ακολούθησαν και άλλοι χριστιανοί, ευσεβείς άνδρες και γυναίκες, που θέλησαν να διάγουν ένα βίο προσευχής και εγκράτειας μακριά από τον κόσμο. Ο πιο γνωστός εξ αυτών, λόγω του βίου του τον οποίο συνέταξε ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας Αθανάσιος, είναι ο Άγιος Αντώνιος, ο οποίος θεωρείτε ως ο πατέρας του αναχωρητικού μοναχισμού. Με αυτό τον τρόπο λοιπόν, περίπου προς τα τέλη του 3^{ου} αιώνα, γεννιέται ο χριστιανικός μοναχισμός στην Άνω Αίγυπτο (Talbot, 1987 · Mundell-Mango, 2006b · Runciman, 2005 · O'Neill, 1987).

Όπως μπορούμε να καταλάβουμε από την ίδια την λέξη «μοναχός», οι πρώτοι αυτοί ασκητές ζούσαν ξεχωριστά ο ένας από τον άλλο, ως ερημίτες, διαβιώνοντας ένα μονήρη και αρκετά σκληρό τρόπο ζωής. Με την πάροδο του χρόνου οι ερημίτες μοναχοί αρχίζουν να συναθροίζονται σε μικρές ομάδες, τις οποίες ονομάζουν «λαύρες». Σκοπός

των λαύρων ήταν αφενός η προστασία των μελών τους από εξωτερικούς κινδύνους και αφετέρου η κοινή προσευχή και τέλεση των ακολουθιών. Τα μέλη αυτής της ιδιότυπης κοινότητας ζούσαν σε ξεχωριστά κελιά, ενώ συναντιόντουσαν μόνο τα σαββατοκύριακα για να επιτελέσουν τα λατρευτικά τους καθήκοντα. Όμως αυτή η πρώιμη μοναστική ομάδα δεν διέθετε σταθερή οργάνωση και δομημένους κανόνες λειτουργίας (Talbot, 1987 · Παπαθανασίου, 1995 · Hussey, 2010 · Runciman, 2005). Το κύρος του ηγουμένου της κοινότητας δεν είχε καθοριστεί επαρκώς, ενώ σε μερικές περιπτώσεις δεν υπήρχε ακόμα αυστηρός διαχωρισμός των δύο φύλων. Με την παύση του διωγμού εναντίον των χριστιανών και καθώς η επιλογή του μαρτυρίου εξέλειψε, αρκετοί ένθερμοι πιστοί βρήκαν στο πρόσωπο της σκληρής ασκητικής ζωής ένα μέσο δοκιμασίας της πίστης τους και τον οδηγό προς τον αγγελικό βίο. Την ίδια στιγμή ο μοναχισμός άρχισε να εξαπλώνεται, ραγδαίως, σε Μέση Ανατολή, Μεσοποταμία και σε άλλες περιοχές της Αυτοκρατορίας (Mango, 2006 · Mundell-Mango, 2006b).

Στις αρχές του 4^{ου} αιώνα το μοναστικό κίνημα αποκτά για πρώτη φορά την κοινοβιακή μορφή του, υπό τον Άγιο Παχώμιο, οποίος θεωρείται ως ο πατέρας του κοινοβιακού μοναχισμού. Ο κοινοβιακός μοναχισμός ο οποίος έχει και αυτός τις απαρχές του στις ερήμους της Αιγύπτου, διαφέρει ριζικά από εκείνον του αναχωρητισμού. Ο λόγος είναι ότι διέπεται από αυστηρή οργάνωση και καθορισμένες λειτουργίες. Οι μονάχοι δεν διαβιούν πλέον ξεχωριστά ο ένας από τον άλλο αλλά όλοι μαζί, θεσπίζοντας έτσι το μοναστήρι, το οποίο καθίσταται η έδρα της αδελφότητας του κοινοβίου. Η κοινοβιακή μορφή του μοναχισμού θέτει στα προαπαιτούμενα του μια τρίτη απαραίτητη αρετή από τους υποψήφιους μοναχούς της. Εκτός από τις αρετές της πενίας και της αγνότητας – εγκράτειας (τις οποίες τηρούσαν και οι αναχωρητές), απαιτεί και την υπακοή και πιο συγκεκριμένα την υπακοή στον ηγούμενο, ο οποίος πλέον προΐσταται του μοναστηριού. Επιπλέον τα κοινοβιακά μοναστήρια διέθεταν καθορισμένες λατρευτικές λειτουργίες, ενώ οι μοναχοί τους ασχολούνταν, στον ελεύθερο τους χρόνο (εκτός των λατρευτικών καθηκόντων), με κάποια μορφή χειρωνακτικής εργασίας. Σταδιακά η μορφή αυτή του μοναχισμού απέκτησε σημαντική επιρροή και τα μοναστήρια, ανδρικά και γυναικεία, θα αποκτήσουν μεγάλους αριθμούς μοναχών (Talbot, 1987 · Hussey, 2010). Παράλληλα όμως ο αναχωρητισμός και οι λαύρες δεν εκλείπουν. Διαθέτοντας αρκετούς υποστηρικτές, η λαυρεωτική μορφή μοναχισμού βαθμιαίως θα μετασηματιστεί. Το ίδιο βέβαια συμβαίνει με τους μοναχικούς ασκητές και τους

ερημίτες, όπως για παράδειγμα τους στυλίτες, οι οποίοι ουδέποτε εξέλειψαν κατά όλη την διάρκεια της βυζαντινής εποχής (Mango, 2006).

Με την πάροδο των χρόνων ο μοναχισμός θα γνωρίσει μεγάλη άνθιση. Η επιρροή του κινήματος θα προσεγγίζει σχεδόν όλες τις περιοχές της εκχριστιανισμένης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, σε Ανατολή και Δύση. Έτσι σταδιακά αρχίζουν να ιδρύονται τα πρώτα μοναστήρια, τόσο στους Άγιους τόπους, όσο όμως και σε περιοχές όπου έδρασαν άγιοι ασκητές μεγάλης φήμης. Είναι φανερό πάντως ότι ο μοναχισμός αυτής της πρώιμης περιόδου δεν διέθετε συγκεκριμένη μορφή, δομή και προκαθορισμένο πλαίσιο λειτουργίας, ενώ φυσικά δεν ρυθμίζονταν από την χριστιανική Εκκλησία. Μάλιστα η Εκκλησία και οι λειτουργοί της, αντιμετώπιζαν με επιφυλακτικότητα το κίνημα και την επιρροή του, η οποία αυξάνονταν διαρκώς μεταξύ των πιστών (Beck, 2005 · Mundell-Mango, 2006b).

Σημαντικό ρόλο στην μετέπειτα εξέλιξη του βυζαντινού μοναχισμού και των μοναστηριών στην Ανατολή αποτέλεσε η δράση του Αγίου Βασιλείου Καισάρειας, ο οποίος κατά την διάρκεια του 4^{ου} αιώνα προσπάθησε να ρυθμίσει το κίνημα και να το ενσωματώσει μέσα στην εκκλησιαστική ζωή. Ο Άγιος Βασίλειος οργανώνει τον μοναχισμό θέτοντας τον μέσα σε ένα καθορισμένο πλαίσιο με κανόνες λειτουργίας που όριζαν τον τρόπο ζωής των μοναχών. Πρότυπό του αποτέλεσε το μοναστήρι όπως το δημιούργησε ο Άγιος Παχώμιος και η κοινοβιακή μορφή του μοναχισμού την οποία θεωρούσε, σε αντίθεση με τον ερημικό – αναχωρητικό βίο, ως την πιο κατάλληλη λύση για τους περισσότερους μοναχούς. Επίσης σύμφωνα πάλι με τον Άγιο η κάθε μοναστική κοινότητα όφειλε να είναι αυτάρκης και έτσι τα μέλη της έπρεπε να συμβάλλουν με την εργασία τους προς την επίτευξη αυτού του σκοπού (Παπαθανασίου, 1995 · Runciman, 2005 · Mundell-Mango, 2006b · Talbot, 1987 · Hilarion, 2003).

Εκ πρώτης όψεως το πλαίσιο του Αγίου Βασιλείου μοιάζει αρκετά με αυτό του Αγίου Παχώμιου, όμως διαθέτει αρκετές ουσιαστικές διαφορές. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει η Talbot (1987), ο Βασίλειος μείωσε το όριο του αριθμού των μοναχών που μπορούσε να διαθέτει ένα μοναστήρι, απαγόρευσε αυστηρά τις ακραίες μορφές ταπεινώσεως και ασκήσεως, ανέδειξε την υπακοή στον ηγούμενο ως τη μεγίστη αρετή και τέλος προέτρεψε την ίδρυση μοναστηριών κοντά σε κατοικημένες περιοχές. Αυτό το τελευταίο αποτελεί και την πιο σημαντική διαφορά, διότι τα πρώτα κοινοβιακά

μοναστήρια του Παχώμιου βρίσκονταν κατά βάση μέσα στην έρημο, αποκομμένα από τον κόσμο. Σκοπός του παραπάνω κανόνα ήταν οι μοναχοί να ζουν κοντά στους λαϊκούς, ώστε να τους υποστηρίζουν υλικά αλλά και πνευματικά στις ανάγκες της καθημερινότητας (Talbot, 1987).

Αν και οι κανόνες που θέσπισε ο Βασίλειος Καισάρειας στα «Ασκητικά» του δεν ήταν υποχρεωτικοί και διέθεταν περισσότερο την μορφή προτροπής, η απήχηση τους ήταν ιδιαίτερος σημαντική. Έτσι ουσιαστικά αποτελέσαν την βάση πάνω στην οποία λειτούργησε ο μεσαιωνικός βυζαντινός μοναχισμός της μετέπειτα περιόδου. Ο ίδιος ο Άγιος όμως κατά κανέναν τρόπο δεν δημιούργησε κάποιο μοναστικό τάγμα, όπως έκανε παραδείγματος χάρι ο Άγιος Βενέδικτος ο εκ Νουρσίας ο ιδρυτής του τάγματος των Βενεδικτίνων και συγγραφέας του έργου «Regula». Παρόλα αυτά την ίδια περίοδο αρχίζουν να κάνουν την εμφάνιση τους, στην ύπαιθρο και κοντά στις πόλεις, μοναστήρια τα οποία διέθεταν το όνομα «Βασιλειανά» ή κοινοβιακά και τα οποία στήριζαν την λειτουργία τους πάνω στους κανόνες του Βασιλείου (Hussey, 2010 · Runciman, 2005 · Παπαθανασίου, 1995).

Η δυναμική του μοναστικού κινήματος και η επιρροή του στην κοινωνία δεν διέφυγαν από την προσοχή του επίσημου Ρωμαϊκού κράτους και του ίδιου του Αυτοκράτορα. Ήδη από τα πρώτα χρόνια πραγματοποιήθηκαν μικρές προσπάθειες ρυθμίσεως και επιβολής κάποιου ελέγχου πάνω στο κίνημα. Η πρώτη όμως σημαντική προσπάθεια νομοθέτησης υλοποιήθηκε στα μέσα περίπου του 6^{ου} αιώνα από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό τον Α΄ (Frazee, 1982 · Runciman, 2005). Ο Αυτοκράτορας με σειρά νομοθετημάτων προσπάθησε να προσδώσει μια ομοιομορφία στον θεσμό και να θεσπίσει κανόνες για την λειτουργία και την δομή του. Τα μοναστήρια σύμφωνα με τον Ιουστινιανό όφειλαν να ακολουθήσουν το «Βασιλειανό» πρότυπο και τον κοινοβιακό τρόπο ζωής. Μόνο λίγοι ερημίτες επιτρέπονταν να υπάρχουν και αυτοί με την έγκριση του ηγουμένου του μοναστηριού. Την ίδια στιγμή η αυτοκρατορική νομοθεσία ρύθμιζε με αρκετή λεπτομέρεια σειρά ζητημάτων που απασχολούσαν την δράση και την καθημερινότητα του μοναχισμού, ενώ έτασσε τις κοινότητες του και τυπικά πλέον, υπό την επίβλεψη και την δικαιοδοσία των τοπικών επισκόπων της εκκλησίας (Frazee, 1982 · Runciman, 2005).

4.2.2 Τα μοναστήρια της μέσης βυζαντινής περιόδου

Η μέση βυζαντινή περίοδος ξεκίνα σε μια εποχή κατά την οποία η Αυτοκρατορία ταλανίζεται από την πολιτική αστάθεια, τις φυσικές καταστροφές, αλλά και τις επιθετικές διαθέσεις των γειτόνων της. Τα παραπάνω ζητήματα δεν ήταν δυνατόν να μην επηρεάσουν και τον μοναχισμό και τα μοναστήρια. Μετά τη κατάληψη των ανατολικών επαρχιών του Βυζάντιου από τους Άραβες, τον 7^ο αιώνα, ο μοναχισμός έχασε την βασικές περιοχές στις όποιες ευδοκίμωσε, δηλαδή την Αίγυπτο και την Μέση Ανατολή. Την ίδια στιγμή ένας σημαντικός αριθμός μοναχών, σε μια προσπάθεια να αποφύγει τον διωγμό, μετοίκησε σε εδάφη τα οποία ήταν ακόμα υπό τον έλεγχο της Αυτοκρατορίας (Vasiliev, 1933). Έτσι λοιπόν παλιά μοναστήρια βρέθηκαν πλέον γεμάτα με μοναχούς, ενώ ιδρύθηκαν και καινούργια. Επίσης την ίδια χρονική περίοδο παρατηρείτε για πρώτη φορά το φαινόμενο της «θέσπισης» των Αγίων Όρων. Βουνά όπως το όρος Λάτρος, το όρος Γαλήσιο στη Μικρά Ασία και ο Όλυμπος της Βιθυνίας αρχίζουν να φιλοξενούν μοναστηριακές κοινότητες και ασκητές. Με την πάροδο των χρόνων τα συγκεκριμένα όρη, μαζί με άλλα τα οποία ιδρύονται σταδιακά μέσα στους επόμενους αιώνες, θα αποτελέσουν μοναστηριακά κέντρα μεγάλης πνευματικής σημασίας (Charanis, 1971 · Morris, 2002).

Τα μέσα του 7^{ου} και οι αρχές του 8^{ου} αιώνα αποτελούν μια εποχή κατά την οποία η μοναστηριακή περιουσία και ο πληθυσμός των μοναχών αυξάνονται σημαντικά. Με την πάροδο των αιώνων πλήθος δωρητών, απλοί πιστοί αλλά και αυτοκράτορες θα παρέχουν σημαντικούς υλικούς πόρους στα μοναστήρια, ενισχύοντας με αυτό τον τρόπο την λειτουργία και το έργο τους. Έτσι δημιουργούνται σταδιακά μεγάλες μοναστηριακές ιδιοκτησίες μέσα στην Αυτοκρατορία (Vasiliev, 1933). Χαρακτηριστικά για το ζήτημα αυτό ο Charanis (1948) θεωρεί πως στα τέλη του 7^{ου} αιώνα το ένα τρίτο περίπου της καλλιεργήσιμης γης της Αυτοκρατορίας ανήκε στην εκκλησία και τα μοναστήρια. Βέβαια η συγκεκριμένη εποχή δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως εκείνη κατά την οποία η μοναστηριακή περιουσία άγγιξε το ζενίθ της, κάτι που υποστήριζε ο Vasiliev (1933). Όντως η περιουσία που είχε συσσωρευτεί θα πρέπει να ήταν αρκετά μεγάλη, αλλά όχι όμως και ιδιαίτερα παραγωγική. Αυτό φυσικά συνδέεται και την συνολικότερη οικονομική και κοινωνική κατάσταση του κράτους. Όπως αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, την περίοδο πληθυσμός γνωρίζει μείωση ενώ η οικονομική δραστηριότητα παρουσιάζει σημαντική ύφεση.

Σύμφωνα λοιπόν με την Κουντούρα-Γαλάκη (1996) δεν υπάρχουν αξιόλογες αναφορές για κατασκευή νέων μοναστηριών εκείνη την εποχή στην ύπαιθρο, ενώ τα υπάρχοντα μοναστήρια θα έπρεπε να βρίσκονται σε φάση οικονομικής παρακμής. Αυτό φαίνεται και ως το πιο λογικό, καθώς η ευημερία τους ήταν συνδεδεμένη με αυτή των πόλεων και των κατοίκων τους. Η ίδια έρευνα δε υποστηρίζει ακόμη ότι τα μοναστήρια που εδράζονταν στην Κωνσταντινούπολη, τα οποία ήταν όντως αρκετά, βρίσκονταν σε αρκετά καλύτερη οικονομική κατάσταση σε σχέση με εκείνα της υπαίθρου (Κουντούρα-Γαλάκη, 1996).

Η έναρξη της Εικονομαχίας, το 726, εγκαινιάζει μια εποχή η οποία έμελλε να επηρεάσει το μοναχισμό και την περιουσία των μοναστηριών. Οι μοναχοί, στην πλειοψηφία τους αποτέλεσαν καθ' όλη την διάρκεια της διαμάχης ένθερμοι υποστηρικτές της λατρείας των εικόνων. Το παραπάνω γεγονός σε συνδυασμό με την επιρροή που διέθεταν στην κοινωνία και τη μεγάλη μοναστηριακή περιουσία που διαχειρίζονταν, τους έθεσε στο στόχαστρο των εικονομάχων αυτοκρατόρων. Αντιστοίχως λοιπόν οι αυτοκράτορες έλαβαν σειρά μέτρων, στόχος των οποίων ήταν ο περιορισμός της περιουσίας των μοναστηριών και των υποψηφίων μοναχών. Επακόλουθο αυτής της πολιτικής ήταν η μείωση της μοναστηριακής περιουσίας, σημαντικό τμήμα τη οποίας κατασχέθηκε, αλλά και του αριθμού των μοναχών. Βέβαια σχετικά με τον αριθμό των μοναχών είναι γεγονός ότι ένα σημαντικό τμήμα τους, εκείνη την περίοδο, αποτελούνταν από πολιτικούς αντίπαλους των εικονομάχων, οι οποίοι κατέφευγαν στα μοναστήρια με σκοπό την αποφυγή των διώξεων, αλλά και από νέους οι οποίοι ήθελαν να αποφύγουν τα καθήκοντα τους προς το κράτος. Αυτή η πρωτόγνωρη και εχθρική προς τον μοναχισμό πολιτική θα φτάσει στο αποκορύφωμα της κατά την διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίνου του Ε' (741-775), του υβριστικά αποκαλούμενου από τους εικονοφίλους εχθρούς του ως «Κοπρώνυμου». Ο Κωνσταντίνος θα επιδείξει πρωτοφανή εχθρότητα προς τον μοναχισμό δημεύοντας την περιουσία μοναστηριών και προχωρώντας, σε ορισμένες περιπτώσεις, στον διωγμό, την ταπείνωση και την εξορία μοναχών (Vasiliev, 1954 · Vasiliev, 1933 · Hussey, 2010 · Karlin-Hayter, 2006 · Κουντούρα-Γαλάκη, 1985 · Runciman, 2005).

Η περίοδος της εικονομαχίας αποτέλεσε μια δύσκολη δοκιμασία τόσο για τους μοναχούς, όσο και για το θεσμό των μοναστηριών. Αυτό αντικατοπτρίζεται στις αλλαγές που παρατηρούνται στον θεσμό εκείνη την εποχή. Όπως υποστηρίζει ο Beck

(2005), ο αναχωρητισμός κατά την διάρκεια της διαμάχης και ιδιαίτερα κατά την περίοδο του Κωνσταντίνου του Ε΄ άρχισε να κερδίζει υποστηρικτές μεταξύ των μοναχών. Ο λόγος για αυτή την μεταστροφή ήταν ότι ο ερημικός τρόπος ζωής εξασφάλιζε μεγαλύτερη ασφάλεια και ελευθερία. Βέβαια μετά το πέρας των μεγάλων διωγμών το κοινόβιο αποτέλεσε και πάλι τη βασική επιλογή της πλειονότητας (Beck, 2005). Οι ταλαιπωρίες, οι δημεύσεις περιουσιών και οι διωγμοί δεν μπόρεσαν να κάμψουν το μοναστικό κίνημα, το οποίο μετά το τέλος της εικονομαχίας θα βγει ωφελημένο από τη στάση που επέδειξε κατά την διάρκεια της διαμάχης. Εκτός από την υποστήριξη και την συμπαράσταση της κοινωνίας, σταδιακά αρχίζει να αποκτά ξανά την αυτοκρατορική εύνοια. Ήδη από την εποχή της διακυβέρνησης της αυτοκράτειρας Ειρήνης (780-802), στο τέλος της πρώτης εικονομαχικής περιόδου, οι μοναχοί και ο κλήρος αρχίζουν να αποκτούν προνομία, διοικητικές θέσεις, ενώ η περιουσία των μοναστηριών αρχίζει ξανά να αυξάνεται. Η αυτοκράτειρα Ειρήνη θα αποτελέσει τον πρώτο ηγεμόνα της εικονομαχικής περιόδου που θα τηρήσει σταθερά εικονόφιλη πολιτική. Πολιτική αρκετά ευνοϊκή προς τον κλήρο και το μοναχισμό, που θα την επιβεβαιώσει με την ανέγερση σειράς νέων μοναστηριών και εκκλησιών (Κουντούρα-Γαλάκη, 1996 · Κουντούρα-Γαλάκη, 1985). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Κουντούρα-Γαλάκη (1996: 207) «Από την εποχή, λοιπόν, κατά την οποία κατέλαβε τον αυτοκρατορικό θρόνο ή Ειρήνη, αρχίζει ή νέα άνθηση, ή χρυσή εποχή, όπως έχει ονομασθεί, του μοναχισμού». Αυτό θα γίνει ακόμα πιο φανερό στην σύνοδο της Νίκαιας το 787. Η Σύνοδος, η οποία συγκλήθηκε από την Ειρήνη σε μια προσπάθεια να καταδικάσει την εικονομαχία, θα διαθέτει για πρώτη φορά στα χρονικά μέσα στις τάξεις της και εκπρόσωπους-ηγούμενους μοναστηριών (Mango, 2006 · Karlin-Hayter, 2006 · Hussey, 2010).

Η ίδια εποχή, τα τέλη του 8^{ου} αιώνα, θα αποτελέσουν μια περίοδο σταθμό για την εξέλιξη της μοναστικής παραδόσεως. Σημαντικό ρόλο σε αυτό διαδραμάτισαν ο ιδρυτής και ηγούμενος της μονής Σακκουδίωνος, ο Πλάτων και ιδιαίτερα ο ανιψιός του, Θεόδωρος Στουδίτης. Ο Πλάτων ήταν μέλος εύπορης αριστοκρατικής οικογένειας υποστηρικτών της εικονολατρίας και ίδρυσε σε ιδιόκτητο κτήμα του στην περιοχή της Βηθυνίας μοναστηριακή κοινότητα, στην οποία διατέλεσε ηγούμενος. Στην θέση αυτή τον διαδέχτηκε ο ανιψιός του Θεόδωρος, μετέπειτα ηγούμενος της μονής Στουδίου της Κωνσταντινουπόλεως. Ο Θεόδωρος Στουδίτης υπήρξε υποστηρικτής των βασικών αρχών που έθεταν οι κανόνες του αγίου Βασιλείου. Δηλαδή του κοινοβιακού τρόπου

ζωής, της μετριοπάθειας ως προς τα είδη ασκήσεως των μοναχών αλλά και της υπακοής. Παράλληλα όμως αναγνώριζε το γεγονός πως, καθώς ορισμένοι μοναχοί προόδευαν πνευματικά περισσότερο από άλλους, ο ησυχαστικός και ασκητικός τρόπος ζωής δεν έπρεπε να αποκλειστεί από όλους. Εκτός από ένθερμος υποστηρικτής της εικονολατρίας ο Θεόδωρος Στουδίτης αποτέλεσε και τον συγγραφέα πολλών εκκλησιαστικών και άλλων κειμένων, τμήμα των οποίων αναφέρεται στην ρύθμιση της μοναστηριακής ζωής. Η επιρροή της διδασκαλίας του ήταν τόσο μεγάλη ώστε σταδιακά θα αρχίζουν να εμφανίζονται μοναστηριακές κοινότητες οι οποίες βασίζονται στο πρότυπο της μονής Στουδίου, ενώ άλλες θα το ενσωματώσουν μέσα στα τυπικά λειτουργίας τους (Morris, 2002 · Hussey, 2010 · Κουντούρα-Γαλάκη, 1996 · Κουντούρα-Γαλάκη, 1985).

Οι ακόλουθοι δυο αιώνες μετά την επικράτηση της λατρείας των εικόνων χαρακτηρίζονται από την άνθιση του μοναχισμού και την αναζωογόνηση του κινήματος, το οποίο θα προσλάβει μεγάλες διαστάσεις. Με την πάροδο των χρόνων αρχίζουν να ιδρύονται όλο και περισσότερα μοναστήρια αλλά και μοναστηριακές κοινότητες, όπως για παράδειγμα αυτή του Άθωνα (10^{ος} αιώνας). Την ίδια περίπου εποχή κάνει την εμφάνιση του το φαινόμενο της μεγάλης μοναστηριακής περιουσίας. Η περιουσία, η οποία όπως είδαμε παραπάνω μειώθηκε αισθητά κατά την περίοδο της εικονομαχίας, φτάνει πλέον στα προηγούμενα επίπεδα της. Αυτή η ασυνήθιστη αύξηση των περιουσιακών στοιχείων των μοναστηριών θα απασχολήσει ιδιαίτερα τους αυτοκράτορες της Μακεδονικής δυναστείας οι οποίοι θα λάβουν σειρά περιοριστικών μέτρων σε μια προσπάθεια να προστατέψουν τους ιδιοκτήτες μικρής γαιοκτησίας από την επεκτατική διάθεση των ιδρυμάτων. Ουσιαστικά όμως τα μέτρα αυτά δεν φάνηκαν αποτελεσματικά και ικανά στο να αποτρέψουν το φαινόμενο της μεγάλης περιουσίας των μοναστηριών, η ισχύ και η περιουσία ορισμένων από τα οποία έφτανε πλέον αυτή των αντίστοιχων «δυνατών» της εποχής (Walter, 2002 · Runciman, 2005).

Η άνοδος της δυναστείας των Κομνηνών στον θρόνο σηματοδοτεί το τέλος των περιοριστικών μέτρων για την γαιοκτησία, τα οποία είχαν θεσπίσει οι Μακεδόνες. Έτσι κατά την διάρκεια του 11^{ου} και 12^{ου} αιώνα βλέπουμε την περιουσία και τον αριθμό των μοναστηριών να εκτοξεύεται ξεπερνώντας κάθε προηγούμενο. Οι αυτοκράτορες και οι αριστοκράτες της περιόδου θα παρέχουν άφθονη υλική υποστήριξη για την ίδρυση, την κατασκευή και την συντήρηση των μοναστηριών και ιδιαίτερα αυτών που

απολαμβάνουν της εύνοια τους. Αυτά τα τελευταία μάλιστα συχνά αποκτούν, μέσω χρυσόβουλων, αποκλειστικά προνόμια που τους παρέχουν φορολογική, διοικητική αλλά ακόμα και δικαστική ασυλία. Οι όποιες σποραδικές απόπειρες περιορισμού της περιουσίας που κατέχουν τα μοναστηριακά ιδρύματα, όπως για παράδειγμα αυτές του Μανουήλ Κομνηνού, διαπνέονταν κυρίως από προσωπικές αντιλήψεις για το πώς θα πρέπει να λειτουργούν τα μοναστήρια και όχι από ένα σχεδιασμό μείωσης της τεράστιας έγγειας ιδιοκτησίας τους. Η κατάσταση αυτή θα συνεχιστεί σε όλη την διάρκεια της διακυβέρνησης των Κομνηνών, μέχρι και το 1204, και την κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως από τους δυτικούς (Walter, 2002 · Runciman, 2005 · Morris, 2002).

4.3 Η οργάνωση των μοναστηριών

Η οργάνωση των βυζαντινών μοναστηριών αποτελεί ένα σύνθετο θέμα, καθώς διαθέτει πολλές και διαφορετικές προεκτάσεις. Ο μοναχισμός στο σύνολο της βυζαντινής περιόδου, όπως παρατηρούμε από την ιστορική του εξέλιξη, χαρακτηρίζεται από μεγάλη ευελιξία και μεταβλητότητα. Από τους βασικούς παράγοντες που συντέλεσαν σε αυτή την μεταβλητότητα και την συνεχή τροποποίηση του θεσμού αποτέλεσε το γεγονός ότι, σε αντίθεση με την Δύση, ο μοναχισμός στην αυτοκρατορία ουδέποτε οργανώθηκε σε μοναστικά τάγματα. Στο Βυζάντιο δεν θεσπιστήκαν τάγματα όπως για παράδειγμα αυτό των Βενεδικτινών, τα οποία διέθεταν κοινό κανονιστικό πλαίσιο λειτουργίας, κοινή οργάνωση και δεσμευτικό τρόπο ζωής. Οι όποιοι «κανόνες» θεσπίστηκαν κατά την διάρκεια των αιώνων, όπως αυτοί του Μέγα Βασιλείου ή ακόμα και του Αγίου Παχώμιου, πάρα την αδιαμφισβήτητη επιρροή τους δεν αποτέλεσαν δεσμευτικούς κανόνες λειτουργίας για το σύνολο των μοναστηριών και των μοναχών. Ουσιαστικά λοιπόν κάθε βυζαντινό μοναστήρι διέθετε την δική του ξεχωριστή οργάνωση και τους δικούς του κανόνες λειτουργίας, οι οποίοι ανταποκρίνονταν στις ιδιαίτερες ανάγκες και απαιτήσεις της καθημερινότητας του (Beck, 2005 · Angold, 2000 · Morris, 2002 · Laiou, 1985 · Hussey, 2010).

Παρόλα αυτά γεγονός είναι ότι τα μοναστήρια, παρά τις όποιες διαφορές τους, διαθέτουν ένα βασικό πυρήνα αρχών, οι οποίες χαρακτηρίζουν την οργάνωση και την λειτουργία τους. Σε αυτή λοιπόν την ενότητα εξετάζουμε την οργάνωση των

μοναστηριών υπό αυτό το συγκεκριμένο πρίσμα, δηλαδή των βασικών κοινών αρχών λειτουργίας και οργάνωσης τους. Ακολούθως αρχικά παρουσιάζονται οι διαφορετικοί τύποι και οι κατηγορίες των βυζαντινών μοναστηριών της μέσης περιόδου, ενώ στην συνέχεια αναφερόμαστε στην οργανωσιακή διάρθρωση και στην εσωτερική δομή της οργάνωσέως τους.

4.3.1 Τύποι και κατηγορίες μοναστηριών

Η σημαντική ευελιξία την οποία διέθετε το μοναστικό κίνημα που αναπτύχθηκε στην ανατολική πλευρά της Μεσογείου και εντός των ορίων της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, σε συνδυασμό με την απουσία μοναστικών ταγμάτων και ενός ενιαίου κανονιστικού πλαισίου, οδήγησε στην ύπαρξη μεγάλης ποικιλομορφίας ως προς τους τύπους και τις κατηγορίες των ιδρυμάτων. Αναφερόμενη στην κατάσταση που επικρατούσε κατά την μέση περίοδο η Morris (2002: 33) υποστηρίζει ότι «Το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό του Βυζαντινού μοναχισμού από τα τέλη του ενάτου αιώνα ήταν, στην πραγματικότητα, η έλλειψη σαφώς καθορισμένων μορφών», ενώ η Hussey (2010: 337) αναφέρει σχετικά πως «Όπως και στις πρώτες μέρες του κινήματος, κατά τη διάρκεια του μεσαίωνα ο μοναχισμός εκφράζεται με διάφορους τρόπους».

Όντως ο βυζαντινός μοναχισμός εξελίχθηκε μέσα στους αιώνες σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές, έχοντας να αντιμετωπίσει κάθε φορά ξεχωριστές απαιτήσεις και να καλύψει διαφορετικές ανάγκες. Η ευελιξία στην οργάνωση και την λειτουργία του, η έλλειψη συγκεκριμένης μορφής, αλλά και το γεγονός ότι η ίδρυση ενός νέου μοναστηρίου ήταν μια σχετικά εύκολη υπόθεση οδηγεί στην ύπαρξη διαφορετικών μορφών μοναστηριών (Hussey, 2010: 337). Στην υποενότητα αυτή λοιπόν ξεχωρίζουμε, κατηγοριοποιούμε και παρουσιάζουμε τους διαφορετικούς τύπους και κατηγορίες μοναστηριών που λειτουργούσαν κατά και την διάρκεια της μέσης περιόδου με βάση τα βασικά τους χαρακτηριστικά (Πίνακας 4.1). Τα χαρακτηριστικά που χρησιμοποιούνται για να κατηγοριοποιηθούν τα ιδρύματα είναι: 1) η μορφή της οργάνωσης τους, 2) το φύλο των μελών της κοινότητας, 3) ο φορέας στον οποίο υπάγονταν διοικητικά, 4) η θέση στο χώρο και τέλος 5) η ταυτότητα και ο σκοπός του ιδρυτή τους.

Πίνακας 4.1 Τύποι και κατηγορίες βυζαντινών μοναστηριακών καθιδρυμάτων

<i>Τύποι και κατηγορίες μοναστηριακών καθιδρυμάτων</i>
1. Μορφή οργάνωσης της μοναστικής ζωής
i) Λαύρα
ii) Κοινόβιο
iii) Ιδιόρρυθμο σύστημα
2. Το φύλο των μελών της κοινότητας
i) Ανδρικό
ii) Γυναικείο
iii) Μικτό
3. Διοικητική οργάνωση
i) Σταυροπηγιακό
ii) Αυτοκρατορικό
iii) Αυτοδέσποτο
4. Θέση στο χώρο
i) Αστικό
ii) Μη-αστικό
5. Ταυτότητα και σκοπός ιδρυτή
i) Αριστοκρατικό
ii) Μη-αριστοκρατικό

Πηγή: Ίδια επεξεργασία

4.3.1.1 Λαύρα, κοινοβιακό και ιδιόρρυθμο μοναστήρι

Ήδη από τους πρώιμους αιώνες του μοναχικού κινήματος αρχίζουν να αναδεικνύονται οι διαφορετικές μορφές του μοναστικού βίου και της οργάνωσης του. Η πρώτη μορφή του συλλογικά οργανωμένου μοναχισμού αποτελεί αυτή της «λαύρας». Οι ερημίτες μοναχοί αρχίζουν σταδιακά για λόγους ασφάλειας και καλύτερης επιτέλεσης των θρησκευτικών τους καθηκόντων να οργανώνονται σε μικρές ομάδες τις οποίες και ονομάζουν «λαύρες». Τα μέλη της κοινότητας ζουν σε χωριστά κελιά, ενώ συγκεντρώνονται μόνο κατά την διάρκεια του σαββατοκύριακου για την επιτέλεση των ιερών ακολουθιών και των λατρευτικών τους καθηκόντων. Οι συγκεκριμένες ομάδες

κατά την πρώιμη περίοδο διέθεταν χαλαρή οργάνωση, το κύρος του ηγούμενου τους δεν ήταν επαρκώς καθορισμένο και σε ορισμένες περιπτώσεις δεν υπήρχε αυστηρός διαχωρισμός των δυο φύλων (Talbot, 1987 · Runciman, 2005 · Παπαθανασίου, 1995 · Hussey, 2010).

Πάρα τις προσπάθειες της Εκκλησίας και του κράτους, ιδιαίτερα επί του Ιουστινιανού, στο να προάγουν τον κοινοβιακού τύπου μοναχισμό ο αναχωρητικός τύπος και η οργάνωση σε λαύρες διέθεταν αρκετούς υποστηρικτές ανάμεσα στους άνδρες ασκητές. Με την πάροδο των αιώνων οι «λαύρες» θα αποκτήσουν πιο δομημένη μορφή και οργάνωση, ενώ θα λειτουργήσουν υπό τον μανδύα των κελιών. Τα κελιά βασίζονται στην ίδια αναχωρητικού τύπου λογική που διέθεταν οι πρώτες λαύρες, ενώ τα μέλη της κοινότητας βρίσκονται υπό την πνευματική καθοδήγηση και εποπτεία ενός πεπειραμένου, συνήθως γηραιού, ασκητή. Επίσης παρουσιάζεται το φαινόμενο πολλά κελιά να αποδέχονται την υπαγωγή τους στην διεύθυνση ενός κοινού πνευματικού «προϊστάμενου» σχηματίζοντας με αυτό τον τρόπο μια «σκήτη», η οποία και υπάγονταν υπό την «προστασία» κάποιου κοινοβίου (Hussey, 2010).

Όπως ειπώθηκε ο χριστιανικός μοναχισμός αποκτά για πρώτη φορά την κοινοβιακή μορφή οργάνωσης του στις αρχές του 4^{ου} αιώνα, υπό των άγιο Παχώμιο στις ερήμους της Αιγύπτου. Αυτή η μορφή του μοναχισμού διαθέτει ριζικές διαφορές από την «λαύρα» και τον αναχωρητισμό. Τα μέλη της κοινότητας δεν ζουν πλέον ξεχωριστά αλλά όλα μαζί δημιουργώντας το μοναστήρι. Η οργάνωση του κοινοβίου είναι αυστηρή, ενώ τα μέλη διαθέτουν συγκριμένες αρμοδιότητες και υποχρεώσεις. Επιπλέον ο ηγούμενος αποκτά καθορισμένες εξουσίες και το κύρος του πάνω στην κοινότητα είναι πλέον αδιαμφισβήτητο (Talbot, 1987 · Hussey, 2010). Βέβαια αυτή η πρώτη μορφή οργάνωσης την οποία θέσπισε ο Παχώμιος και τα μοναστήρια της συγκεκριμένης εποχής διαφέρουν σε σχέση με εκείνα της μέσης περιόδου.

Με το πέρασμα των αιώνων ο θεσμός θα δεχτεί επιμέρους επιρροές, όπως για παράδειγμα αυτές του Αγίου Βασιλείου και του Θεόδωρου Στουδίτη, ενώ σε μια προσπάθεια να αποκτήσει μια πιο ομογενοποιημένη μορφή και ένα δομημένο κανονιστικό πλαίσιο θα θεσπιστεί σειρά εκκλησιαστικής και αυτοκρατορικής νομοθεσίας. Πάντως είναι γεγονός πως η ανάπτυξη του κοινοβιακού μοναχισμού απολάμβανε την υποστήριξη και την εύνοια τόσο της Εκκλησίας όσο και του κράτους.

Όπως μπορούμε να παρατηρήσουμε, εκπρόσωποι της Εκκλησίας όπως ήταν ο Μέγας Βασίλειος, αλλά και αυτοκράτορες (ιδιαίτερα ο Ιουστινιανός ο Α΄) έδωσαν σημαντική προτεραιότητα και στήριξη σε αυτή την μορφή οργάνωσης, σε αντίθεση με την «λαύρα» και τον αναχωρητικό τύπο. Μάλιστα ο Ιουστινιανός στην νομοθεσία την οποία θέσπισε κατά τη διάρκεια της βασιλείας του, αποφάσιζε ότι το κοινόβιο έπρεπε να αποτελεί τον βασικό τρόπο οργάνωσης των μοναχών. Το παραπάνω επιβεβαιώθηκε και από άλλες μετέπειτα νομοθετικές παρεμβάσεις-προσπάθειες, αλλά όπως ήδη αναφέραμε ο βυζαντινός μοναχισμός διέθετε μεγάλη αυτονομία και ευελιξία. Η θέσπιση νομοθεσίας δεν απέτρεψε την δράση των «λαύρων» σε πιο απομακρυσμένα μέρη της αχανούς Αυτοκρατορίας, ενώ ούτε μπόρεσε να δεσμεύσει το κοινόβιο στο να υιοθετήσει μέσα στους επόμενους αιώνες μια κοινή προκαθορισμένη δομή με συγκεκριμένους, ομογενοποιημένους, κανόνες λειτουργίας. Τα κοινόβια συνέχισαν να ακολουθούν τους δικούς τους ξεχωριστούς κανόνες δράσης και οργάνωσης, οι οποίοι βασίζονταν μεν στην εκκλησιαστική παράδοση και στις επιρροές που γνώρισε ο θεσμός, αλλά κατά βάση στηρίζονταν στη βούληση και τις αντιλήψεις του ιδρυτή τους σχετικά με ποιο τρόπο θα πρέπει να λειτουργεί το ίδρυμα του (Hussey, 2010 · Frazee, 1982 · Runciman, 2005).

Κατά την διάρκεια της μέσης περιόδου παρουσιάζεται για πρώτη φορά ένα αρκετά ιδιαίτερο φαινόμενο, αυτό του ιδιόρρυθμου μοναχισμού. Η οργάνωση του μοναχισμού που αποκαλείται ως «ιδιόρρυθμος» ουσιαστικά συνδυάζει τον κοινοβιακό τύπο μοναχισμό και αυτό του αναχωρητισμού, όπως τον πρέσβευε η «λαύρα». Οι καταβολές της συγκεκριμένης μορφής οργανώσεως προέρχονται από την Ιουστινιάνειο νομοθεσία, η οποία υπαγόρευε ότι θα επιτρέπεται να λειτουργούν μόνο κοινοβιακά μοναστήρια. Ταυτόχρονα όμως επέτρεπε και την ύπαρξη ορισμένων αναχωρητών ασκητών, συνδεδεμένων με το κοινοβιακό μοναστήρι, εφόσον οι παραπάνω διέθεταν την έγκριση του ηγουμένου της μονής. Έτσι λοιπόν κατά την διάρκεια της μέσης εποχής αρχίζουμε να παρατηρούμε την ίδρυση μοναστηριών τα οποία εμπίπτουν σε αυτήν την ιδιόρρυθμη μορφή οργανώσεως.

Η κοινότητα των ιδιόρρυθμων μοναστηριών αποτελείται από δυο τμήματα, το κοινοβιακό και το αναχωρητικό (χωρισμένα ανάλογα με τον τρόπο οργανώσεως τους). Το ένα τμήμα υπό την μορφή κανονικού κοινοβίου διαβιεί στο συγκρότημα του μοναστηριού, ενώ το δεύτερο σε κοντινή απόσταση από εκείνο οργανωμένο σε ομάδες

ασκητών που ονομάζονται «κελιά». Η κοινότητα όπως και στις «λαύρες», συγκεντρώνεται κατά τη διάρκεια των σαββατοκύριακων στο μοναστήρι για να τελέσει τις λατρευτικές της εκδηλώσεις. Ο ηγούμενος ενός ιδιόρρυθμου μοναστηριού προΐσταται και διαθέτει εξουσία και στις δυο ομάδες αυτής της ιδιότυπης κοινότητας. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μοναστηριού της μέσης περιόδου οργανωμένου με το ιδιόρρυθμο σύστημα αποτελεί αυτό της Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας, η οποία ιδρύθηκε στην περιοχή του Άγιου Όρους του Άθωνα κατά την διάρκεια του 10^{ου} αιώνα, από τον άγιο Αθανάσιο τον Αθωνίτη (Frazee, 1982 · Hussey, 2010 · Morris, 2002).

Εκτός των παραπάνω μορφών οργανώσεως που παρουσιάστηκαν και οι οποίες αφορούν συλλογικές οντότητες, δηλαδή μοναστικές κοινότητες, δεν πρέπει να ξεχνούμε πως κατά την μέση εποχή υπήρξε μια μερίδα μοναχών οι οποίοι ζούσαν ως ερημίτες, χωρίς δηλαδή να ανήκουν σε κάποιο κοινόβιο ή ακόμα και λαύρα. Αυτοί οι ασκητές που έκαναν την εμφάνιση τους ήδη από τα πρώιμα χρόνια του θεσμού δεν εκλείπουν καθ' όλη την διάρκεια της βυζαντινής εποχής (Hussey, 2010 · Runciman, 2005). Όμως καθώς ο σκοπός της υποενότητας αυτής αποτελεί η οργάνωση των μοναστηριών και γενικά συλλογικοτήτων, το συγκεκριμένο θέμα δεν θα αναλυθεί.

4.3.1.2 Ανδρική, γυναικεία και μικτά μοναστήρια

Το ζήτημα του διαχωρισμού των δυο φύλων και της ίδρυσης ξεχωριστών για το καθένα μοναστηριακών ιδρυμάτων, εμφανίζεται στο προσκήνιο ήδη από τις απαρχές του μοναστικού κινήματος. Η υιοθέτηση της μοναστικής ζωής προϋπόθετε από τον υποψήφιο μοναχό μεταξύ άλλων και την τήρηση όρκων πενίας, υπακοής και εγκράτειας αλλά και την αποκοπή των σχέσεων με τον έξω του μοναστηριού κόσμο. Η κοινή συμβίωση ανδρών και γυναικών στον ίδιο χώρο κρίνονταν ως μη αποδέκτη από την θρησκευτική ηθική, καθώς δεν επέτρεπε την επιδίωξη του αγγελικού βίου και την επίτευξη μιας ασκητικής ζωής χωρίς πειρασμούς. Έτσι αν και τα πρωταρχικά χρόνια δεν υπάρχει αυστηρός διαχωρισμός των δυο φύλων αυτό πολύ σύντομα θα αλλάξει. Μέσα στους αμέσως επομένους αιώνες μια σειρά εκκλησιαστικής και αυτοκρατορικής νομοθεσίας θα προχωρήσει στον πλήρη και ξεκάθαρο διαχωρισμό των φύλων και στην θέσπιση ξεχωριστών ανδρικών και γυναικείων μοναστηριών (Talbot, 1998 · Walter, 2002 · Runciman, 2005). Σημαντικοί μοναστηριακοί κανόνες οι οποίοι βοήθησαν την

επίτευξη του διαχωρισμού αυτού, αποτελέσαν ο κανόνας του άβατου και ο κανόνας του εγκλεισμού. Όπως αναφέρει η Talbot (1998) ο στόχος του πρώτου κανόνα ήταν να κρατήσει τους ανεπιθύμητους επισκέπτες, κατά βάση αυτούς του αντιθέτου φύλου, εκτός του μοναστηριού και των ορίων του, ενώ ο δεύτερος αποσκοπούσε το να μην επιτρέψει την αδικαιολόγητη έξοδο των μοναχών στον έξω κόσμο.

Σχετικά με τα ζητήματα οργανώσεως και οι δυο κατηγορίες, τόσο τα ανδρικά όσο και τα γυναικεία μοναστήρια, δεν διέφεραν ουσιαστικά. Ακολουθούσαν την ίδια εκκλησιαστική παράδοση, διέθεταν την ίδια νομοθεσία και λάμβαναν τις ίδιες επιρροές. Παρόλα αυτά τα γυναικεία ιδρύματα παρουσιάζουν ορισμένες ιδιαιτερότητες σε σχέση με τα ανδρικά της εποχής τους (Laiou, 1985). Μια από τις πιο σημαίνουσες διαφορές του γυναικείου μοναχισμού που μπορούμε να παρατηρήσουμε σε επίπεδο οργάνωσης ήταν ότι αυτός, σε αντίθεση με τον ανδρικό, ουδέποτε θέσπισε Άγια Όρη, ενώ απειροελάχιστες υπήρξαν οι γυναίκες ερημίτισσες και αναχωρητές. Ο γυναικείος μοναχισμός υπήρξε κοινοβιακός ενώ τα μοναστήρια του οικοδομούνταν κοντά σε αστικά κέντρα, καθώς αυτά τα τελευταία εκτός των άλλων θεωρούνταν πιο ασφαλή για το γυναικείο φύλο σε σχέση με την απομονωμένη ύπαιθρο (Talbot, 1998 · Gerstel & Talbot, 2006).

Από τα αρκετά ιδιάζοντα φαινόμενα του βυζαντινού μοναχισμού αποτελεί η ύπαρξη των μικτών ή διπλών μοναστηριών. Όπως υποστηρίζει ο Walter (2002) οι απαρχές του συγκεκριμένου φαινομένου ανάγονται στην πρόιμη ιστορία του κινήματος όταν ο μοναχισμός γνώριζε τεράστια εξάπλωση. Εκείνο τον καιρό δεν αποτελούσε ασυνήθιστο γεγονός και οι δυο σύζυγοι να υιοθετούν ταυτόχρονα την μοναχική ζωή, χωρίς να επιθυμούν να χωριστούν μεταξύ τους. Για να αποφύγουν τον χωρισμό εγκατέλειπαν από κοινού τα εγκόσμια και εγκαθίσταντο σε κάποιο απομακρυσμένο μέρος όπου και διήγαγαν ασκητικό βίο σεβόμενοι τους κανόνες της μονής. Ορισμένες φορές δε τους γονείς ακολουθούσαν στην μοναστική ζωή και τα παιδιά τους, κάποια από τα οποία μάλιστα διέθεταν και δικούς τους συζύγους ακόμα και παιδιά. Έτσι με την πάροδο του χρόνου δημιουργούνταν κοινόβια, η κοινότητα των οποίων απαρτιζόταν και από τα δυο φύλα. Αυτά τα μικτά κοινόβια διέθεταν αρχικά κάποια ανοχή από την εκκλησιαστική εξουσία της εποχής τους. Όμως όταν σταδιακά άρχισαν να δημιουργούνται και κοινόβια, από άτομα που δεν διέθεταν συζυγικούς δεσμούς μεταξύ τους, τότε αυτό

αποτέλεσε την σταγόνα που ξεχείλισε το ποτήρι και η Εκκλησία άρχισε να αντιδρά έντονα (Walter, 2002).

Ουσιαστικά αλλά και τυπικά το συγκεκριμένο φαινόμενο παραβίαζε όλους τους κανόνες περί διαχωρισμού των δυο φύλων, περί αποκοπής των σχέσεων με την οικογένεια και τον έξω του μοναστηριού κόσμο, αλλά και εκείνους που έθετε η κυρίαρχη θρησκευτική και κοινωνική ηθική. Έτσι βλέπουμε ότι μέσα στους ακόλουθους αιώνες, τόσο η Εκκλησία όσο και το επίσημο ρωμαϊκό κράτος, θα καταδικάσουν την ύπαρξη και την λειτουργία των μικτών μοναστηριών. Σημαντικοί ιεράρχες όπως ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος και αυτοκράτορες όπως ο Ιουστινιανός ο Α΄ θα προσπαθήσουν να λάβουν μέτρα εναντίον αυτού του φαινομένου (Walter, 2002). Μάλιστα ο Ιουστινιανός σε μια προσπάθεια να λήξει νομικά το ζήτημα, που είχε καταστεί πλέον διαδεδομένη πρακτική τόσο σε Ανατολή όσο και στη Δύση, θα θεσπίσει με την 123η Νεαρά τον διαχωρισμό των δυο φύλων και την απαγόρευση της ιδρύσεως και της λειτουργίας των μικτών μοναστηριών μέσα στα όρια της Αυτοκρατορίας. Πάρα όλες αυτές τις προσπάθειες το μόνο που επετεύχθη ήταν να περιοριστεί κάπως η ύπαρξη των μικτών μοναστηριών, αναφορές για τα οποία εμφανίζονται και κατά την διάρκεια της μέσης περιόδου. Χαρακτηριστική αποτελεί η περίπτωση της έβδομης Οικουμενικής Συνόδου της Νίκαιας (787) στην οποία καταδικάζονταν απερίφραστα η λειτουργία και η ύπαρξη των μικτών μοναστηριών. Την ίδια στιγμή σε μια απόπειρα να βρεθεί μια κάποια λύση οι ιεράρχες δήλωσαν έτοιμοι να ανεχτούν τα διπλά μοναστήρια, υπό την προϋπόθεση πως τα δυο φύλα θα διαβιούσαν σε ξεχωριστές κτιριακές εγκαταστάσεις, ενώ οι μεταξύ τους σχέσεις θα διέπονταν από την απαιτούμενη μοναστική αυστηρότητα. Όμως ούτε και αυτή η συμβιβαστική λύση φάνηκε να επιλύει το πρόβλημα, αναφορές και απαγορεύσεις για το οποίο συναντούμε μέχρι και την εποχή της δυναστείας των Κομνηνών (Walter, 2002 · Talbot, 1998 · Frazee, 1982).

Από άποψη οργανώσεως τα μικτά μοναστήρια διέθεταν έναν κοινό ηγούμενο που ασκούσε εξουσία και στις δυο ομάδες της κοινότητας, η οποία κατά την διάρκεια της πρώιμης περιόδου ζούσε ενωμένη χωρίς την ύπαρξη κάποιου εμφανούς διαχωρισμού. Μετά λοιπόν και την έβδομη Οικουμενική Σύνοδο της Νίκαιας και την εκ νέου απαγόρευση από τον πατριάρχη Νικηφόρο τον Α΄ το 810, τα μικτά μοναστήρια πιστεύετε ότι εξέλειψαν στην Αυτοκρατορία. Βέβαια είναι πολύ πιθανόν ότι ένα τμήμα

τους συνέχισε να λειτουργεί σε πιο απομακρυσμένες περιοχές της, στις οποίες η αυτοκρατορική και πατριαρχική εξουσία δεν διέθετε σημαντική παρουσία. Περαιτέρω ερεύνα είναι απαραίτητη για το συγκεκριμένο ζήτημα για το οποίο δεν διαθέτουμε ικανό όγκο πηγών (Talbot, 1998: 118). Πάντως είναι γεγονός ότι τα μικτά μοναστήρια θα επανεμφανιστούν κατά τον 12^ο αιώνα με την μορφή των διπλών μοναστηριών. Τα ιδρύματα της εποχής διέθεταν μεν έναν κοινό ηγούμενο, αλλά ουσιαστικά αποτελούν αυτό που αναφέρει το όνομα τους, δηλαδή δυο μοναστήρια που βρίσκονταν το ένα δίπλα στο άλλο και τα οποία χωρίζονταν από κάποιο τοίχο. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των διπλών μοναστηριών, το οποίο εντοπίζουμε και σε ορισμένα μικτά της πρωτοβυζαντινής περιόδου, ήταν ότι αυτά αποτελούν αρκετές φορές οικογενειακά ιδρύματα στα οποία ολόκληρες οικογένειες ακολουθούν αυτό τον ιδιόμορφο μοναχισμό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ενός διπλού μοναστηριού των τελών της μέσης περιόδου αποτελεί εκείνο που ιδρύθηκε από την Ειρήνη Δούκαινα. Το συγκεκριμένο μοναστήρι απαρτιζόταν από το ανδρικό τμήμα, που διέθετε το όνομα «Χριστός Φιλάνθρωπος» και το γυναικείο τμήμα το οποίο ονομάζονταν «Κεχαριτωμένη» (Talbot, 1998 · Talbot, 1990).

4.3.1.3 Σταυροπηγιακά, αυτοκρατορικά και αυτοδέσποτα μοναστήρια

Οι πρώτοι αιώνες του βυζαντινού μοναχισμού χαρακτηρίζονται από μια κατάσταση αλλαγών ως προς την διοικητική οργάνωση των ιδρυμάτων. Τα πρώτα χρόνια του κινήματος τα διάφορα μοναστήρια θα αποτελέσουν αυτόνομες και αυτοδιοίκητες οντότητες. Ο ηγούμενος και τα μέλη της κοινότητας τους δεν υπάγονταν τυπικά σε κάποιο διοικητικό φορέα, εκκλησιαστικό ή κοσμικό, ο οποίος και διέθετε δικαίωμα παρέμβασης στα εσωτερικά ζητήματα τους. Σταδιακά και ιδιαίτερα μετά την θέσπιση της Ιουστινιάνειας νομοθεσίας, το παραπάνω καθεστώς θα αλλάξει ριζικά, καθώς τα μοναστήρια υπάγονταν πλέον κάτω από την τυπική αρμοδιότητα και εξουσία του τοπικού χωροεπίσκοπου. Φυσικά με την πάροδο των χρόνων και αυτή η διοικητική μορφή οργάνωσης θα γνωρίσει μεταβολές και τροποποιήσεις (Παπαθανασίου, 1995 · Runciman, 2005).

Κατηγοριοποιώντας τα μοναστηριακά ιδρύματα της μέσης περιόδου με βάση τον διοικητικό φορέα στον οποίο υπάγονταν θα μπορούσαμε να τα χωρίσουμε συμβατικά

σε τρεις διακριτές κατηγορίες: τα σταυροπηγιακά, τα αυτοκρατορικά και τα αυτοδέσποτα ιδρύματα (Walter, 2002). Χρησιμοποιώντας όμως πηγές της εποχής μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι για την αυτοκρατορική διοίκηση οι κατηγορίες των μοναστηριών παρουσιάζουν κάποια διαφορά. Αναφορικά, σε φορολογικό έγγραφο που ανάγεται στην περίοδο κατά την οποία κυβέρνησε ο αυτοκράτωρ Ρωμανός Λεκαπηνός (920-944), παρουσιάζονται 6 διαφορετικοί τύποι ιδρυμάτων: πατριαρχικά, αρχιεπισκοπικά, μητροπολιτικά, επισκοπικά, αυτοκρατορικά αλλά και αυτοδέσποτα μοναστήρια (Morris, 2002). Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό το εύρος της ποικιλομορφίας και της συνθετότητας μορφής που διέθετε ο θεσμός των βυζαντινών μοναστηριών σχετικά με την διοικητική του οργάνωση.

Ο όρος «σταυροπηγιακά» χρησιμοποιείται από ορισμένους μελετητές (π.χ. Walter, 2002) για να περιγράφουν ιδρύματα τα οποία ήταν διοικητικά εξαρτημένα μόνο από την πατριαρχική αρχή. Ωστόσο άλλοι ερευνητές (π.χ. Angold, 2000) θεωρούν ότι η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει όλα τα μοναστήρια τα οποία υπάγονταν διοικητικά στην εξουσία κάποιου είδους εκκλησιαστικής αρχής³. Στο πλαίσιο αυτό, τα σταυροπηγιακά μοναστήρια χωρίζονται σε δυο κατηγορίες, σε εκείνα που θα μπορούσαμε να τα αποκαλέσουμε ως «επισκοπικά», με την ευρύτερη έννοια του όρου, και τα πατριαρχικά ιδρύματα. Και οι δυο αυτές ομάδες αποτελούνται από μοναστήρια τα οποία ανήκουν στην σφαίρα επιρροής της εκκλησιαστικής εξουσίας και στα οποία μόνο η αντίστοιχη εκκλησιαστική αρχή διέθετε, τυπικά, δικαίωμα παρέμβασης στα εσωτερικά ζητήματα τους. Για παράδειγμα στα «επισκοπικά» (αρχιεπισκοπικά, μητροπολιτικά, επισκοπικά) μοναστήρια το δικαίωμα παρέμβασης, όταν πρόεκυπτε κάποιο ζήτημα ή σύγκρουση εντός της κοινότητας, το διάθετε ο αρμόδιος επίσκοπος, ενώ στα πατριαρχικά μόνο ο μόνο ο πατριάρχης (Morris, 2002 · Runciman, 2005).

Κατά την διάρκεια των τελευταίων αιώνων της μέση περιόδου την εμφάνιση τους θα αρχίσουν να κάνουν όλο και περισσότερες μονές που αποτελούσαν πατριαρχικά σταυροπήγια. Αυτό το γεγονός θα αποτελέσει πηγή έντονων διαμαχών μεταξύ των

³ Σύμφωνα με τον Angold (2000), ο προσδιορισμός σταυροπηγιακό προέρχεται από τον σταυρό τον οποίο τοποθετούσαν στα θεμέλια του νέου μοναστηριού με σκοπό να τα καθαγιάσουν. Τον σταυρό κατά βάση τοποθετούσε ως ένδειξη της εξουσίας του πάνω στο ίδρυμα ο τοπικός επίσκοπος, ενώ σε εξαιρετικές περιπτώσεις το ίδιο πραγματοποιούνταν στο όνομα του πατριάρχη, από τους πατριαρχικούς εκπροσώπους. Από το παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι η χρήση του όρου σταυροπηγιακός, για την ομαδοποίηση του συγκεκριμένης κατηγορίας μοναστηριακών ιδρυμάτων είναι αρκετά δόκιμη, τουλάχιστον όσον αφορά στο πλαίσιο ανάλυσης της παρούσας εργασίας.

πατριαρχών και των τοπικών επισκοπών, οι οποίοι έβλεπαν σταδιακά το κύρος και την εξουσία τους να υποβαθμίζεται. Ένας επιπλέον βασικός λόγος των έντονων αυτών διαμαρτυριών αποτελούσε το γεγονός ότι, επειδή τα συγκεκριμένα ιδρύματα όφειλαν να αποδίδουν κάποιου είδους εισφορά στον αρμόδιο υπεύθυνο τους, η εγγραφή μονών στους πατριαρχικούς καταλόγους στερούσε σημαντικά έσοδα από τους τοπικούς επισκόπους. Βέβαια δεν ήταν λίγοι οι ιδρυτές και οι ηγούμενοι μοναστηριών οι οποίοι επεδίωκαν να καταστήσουν το ίδρυμα τους πατριαρχικό σταυροπήγιο, διότι με αυτό τον τρόπο αφενός διέθεταν περισσότερη ελευθέρια κινήσεων και αφετέρου μεγαλύτερη υποστήριξη στις διάφορες υποθέσεις τους (Angold, 2000 · Morris, 2002).

Τα ιδρύματα που υπάγονταν υπό τον διοικητικό έλεγχο της αυτοκρατορικής εξουσίας αποκαλούνταν ως «αυτοκρατορικά». Τα συγκεκριμένα μοναστήρια, είτε είχαν ιδρυθεί από τον ίδιο τον Αυτοκράτορα (ή από κάποιο άλλο μέλος της αυτοκρατορικής οικογένειας), είτε είχαν αποκτήσει τον χαρακτηρισμό, μετά από παράκληση του ηγουμένου ή του ιδρυτή τους. Με αυτό τον τρόπο βρίσκονταν εκτός των ορίων δικαιοδοσίας της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, η οποία δεν μπορούσε να αναμειχτεί στα εσωτερικά ζητήματα τους (Runciman, 2005 · Walter, 2002). Ένα χαρακτηριστικό που επιβεβαίωνε αυτή την ιδιαίτερη σχέση με τον ανώτατο θεσμό, ήταν το γεγονός ότι τα παραπάνω ιδρύματα εγγράφονταν στους καταλόγους (βρέβια) που περιλάμβαναν το σύνολο της αυτοκρατορικής ιδιοκτησίας και υπό αυτή την έννοια ανήκαν, τυπικά, στη έγγεια ιδιοκτησία του θρόνου. Όπως και οι υπόλοιπες κατηγορίες μοναστηριών έτσι και τα αυτοκρατορικά όφειλαν να αποδίδουν κάποιου είδους χρηματική εισφορά στον αρμόδιο υπεύθυνο τους και στην εν λόγω περίπτωση στο αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο (Morris, 2002).

Η τελευταία κατηγορία διοικητικής οργάνωσης των μοναστηριών είναι αυτή των αυτοδέσποτων καθιδρυμάτων. Ως αυτοδέσποτα ορίζονταν εκείνα τα μοναστήρια, τα οποία με αυτοκρατορικό διάταγμα που κατάφερναν να εξασφαλίσουν οι διαχειριστές τους (ιδρυτές, ηγούμενοι και πάτρωνες), διέθεταν πλέον το δικαίωμα να μην υπάγονται κάτω από τον έλεγχο οποιασδήποτε εξουσίας, κοσμικής ή εκκλησιαστικής. Φυσικά η ανεξαρτησία των αυτοδέσποτων ιερών μονών είχε και τα όρια της, καθώς σε έκτακτες καταστάσεις και όταν παρουσιάζονταν σοβαρές κρίσεις, ο ίδιος Αυτοκράτορας μπορούσε να επέμβει διενεργώντας έρευνες και επιβάλλοντας την τάξη (Runciman, 2005 · Walter, 2002). Τα πλεονεκτήματα του αυτοδέσποτου μοναστηριού ήταν αρκετά.

Πρώτα από όλα με αυτό τον τρόπο οι ιδρυτές καθίσταντο πλέον οι πραγματικοί υπεύθυνοι του ιδρύματος τους, στις υποθέσεις του οποίου δεν αναμειγνύονταν κάποιος εξωτερικός φορέας. Επίσης το αυτοδέσποτο μοναστήρι δεν όφειλε να καταβάλλει κάποια ειδική εισφορά όπως όλα τα υπόλοιπα, ενώ την ίδια στιγμή προστατεύονταν και από την πρακτική του χαριστικίου⁴ (Morris, 2002 · Angold, 2000). Όπως φαίνεται λοιπόν από τα παραπάνω το αυτοδέσποτο μοναστήρι μοιάζει αρκετά, από διοικητικής άποψης, με τα ιδρύματα εκείνα που λειτούργησαν κατά την διάρκεια της πρώτης περιόδου και τα οποία αποτέλεσαν αυτοδιοίκητες οντότητες με σημαντική αυτονομία δράσης.

4.3.1.4 Αστικά και μη αστικά μοναστηριακά ιδρύματα

Το εξωτερικό περιβάλλον και η χωρική θέση στην οποία αναπτύσσεται ένας θεσμός, αποτελούν ορισμένα από τα βασικά στοιχεία που επηρεάζουν τόσο την μορφή που θα αποκτήσει, όσο και τον τρόπο λειτουργίας του. Τα βυζαντινά μοναστήρια διακρίνονται, με βάση το χαρακτηριστικό της θέσης τους στον χώρο, σε δυο ξεχωριστές κατηγορίες: στα αστικά και τα μη αστικά⁵ ιδρύματα (Byrer, 1979). Όπως αντιλαμβανόμαστε τα αστικά μοναστήρια ιδρύονται και λειτουργούν εντός των ορίων του αστικού χώρου, δηλαδή μέσα ή έστω σε κοντινή απόσταση από τις πόλεις, ενώ τα μη αστικά σε περιοχές που ανήκουν στο ύπαιθρο.

Τα πρώτα κοινοβιακής οργάνωσης μοναστήρια που λειτούργησαν κατά την διάρκεια της πρώιμης περιόδου ακολουθούσαν τον κανόνα που θέσπισε ο Άγιος Παχώμιος και την κυρίαρχη μοναστηριακή παράδοση της εποχής τους. Συνέπεια των παραπάνω

⁴ Για το χαριστικίον και την λειτουργία του θα αναφερθούμε αναλυτικά στο κομμάτι του θεσμικού πλαισίου και της αυτοκρατορικής νομοθεσίας.

⁵ Ο χαρακτηρισμός «μη αστικά», ο οποίος χρησιμοποιείται σε αυτή τη μελέτη για να περιγράψει την δεύτερη κατηγορία των ιδρυμάτων, κρίθηκε από τον συγγραφέα ως ο πιο κατάλληλος για αυτό το σκοπό. Οι λόγοι που οδήγησαν στην χρήση του παραπάνω όρου είναι αρκετοί. Πρώτα από όλα τόσο ο έγκυρος όρος «rural» (Byrer 1979 · Gerstel & Talbot, 2006), όσο ο χαρακτηρισμός «provincial» (Epstein, 1979), που χρησιμοποιούνται στην ξενόγλωσση, αγγλική, βιβλιογραφία δεν μπορούν να μεταφραστούν μονολεκτικά και με ακρίβεια στην ελληνική γλώσσα αποδίδοντας την ίδια στιγμή το σωστό νόημα που επιθυμούμε. Το «rural», σε σχέση με τα μοναστήρια μεταφράζεται ως «αγροτικά», ενώ το «provincial» ως «επαρχιακά» αντίστοιχα. Το επίθετο αγροτικός θεωρήθηκε εξ αρχής ως αδόκιμο για τον χαρακτηρισμό των μοναστηριακών ιδρυμάτων που εδράζονται στην ύπαιθρο. Επιπλέον καθώς ο σκοπός μας είναι ορίσουμε το σύνολο των ιδρυμάτων που βρίσκονται σε εκτός της πόλεως περιοχές ο όρος «επαρχιακός», με την έννοια που διαθέτει στην ελληνική γλώσσα, επίσης απορρίφθηκε. Έτσι αυτοί οι δύο όροι αντικαταστάθηκαν με αυτό του «μη αστικού» (non urban), ο οποίος ταιριάζει στο νοηματικό πλαίσιο αυτής της έρευνας.

επιρροών ήταν το γεγονός ότι τα συγκεκριμένα ιδρύματα εδράζονταν, στην συντριπτική πλειοψηφία τους, σε αραιοκατοικημένες περιοχές της υπαίθρου. Αυτή η κατάσταση θα αλλάξει με την έλευση της επιρροής του Μεγάλου Βασιλείου, η διδασκαλία και οι μοναστικοί «κανόνες» του οποίου, θα προτρέψουν την ίδρυση ιερών μονών κοντά σε αστικά κέντρα. Μέσα στα επόμενα χρόνια το φαινόμενο αυτό θα αρχίσει να λαμβάνει σημαντικές διαστάσεις, καθώς ο αριθμός των ιδρυμάτων που ιδρύονταν εντός αστικών περιοχών θα αυξηθεί δραστικά (Talbot, 1987 · Bar, 2005 · Mundell-Mango, 2006b). Φυσικά αυτό δεν σήμαινε ότι τα μη αστικά καθιδρύματα, η δράση των οποίων είχε σημαντική επίδραση στον εκχριστιανισμό των αγροτικών πληθυσμών της εποχής, θα γνώριζαν μειωμένη προτίμηση από την πλευρά των υποψηφίων ασκητών. Πάντα υπήρχαν και αυτοί οι μονάχοι, οποίοι έβρισκαν την ηρεμία που εξασφάλιζε η ύπαιθρος προτιμότερη, σε σχέση με την ζωή της πόλεως (Bar, 2005).

Η αρχή της μέσης βυζαντινής περιόδου χαρακτηρίζεται από τη τεραστία συρρίκνωση των εδαφών της Αυτοκρατορίας και την απώλεια μερικών εκ των μεγαλύτερων αστικών της κέντρων, όπως ήταν για παράδειγμα η Αντιόχεια και η Αλεξάνδρεια. Την ίδια στιγμή οι υπάρχουσες πόλεις μετασηματίζονται ώστε να ανταποκρίνονται περισσότερο στις απαιτήσεις και της ανάγκης της νέας πραγματικότητας (Treadgold, 2002). Χαρακτηριστικά για το παραπάνω ζήτημα ο Bryer (1979: 221) υποστηρίζει ότι «Με εξαίρεση την Κωνσταντινούπολη, η βυζαντινή πόλη είναι μια ιδέα που ελάχιστα επέζησε στον έβδομο αιώνα, και η Κωνσταντινούπολη είναι μια ειδική περίπτωση». Η παραπάνω κατάσταση δεν επρόκειτο να μεταβληθεί μέσα στους επόμενους αιώνες και η πρωτεύουσα, με εξαίρεση ελάχιστες πόλεις και κυρίως την πόλη της Θεσσαλονίκης, θα αποτελέσει τον βασικό αστικό χώρο της Αυτοκρατορίας, τον χώρο αυτό δηλαδή που θα αναπτυχτούν και τα περισσότερα αστικά μοναστήρια. Τα αστικά και μη ιδρύματα της επαρχίας θα γνωρίσουν την ύφεση και τη παρακμή μέχρι και την αρχή της εικονομαχίας, στις αρχές του ογδόου αιώνα, διότι αφενός δεν υπάρχουν αξιόλογες πηγές πληροφόρησης σχετικά με την δραστηριότητα τους εκείνη την εποχή, ενώ αφετέρου οι πόλεις, κωμοπόλεις και χωριά, με τις οποίες συνδέονταν η ευημερία τους, βρίσκονται και αυτές σε κατάσταση παρακμής. Το ίδιο δεν φαίνεται να ισχύει για τις αστικές μονές που εδράζονται στην πρωτεύουσα, εκεί τα πράγματα πρέπει να ήταν κάπως καλύτερα (Κουντούρα-Γαλάκη, 1996). Φυσικά μετά το πέρας της εικονομαχικής περιόδου τα επαρχιακά ιδρύματα, όπως και όλα γενικότερα τα μοναστήρια, θα αρχίσουν να αναπτύσσονται και αυτά με ραγδαίους ρυθμούς.

Οι δυο αυτοί τύποι μοναστηριακών ιδρυμάτων, εκτός του διαφορετικού χώρου στον οποίον αναπτύσσονταν, διέθεταν ορισμένα ξεχωριστά χαρακτηριστικά. Ο αστικός μοναχισμός κατείχε την προτίμηση του γυναικείου φύλου, διότι τα περισσότερα γυναικεία κοινόβια εδράζονταν κοντά σε κάποιο αστικό κέντρο (Gerstel & Talbot, 2006). Διαφορές παρατηρούνται και στην μορφή των μοναστηριών, τόσο από κατασκευαστικής όσο και αρχιτεκτονικής άποψης. Δεν ήταν λίγα εκείνα τα μη αστικά μοναστήρια που δεν κτίζονταν με συμβατικό τρόπο, αλλά κατασκευάζονταν μέσα σε σπήλαια. Σε περιοχές όπως για παράδειγμα η Καππαδοκία και η Κάτω Ιταλία σπήλαια, μετά τις προαπαιτούμενες αλλαγές και εκσκαφές, διαμορφώνονταν κατάλληλα για να υπηρετήσουν αυτό τον σκοπό. Τα μοναστήρια αυτά διέθεταν απλή, αν και ομολογουμένως εντυπωσιακή, αρχιτεκτονική διαρρύθμιση και σχεδιασμό χωρίς πολλές διακοσμήσεις και πολυτέλειες. Βασικό χαρακτηριστικό των μη αστικών καθιδρυμάτων και των κοινοτήτων τους αποτελούσε η ισοτιμία που διέκρινε τις σχέσεις των μελών, αλλά και η προσήλωση τους προς την άρνηση της ιδιοκτησίας. Αυτό είναι και από τις βασικότερες διαφορές τους σε σχέση με τα αριστοκρατικά ιδρύματα των μεγάλων πόλεων που διέθεταν κοινωνικές διακρίσεις και αρκετά εκτεταμένες ιδιοκτησίες γης (Epstein, 1979 · Epstein, 1981).

4.3.1.5 Αριστοκρατικά και μη αριστοκρατικά ιδρύματα

Κατηγοριοποιώντας τα βυζαντινά μοναστήρια με βάση το χαρακτηριστικό της ταυτότητας του ιδρυτή και τον σκοπό ίδρυσης τους μπορούμε να τα διακρίνουμε στις ακόλουθες κατηγορίες: στα αριστοκρατικά και στα μη αριστοκρατικά καθιδρύματα. Αυτές οι δυο κατηγορίες διαθέτουν διακριτά μεταξύ τους χαρακτηριστικά στοιχεία που τις καθιστούν αρκετά ξεχωριστές τόσο από πλευρά οργάνωσης και λειτουργίας όσο και σκοπού δράσης (Angold, 2000 · Epstein, 1981 · Talbot, 1990). Παρουσιάζοντας δυο αντιπροσωπευτικές περιπτώσεις μοναστηριών της μέσης περιόδου, ενός αριστοκρατικού και ενός μη, η Epstein (1981) σε μια αρκετά ενδιαφέρουσα μελέτη περίπτωσης συγκρίνει την Ιερά Μονή Παντοκράτορος της Κωνσταντινουπόλεως, που ίδρυσε ο αυτοκράτωρ Ιωάννης Β΄ Κομνηνός και την «Εγκλείστρα», το μοναστήρι που ιδρύθηκε από τον άγιο Νεόφυτο στην Κύπρο. Η ερευνήτρια σημειώνει τις προφανείς διαφορές σχετικά με το ύφος της αρχιτεκτονικής, τον πλούτο και το μέγεθος των δυο μοναστηριών, αλλά κυρίως διαπιστώνει την σημαντική απόκλιση που διαθέτουν οι δυο

μονές σε πιο ουσιαστικά ζητήματα. Η δομή της οργάνωσης, το μέγεθος της έγχειας ιδιοκτησίας, οι κανόνες λειτουργίας της κοινότητας και ο σκοπός των δυο ιδρυμάτων φαίνεται ότι διαφέρουν σημαντικά (Epstein, 1981).

Οι παραπάνω παρατηρήσεις επιβεβαιώνονται και από άλλες πηγές της βιβλιογραφίας που ασχολήθηκαν σχετικά με τα αριστοκρατικά και μη ιδρύματα (π.χ. Galatariotou, 1987). Φαίνεται λοιπόν ότι τα μη αριστοκρατικά μοναστήρια, όπως η «Εγκλείστρα», ιδρύονταν κατά κύριο λόγο από μοναστικούς ιδρυτές που δεν αποτελούσαν μέλη της αριστοκρατικής ελίτ. Αυτοί ενδιαφέρονταν βασικά για την δημιουργία μιας αυτάρκους μοναστηριακής κοινότητας, η οποία θα διαβιούσε με όρους σχετικής ισοτιμίας. Τα μέλη της κοινότητας συγκροτούσαν μια νέα «οικογένεια», παραμερίζοντας οποιαδήποτε συγγενικές σχέσεις και αντικαθιστώντας τις με πνευματικούς δεσμούς που τους συνέδεαν μεταξύ τους. Επιπλέον διέθεταν αυστηρούς κανόνες περί εγκλεισμού των μοναχών και απάρνησης της ιδιοκτησίας, ενώ επέτρεπαν και την παραμονή αναχωρητών εντός των εδαφών τους. Τα μη αριστοκρατικά μοναστήρια στην πλειοψηφία τους δεν κατείχαν εκτεταμένη έγχεια ιδιοκτησία, εξ ιδεολογίας, αλλά διέθεταν τόση περιουσία ώστε να ανταποκρίνονται στις ανάγκες τους περί αυτάρκειας (Angold, 2000 · Epstein, 1979 · Epstein, 1981 · Talbot, 1990) .

Από την άλλη πλευρά οι ιδρυτές των αριστοκρατικών μοναστηριών και τα κίνητρα τους χαρακτηρίζονται από λιγότερη ανιδιοτέλεια. Τα συγκριμένα καθιδρύματα που ιδρύονταν από κοσμικούς πάτρωνες, αυτοκράτορες και μέλη της αριστοκρατικής ελίτ, θα αποτελέσουν μικρογραφίες της βυζαντινής κοινωνίας διαθέτοντας ισχυρή φορμαλιστική και ιεραρχημένη οργάνωση. Οι αριστοκρατικές μονές εκπλήρωναν ένα πλήθος λειτουργιών και διαφορετικών ρόλων που ορίζονταν με μεγάλη ακρίβεια στα κτητορικά τυπικά τους. Ορισμένες από αυτές διέθεταν τον ρόλο οικογενειακών ιερών τα οποία τιμούσαν τη μνήμη της οικογένειας του ιδρυτή – πάτρωνα, μνημονεύοντας τη σε τακτικές λειτουργίες. Άλλες, όπως η Ιερά Μονή Παντοκράτορος, ιδρύονταν με διπλό σκοπό, δηλαδή αποτελούσαν μεν οικογενειακά ιερά, αλλά παράλληλα ασχολούνταν δε και με την φιλανθρωπία και την περίθαλψη ασθενών και ηλικιωμένων. Επίσης δεν ήταν λίγες αυτές οι αριστοκρατικές μονές που ουσιαστικά διέθεταν την μορφή κληρονομικού καταπιστεύματος (Trust) και οι όποιες ιδρύονταν με σκοπό την διασφάλιση της οικογενειακής περιουσίας του ιδρυτή – πάτρωνα, στον οποίο κατέβαλλαν ένα ορισμένο χρηματικό ποσό κάθε χρόνο. Όπως αντιλαμβανόμαστε οι οικογενειακοί δεσμοί και ο

ιδρυτής παίζουν σημαντικό ρόλο για την λειτουργία αυτών των μοναστηριών. Αρκετές ήταν οι περιπτώσεις στις οποίες μέλη της οικογένειας του ιδρυτή – πάτρωνα, που επέλεξαν να υιοθετήσουν το μοναχικό σχήμα, καταλαμβάνουν σημαντικές θέσεις, όπως για παράδειγμα αυτή του ηγουμένου, ενώ διαθέτουν αποκλειστικά προνόμια σε σχέση με τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας. Ισότητα, έστω σχετική, μεταξύ των μοναχών δεν υπάρχει, ενώ σε αντίθεση με τα μη αριστοκρατικά μοναστήρια, οι μονάζοντες που προέρχονται από επιφανείς οικογένειες προτιμώνται σε σχέση με άτομα «ταπεινής» καταγωγής. Τέλος από τα βασικότερα χαρακτηριστικά των αριστοκρατικών ιδρυμάτων ήταν η ύπαρξη τεράστιας ακίνητης ιδιοκτησίας με την οποία οι εκάστοτε πάτρωνες «προίκιζαν» την μονή της προτιμήσεως τους (Angold, 2000 · Angold, 2009 · Epstein, 1979 · Epstein, 1981 · Laiou, 1985 · Talbot, 1990).

4.3.2 Οργανωσιακή Διάρθρωση

Όπως έχουμε τονίσει και προηγουμένως το μοναστικό κίνημα που αναπτύχθηκε στην ανατολή και εντός της Αυτοκρατορίας, ουδέποτε προχώρησε στην θέσπιση μοναστικών ταγμάτων με κοινή οργάνωση, δομή και λειτουργία. Επιπλέον είδαμε πως και οι όποιοι κανόνες και επιρροές δέχτηκε ο βυζαντινός μοναχισμός μέσα στους αιώνες, όπως για παράδειγμα η διδασκαλία του Αγίου Βασιλείου, επηρέασαν μεν την μορφή του κινήματος, αλλά δεν δημιούργησαν συνομαδώσεις μοναστηριών που συνδέονταν μεταξύ τους με κάποιο ουσιαστικό τρόπο⁶ (Beck, 2005 · Mango, 2006). Το βυζαντινό μοναστήρι ήδη από τα πρώτα χρόνια παρέμενε λίγο η πολύ μια μονάδα με ανεξάρτητη και αυτόνομη οργανωσιακή δομή που διέθετε μεγάλη ευελιξία, καθώς ουσιαστικά τελούσε υπό την δικαιοδοσία του εκάστοτε ηγουμένου και υπάγονταν διοικητικά στον αρμόδιο φορέα του, εκκλησιαστικό ή μη.

Παρόλα αυτά σταδιακά και με την πάροδο των αιώνων παρατηρείται η δημιουργία ορισμένων μοναστικών ενοτήτων που παρουσιάζουν, από οργανωσιακής πλευράς, παρόμοια εξωτερικά χαρακτηριστικά και κοινή δομή. Αυτές λοιπόν οι συνομαδώσεις υπερβαίνουν την μονάδα θεσπίζοντας ευρύτερες οργανωσιακές δομές, ίσως σε μια

⁶ Στη βιβλιογραφία συναντάμε τον όρο «Βασιλειανά» μοναστήρια (Beck, 2005: 285-286 · Runciman, 2005: 114 · Παπαθανασίου, 1995: 142) ο οποίος μπορεί να παραπλανήσει τον μη εξοικειωμένο αναγνώστη. Να σημειωθεί ότι ο όρος αυτός δεν αναφέρεται σε κάτι παραπάνω από τα μοναστήρια τα οποία συνδέονταν μεταξύ τους από μια κοινή εκκλησιαστική παράδοση, αυτή του αγίου Βασιλείου, η οποία βρίσκεται στον βασικό πυρήνα της οργανώσεως τους.

προσπάθεια να βοηθήσουν τα συμβαλλόμενα μέλη που τις απάρτιζαν στο να ανταποκριθούν καλύτερα στις απαιτήσεις της καθημερινότητας τους. Βέβαια αυτό δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι διέθεταν και ενιαίο τρόπο ζωής (Beck, 2005). Μια από αυτές τις μορφές ευρύτερης συλλογικής οργάνωσης είναι εκείνη της «σκήτης» στην οποία αναφερθήκαμε και παραπάνω. Για το ζήτημα των σκητών η Hussey (2010) υποστηρίζει ότι αυτές σχηματίζονταν όταν ομάδες μοναχών, οι οποίες διαβιούσαν με βάση το πρότυπο του αναχωρητικού μοναχισμού της λαύρας και ονομάζονταν «κελιά», αποφάσιζαν να ακολουθήσουν πλέον ένα κοινό «πνευματικό προϊστάμενο». Η σκήτη η οποία σχηματίζονταν μετά την ένωση των κελιών αποτελούσε ένα είδος μονής που συνδέονταν οπωσδήποτε με κάποιο μεγάλο κοινοβιακό μοναστήρι (Hussey, 2010: 337-338). Όπως φαίνεται ένα μεγάλο μοναστηριακό ίδρυμα μπορούσε να διαθέτει παραπάνω από μια σκήτες υπό τη «προστασία» του και οι οποίες, έστω τυπικά, αποτελούσαν μέλη μιας ευρύτερης δομής.

Μορφή «συλλογικής» οργάνωσης, η οποία ξεπερνά την μονάδα και συμπεριλαμβάνει ένα σύνολο οντοτήτων, αποτελεί αυτή των μετοχιών αλλά και των εξαρτημένων μοναστηριών που συνδέονταν με κάποιο μεγάλο «κυρίαρχο» μοναστήρι. Ο σκοπός αυτής της μορφής οργανωσιακής διάρθρωσης ήταν κατά βάση οικονομικός, καθώς συνέβαλλε στην καλύτερη διαχείριση της έγγειας περιουσίας και των οικονομικών πόρων των μεγάλων κοινοβιακών μοναστηριών, που διέθεταν εκτεταμένες ιδιοκτησίες σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές (Angold, 2000). Μοναστηριακά ιδρύματα μεγάλου μεγέθους, όπως η γνωστή μας Ιερά Μονή Παντοκράτορος της Κωνσταντινουπόλεως, κατείχαν πλήθος μετοχιών αλλά και αρκετά εξαρτημένα μοναστήρια. Τα συγκεκριμένα μοναστήρια αποτελούσαν αρχικά και εκείνα ανεξάρτητες οντότητες με δικό τους ηγούμενο και περιουσία. Σταδιακά όμως και μετά από πολλαπλές μοναστικές αναμορφώσεις, αυτοκρατορικά ή πατριαρχικά διατάγματα αλλά και εξαγορές κατέληξαν στο να βρίσκονταν υπό την εποπτεία κάποιου μεγάλου μοναστηριακού ιδρύματος. Συνέπεια της νέας καταστάσεως ήταν ότι οι μονές αυτές δεν διέθεταν πλέον δικό τους ηγούμενο, στην θέση του οποίου τοποθετούνταν ένας διαχειριστής (οικονόμος) και ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των εσόδων της περιουσίας τους οδηγούνταν στα ταμεία του «κυρίαρχου» μοναστηρίου. Ο διαχειριστής που ορίζονταν από τον ηγούμενο του εποπτεύοντος ιδρύματος όφειλε να ελέγχει τόσο την ορθή λειτουργία της μονής, όσο και την καταβολή των ανάλογων εισφορών, που πραγματοποιούνταν σε προϊόντα ή σε χρήματα. Όπως επισημαίνεται στη βιβλιογραφία

(Angold, 2000 · Epstein, 1981) τα εξαρτημένα μοναστήρια συνδέονταν με το κεντρικό μοναστήρι περισσότερο οικονομικά παρά πνευματικά, είχαν το δικαίωμα να παρακρατήσουν ένα ποσοστό των εσόδων, όσο χρειαζόνταν για την συντήρηση και την λειτουργία τους, ενώ διέθεταν τις δικές τους παραδόσεις και τα δικά τους τυπικά που καθόριζαν τον τρόπο ζωής και την εσωτερική λειτουργία τους.

Τώρα από την πλευρά τους τα μετόχια αποτελούν τις ιδιοκτησίες εκείνες που εδράζονταν σε γεωγραφικές περιοχές, οι οποίες βρίσκονταν αρκετά μακριά από το κεντρικό μοναστήρι. Μια χαρακτηριστική περίπτωση μοναστηρίου που διέθετε αρκετές διάσπαρτες ιδιοκτησίες ήταν η Ιερά Μονή των Ιβήρων του Αγίου όρους του Άθωνα. Η συγκεκριμένη μονή κατείχε περιουσία σε πόλεις όπως η Θεσσαλονίκη, αλλά και σε άλλες περιοχές της Αυτοκρατορίας. Για την ορθότερη διαχείριση αυτών των ιδιοκτησιών και επειδή το σύνολο της κοινότητας των μοναχών δεν επιτρέπονταν να ταξιδεύει μακριά από το μοναστήρι (εξαιτίας του κανόνα του εγκλεισμού) θεσπιζόταν κοντά ή εντός των εν' λόγω ιδιοκτησιών τα μετόχια. Ουσιαστικά ένα μετόχι διαχειριζόνταν το σύνολο των ιδιοκτησιών του μοναστηριού σε μια περιοχή, το οποίο ομαδοποιούνταν και οργανώνονταν υπό μια δομή που είχε ως σημείο αναφοράς του μια κεντρική εκκλησία ή μοναστηριακό κτήριο. Την διαχείριση του μετοχιού κατείχε ένας ορισμένος από το κεντρικό μοναστήρι διαχειριστής (μετοχιάριος), ο οποίος συνήθως ήταν μοναχός κάποιου κύρους και ηλικίας. Τον διαχειριστή βοηθούσαν στο έργο του και μερικοί μοναχοί της αδελφότητας που διαβιούσαν και εκείνοι στο μετόχι. Υπό αυτή την έννοια τα μετόχια διαδραμάτιζαν τον ρόλο παραρτημάτων των κεντρικών μοναστηριών τους. Φυσικά αν η έκταση της περιουσίας ήταν τόσο μεγάλη ώστε να μην μπορούν από μόνοι τους οι μοναχοί να την διαχειριστούν τότε μισθωτοί εργάτες αλλά και πάροικοι επιστρατεύονταν για την αξιοποίηση της, πάντοτε όμως υπό την επίβλεψη και την διαχείριση των μοναχών (Angold, 2000).

Η πιο χαρακτηριστική μορφή πολυεπίπεδης οργανωσιακής διάρθρωσης μοναστηριακών ιδρυμάτων κατά την διάρκεια της μέσης εποχής είναι εκείνη των Αγίων Όρων. Όπως είδαμε στο ιστορικό πλαίσιο του θεσμού, τα Άγια ή Ιερά Όρη αρχίζουν για πρώτη φορά να θεσπίζονται στις αρχές τις μέσης εποχής (7^{ος} αιώνας). Εκείνη την περίοδο ένα μεγάλο πλήθος μοναχών που καταδιώκονταν από την μουσουλμανική επιθετικότητα, θα καταφύγουν σε εσωτερικές περιοχές της αυτοκρατορίας ιδρύοντας παράλληλα σε ορισμένα όρη μοναστηριακές κοινότητες (Charanis, 1971 · Vasiliev, 1933). Έτσι με την

πάροδο των χρόνων παρατηρούμε βουνά, όπως το όρος Γαλήσιο, τον Όλυμπο της Βιθυνίας, το όρος Αυξέντιο στην Ανατολή και τα όροι Γάνος και Άθως στην Δύση σταδιακά να εξελίσσονται σε πραγματικές μοναστικές πολιτείες (Angold, 2009: 243). Σύμφωνα με τα ευρήματα και τις έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί φαίνεται ότι από οργανωσιακής άποψης τα Αγία Όρη διέθεταν ως οντότητες συνομοσπονδιακή οργάνωση. Το βασικό διοικητικό τους όργανο αποτελούσε ένα συμβούλιο το οποίο απαρτιζόταν από τους ηγουμένους των μοναστηριών που εδράζονταν στο όρος ή τουλάχιστον τους νόμιμους εκπροσώπους τους. Στο συμβούλιο την θέση του προέδρου κατείχε ένας εκλεγμένος ηγέτης που υπαγορεύονταν ως Πρώτος ή ως αρχιμανδρίτης και ο οποίος κατείχε διευρυμένες αρμοδιότητες. Από την περίπτωση του Αγίου όρους του Άθωνα βλέπουμε ότι δεν ήταν σπάνιο το φαινόμενο τα Ιερά Όρη να διαθέτουν κάποια ορισμένη ανεξαρτησία, αλλά και πλήθος προνομίων σχετικά με δικαστικά και φορολογικά ζητήματα. Δυστυχώς τα ευρήματα που έχουμε στην κατοχή μας σχετικά με την λειτουργία των υπολοίπων Ιερών Όρων είναι αποσπασματικά και πολύ περιορισμένα σε αριθμό (Angold, 2000 · Morris, 1996 · Morris, 2002). Για αυτό τον λόγο σε αυτή την μελέτη ως πρότυπο Ιερού Όρους θα χρησιμοποιήσουμε την Αθωνική Πολιτεία της μέσης εποχής παρουσιάζοντας την λειτουργία της και θεωρώντας πως τα υπόλοιπα άγια όρη δεν θα διέφεραν δραστικά σε σχέση με αυτή.

Τα πρώτα σημάδια της μοναστικής παρουσίας στην χερσόνησο του όρους Άθω χρονολογούνται ήδη από τις αρχές του 9^{ου} αιώνα. Αυτές όμως οι πρώτες εγκαταστάσεις των μοναχών ελάχιστη σχέση έχουν με την μετέπειτα μοναστική πολιτεία που θα αναπτυχτεί εκεί μετά και την ίδρυση της Μόνης Μεγίστης Λαύρας το 963 μ.χ. από τον Άγιο Αθανάσιο τον Αθωνίτη. Σταδιακά με την πάροδο των ετών και με την υποστήριξη ευσεβών αυτοκρατόρων, με πρώτο εξ αυτών τον Νικηφόρο Φωκά, ο Άθως θα αρχίσει να συγκαταλέγεται μέσα στα πιο σημαντικά Ιερά Όρη που διέθετε η Αυτοκρατορία (Angold, 2000: 267).

Όπως μαθαίνουμε από έγγραφα της εποχής οι μοναστικές ομάδες που κατοικούσαν στον Άθω αρχίζουν να οργανώνονται από νωρίς, όταν δηλαδή ο αναχωρητισμός κυριαρχούσε και τα κοινόβια δεν είχαν κάνει ακόμα την εμφάνιση τους. Ήδη λοιπόν από τα τέλη του 9^{ου} αιώνα υπάρχουν αναφορές για την ύπαρξη κάποιας συνελύσεως μοναχών και μετά το 908μ.χ. συναντούμε την πρώτη αναφορά για τον Πρώτο (πρώτο ησυχαστή), τον επικεφαλής της διοικήσεως που διέθετε διαχειριστικό και

διαμεσολαβητικό ρόλο. Με βασική διοικητική έδρα το Πρωτάτο που εδράζονταν στις Καρυές, μια πόλη που υπάρχει ακόμα και σήμερα, ο Πρώτος μαζί με την καθέδρα των γερόντων αποφάσιζαν για τα σημαντικά ζητήματα που απασχολούσαν τις κοινότητες του όρους. Το συμβούλιο το οποίο συνεδρίαζε σε τακτικά διαστήματα απάρτιζαν μονάχοι αναγνωρισμένου κύρους που διατελούσαν εκπρόσωποι των ιερών μονών, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις σε αυτό συμμετείχαν οι ηγούμενοι όλων των μοναστηριών. Οι αρμοδιότητες του Πρώτου, ο οποίος ήταν εκλεγμένος και όχι διορισμένος αξιωματούχος, αρχικά ήταν κάπως περιορισμένες και άτυπα θεσμοθετημένες, αλλά σταδιακά η συγκεκριμένη θέση όπως και το συμβούλιο θα αποκτήσουν την επίσημη αυτοκρατορική αναγνώριση. Ο ρόλος του Πρώτου και της καθέδρας των γερόντων ήταν πολλαπλός. Πρώτα από όλα τα συγκεκριμένα όργανα είχαν το δικαίωμα, μετά από σειρά αυτοκρατορικών διαταγμάτων με πρώτο αυτό του Ιωάννη Τζιμισκή (969-76), να εκδικάζουν και να επιλύουν όποιες υποθέσεις αφορούσαν εσωτερικά ζητήματα και διαμάχες των κοινοτήτων του Άθωνα. Επιπλέον ο Πρώτος αποτελούσε τον επίσημο εκπρόσωπο του όρους στις σχέσεις του με τους κάθε λογής εξωτερικούς εκκλησιαστικούς και λαϊκούς παράγοντες. Ο ρόλος του όμως δεν περιοριζόταν μόνο σε αυτά, αλλά επεκτείνονταν σε κάθε είδους διαχειριστικό και μη ζήτημα και έκτακτη κατάσταση που αφορούσε με κάποιο τρόπο το σύνολο των κοινοτήτων της Αθωνικής Πολιτείας (Oikonomides, 1988 · Morris, 1995 · Morris, 1996 · Morris, 2002). Όπως βλέπουμε το Άγιο Όρος του Άθω διέθετε σημαντική ανεξαρτησία και αυτονομία κινήσεων, αλλά και οργάνωση που ανταποκρίνονταν στις βασικές ανάγκες της κοινότητας του. Πολύ πιθανόν είναι και ανάλογες μοναστηριακές κοινότητες όπως αυτές των αγίων όρων της Ανατολίας, να είχαν αρκετά παροιμία δομημένες οργανωσιακές μορφές.

4.3.3 Εσωτερική δομή

Ορισμένοι σύγχρονοι ερευνητές, όπως ο Kazhdan (1971), συγκρίνουν την δομή του κοινοβιακού μοναστηρίου με εκείνη της τυπικής βυζαντινής οικογένειας. Πράγματι αυτή η νέα «οικογένεια» στην οποία εισέρχονται οι μοναχοί διαθέτει κάποιες ομοιότητες με την συμβατική. Στο πρόσωπο του ηγουμένου της μονής ο δόκιμος μοναχός βλέπει ένα νέο πατέρα, ενώ τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας αποτελούν πλέον τα νέα του αδέλφια. Το πιο βασικό όμως στοιχείο είναι ότι το μοναστήρι όπως

και οι περισσότερες βυζαντινές οικογένειες, τουλάχιστον οι αριστοκρατικές, διέθετε μια δομή με αυστηρά ιεραρχικά χαρακτηριστικά (Angold, 2000: 306 · Talbot, 2009)

Το παραπάνω γεγονός, ότι δηλαδή τα βυζαντινά μοναστηριακά ιδρύματα διέθεταν αυστηρά καθορισμένη και ιεραρχημένη εσωτερική δομή, το γνωρίζουμε από τις ίδιες τις πηγές που ανάγονται σε εκείνη την εποχή. Στην Ιουστινιάνεια νομοθεσία (6^{ος} αιώνας) το μοναστήρι και η οργάνωση του συλλαμβάνεται νοητικά σαν ένα σώμα που έχει ως κεφαλή τον ηγούμενο και μέλη τους υπολοίπους μοναχούς. Μερικούς αιώνες αργότερα ο Άγιος Θεόδωρος ο Στουδίτης, πιθανόν επηρεασμένος από αυτή τη θεώρηση, θα αποδώσει στους μοναχούς που απαρτίζουν την μοναστική κοινότητα καθορισμένες αρμοδιότητες και καθήκοντα, θεσπίζοντας ταυτόχρονα ανάλογες ιεραρχικές τάξεις. Ο συγκεκριμένος καθορισμός αρμοδιοτήτων που εντάθηκε και στο σύνολο των παραδόσεων της μονής Στουδίου στόχευε στην ορθή λειτουργία της κοινότητας, η οποία και εκεί παρομοιάζεται με τα μέλη ενός σώματος (Morris, 2002). Για τους επόμενους αιώνες σημαντικό πλήθος πληροφοριών, σχετικά με το ζήτημα της εσωτερικής οργάνωσης και ιεραρχίας των ιδρυμάτων, λαμβάνουμε από τα διασωθέντα καταστατικά (κτητορικά τυπικά) των ιδρυτών τους. Τα έγγραφα αυτά περιγράφουν συχνά με λεπτομερή ακρίβεια τη δομή του κάθε μοναστηριού (Galatariotou, 1987). Ακολούθως λοιπόν σε αυτή την υποενοότητα της έρευνας θα παρουσιαστούν οι διοικητικές θέσεις, τα καθήκοντα που διέθεταν τα μέλη της μοναστηριακής κοινότητας και γενικότερα το σύνολο της εσωτερικής οργανωσιακής δομής των βυζαντινών μοναστηριών της μέσης περιόδου.

Στην κορυφή της οργανωσιακής πυραμίδας κάθε κοινοβιακού μοναστηριακού ιδρύματος βρίσκεται ο ηγούμενος. Η θέση του ηγουμένου είναι άκρως σημαντική, καθώς τα καθήκοντα του δεν περιορίζονται μόνο σε διοικητικού και διαχειριστικού χαρακτήρα ζητήματα, αλλά αφορούν το σύνολο των θεμάτων που έχουν σχέση με το μοναστήρι και την κοινότητά του. Ο ηγούμενος αποτελεί τον αδιαμφισβήτητο αρχηγό της μοναστηριακής κοινότητας, είναι ο επίσημος εκπρόσωπος της στις αρχές, ο διαχειριστής της περιουσίας της, ενώ διαδραματίζει και τον ρόλο του πνευματικού καθοδηγητή των υπολοίπων μοναχών. Όπως βλέπουμε οι απαιτήσεις της συγκεκριμένης θέσης είναι αρκετά μεγάλες και το πρόσωπο που θα την αναλάμβανε έπρεπε να είναι ικανό, με χαρισματική φύση και ιδιαίτερες δεξιότητες (Walter, 2002 · Morris, 2002 · Galatariotou, 1987).

Αρωγός του ηγούμενου στο έργο του είναι ο οικονόμος. Η θέση βοηθού και στενού συνεργάτη του ηγουμένου που κατέχει τον καθιστά το δεύτερο πιο σημαντικό πρόσωπο στο μοναστήρι (για αυτό μέχρι τον 10^ο αιώνα ονομάζονταν δεύτερος). Στα καθήκοντα του συμπεριλαμβάνεται η οργάνωση του συνόλου της κοινότητας και η διαχείριση της περιουσίας της. Όταν το μοναστήρι διαθέτει έγγεια ιδιοκτησία είναι δική του ευθύνη να την διαχειριστεί σωστά, να επιβλέπει τους μισθωτούς εργάτες ή τους πάροικους που εργάζονται σε αυτήν και να συγκεντρώνει τα έσοδα της, τα οποία και παραδίδει στον ηγούμενο. Επίσης στον οικονόμο έγκειται η ορθή τήρηση των λογιστικών εργασιών της μονής όπως και η διατήρηση των καλών σχέσεων με τις αυτοκρατορικές φορολογικές αρχές και το δημόσιο ταμείο. Μέσα στις ποικίλες αρμοδιότητες του ήταν και η δικαστική εκπροσώπηση της μοναστηριακής κοινότητας στις διαφορές δικαστικές υποθέσεις που συνήθως προέκυπταν (Walter, 2002 · Morris, 2002 · Talbot, 2009). Σε ορισμένα ιδρύματα παρατηρείται η ύπαρξη δυο οικονόμων. Ο ένας ήταν υπεύθυνος για τις εντός του μοναστηρίου υποθέσεις, ενώ ο άλλος ασχολούνταν με την διαχείριση της περιουσίας τους. Πιθανή αιτία αυτού του φαινομένου είναι ίσως το γεγονός ότι ο όγκος και το εύρος των εργασιών των συγκεκριμένων ιδρυμάτων, ορισμένα από τα οποία διέθεταν πλήθος διάσπαρτων μετοχιών, ήταν μεγάλο και δεν έφτανε να καλυφτεί από μόνο ένα άτομο (Galatariotou, 1987).

Σειρά στην ιεραρχία έχει ο επιστημόναρχης καθήκον του οποίου είναι η τήρηση της εσωτερικής πειθαρχίας στην αδελφότητα. Το έργο του δεν είναι διόλου εύκολο καθώς πρέπει με αυστηρότητα να επιβάλλει την τάξη μέσα σε ένα ετερόκλητο πλήθος μοναχών, μερικοί από τους οποίους είναι νεαρής ηλικίας, ενώ άλλοι δεν διαπνέονται από μεγάλη ευσέβεια και εργατικό ζήλο. Κατά την διάρκεια της μέρας ο επιστημόναρχης προσπαθεί να εντοπίσει και να συνετίσει όσους παραστρατημένους φλυαρούν και παραμένουν άεργοι, ενώ όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Walter (2002: 117) «Θα τους επιτιμήσει σύμφωνα με τον κανονισμό «με καλωσύνη και αγάπη, σαν αδελφός». Σε αυτόν έχει ανατεθεί και το δύσκολο έργο να αφυπνίζει τους μοναχούς μέσα στην νύχτα για να συμμετέχουν στην λειτουργία του όρθρου. Είναι δική του ευθύνη να βεβαιώνει ότι όλοι είναι παρόντες και στην ώρα τους (Walter, 2002). Τον επιστημονάρχη συνεπικουρεί στο έργο του ο επιτηρητής, ένα ακόμα πρόσωπο επιφορτισμένο με την τήρηση της πειθαρχίας μέσα στο μοναστήρι. Στις αρμοδιότητες του επιτηρητή συγκαταλέγεται το να παύει πιθανές φιλονικίες μεταξύ μοναχών, να

επιβλέπει την τήρηση της απαγόρευσης κατοχής προσωπικών αντικειμένων, αλλά και να επιτηρεί την συμπεριφορά των μοναχών, ιδιαίτερα αυτών της νεότερης ηλικίας (Walter, 2002 · Morris, 2002).

Η υπόλοιπη εσωτερική οργάνωση του μοναστηρίου αποτελείται από μια σειρά διαφορετικών θέσεων που συμβάλλουν με την δράση τους στην εύρυθμη λειτουργία της κοινότητας. Ορισμένες από τις πιο κρίσιμες θέσεις αποτελούν αυτές του χαρτοφύλακα, του δοχειάριου, του κειμηλιάρχη και του βιβλιοφύλακα. Ο χαρτοφύλαξ είναι ο υπεύθυνος που φροντίζει το αρχείο και τα έγγραφα της μονής, ο δοχειάριος αποτελεί τον θησαυροφύλακα και διαθέτει υπό την ευθύνη του το αποθεματικό. Για την φύλαξη των θησαυρών και των κειμηλίων αρμόδιος είναι ο κειμηλιάρχης, ενώ ο βιβλιοφύλαξ εκτελεί χρέη βιβλιοθηκάρου στην βιβλιοθήκη της κοινότητας (Walter, 2002 · Galatariotou, 1987 · Runciman, 2005). Αναμφίβολα σημαντική είναι και η εργασία που παρέχουν οι αρμόδιοι για την σίτιση μοναχοί. Οι κελλαρίτες επιβλέπουν την προπαρασκευή του φαγητού και φροντίζουν για τις προμήθειες. Ο ορεάριος, ο αποθηκάριος των προμηθειών, καταγράφει της μεταβολές των ποσοτήτων τους, ενώ ο τροφοδότης επιβλέπει την σωστή διανομή τους. Υπεύθυνος για την τραπεζαρία είναι ο τραπεζάριος ή τραπεζίτης, ο οποίος έχει το καθήκον να επιβάλλει την τάξη κατά την διάρκεια των γευμάτων και να αναφέρει τα τυχόν παράπονα των μοναχών σχετικά με την ποιότητα του φαγητού. Ο συγκεκριμένος αρμόδιος διέθετε αρκετά υπεύθυνη θέση, καθώς έπρεπε μαζί με τους μάγειρες και τους οινοχόους να προγραμματίζει προσεκτικά το είδος του φαγητού που θα σερβίρονταν, λαμβάνοντας υπόψη τα προγράμματα των αντίστοιχων νηστειών και εορτών της κάθε εποχής (Walter, 2002 · Morris, 2002 · Talbot, 2007).

Τώρα όσον αφορά την εκκλησία του μοναστηριού εκεί συναντούμε μια νέα κατηγορία θέσεων με πρώτη αυτή του εκκλησιάρχη. Ο εκκλησιάρχης με την βοήθεια του σήμαντρου καλεί τους μοναχούς για να προσέλθουν στην θεία λειτουργία. Επίσης ο ίδιος είναι υπεύθυνος για τα ιερά σκεύη, τα λειτουργικά βιβλία, τις άγιες εικόνες και γενικότερα το πάσης φύσεως απαραίτητο υλικό της εκκλησίας. Σειρά έχουν ο κουβικουλάριος και ο σκευοφύλαξ. Ο πρώτος διαθέτει υπό την εποπτεία του το παρεκκλήσι και τα ιερά λείψανα των αγίων και ο δεύτερος φροντίζει τα ιερά σκεύη και κοσμήματα. Τέλος για την τήρηση της πειθαρχίας εντός της εκκλησίας υπάρχουν ο ταξιάρχης και ο αφυπνιστής. Ο ταξιάρχης είναι επιφορτισμένος με το καθήκον να

δείχνει στον καθένα την θέση που πρέπει να λάβει μέσα στην εκκλησία και ταυτόχρονα διασφαλίζει την κόσμια συμπεριφορά των μοναχών κατά την διάρκεια της λειτουργίας. Ο ρόλος του αφυπνιστή είναι κάπως πιο απλός, καθώς αγρυπνεί για πιθανούς παραβάτες της πειθαρχίας που έχουν αποκοιμηθεί μέσα στην λειτουργία και τους επαναφέρει στην τάξη (Walter, 2002 · Morris, 2002 · Galatariotou, 1987).

Από την πλευρά τους τα γυναικεία μοναστήρια δεν φαίνεται πως διέφεραν σημαντικά στα ζητήματα της εσωτερικής οργάνωσης σε σχέση με τα ανδρικά, εκτός από ορισμένες μικρές λεπτομέρειες. Πρώτα από όλα κάτω από την ηγούμενη υπήρχε και εκεί η θέση του οικονόμου, η οποία στην πλειοψηφία των περιπτώσεων παραχωρείται σε κάποιο έμπιστο άνδρα, συχνά ευνούχο. Ο οικονόμος και εκεί αναλάμβανε να διαχειριστεί την περιουσία, να συγκεντρώνει τα έσοδα της και να τα αποδίδει στο μοναστήρι. Σπάνια ήταν η περίπτωση στην οποία κάποιο γυναικείο κοινόβιο θα διόριζε μια μοναχή ως οικονόμο. Ο λόγος ήταν ότι η θέση αυτή μερικές φορές απαιτούσε από τον κάτοχο της να ταξιδεύει αρκετά μακριά από τη μονή (Walter, 2002 · Talbot, 2009 · Laiou, 1985). Έπειτα οι απαραίτητοι εφημέριοι για την τέλεση της θείας λειτουργίας παρέχονταν από τον τοπικό επίσκοπο, ενώ ο εξομολογητής και ο γιατρός του μοναστηριού ήταν και αυτοί άνδρες. Συνήθως ευνούχοι ή τουλάχιστον κάποιας μεγάλης ηλικίας. Εκτός αυτών των ελαχίστων διαφορών το σύνολο της υπόλοιπης δομής παραμένει κατά βάση το ίδιο. Τα γυναικεία μοναστήρια έχουν και εκείνα την επιστημονάρχισσα τους με τα ανάλογα καθήκοντα τήρησης της τάξης, την τραπεζοκόμο, όπως και τις υπόλοιπες θέσεις. Μια ξεχωριστή περίπτωση σε αυτόν τον κανόνα αποτελεί η θέση της πορτιέρισσας στην οποία αποδίδονταν ιδιαίτερη σημασία. Ο ρόλος της πορτιέρισσας, το καθήκον της οποίας μοιάζει αρκετά με αυτό του θυρωρού, ήταν να ελέγχει την είσοδο και την έξοδο των ατόμων από το μοναστήρι επιτρέποντας την διέλευση μόνο εκείνων που είχαν την απαιτούμενη άδεια της ηγουμένης (Walter, 2002 · Runciman, 2005).

Φυσικά εκτός όλων αυτών των αξιωμάτων που παρουσιάστηκαν, η εσωτερική δομή ενός μοναστηριακού ιδρύματος απαρτίζεται στο σύνολο της και από ένα πλέγμα πολυδιάστατων καθηκόντων, τα όποια εκτελούσαν πλήθος απλών μοναχών. Έτσι βλέπουμε μοναχούς να απασχολούνται με μια σειρά δραστηριοτήτων. Άλλοι εργάζονται ως γιατροί, άλλοι ως μάγειρες ή θυρωροί αλλά υπάρχουν και εκείνοι που είναι ψαράδες, καλλιεργητές ακόμα και ειδικευμένοι τεχνίτες. (Walter, 2002). Σε ορισμένα ιδρύματα, κατά βάση σε αριστοκρατικά όπως ήταν ο Παντοκράτωρ, οι

μονάχοι διαχωρίζονταν ανάλογα με τα κριτήρια της εκπαίδευσης και της κοινωνικής θέσεως τους σε δυο κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία που αποκαλείτε στα κτητορικά τυπικά ως μοναχοί υμνωδοί, είναι αρμόδια για την τέλεση των εκκλησιαστικών υπηρεσιών. Από αυτή την ομάδα προέρχεται και το σύνολο των αξιωματούχων της μονής. Αντίστοιχα η δεύτερη κατηγορία, αυτή των μοναχών δουλευτών, απασχολείτε με τις πάσης φύσεως απαραίτητες χειρωνακτικές εργασίες. Ο διαχωρισμός αυτός φαίνεται πως υπήρχε και σε μη αριστοκρατικά ιδρύματα, με την έννοια ότι η ανώτερη μόρφωση κατείχε σημαντικό ρόλο τόσο στην οργάνωση της δομής, όσο και στο καταμερισμό των αρμοδιοτήτων μέσα στο μοναστήρι (Angold, 2000 · Galatariotou, 1987 · Dubowchik, 2002 · Epstein, 1981 · Talbot, 2009).

Αξιοσημείωτη όμως είναι η διαφορά που μπορούμε να εντοπίσουμε μεταξύ των αριστοκρατικών και μη μονών πάνω σε αυτό το ζήτημα. Στα αριστοκρατικά καθιδρύματα, τα οποία χαρακτηρίζονταν από τον κοινωνικό διαχωρισμό, η ανέλιξη σε αξιώματα προϋπέθετε εκτός της μορφώσεως και την ύπαρξη καλής καταγωγής. Οι ίδιες απαιτήσεις δεν φαίνεται να ίσχυαν σε απολυτό βαθμό για τα μη αριστοκρατικά μοναστήρια. Προς επίρρωση αυτής της θέσεως παραθέτουμε το παράδειγμα του αγίου Νεόφυτου του Έγκλειστου (Angold, 2000: 307 · Talbot, 2009: 259). Σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές όταν ο άγιος εισήλθε στην Ιερά Μονή Ιωάννη Χρυσοστόμου που εδράζονταν στο Κουτσοβέντη της Κύπρου, επειδή ήταν άτομο αγράμματο και ταπεινής καταγωγής, ανέλαβε να φροντίζει τους αμπελώνες της. Σταδιακά όμως και μετά από προσωπική του προσπάθεια, κατάφερε να μάθει γραφή και ανάγνωση. Τότε απέκτησε το δικαίωμα να διακονεί στην εκκλησιά της μονής, ενώ του αποδόθηκε και κάποιο αξίωμα. Σύμφωνα με τον Angold (2000: 307) «Ανέλιξη αυτού του είδους είναι δύσκολο να την φανταστεί κανείς σε ένα αριστοκρατικό ίδρυμα».

Από όσα ήδη παραθέσαμε γίνεται απολύτως κατανοητό το γεγονός πως και από άποψη οργανωσιακής δομής, το μοναστήρι της βυζαντινής εποχής διατελούσε μια αυτόνομη ενότητα με ξεχωριστή μορφή, λειτουργία και οργάνωση. Το κάθε ίδρυμα διέθετε τις δικές του ανάγκες και απαιτήσεις. Αρά δεν μπορούμε να περιμένουμε από δυο διαφορετικά μοναστήρια να διαθέτουν ακριβώς την ίδια δομή. Είναι παράλογο να προσπαθούμε να συγκρίνουμε λεπτομερώς την δομή μιας μονής, σαν την Ιερά Μονή Παντοκράτορος Κωνσταντινουπόλεως με τους δεκάδες μοναχούς της και αυτή της «Έγκλειστρας» του αγίου Νεόφυτου, που διέθετε αρκετά λιγότερους μοναχούς. Τα

μόνα όρια στην συνθετότητα της δομής ενός μοναστηριού αποτελούσαν το εύρος των εγκαταστάσεων και φυσικά το μέγεθος της κοινότητας του.

4.4 Δρώντες

Στην παρούσα ενότητα γίνεται μια σύντομη αναφορά στους βασικούς δρώντες του θεσμού των βυζαντινών μοναστηριών, στα άτομα δηλαδή εκείνα που απαρτίζουν το μοναστήρι και επηρεάζουν άμεσα ή έμμεσα την καθημερινή λειτουργία του. Εδώ θα σκιαγραφήσουμε αρχικά να το βυζαντινό μοναχό, το πρόσωπο δηλαδή που αποτελούσε την βασική μονάδα της κοινότητας του θεσμού, ενώ στη συνέχεια θα αναλύσουμε τον ηγούμενο, τον ηγέτη της κοινότητας, και τον κτήτορα, ένα πρόσωπο του οποίου οι πράξεις καθόριζαν σημαντικά τόσο την λειτουργία όσο και την μορφή του μοναστηριού, αλλά και της ίδιας της κοινότητας του.

4.4.1 Ο μοναχός

Οι μοναχοί αποτελούν τη βασική μονάδα του μοναστηριακού θεσμού. Μοναστήρια χωρίς μοναχούς δεν μπορούν να υπάρξουν. Οι μοναχοί και η κοινότητα που θεσπίζουν είναι εκείνοι οι οποίοι μεταμορφώνουν ένα κτίριο σε μοναστήρι και όχι το αντίστροφο. Αυτό μας αποδεικνύουν και τα στοιχεία από πολλά ιδρύματα τα οποία έπαψαν να λειτουργούν και περιέπεσαν σε αχρηστία μετά από την εξαφάνιση ή την διάλυση των κοινοτήτων τους. Ποιο είναι λοιπόν το προφίλ του βυζαντινού μοναχού; Τι τον οδήγησε στην απόφαση να εγκαταλείψει τα εγκόσμια και να αφιερωθεί σε αυτή την συγκεκριμένη ζωή; Με την βοήθεια της σύγχρονης βιβλιογραφίας και επιστημονικής έρευνας θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στα παραπάνω ερωτήματα, σκιαγραφώντας την ίδια στιγμή το πρόσωπο και την καθημερινότητα που βίωνε εντός του μοναστηριού.

Όπως έχουμε παρατηρήσει το μοναστικό κίνημα διατέλεσε ένας από τους πιο σημαντικούς θεσμούς της βυζαντινής περιόδου, καθώς διέθετε τεράστια επιρροή σε όλο το φάσμα της κοινωνίας. Αυτό φαίνεται όχι μόνο από το πλήθος, το μέγεθος και τον πλούτο των καθιδρυμάτων εκείνης της εποχής, αλλά κυρίως από το γεγονός ότι αρκετοί ήταν εκείνοι οι υπήκοοι της Αυτοκρατορίας που σε κάποια στιγμή του βίου τους

αποφάσιζαν να ασπαστούν το μοναχικό σχήμα (Angold, 2000 · Talbot, 1987). Είναι πιθανόν να υποθέτουμε ότι η πλειοψηφία αυτών των ατόμων ενστερνιστήκαν τον συγκεκριμένο τρόπο ζωής από μικρή ηλικία. Όμως τα στοιχεία που διαθέτουμε αποδεικνύουν πως ο παραπάνω συλλογισμός είναι τελείως λανθασμένος. Όντως δεν ήταν λίγοι εκείνοι οι άνθρωποι που από μικρή ηλικία αποφάσιζαν να αφιερώσουν την ζωή τους στο Θεό. Μολαταύτα δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι και ένα σημαντικό ποσοστό αποτελούν εκείνοι οι οποίοι ακολούθησαν τον μοναχισμό, ενώ βρίσκονταν σε μια κάπως πιο προχωρημένη ηλικία (Angold, 2000 · Talbot, 1987 · Beck, 2005). Ορισμένοι από αυτούς μάλιστα ήταν παντρεμένοι, ενώ μπορεί να διέθεταν ακόμα και οικογένεια. Όταν μεγάλωσαν τα παιδιά τους ή αποσύρθηκαν από τον κοινωνικό βίο και την εργασία τους, ως «συνταξιούχοι» πλέον, έδωσαν τον μοναστικό όρκο. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων μοναχών ήταν οι Άγιοι Αθανάσιος ο Αθωνίτης και Θεοφάνης ο Ομολογητής. Μέσα σε αυτό το σύνολο καλό είναι από τυπικής άποψης να μην ξεχνάμε και όσους ασπαστήκαν τον μοναχισμό την τελευταία στιγμή, δηλαδή λίγο πριν πεθάνουν. Με αυτό τον τρόπο ακολουθούσαν μια παλιά συνήθεια που ήθελε όσους εντάσσονταν στο μοναχισμό να διαθέτουν περισσότερες ελπίδες σωτήριας της ψυχής τους. Βέβαια αυτοί οι τελευταίοι ελάχιστο ρόλο έχουν στην συγκεκριμένη έρευνα, καθώς διατέλεσαν μοναχοί μόνο κατά όνομα και όχι κατά ουσία.

Ο βυζαντινός μοναχισμός δεν παρουσιάζει χαρακτηριστικά φυλετικού διαχωρισμού και διακρίσεως. Οποιοσδήποτε μπορούσε, αφού υιοθετήσει τον μοναχισμό, να γίνει δεκτός σε κάποιο από τα πολυάριθμα μοναστήρια του, εφόσον δεν διαπνέονταν από αιρετικές απόψεις. Οι πόρτες των μοναστηριών ήταν ανοικτές για όλα τα μέλη των ποικίλων εθνοτήτων που σχημάτιζαν το μεγάλο ψηφιδωτό της Αυτοκρατορίας. Άτομα ελληνικής, αρμενικής, γεωργιανής, σλαβικής, συριακής, αιγυπτιακής, είτε άλλης καταγωγής γίνονταν μοναχοί και στελέχωναν τις κοινότητες μοναστηριακών ιδρυμάτων, τα οποία αρκετές φορές εδράζονταν πολύ μακριά από τον τόπο καταγωγής τους (Walter, 2002 · Oikonomides, 1988). Βέβαια γεγονός αποτελεί η ύπαρξη ορισμένων ξεχωριστών ιδρυμάτων «εθνικού» χαρακτήρα. Τα ιδρύματα αυτά θεσπίζονταν και στελεχώνονταν από άτομα καθορισμένης εθνοτικής σύνθεσης, συνήθως μετά από την απαίτηση του ιδρυτή τους. Τέτοια παραδείγματα «εθνικών» μοναστηριών ήταν η ιερά μονή Ιβήρων του Άθωνα και το μοναστήρι που ίδρυσε ο Γρηγόριος Πακουριανός στο Μπάτσκοβο (Μοναστήρι Θεομήτορος Πετριτσονίτισσας). Η κοινότητα και των δυο αυτών μονών

αποτελούνταν κατά βάση από άτομα γεωργιανής καταγωγής (Angold, 2000 · Morris, 2002 · Galatariotou, 1987). Οι παραπάνω περιπτώσεις όμως είναι μάλλον η εξαίρεση και όχι ο κανόνας. Για την Αυτοκρατορία και τους υπηκόους της το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό αποτέλεσαν πάντα οι κοινές αξίες, αυτές τις οποίες πρέσβευαν η ρωμαϊκή παράδοση και η χριστιανική πίστη.

Τώρα σχετικά με το κοινωνικό υπόβαθρο των μοναχών φαίνεται πως και εκεί δεν υπήρχε καμία κοινωνική διάκριση. Συγκεκριμένα η Talbot (2009: 259) υποστηρίζει πως «Δεν υπάρχει ακόμη ειδική μελέτη για την κοινωνική σύνθεση των μοναστικών κοινοτήτων, αλλά μοιάζει να είναι ανάμεικτη, με νεοσύλλεκτους από όλα τα κοινωνικά στρώματα». Αναφερόμενος πάνω σε αυτό το ζήτημα ο Walter (2002) χρησιμοποιώντας ως πηγή τον αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης Ευστάθιο, ένα σύγχρονο του Μανουήλ Κομνηνού (1143-1180) τονίζει την ιδιαιτέρως ποικιλόμορφη κοινωνική σύνθεση που διέθεταν τα καθιδρύματα της εποχής του. Τις παραπάνω θέσεις επιβεβαιώνει και το σύνολο των υπολοίπων πηγών της βιβλιογραφίας. Ο βυζαντινός μοναχισμός αποτελούνταν από άτομα όλων των κοινωνικών βαθμίδων και τάξεων από ζητιάνους μέχρι και αυτοκράτορες. Αυτοί οι τελευταίοι συχνά υιοθετούσαν το μοναχικό σχήμα, εθελοντικά ή κατά ανάγκη, όταν ανατρέπονταν. Σκοπός αυτής της πρακτικής ήταν να εξασφαλίσει την βιολογική επιβίωση τους από πολιτικούς εχθρούς. Η πλειοψηφία των ανθρώπων της εποχής σέβονταν το μοναχικό σχήμα, ενώ ήταν ευρέως γνωστό και αποδεκτό πως όταν κάποιος χρίζονταν μοναχός, παραιτούνταν ταυτόχρονα από κάθε δικαίωμα στην κοσμική εξουσία (Beck, 2005 · Walter, 2002).

Συνέπεια της κοινωνικής ποικιλομορφίας είναι και οι σημαντικές διαφορές που παρατηρούμε στο εκπαιδευτικό επίπεδο των μοναχών. Αναμφίβολα κάποια άτομα, κυρίως εκείνα που ήταν αριστοκρατικής καταγωγής, διέθεταν ανώτερη ή ακόμα και ανώτατη μόρφωση. Όμως την ίδια στιγμή υπήρχαν και εκείνοι οι άνθρωποι που δεν κατείχαν ούτε τις βασικές γνώσεις γραφής και ανάγνωσης (Beck, 2005: 301-302). Πάντως σε σύγκριση με την Δυτική Ευρώπη της εποχής οι κάτοικοι της Αυτοκρατορίας παρουσίαζαν κατά κύριο λόγο υψηλότερο επίπεδο αλφαριθμητισμού, καθώς σημαντικός αριθμός απλών ανθρώπων γνώριζαν έστω και στοιχειώδη γραφή και ανάγνωση (Browning, 1978). Αυτό απεικονίζεται πληρέστερα σε σχέση με το μοναχισμό στην έρευνα του Οικονομίδη (1988), η οποία αφορά το επίπεδο αλφαριθμητισμού των μοναχών του αγίου όρους του Άθωνα. Στην συγκεκριμένη μελέτη ο ερευνητής παρουσιάζει ότι

το επίπεδο του αλφαριθμητισμού των μοναχών δεν ήταν τόσο χαμηλό, όσο υποστηρίζουν ορισμένοι άλλοι μελετητές της περιόδου.

Μέχρι τώρα αναφερθήκαμε σε βασικά τμήματα που απαρτίζουν το προφίλ του βυζαντινού μονάχου χωρίς ωστόσο να απαντούμε στο σημαντικότερο ερώτημα όλων: Για ποιο λόγο γίνεται κάποιος μοναχός; Όπως καταλαβαίνουμε οι λόγοι είναι αρκετοί, προσωπικοί και φύσει σύνθετοι. Ορισμένοι άνθρωποι από μικρή ηλικία διαθέτουν μια κλίση προς τον μοναχισμό, τον οποίο υιοθετούν ως απόφαση ζωής. Άλλοι διακατεχόμενοι από ευσέβεια κάνουν το ίδιο σε μεγαλύτερη ηλικία, αφότου πρώτα έχουν εκπληρώσει τις υποχρεώσεις τους. Δεν είναι λίγα επίσης εκείνα τα άτομα, κυρίως γυναίκες, τα οποία μετά τον θάνατο του συντρόφου της ζωής τους και σε μια απόπειρα να τιμήσουν την μνήμη του θα περάσουν το υπόλοιπο του βίου τους μονάζοντας. Ακόμα δεν πρέπει να ξεχνούμε τα παιδιά τα οποία αφιερώνονταν από τους γονείς τους στο Θεό, αλλά και όσους χρίζονταν μονάχοι λίγο πριν πεθάνουν. Κοινή συνισταμένη για αυτή την απόφαση στις παραπάνω περιπτώσεις, οι οποίες αποτελούν ένα μόνο μικρό τμήμα του συνόλου, είναι μεταξύ άλλων η σωτηρία της ψυχής.

Από την άλλη πλευρά υπάρχουν και εκείνα τα άτομα που εισέρχονται σε ένα μοναστήρι για λιγότερο πνευματικούς και περισσότερο πρακτικούς λόγους. Αυτοί για τους οποίους το μοναχικό σχήμα είναι ένα αναγκαίο στάδιο για την απόκτηση κάποιου ανώτερου εκκλησιαστικού αξιώματος. Όπως και εκείνοι που στο μοναχισμό βλέπουν ένα καταφύγιο για να ξεφύγουν από τις υποχρεώσεις τους και τις απαιτήσεις της καθημερινότητας. Οι μικροκτηματίες, με υπερχρεωμένα υποστατικά τα οποία παραχωρούν σε κάποιο ίδρυμα με αντάλλαγμα μια θέση, που θα τους εξασφαλίσει ένα πιάτο φαγητό για το υπόλοιπο της ζωής τους. Οι κάθε λογής άποροι και κατατρεγμένοι, τα ορφανά παιδιά χωρίς συγγενείς ακόμα και εγκληματίες του κοινού ποινικού δικαίου, όπως και πολλοί άλλοι. Τα μοναστήρια τους δέχονται όλους χωρίς διακρίσεις. Μάλιστα τίποτα δεν αποκλείει τα συγκεκριμένα άτομα, πάρα τις όποιες αρχικές προθέσεις τους, από το να ασπαστούν και να υιοθετήσουν πραγματικά την νέα τους ζωή αποτελώντας μετέπειτα πρότυπα μοναχών (Angold, 2000 · Beck, 2005 · Talbot, 1987).

Βέβαια η ζωή μέσα στο μοναστήρι είναι απαιτητική και δύσκολη. Οι μοναχοί οφείλουν να τηρούν αυστηρούς κανόνες συμπεριφοράς και να διαθέτουν πειθαρχία. Εκτός των βασικών κανόνων της εγκρατείας, της απόλυτης πενίας, του εγκλεισμού και της

υπακοής στον ηγούμενο της μονής συχνά έρχονται αντιμέτωποι με μια σειρά άλλων κανονισμών, τους οποίους θέτει και ρυθμίζει το καταστατικό του ιδρυτή. Με την υιοθέτηση του μοναχικού σχήματος το άτομο οφείλει να απαρνηθεί τους οικογενειακούς δεσμούς και να τους αντικαταστήσει με την νέα οικογένεια, αυτή εντός του μοναστηριού. Όπως καταλαβαίνουμε αυτό ήταν αρκετά δύσκολο, ειδικά όταν μέσα στο ίδιο μοναστήρι μόναζαν περισσότερα του ενός μέλη μιας οικογένειας. Ελάχιστοι πρέπει να ήταν εκείνοι οι μονάχοι που το κατάφερναν σε απόλυτο βαθμό (Talbot, 1987 · Talbot, 2009).

Η καθημερινότητα του ατόμου εντός ενός κοινοβιακού ιδρύματος διαφέρει συγκριτικά, ανάλογα το ίδρυμα. Οι συνθήκες ζωής μέσα σε μια αστική μονή είναι κάπως διαφορετικές σε σχέση με ένα μη αστικό μοναστήρι των επαρχιών. Παρόλα αυτά ορισμένα χαρακτηριστικά παρατηρούνται σε όλα τα μοναστήρια. Κάθε μοναχός διαβιεί σε ξεχωριστό κελί, αλλά κατά την διάρκεια του φαγητού δειπνεί μαζί με τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας στην κοινή τραπεζαρία. Το φαγητό τυπικά έπρεπε να είναι ίδιο για όλους, αν και βλέπουμε ότι αυτό δεν ίσχυε πάντα. Δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις στις οποίες ο ηγούμενος και οι αξιωματούχοι του λαμβάνουν καλύτερης ποιότητας φαγητό. Αυτή η πρακτική συναντιόνταν κατά κύριο λόγο στα αριστοκρατικά και λιγότερο στα μη αριστοκρατικά ιδρύματα (Walter, 2002 · Talbot, 2009).

Ο μοναχός ανάλογα με το μορφωτικό επίπεδο και την καταγωγή του, θα χωριστεί σε δυο κατηγορίες, στους μοναχούς υμνωδούς, που διακονούν στην εκκλησία και σε όσους ασχολούνται με τις χειρωνακτικές εργασίες. Αν ανήκει στην πρώτη κατηγορία συνήθως θα αποκτήσει και κάποιο αξίωμα ανάλογα με τις δεξιότητες του. Ο καθένας λοιπόν διαθέτει συγκεκριμένες αρμοδιότητες και καθήκοντα τα όποια οφείλει να εκπληρώνει τακτικά. Το ίδιο φυσικά συμβαίνει και με τις λατρευτικές υποχρεώσεις, όπως είναι η συμμετοχή στις ημερήσιες ακολουθίες, στους όρθρους, στις πάσης φύσεως θρησκευτικές εορτές αλλά και στις νηστείες. Εντός του ιδρύματος μια ολόκληρη λεπτομερώς διαρθρωμένη οργάνωση, με επικεφαλής τον ηγέτη της κοινότητας, φροντίζει για τη επικράτηση της ευταξίας και της ορθής τήρησης των υποχρεώσεων (Talbot, 1987 · Talbot, 2009). Όταν ο ασκητής δεν είναι απασχολημένος με κάποια εργασία ή λατρευτικό καθήκον τότε σε αυτά τα μικρά διαλλείματα έχει την δυνατότητα να ασχοληθεί με κάπως πιο προσωπικές ασχολίες. Οι ασχολίες αυτές διαφέρουν ανάλογα με το μορφωτικό επίπεδο, την διάθεση και τις ικανότητες του καθενός. Έτσι

βλέπουμε άλλους να μελετούν κλασικά πατερικά κείμενα και βίους αγίων, άλλους να ασχολούνται με τον κήπο και τις καλλιέργειες του μοναστηριού, ενώ δεν λείπουν και εκείνοι που διαθέτοντας μια πιο καλλιτεχνική φύση ζωγραφίζουν εικόνες και αιογραφίες. Ορισμένοι δε που κατέχουν μια τέχνη, παράδειγμα οι ξυλουργοί, την εξασκούν παράγοντας ταυτόχρονα απαραίτητα αντικείμενα για την κοινότητα (Beck, 2005: 301).

Όπως είδαμε σε αυτή την υποενότητα το προφίλ του μοναχού είναι τόσο σύνθετο και πολύπλοκο όσο και ο υπόλοιπος θεσμός των μοναστηριών. Όλοι είχαν τυπικά το δικαίωμα να γίνουν μοναχοί, ακόμα και οι δούλοι. Όμως ο καθένας ακολουθούσε τον συγκεκριμένο τρόπο ζωής για τους δικούς του προσωπικούς λόγους. Η καθημερινότητα εντός της κοινότητας αν και σε μεγάλο βαθμό τυποποιημένη επέτρεπε και ορισμένα περιθώρια προσωπικής δράσης και απασχόλησης, πάντα βέβαια μέσα στο πλαίσιο του μοναχικού και ασκητικού βίου.

4.4.2 Ηγούμενος

Η θέση και η σημασία του ηγούμενου μέσα στην ιεραρχική δομή ενός μοναστηριού τον καθιστά ένα ξεχωριστό δρώντα, για τον οποίο αξίζει ιδιαίτερη μνεία. Ο ρόλος και οι αρμοδιότητες που διέθετε το πρόσωπο, εντός της οργανωσιακής διάθρωσης ενός μοναστηριακού ιδρύματος, παρουσιάστηκαν συνοπτικά στην εσωτερική δομή των μοναστηριών. Αντιστοίχως λοιπόν σε αυτό το κομμάτι θα παρέχουμε περισσότερες πληροφορίες για το έργο και τα χαρακτηριστικά του κατόχου της θέσεως, ενώ θα αναφερθούμε και στον τρόπο επιλογής του.

Ήδη από τα πρώτα χρόνια της υιοθέτησης του κοινοβιακού μοναχισμού από τον Άγιο Παχώμιο έρχεται στο προσκήνιο το ζήτημα της οργανώσεως της μοναστηριακής κοινότητας. Το κοινόβιο σε αντίθεση με την λαυριώτικη μορφή μοναχισμού, διαθέτει τελείως διαφορετικό τρόπο λειτουργίας και αυστηρή οργάνωση των μελών του. Για αυτό τον λόγο κρίθηκε ως επιτακτική η ανάγκη της ύπαρξης κάποιου αρχηγού εντός της κοινότητας. Αυτός ο «προϊστάμενος» είναι ο ηγούμενος, στον οποίο οι υπόλοιποι μοναχοί οφείλουν να κάνουν υπακοή (Talbot, 1987: 232). Με την πάροδο των αιώνων ο ρόλος του ηγούμενου θα ενδυναμωθεί περαιτέρω, ενώ οι αρμοδιότητες του αυξάνονται και θεσμοθετούνται επίσημα. Ως προς αυτό συνέβαλλαν τα μέγιστα εκκλησιαστικοί και

μοναστικοί μεταρρυθμιστές, όπως ήταν οι Άγιοι Βασίλειος Καισαρείας και Θεόδωρος Στουδίτης, αλλά και αυτοκράτορες – νομοθέτες, με προεξέχοντα τον Ιουστινιανό τον Α΄, οι οποίοι αποτέλεσαν υπερασπιστές του κοινοβιακού μοντέλου οργανώσεως του μοναχισμού. Έτσι κατά την διάρκεια της μέσης περιόδου βλέπουμε τον ηγούμενο να απασχολείται πλέον με μια σειρά διαφορετικών καθηκόντων που προσεγγίζουν όλο το φάσμα της μοναστηριακής ζωής.

Εκτός της θέσης του αδιαμφισβητήτου ηγέτη και εκπροσώπου της κοινότητας, ο ηγούμενος διαθέτει επιπλέον ευρείες αρμοδιότητες διαχειριστικού, οργανωτικού, οικονομικού και πνευματικού χαρακτήρα. Από οικονομικής απόψεως, είναι ευθύνη του ηγουμένου να επιβλέπει μαζί με τον οικονόμο την σωστή διαχείριση και αξιοποίηση της ακίνητης περιουσίας της μονής. Δική του είναι και η αρμοδιότητα της δημιουργίας επαφών μέσα στην αυτοκρατορική αυλή, για την εξασφάλιση οικονομικών προνομίων και ενισχύσεως για το μοναστήρι του. Μέσα σε αυτό πλαίσιο της οικονομικής διασφάλισης της κοινότητας εντάσσονται και οι όποιες απόπειρες του για την εύρεση εύπορων πατρώνων και δωρητών. Τώρα όσον αφορά την οργάνωση και την διοίκηση, μέσα στα πολλά καθήκοντα του περιλαμβάνονται η τήρηση της τάξεως και η εύρυθμη λειτουργία του ιδρύματος, ενώ έχει την υποχρέωση να κατηχεί και να εισαγάγει τους υποψηφίους μοναχούς στη μοναστηριακή ζωή και τις απαιτήσεις της. Βέβαια δεν είναι όλες οι ευθύνες του υλικής φύσεως. Ένας από τους πιο σημαντικούς ρόλους που διαθέτει είναι αυτός του πνευματικού πατέρα, του καθοδηγητή και εξομολόγου των μοναχών (Angold, 2000 · Morris, 2002 · Talbot, 1987 · Laiou, 1985 · Galatariotou, 1987). Μάλιστα στα ιδρύματα που ακολουθούσαν την Στουδίτικη παράδοση και μορφή οργανώσεως, όπως ήταν η Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας στον Άθω, είχε καθιερωθεί το φαινόμενο της τακτικής αποκαλύψεως των σκέψεων (εξαγόρευση λογισμών) των μελών της κοινότητας στον ηγούμενο τους. Σκοπός αυτής της πρακτικής, που επικαλύπτονταν με το ιερό μυστήριο της εξομολογήσεως, το οποίο τελούσαν μόνο όσοι είχαν χριστεί ιερείς (ιερομόναχοι), ήταν η πνευματική υποστήριξη των μελών της κοινότητας (Ware, 1996).

Από όλα τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι ο ηγούμενος είναι υπεύθυνος τόσο για την υλική, όσο και τη πνευματική ανάπτυξη της κοινότητας που βρίσκονταν υπό την επιμέλεια του. Οι απαιτήσεις της θέσεως είναι μεγάλες και το πρόσωπο οφείλει να διαθέτει χαρισματικό χαρακτήρα και δεξιότητες, οι οποίες θα του επιτρέψουν να

βοηθήσει το ίδρυμα και την κοινότητα του. Ο κάτοχος του αξιώματος πρέπει εκτός από ευσέβεια, πίστη και πνευματικές αρετές να κατέχει πρακτικές γνώσεις, όπως είναι αυτές σχετικά με την διαχείριση της ακίνητης ιδιοκτησίας, αλλά και μια προσωπικότητα ηγετική, οργανωτική και πειθαρχημένη (Laiou, 1985 · Talbot, 1987 · Walter, 2002).

Η επιλογή ενός κατάλληλου ηγουμένου αποτελούσε πολύ σημαντική απόφαση για το μοναστήρι και την κοινότητα του. Η θέση ήταν ισόβια και εκτός της περιπτώσεως που συνέδραμαν εξαιρετικές συνθήκες ο κάτοχος της δεν μπορούσε, νομίμως, να απομακρυνθεί από αυτήν (Talbot, 1987 · Galatariotou, 1987). Επίσης η επιλογή ενός καλού και ικανού ηγουμένου μπορούσε να οδηγήσει το ίδρυμα και την μοναστηριακή κοινότητα του στην ευημερία και την ανάπτυξη, πνευματική και υλική (Walter, 2002). Αντιστοίχως δε η διαλογή ενός ατόμου κατώτερου των περιστάσεων και με μεγάλα ελαττώματα πιθανόν να οδηγούσε στην διάσπαση της κοινότητας, τον οικονομικό μαρασμό ή ακόμα την ίδια την διάλυση του ιδρύματος.

Όσον αφορά το ζήτημα του τρόπου επιλογής του προσώπου, ο Runciman (2005) αναφέρει πως στην Ιουστινιάνειο νομοθεσία υπήρχε η πρόβλεψη της εκλογής του ηγουμένου από την πλειοψηφία των μοναχών. Αυτή η απόφαση όφειλε και τυπικά να επικυρωθεί από τον αρμόδιο εκκλησιαστικό άρχοντα, συνήθως τον χωροεπίσκοπο της περιοχής (Runciman, 2005: 115). Όμως με την πάροδο των χρόνων η διαδικασία επιλογής θα παρουσιάσει διαφορές. Έτσι κατά την διάρκεια της μέσης περιόδου η επιλογή ηγουμένου φαίνεται ότι διαφέρει αρκετά από εκείνη της Ιουστινιάνειας λογικής. Στην πλειοψηφία των μοναστηριών, αριστοκρατικών και μη, το πρώτο άτομο που αναλαμβάνει την θέση του ηγουμένου διορίζεται μετά από υπόδειξη του ιδρυτή τους. Από εκεί και πέρα παρατηρείται μια κατάσταση ποικιλομορφίας. Σε κάποια μοναστήρια το σύνολο της κοινότητας, από μόνο του, εκλεγεί τον επόμενο ηγέτη της. Σε άλλα ο διάδοχος επιλέγεται από νωρίς, μετά από συνεννόηση μεταξύ του παρόντος ηγουμένου και των άλλων αξιωματούχων της μονής. Σε ορισμένα ιδρύματα, όπως αυτά του Άθωνα, ήταν αποδεκτό ο ηγούμενος να επιλέγει τον διάδοχο του μέσα από τα πνευματικά παιδιά-μαθητές του. Δεν ήταν σπάνιο το φαινόμενο σε κάποιες μοναστικές κοινότητες ο ηγέτης, λίγο πριν πεθάνει, να θέτει στην κρίση της πλειοψηφίας τρεις άξιους υποψηφίους. Από αυτά τα άτομα, που συχνά ήταν κάτοχοι αξιωμάτων, επιλέγονταν μετά από εκλογές ο τελικός αντικαταστάτης. Στα αριστοκρατικά καθιδρύματα συνήθως πρακτική αποτελούσε ο κτήτορας ή οι κληρονόμοι του να

διορίζουν έναν ηγούμενο της αρέσκειας τους. Αυτό το δικαίωμα των λαϊκών πατρώνων καθορίζονταν ρητά και παρουσιάζεται πιο έντονα στα καταστατικά (κτητορικά τυπικά) των ιδρυμάτων. Πάντως σε κάθε περίπτωση την επιλογή όφειλε, έστω για τους τύπους, να αναγνωρίσει και ο αρμόδιος διοικητικός φορέας στον οποίο υπάγονταν το μοναστήρι. Φυσικά η κάθε διαδικασία, όπως και εκείνη της εκλογής από την πλειοψηφία, δεν συνεπάγονταν πάντα την εκλογή ενός ικανού και κατάλληλου για την θέση ατόμου. Ο διορισμός ενός επιτυχημένου ηγουμένου απασχόλησε τόσο τους ιδρυτές των μοναστηριών και τα καταστατικά τους, όσο και τις διάφορες μοναστηριακές κοινότητες (Walter, 2002 · Morris, 2002 · Galatariotou, 1987).

Τι είναι όμως αυτό που κάνει ένα ηγούμενο πραγματικά επιτυχημένο; Η απάντηση φαίνεται ότι διαφέρει ανάλογα με την κάθε περίπτωση. Για ένα αριστοκρατικό ίδρυμα και τον κοσμικό κτήτορα του, ένας ηγούμενος θεωρείτε ως επιτυχημένος όταν αξιοποιεί ορθά την ακίνητη περιουσία, παράγει έσοδα, τελεί τυπικά τις αναθηματικές εκδηλώσεις και διατηρεί την απαραίτητη τάξη-πειθαρχία εντός της κοινότητας. Δηλαδή αυτό το άτομο, που φροντίζει για τα συμφέροντα του κτήτορα-πάτρωνα και της οικογενείας του. Το συγκεκριμένο παράδειγμα μπορεί να φαντάζει ως υπερβολικά ακραίο, αλλά αντικατοπτρίζει έστω εν μέρη την πραγματικότητα της εποχής. Δεν πρέπει να ξεχνάμε πως τα αριστοκρατικά μοναστηριακά ιδρύματα διέθεταν ένα ρόλο που περιστρέφονταν γύρω από τον κτήτορα και τις ανάγκες του, πνευματικές ή υλικές. Η μελέτη των κτητορικών τυπικών και το γεγονός πως ο κτήτορας επιλέγει ο ίδιος με μεγάλη προσοχή τον ηγούμενο της μονής του, ο οποίος ορισμένες φορές μπορεί να συνδέεται με αυτόν με συγγενικούς δεσμούς, συγκλίνουν προς αυτή την άποψη (Morris, 2002 · Laiou, 1985 · Angold, 2000 · Galatariotou, 1987).

Από τη άλλη πλευρά για τον μοναστικό ιδρυτή και το μη αριστοκρατικό μοναστήρι, επιτυχημένος ηγούμενος ίσως είναι αυτός ο οποίος συμπεριφέρεται ακριβοδίκαια, δεν διαθέτει καταχρηστικά προνόμια σε σχέση με τους υπολοίπους μοναχούς, ενώ δεν παρουσιάζει φαινόμενα ευνοιοκρατίας μεταξύ των μαθητών του. Με άλλα λόγια δηλαδή αυτός ο άνθρωπος που ενδιαφέρεται ουσιαστικά για την ίδια την κοινότητα και την ευημερία της, σε πνευματικό και υλικό επίπεδο. Εκείνος που δεν επιβάλλει αλλά επιφέρει την τάξη, μέσω του σεβασμού των μελών της κοινότητας προς το δίκαιο πρόσωπο του. Ένας τέτοιος σπουδαίος άνδρας και ηγούμενος διατέλεσε ο ιδρυτής της Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας, ο άγιος Αθανάσιος ο Αθωνίτης. Ο άγιος στο

καταστατικό του, που βασίστηκε στην Στουδίτικη παράδοση, ξεκαθαρίζει ότι ο ηγούμενος οφείλει να συμπεριφέρεται σαν ένας απλός μοναχός, χωρίς να καταφεύγει σε ειδικά προνόμια λόγω της εξουσίας του. Όπως φάνηκε από το ίδιο το τέλος του Αγίου, ο οποίος έχασε την ζωή του μαζί με άλλους μοναχούς κατά την διάρκεια εργασιών ανοικοδομήσεως εκκλησιαστικού κτιρίου, στην συγκεκριμένη περίπτωση η παραπάνω αρχή τηρήθηκε κατά γράμμα (Ware, 1996).

Αυτό το φωτεινό παράδειγμα έρχεται σε έντονη αντίθεση με τους ηγούμενους εκείνους, των αριστοκρατικών κατά κύριο λόγο ιδρυμάτων, που χρησιμοποιούσαν την θέση τους και την απόλυτη εξουσία της πάνω στην κοινότητα, για να προβαίνουν σε σειρά αυθαιρεσιών. Καταπιέζοντας το σύνολο της κοινότητας, τα άτομα εκείνα, παρείχαν στον εαυτό και τους ευνοούμενους τους σειρά προνομίων και απολαύσεων που δεν ταίριαζαν στη μοναχική ζωή. Πηγές στα τέλη της μέσης εποχής, όπως για παράδειγμα τα ποιήματα του δημώδους ποιητή Πτωχοπρόδρομου, που για κάποιους ταυτίζεται με τον γνωστό ποιητή και συγγραφέα Θεόδωρο Πρόδρομο, παρουσιάζουν και διακωμωδούν με λαϊκό τρόπο την συμπεριφορά αυτών των ατόμων που με τις πράξεις τους ντρόπιαζαν την θέση τους και τον μοναχικό θεσμό (Walter, 2002 · Angold, 2000).

4.4.3 Κτήτορας

Ιδιαίτερα σημαντικός παράγοντας του μοναστηριακού θεσμού είναι ο κτήτορας του, καθώς οι πράξεις και οι αποφάσεις του κρίνουν σε μεγάλο βαθμό το μέλλον, την δομή, αλλά και την ίδια τη καθημερινότητα της μοναστηριακής κοινότητας. Όπως θα παρατηρήσουμε σε αυτή την ενότητα ο χαρακτηρισμός κτήτορας μπορεί να αποδοθεί σε μια ευρεία κατηγορία ατόμων που διαθέτουν κάποια προκαθορισμένα δικαιώματα πάνω σε ένα μοναστήρι. Όμως σε κάθε περίπτωση, πηγή αυτών των δικαιωμάτων αποτελεί η ίδρυση του μοναστηριού καθεαυτή. Ακολούθως λοιπόν ως αρχικό κτήτορα μπορούμε να ορίσουμε το άτομο αυτό, μοναχό, κληρικό ή ακόμα και απλό λαϊκό, που λαμβάνει την απόφαση να προχωρήσει στην ίδρυση ή σε ορισμένες σπάνιες περιπτώσεις στη επανίδρυση ενός μοναστηριού. Με άλλα λόγια, ο τίτλος του κτήτορα μιας ιεράς μονής αποδίδεται για πρώτη φορά στον ιδρυτή της (Galatariotou, 1987 · Morris, 2002 · Angold, 2000 · Hussey, 2010).

Φυσικά η ίδρυση ενός οποιοσδήποτε μοναστηριού απαιτεί από τον υποψήφιο ιδρυτή να ακολουθήσει μια διαδικασία που διαθέτει κάποια καθορισμένα στάδια. Πρώτο εξ αυτών είναι εκείνο της θεμελιώσεως του καθιδρύματος. Σύμφωνα με τον Walter ο ιδρυτής θα καθαγιάσει τον χώρο ανεγέρσεως του μοναστηριού φυτεύοντας ένα σταυρό στα θεμέλια του⁷ (Walter, 2002: 115). Συνεχεία έχει η σύνταξη του καταστατικού της μονής, του γνωστού μας κτητορικού τυπικού. Το κτητορικό τυπικό αποτελεί ουσιαστικά τους κανόνες λειτουργίας που θέτει ο ιδρυτής για το ίδρυμα του. Μέσα σε αυτό περιγράφονται λεπτομερώς και με αυστηρότητα, μεταξύ άλλων, οι υποχρεώσεις και τα δικαιώματα των μοναχών, η οργανωσιακή δομή του ιδρύματος, ο σκοπός ιδρύσεως του, αλλά και τα ιδιαίτερα προνόμια που απολαμβάνει ο κτήτορας του (Walter, 2002 · Talbot, 1987 · Galatariotou, 1987). Κάθε μοναστηριακός ιδρυτής συνήθιζε να θεσπίζει το δικό του ξεχωριστό καταστατικό, δομώντας το με τέτοιο τρόπο ώστε να ανταποκρίνεται καλύτερα στις ανάγκες, τις δικές του και της μονής του. Συνεπακόλουθο αυτής της τακτικής είναι η μεγάλη ποικιλομορφία που παρατηρήσαμε στην οργάνωση και τις μορφές του βυζαντινού μοναχισμού. Παρόλα αυτά το σύνολο των ιδρυτών δεν μπορούσε να μην επηρεαστεί από μοναστικούς μεταρρυθμιστές, όπως ήταν ο Άγιος Βασίλειος ή ο Άγιος Θεόδωρος Στουδίτης. Αντίστοιχα συχνό ήταν το φαινόμενο ιδρυτές να καταφεύγουν στην υιοθέτηση ενός πιο παλιού αν και επιτυχώς δοκιμασμένου τυπικού, όπως ήταν εκείνα της Ιεράς Μονής Στουδίου ή της Ιεράς Μονής Θεοτόκου Ευεργέτη, το οποίο και διασφάλιζε την εύρυθμη λειτουργία του μοναστηριού τους (Angold, 2000 · Beck, 2005 · Hussey, 2010)

Έπειτα από την ολοκλήρωση του σημαντικού σταδίου της σύνταξης του καταστατικού ο ιδρυτής οφείλει να αποδώσει στο ίδρυμα και ορισμένη ακίνητη περιουσία ή τουλάχιστον κάποιες χρηματικές χορηγίες, που θα εξασφαλίζουν την οικονομική ανεξαρτησία και ευμάρεια του. Ως προς το είδος και το μέγεθος της περιουσίας μόνο όριο είναι ο πλούτος και η βούληση του κάθε ιδρυτή. Ορισμένα μοναστήρια, όπως για παράδειγμα η Ιερά Μονή Παντοκράτορος της Κωνσταντινουπόλεως ή το ίδρυμα του Πακουριανού στο Μπάτσκοβο, κατέχουν αμύθητη περιουσία, ενώ ταυτόχρονα άλλα, όπως η Εγκλείστρα του Αγίου Νεόφυτου, διαθέτουν μικρή έγγεια ιδιοκτησία και λίγα

⁷ Η τοποθέτηση ενός σταυρού στα θεμέλια του μοναστηριού έχει τις καταβολές της στην πρώτη περίοδο, όταν οι τοπικοί επίσκοποι με αυτό τον τρόπο καθαγιάζαν το ίδρυμα και ταυτόχρονα διακήρυσσαν την εξουσία τους πάνω σε αυτό. Μέσα στους επόμενους αιώνες αυτή η μέθοδος θεμελιώσεως θα διαδοθεί και θα γίνει κοινή πρακτική από όλους τους ιδρυτές εκκλησιαστικούς, μοναστικούς και λαϊκούς (Angold, 2000: 338 · Walter, 2002: 115).

έσοδα (Mundell-Mango, 2006b · Epstein, 1981). Το μέγεθος αυτής της περιουσίας διαδραματίζει άκρως σημαντικό ρόλο, καθώς θα προσδιορίσει τον αριθμό των μοναχών που θα μπορεί να συντηρεί και να διαθέτει η μοναστηριακή κοινότητα, ενώ θα κρίνει και την μακρόχρονη επιβίωση του καθιδρύματος. Τέλος ο ιδρυτής, αν έχει προνοήσει για την ένταξη τέτοιου όρου στο καταστατικό, προχωρεί στην επιλογή του πρώτου ηγουμένου της κοινότητας. Την επιλογή αυτή σε κάθε περίπτωση οφείλει, από τυπικής άποψης, να αναγνωρίσει ο αρμόδιος εκκλησιαστικός άρχοντας (Morris, 2002 · Walter, 2002 · Galatariotou, 1987).

Για ποιους λόγους όμως αποφασίζει κάποιος να ιδρύσει ένα μοναστήρι; Η όλη διαδικασία φαίνεται ότι απαιτεί πολύ χρόνο και αρκετούς υλικούς πόρους, που θα μπορούσαν να επενδυθούν από τον υποψήφιο ιδρυτή σε άλλους, ίσως πιο επικερδείς σκοπούς. Ο ερευνητής των βυζαντινών μοναστηριών γρήγορα αντιλαμβάνεται πως για τους υπηκόους της Αυτοκρατορίας η θεμελίωση ενός μοναστηρίου ήταν όντως μια κάποιου είδους επένδυση. Όπως εύστοχα υποστηρίζει η Galatariotou (1987: 92) τα μοναστήρια αποτελούσαν για τους Βυζαντινούς «μια επένδυση στην αιώνια ζωή» που μπορούσε να διαθέτει και υλικές προεκτάσεις. Στην προσπάθειά μας να κατανοήσουμε καλύτερα τον ιδρυτή και τα κίνητρα που τον οδήγησαν σε αυτή την απόφαση του, οφείλουμε να προχωρήσουμε στον διαχωρισμό των ατόμων σε δυο διακριτές κατηγορίες: στους αριστοκρατικούς και στους μοναστικούς ιδρυτές. Η παραπάνω κατηγοριοποίηση πραγματοποιείται μετά από την ανάλυση των κτητορικών τυπικών, στα οποία αποτυπώνονται με ευκρίνεια οι διαφορές στα κίνητρα του κάθε ξεχωριστού ιδρυτού.

Από τα κτητορικά τυπικά βλέπουμε ότι για τους αριστοκρατικούς ιδρυτές, σημαντικό ρόλο στην απόφασή τους να θεμελιώσουν ένα μοναστήρι, διαδραματίζει αφενός η σωτηρία της ψυχής και αφετέρου η προσπάθεια της σύσφιξης των κοσμικών συγγενικών δεσμών. Έτσι οι αριστοκράτες ιδρύουν μοναστήρια σε μια προσπάθεια να εξιλεωθούν για τις αμαρτίες τους, να αποκτήσουν εχέγγυα που θα διασφαλίσουν την ευνοϊκή μεταχείρισή τους κατά την Ημέρα της Κρίσεως. Οι προσευχές που αφιερώνουν σε εκείνους οι μοναχοί των ιδρυμάτων τους, λογίζονται ως μια ασφαλής επένδυση που θα τους παρέχει την αιώνια ζωή. Παράλληλα το αριστοκρατικό μοναστήρι είναι ο χώρος στον οποίο τιμάται η μνήμη της οικογένειας του κτήτορα. Ένα ίδρυμα αφιερωμένο στην οικογένεια που συνδέει, υλικά και πνευματικά, τον ιδρυτή και τους

συγγενείς του. Ορισμένες φορές δε αποτελεί ακόμα και την τελευταία κατοικία των μελών της οικογένειας του ιδρυτή, τα οποία επιλέγουν να ταφούν στα εδάφη του, δημιουργώντας με αυτό τον τρόπο συμβολικούς και αιώνιους δεσμούς μεταξύ τους. Οι δεσμοί που δημιουργεί το ίδρυμα μπορούσαν να επεκτείνονται και πέραν της στενής οικογενειακής ομάδας και να εντάσσονται στο πλαίσιο μιας ευρύτερης εθνοτικής κατηγορίας, στην οποία ανήκει ο κτήτορας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το μοναστήρι του Γρηγορίου Πακουριανού, στο οποίο προτίμηση δίνονταν σε άτομα γεωργιανής καταγωγής. Σε αυτή την περίπτωση το μοναστηριακό ίδρυμα παίζει τον ρόλο μνημείου αφιερωμένου σε μια κοινή καταγωγή (Angold, 2000 · Galatariotou, 1987).

Φυσικά δεν ήταν σπάνιο το φαινόμενο η θεμελίωση ενός αριστοκρατικού καθιδρύματος να στηρίζεται σε άλλους λόγους, που διέθεταν πολύ λιγότερη πνευματική χρεία και περισσότερη πρακτική στόχευση. Τα μοναστήρια της αριστοκρατίας αποτέλεσαν τον τόπο στον οποίο ο αριστοκράτης κτήτορας μπορούσε να αποσυρθεί μετά την «συνταξιοδότηση» από την εργασία του ή την κοσμική ζωή, αλλά και πραγματικές επενδύσεις με την μορφή οικογενειακών κληροδοτημάτων. Αυτά τα τελευταία είχαν ως στόχο την προστασία της οικογενειακής περιουσίας από τυχόν απώλειες, κάτι που ήταν αρκετά πιθανό κατά την διάρκεια πολιτικών συγκρούσεων και ανακατατάξεων. Η μοναστική όπως και η εκκλησιαστική περιουσία γενικότερα, εκτός εξαιρετικών περιπτώσεων, δεν μπορούσε να κατασχεθεί νομίμως αλλά και να αλλάξει χρήση. Υπό αυτή την έννοια εκείνο το τμήμα της περιουσίας του αριστοκράτη κτήτορα που «επενδύονταν» στην ίδρυση του συγκεκριμένου μοναστηριού, αποτελούσε μια κάποια διασφάλιση της υλικής επιβίωσης, του ιδίου και των απογόνων του (Galatariotou, 1987 · Laiou, 1985 · Hussey, 2010).

Στην αντίπερα όχθη τα κίνητρα των μοναστικών ιδρυτών φαίνεται ότι διαφέρουν ριζικά από εκείνα των αριστοκρατών. Αν τα κτητορικά τυπικά της αριστοκρατίας επικεντρώνονται κατά βάση στις δικές της προσωπικές ανάγκες και απαιτήσεις, οι μοναστικοί ιδρυτές και συγγραφείς τυπικών ενδιαφέρονται μεν για την σωτηρία της ψυχής τους, αλλά περισσότερο δε για την ίδια την μοναστηριακή κοινότητα, καθώς και για την πνευματική και υλική ευημερία της. Το μοναστήρι για τον μοναστικό ιδρυτή είναι μια νέα οικογένεια, στην οποία οι παλιοί δεσμοί αίματος αντικαθίστανται με τους νέους πνευματικούς δεσμούς που συνδέουν τα μέλη της κοινότητας. Το μη

αριστοκρατικό τυπικό επιτελεί αυτόν ακριβώς τον σκοπό, δηλαδή προσπαθεί να διαλύσει τους παλιούς δεσμούς και να δημιουργήσει νέους βασισμένους στις κοινές πνευματικές αξίες της αδελφότητας. Οποιαδήποτε σύνδεση με άτομα εκτός της κοινότητας, χωρίς την έγκριση του ηγουμένου, θεωρείτο ως απαγορευμένη και φυσικά τιμωρούνταν. Η προσπάθεια ρήξης των δεσμών αντικατοπτρίζεται με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο στην διαδικασία στρατολόγησης των υποψηφίων μοναχών. Οι αριστοκράτες ιδρυτές στις περισσότερες των περιπτώσεων δίνουν προτίμηση σε άτομα παρόμοιας κοινωνικής θέσεως ή καταγωγής, στα οποία μάλιστα συχνά παραχωρούν και προνόμια ειδικής μεταχείρισης. Με αυτό τον τρόπο διατηρούσαν, έστω σε συμβολικό επίπεδο, τους κοινούς κοσμικούς δεσμούς. Αντιθέτως οι μοναστικοί ιδρυτές δεν θέτουν καμία προϋπόθεση για τους μοναχούς των μοναστηριών τους, εκτός ίσως από αυτή της αυθεντικής και ελεύθερης βούλησης τους να υιοθετήσουν το μοναστικό σχήμα. Βέβαια εκτός όλων αυτών το τυπικό του μοναστικού ιδρυτή απασχολείτο και με θέματα που άπτονται της ομαλής λειτουργίας του μοναστηριού και της αρμονικής συνύπαρξης της κοινότητας του. Η δομή της οργάνωσης του ιδρύματος, η εκλογή και τα καθήκοντα του ηγουμένου, η αρμόζουσα συμπεριφορά των αξιωματούχων της μονής και η καθημερινότητα των μοναχών είναι μόνο μερικά από τα πολλά ζητήματα τα οποία απασχολούν ιδιαίτερος τον μη αριστοκρατικό κτήτορα και το καταστατικό του (Angold, 2000 · Galatariotou, 1987).

Πάντως οποίοι και αν ήταν εκείνοι οι λόγοι και τα κίνητρα, που οδήγησαν κάποιον στο να ιδρύσει ένα μοναστήρι, γεγονός αποτελεί πως ο ιδρυτής στο τέλος λαμβάνει τον τίτλο του κτήτορα της μονής. Ο τίτλος αυτός δεν είναι μόνο συμβολικός αλλά παρέχει σημαντικά, νομικής φύσεως, δικαιώματα στον κάτοχο του. Ήδη από την εποχή της Ιουστινιάνειας νομοθεσίας τα δικαιώματα, αλλά και οι υποχρεώσεις του κτήτορα θα θεσμοποιηθούν αποκτώντας νομική ισχύ και χαρακτήρα ξεχωριστού δικαίου. Το Κτητορικό Δίκαιο κατοχύρωνε το δικαίωμα του θεμελιωτή και του λαϊκού πάτρωνα πάνω στο ίδρυμα του, αποδίδοντας παράλληλα μια σειρά ποικίλων προνομίων και ορισμένων υποχρεώσεων. Μέσα στα προνόμια περιλαμβάνονταν πλεονεκτήματα κυρίως ηθικής φύσεως, όπως ήταν το δικαίωμα ταφής στα εδάφη του μοναστηριού, η τέλεση τακτικών αναθηματικών λειτουργιών και προσευχών για τον κτήτορα και την οικογένειά του, αλλά και η επιλογή του ηγουμένου της μονής. Οι υποχρεώσεις περιορίζονταν κατά βάση στην διαρκή ενίσχυση του ιδρύματος και την επιθεώρηση της ορθής διαχείρισης του. Σταδιακά και με την πάροδο των αιώνων οι ιδρυτές θα

διαπιστώσουν ότι τα συμφέροντα τους διασφαλιζόνταν με τον βέλτιστο τρόπο όταν εντάσσονταν και καταγράφονταν ρητά στο καταστατικό της μονής, το γνωστό μας κτητορικό τυπικό. Ακολούθως λοιπόν παρατηρούμε τους κτήτορες της μέσης εποχής να καθορίζουν στο τυπικό τους, με την μεγίστη λεπτομέρεια και αυστηρότητα, τα δικαιώματα που διαθέτουν πάνω στο μοναστήρι, ενώ μερικές φορές δεν διστάζουν να προσθέσουν και ακόμα περισσότερα (Angold, 2000).

Η σταδιακή χρήση του τυπικού ως εγγράφου στο οποίο διασφαλιζόνταν το δικαίωμα του κτήτορα και οι υποχρεώσεις του, είχε και άλλες σημαίνουσες επιπτώσεις. Όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζει η Galatariotou (1987: 101) «Μέσω του τυπικού η ιδιοκτησία (κτήση) του μοναστηριού μπορεί να μην είναι νομικά κατοχυρωμένη σε ένα λαϊκό πρόσωπο, αλλά η κατοχή του (κυριότητα) και η οικονομική διαχείριση συχνά είναι». Ο λαϊκός ιδρυτής, δεν είχε την δυνατότητα να πουλήσει το δικαίωμα του στο μοναστήρι ή ακόμα και το ίδιο το ίδρυμα, διότι το Εκκλησιαστικό Δίκαιο απαγόρευσε αυστηρότατα την αλλαγή χρήσης των ιδρυμάτων, που ήταν αφιερωμένα στο Θεό. Την ίδια στιγμή όμως, σύμφωνα με την νομοθεσία τα κτητορικά δικαιώματα μπορούσαν κάλλιστα να κληροδοτηθούν ή να παραχωρηθούν ως δωρεά σε τρίτους, δηλαδή σε άτομα της επιλογής του αρχικού κτήτορα. Έτσι λοιπόν κατά την διάρκεια των μέσης περιόδου βλέπουμε να εμφανίζεται ένα πλήθος ατόμων, που αν και δεν αποτελούν θεμελιωτές ιδρυμάτων, διαθέτουν πάνω σε εκείνα κάποια αναγνωρισμένα περιουσιακά δικαιώματα. Έφορος, επίτροπος, προνεότης, προστάτης, κοσμήτωρ, αντιλαμβανόμενος, κουράτωρ η απλά χαριστικάριος, είναι μόνο μερικοί από τους ποικίλους τίτλους τους οποίους διαθέτουν τα συγκεκριμένα πρόσωπα⁸. Οι τίτλοι διαφέρουν μόνο σχετικά με το είδος και την έκταση των δικαιωμάτων του κάθε κατόχου πάνω στο ίδρυμα. Όμως κοινή συνιστάμενη όλων είναι η ύπαρξη μιας δωρεάς δικαιωμάτων, συνδεδεμένης με ένα μοναστηριακό ίδρυμα, την οποία πιθανόν εκμεταλλεύονταν, υλικά ή πνευματικά, μερικές φορές δε και συμβολικά. Το ποσοστό και το είδος της εκμεταλλεύσεως, όπως και ο βαθμός της εξουσίας τους εξαρτιόνταν από τον αρχικό θεμελιωτή-ιδρυτή και τις ανάλογες διατάξεις που είχε, ή δεν είχε, προνοήσει να εντάξει στο καταστατικό του. Υπό αυτή την έννοια τα παραπάνω πρόσωπα αποτελούν και αυτά κτήτορες, διότι

⁸ Περισσότερα για τους κατόχους κτητορικών δικαιωμάτων: Morris, 2002: 157-165 · Papagianni, 2002: 1062-1069

κατέχουν και κάνουν χρήση δικαιωμάτων που πηγάζουν από το Κτητορικό Δίκαιο (Angold, 2000 · Galatariotou, 1987 · Morris, 2002).

Ο τρόπος με τον οποίο οι δυο κατηγορίες αρχικών ιδρυτών, αριστοκρατικοί και μη, αξιοποιούν τα κτητορικά δικαιώματα που έρχονται στην κατοχή τους διαφέρει ριζικά. Οι αριστοκρατικοί θεμελιωτές, πιστοί στην επιμονή τους να διατηρήσουν τους συγγενικούς δεσμούς, φαίνεται ότι συνήθιζαν να κληροδοτούν το κτητορικό δικαίωμα στους νόμιμους κληρονόμους και απογόνους τους. Τα κτητορικά τυπικά της αριστοκρατίας περιγράφουν με μεγάλη λεπτομέρεια τον εκάστοτε κάτοχο της δωρεάς δικαιωμάτων, τα διαδικαστικά ζητήματα σχετικά με την διαδοχή του τίτλου, ενώ δεν παραλείπουν να παρέχουν στον ευεργετηθέντα και εκτεταμένες εξουσίες πάνω στην διαχείριση του ιδρύματος και τη μοναστηριακή κοινότητα. Επίσης ένα επιπλέον γνώρισμα των αριστοκρατών είναι ότι στη συντριπτική πλειοψηφία τους προβλέπουν κάποιου είδους υλική απολαβή για τον κάτοχο της θέσεως. Ανάλογα με τι ορίζουν μέσα στο καταστατικό τους, οι απολαβές του κατόχου ξεκινούν από μια κάποια μικρή συμβολική χρηματική αποζημίωση και μπορούν να φτάσουν μέχρι την πραγματική οικονομική εκμετάλλευση του μοναστηριού και της περιουσίας του (Angold, 2000 · Galatariotou, 1987 · Morris, 2002 · Laiou, 1985 · Hussey, 2010).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα που αποτυπώνει την κατάσταση που επικρατούσε στα τέλη της μέσης περιόδου είναι εκείνο του Μιχαήλ Ατταλειάτη. Όπως αναφέρουν οι πηγές ο ίδιος αποτέλεσε ιδρυτής και επανίδρυτης εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, μεταξύ των οποίων ήταν και κάποια μοναστήρια. Στο καταστατικό του ο Ατταλειάτης καθορίζει ποιος θα αποτελέσει τον κληρονόμο των κτητορικών δικαιωμάτων του, προνοεί στο να μην φύγει η πατρωνία του ιδρύματος από την οικογένεια του και σπλίζει τον ευεργετηθέντα με μια σειρά υπερεξουσιών και υπέροχων προνομίων. Το πιο αξιοσημείωτο όμως ίσως είναι το ύψος της χρηματικής «αποζημιώσεως» του κατόχου της θέσεως, το οποίο αγγίζει τα δυο τρίτα του καθαρού υπόλοιπου των εσόδων του μοναστηριού! Η περίπτωση του Ατταλειάτη δεν πρέπει να μας εκπλήσσει διότι δεν αποτελεί ξεχωριστό φαινόμενο. Η μελέτη και άλλων παρόμοιων αριστοκρατικών καταστατικών μας αποδεικνύει ότι, λιγότερο ή περισσότερο, ήταν κοινή πρακτική μεταξύ των αριστοκρατών κτητόρων να συμπεριφέρονται με τέτοιο τρόπο στα μοναστηριακά ιδρύματα τους (Angold, 2000 · Galatariotou, 1987 · Morris, 2002 · Hussey, 2010).

Από την άλλη πλευρά οι μοναστικοί και εκκλησιαστικοί ιδρυτές, οι διαθέτοντες δηλαδή ένα κάποιο μοναστικό υπόβαθρο, παρουσιάζουν τελείως διαφορετική συμπεριφορά. Έχοντας ως βασικό σκοπό την ευημερία της μοναστηριακής κοινότητας ορίζουν τα κτητορικά δικαιώματα τους, προνοώντας την ίδια στιγμή έτσι ώστε εκείνα να μην χρησιμοποιηθούν με καταχρηστικό τρόπο που θα βλάψει το μοναστήρι και τη κοινότητα του. Για τον λόγο αυτό συχνά θέτουν ως αποδέκτη της δωρεάς δικαιωμάτων κάποιο προσεκτικά επιλεγμένο πρόσωπο, το οποίο είτε είναι πνευματικό παιδί τους και συχνά μοναχός, είτε κάποιος έμπιστος λαϊκός άνθρωπος αναγνωρισμένης αξίας και ευσέβειας. Αυτός ο τελευταίος επιλέγεται για πρακτικούς λόγους, διότι κρίνεται ότι θα μπορέσει να βοηθήσει και να προστατέψει την κοινότητα μέσω των επαφών που διαθέτει στην πρωτεύουσα και την αυτοκρατορική αυλή. Με άλλα λόγια το άτομο αυτό θα δράσει ως διαμεσολαβητής του μοναστηριού με τις διοικητικές αρχές του κράτους, προσπαθώντας να κερδίζει για εκείνο ειδικά προνόμια και την αυτοκρατορική εύνοια. Οι αρμοδιότητες και τα δικαιώματα του, σε αντίθεση με εκείνα του αντίστοιχου αριστοκράτη κτήτορα, είναι αρκετά περιορισμένα ενώ η ανταμοιβή του κυρίως συμβολικής φύσεως (Galatariotou, 1987).

Στην ενότητα αυτή λοιπόν είδαμε τα χαρακτηριστικά του μοναστηριακού ιδρυτή, τα κίνητρα πίσω από τη θεμελίωση του ιδρύματος άλλα και τις διαφορές μεταξύ των αριστοκρατικών και μη αριστοκρατικών κτητόρων. Ο αριστοκράτης θεμελιωτής θέτει ως προτεραιότητα τα δικά συμφέροντα και της οικογενείας τους πάνω από το ίδρυμα και την κοινότητα του. Το μοναστήρι σε αυτή την περίπτωση ιδρύεται κατά βάση για να καλύψει τις δίκες του προσωπικές πνευματικές ανησυχίες και υλικές ανάγκες. Στον αντίποδα αυτής της θεωρήσεως βρίσκεται ο μοναστικός, μη αριστοκρατικός ιδρυτής, ο οποίος θα δώσει πρώτα έμφαση στην ίδια την κοινότητα, την οποία θεωρεί και αντιμετωπίζει ως οικογένεια του, και την πνευματική-υλική ευημερία της. Σε κάθε περίπτωση σύμφωνα με την βιβλιογραφία και οι δυο ιδρυτές επιδιώκουν την επίτευξη του αυτοδέσποτου χαρακτήρα του ιδρύματος τους πασχίζοντας να το καταστήσουν ανεξάρτητο από διοικητικές αρχές, κοσμικές και εκκλησιαστικές, όμως για πολύ διαφορετικούς λόγους. Ο αριστοκράτης προσπαθεί το ίδρυμα να μην φύγει από τον οικογενειακό έλεγχο, διότι έτσι θα χαθούν τα κτητορικά δικαιώματα και τα προνόμια του. Ο μοναστικός ιδρυτής γνωρίζει ότι η κοινότητα δύναται από μόνη της να ενεργήσει καλύτερα φροντίζοντας για το συμφέρον της επιβίωσης της. Όταν θα ορίσει κάποιον εξωτερικό τρίτο πρόσωπο αυτό θα γίνει για να διαδραματίσει εκείνο τον ρόλο

επιτρόπου, διαμεσολαβητή και προστάτη για το ίδρυμα και τα συμφέροντα του. Το αριστοκρατικό μοναστήρι και η κοινότητα των μοναχών του δεν ήταν τόσο τυχεροί, από την άποψη ότι βρίσκονταν κάτω από τον σχεδόν απόλυτο έλεγχο του λαϊκού πάτρωνα, με ότι αυτό συνεπάγονταν. Η ανεξαρτησία σε αυτή την περίπτωση έρχεται μόνο μετά την εξαφάνιση της κληρονομικής γραμμής του αρχικού κτήτορα (Galatariotou, 1987 · Laiou, 1985 · Hussey, 2010).

4.5 Θεσμικό πλαίσιο

Το θεσμικό πλαίσιο ρύθμισης της λειτουργίας των βυζαντινών μοναστηριών, παρουσιάζει μια πληθώρα θεσμών με σημαντική επιρροή στη διαμόρφωση της μοναστηριακής ζωής. Οι λόγοι της πολυπλοκότητας του ρυθμιστικού πλαισίου βασίζονται στο γεγονός ότι, αφενός αυτό καλύπτει μεγάλες χρονικές περιόδους και αφετέρου πως οι κανόνες του προέρχονται από διαφορετικές, αν και το ίδιο αξιοσέβαστες, θεσμικές πηγές. Αναφερόμενος με χαρακτηριστικό τρόπο στην νομοθεσία των μοναστηριών ο Frazee (1982: 263) υποστηρίζει ότι «Ο χριστιανικός μοναχισμός στην Ανατολή έχει τρεις πηγές (νομοθεσίας): τον αρχικό κανόνα του ιδρυτή ή εκείνο ενός μεταρρυθμιστή, τους νόμους που εκδίδουν οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες και τους κανόνες των εκκλησιαστικών συμβουλίων». Σε όλα τα παραπάνω εντάσσεται και η μοναστική παράδοση, όπως αυτή αναπτύχθηκε μέσα στους αιώνες. Στην ακόλουθη λοιπόν ενότητα παρουσιάζονται εν συντομία: το καταστατικό (κτητορικό τυπικό) του ιδρυτή, η εκκλησιαστική και η αυτοκρατορική νομοθεσία καθώς και η μοναστική παράδοση. Όλοι δηλαδή εκείνοι οι θεσμοί που συνετέλεσαν στην διαμόρφωση της μοναστηριακής ζωής και λειτουργίας κατά την μέση εποχή. Φυσικά το χρονικό πλαίσιο της ερευνάς και ο όγκος της νομοθεσίας θέτουν πολλούς περιορισμούς. Η λεπτομερειακή περιγραφή του συνόλου των νομικών κανόνων των μοναστηριών θα μπορούσε να γεμίσει ολόκληρους τόμους και δεν αποτελεί το αντικείμενο αυτής της μελέτης. Αρά η παρουσίαση μας σε αυτό το κομμάτι θα επικεντρωθεί στην αναφορά των πιο βασικών σημείων του θεσμικού πλαισίου.

4.5.1 Κτητορικά τυπικά

Το κτητορικό τυπικό, το οποίο ορισμένες φορές αναφέρεται στις πηγές της εποχής και ως διαταξίς ή υποτύπωση, ουσιαστικά μπορεί οριστεί ως: εκείνο το γραπτό καταστατικό ιδρύσεως ενός μοναστηριού που συντάσσει ένας ιδρυτής ή επανιδρυτής, με σκοπό να χρησιμοποιηθεί από την κοινότητα των μοναχών του ιδρύματος στο οποίο αναφέρεται (Galatariotou, 1987: 84-85). Επίσης σύμφωνα πάλι με την Galatariotou (1987: 84-85) το τυπικό σκοπό έχει να ρυθμίσει: «(i) λειτουργικά θέματα · (ii) το διοικητικό πλαίσιο της κοινότητας · (iii) την καθημερινή συμπεριφορά του μοναχού, τόσο στην προσωπική του (πνευματική) ζωή όσο και σε σχέση με τα άλλα μέλη της κοινότητας». Τα θέματα που απασχολούν το τυπικό άπτονται τον θεμελιωτή και τα κτητορικά προνόμια του, τις λειτουργικές – αναθηματικές συνήθειες του μοναστηρίου, τους κανόνες και την δομή της οργάνωσης της κοινότητας, ενώ συνήθως σε αυτό συμπεριλαμβάνεται και ένας κατάλογος (βρέβιον) με το σύνολο της ακίνητης και κινητής περιουσία της μονής (Angold, 2000 · Epstein, 1981 · Hussey, 2010 · Talbot, 1987).

Τα καταστατικά των κτητόρων (κτητορικά τυπικά) αποτελούν αδιαμφισβήτητα την πιο σημαντική πηγή πληροφόρησης σχετικά με την λειτουργία των μοναστηριακών ιδρυμάτων της μέσης και ύστερης εποχής. Η σημασία τους έγκειται στο γεγονός ότι ορίζουν με μεγάλη ακρίβεια την καθημερινή ζωή αλλά και την εσωτερική λειτουργία των μοναστηριών, επιτρέποντας μας με αυτό τον τρόπο να αποκτήσουμε μια πληρέστερη αντίληψη για το θεσμό (Talbot, 1987). Τι είναι όμως ένα τυπικό; Ο συγκεκριμένος όρος με καταβολές από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο αρχικά θα χρησιμοποιηθεί για να καθορίσει μια σειρά κανονισμών, οι οποίοι δύνανται να ρυθμίζουν οποιασδήποτε φύσεως ζητήματα, όχι μόνο εκκλησιαστικά ή μοναστηριακά. Μάλιστα η χρήση του όρου εντός ενός εκκλησιαστικού πλαισίου, εκείνη την χρονική στιγμή, αναφέρεται βασικά σε κάποιο λειτουργικό βιβλίο της εκκλησίας (Epstein, 1981 · Galatariotou, 1987).

Το τυπικό θα αποκτήσει την έννοια ιδρυτικού έγγραφου-καταστατικού που συντάσσει ο κτήτορας μιας ιεράς μονής κάπως μεταγενέστερα, καθώς αρχίζει να εμφανίζεται υπό αυτή την μορφή στα τέλη του 5^{ου} αιώνα. Το πρώτο και γνωστότερο από αυτά τα πρώιμα τυπικά είναι εκείνο που θέσπισε για την λειτουργία της λαύρας του, που εδράζονταν

κοντά στα Ιεροσόλυμα, ο Άγιος Σάββας ο Ηγιασμένος. Βέβαια φαίνεται ότι για αρκετό καιρό η σύνταξη ενός γραπτού τυπικού-καταστατικού δεν αποτελούσε συνηθισμένο φαινόμενο (Angold, 2000 · Epstein, 1981). Πάνω σε αυτό το ζήτημα η Galatariotou (1987: 87) αναφέρει ότι: «αναμφισβήτητα ένας μεγάλος αριθμός κοινοβίων, λαυρών και ερημητηρίων πρέπει να υπήρξε χωρίς να αποκτήσει ποτέ ένα γραπτό τυπικό, αλλά απλά ακολουθώντας το προφορικό τύπο, την παράδοση του μοναστηριού». Θα χρειαστεί να περάσουν πολλοί αιώνες μέχρι να καθιερωθεί η ευρεία χρήση του γραπτού καταστατικού από τους κτήτορες των μοναστηριακών ιδρυμάτων. Τα γραπτά κτητορικά τυπικά θα ξεκινήσουν να εμφανίζονται σε υπολογίσιμους αριθμούς μόλις τον 10^ο αιώνα, ενώ θα καθιερωθούν, θεσμικά πλέον, κατά τα τέλη της μέσης εποχής (11-12^{ος} αιώνας) (Angold, 2000 · Galatariotou, 1987).

Η θέσπιση ή τουλάχιστον η υιοθέτηση κάποιου είδους γραπτού καταστατικού θα αποτελέσει μια εκ των απαραίτητων νομικών προϋποθέσεων για την ίδρυση ενός μοναστηριακού ιδρύματος στα τέλη της μέσης εποχής. Δεν είναι όμως μόνο η νομική υποχρέωση αυτή που οδηγεί τους ιδρυτές στο να προχωρήσουν στη διαμόρφωση ενός γραπτού καταστατικού (Angold, 2000 · Galatariotou, 1987). Σταδιακά οι κτήτορες θα διαπιστώσουν πως η χρήση του γραπτού τυπικού προσφέρει αρκετά πλεονεκτήματα, καθώς δύναται να διασφαλίσει με τον καλύτερο τρόπο την εφαρμογή των κανόνων, άλλα και των συμφερόντων τους πάνω στο ίδρυμα. Επιπλέον με τη καθιέρωση της πρακτικής του χαριστίκιου⁹ (βλέπε παρακάτω), που συμπίπτει με την συγκεκριμένη χρονική περίοδο, η χρήση των γραπτών καταστατικών από τα μοναστήρια και τους κτήτορες τους καθίσταται ακόμα πιο επιτακτική. Το τυπικό θα χρησιμοποιηθεί ως ασπίδα προστασίας ενάντια στο χαριστίκιο αλλά και την επιβουλή της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, σε μια απόπειρα να διασφαλιστεί η αυτονομία και η ανεξαρτησία της δράσης των ιδρυμάτων.

Η μορφή του έγγραφου μπορεί να ποικίλη ανάλογα το χαρακτήρα και το προφίλ του κάθε ξεχωριστού ιδρυτή. Έτσι λοιπόν αλλά καταστατικά διαθέτουν οργανωμένη και αυστηρή δομή με παραγράφους και ενότητες, ενώ άλλα έχουν την μορφή διηγήσεως που παρέχει πρακτικές συμβουλές για την καθημερινότητα. Ορισμένα είναι αρκετά συνοπτικά και κάποια υπέρ του δέοντος αναλυτικά και λεπτομερή (Galatariotou, 1987:

⁹ Ουσιαστικά το χαριστίκιο προέβλεπε την απόδοση αποκλειστικών δικαιωμάτων οικονομικής διαχείρισης ενός μοναστηριακού ιδρύματος και της περιουσίας του σε ένα άτομο, λαϊκό ή κληρικό.

80). Μετά από προσεκτική μελέτη των διασωθέντων κείμενων τα έγγραφα ομαδοποιούνται από τους μελετητές σε δυο διακριτές κατηγορίες: στα αριστοκρατικά και στα μη αριστοκρατικά καταστατικά. Όπως παρατηρήσαμε και προηγουμένως στην ενότητα του κτήτορος ο κάθε θεμελιωτής, ανάλογα με το προφίλ και την κοινωνική του θέση, συντάσσει το ιδρυτικό καταστατικό του θέτοντας ως σημαντικές πολύ διαφορετικές προτεραιότητες (Talbot, 1990 · Galatariotou, 1987 · Hussey, 2010). Η έννοια του κτητορικού τυπικού δύναται να συμπεριλάβει και μια σειρά διαθηκών και κωδικέλλων, νομικών εγγραφών που συνέταξε ο κτήτορας του μοναστηρίου μετά από την ίδρυση του. Τα συγκεκριμένα έγγραφα μεγάλης νομικής ισχύος, ιδιαίτερα οι διαθήκες, μπορούσαν να ενισχύσουν περαιτέρω το κύρος της νομικής βαρύτητας του τυπικού. Πάντως σε κάθε περίπτωση το καταστατικό του κτήτορος ήταν ένα έγγραφο με σημαντική ηθική και νομική λειτουργία. Νομικοί κύκλοι της Εκκλησίας εκείνης της περιόδου, με προεξέχοντα τον Πατριάρχη Αντιοχείας Θεόδωρο Βάλσαμων, θεωρούσαν το καταστατικό του κτήτορος τμήμα της εκκλησιαστικής νομοθεσίας, εφόσον δεν αντετίθεντο στο Νομοκανονικό Δίκαιο (Galatariotou, 1987).

4.5.2 Εκκλησιαστικοί κανόνες

Ο μοναχισμός θα γεννηθεί εκτός του πλαισίου της επίσημης Εκκλησίας και εκεί θα δράσει για αρκετό καιρό, καθώς εκείνη δεν διαθέτει αρχικά κάποιο ουσιαστικό έλεγχο πάνω στην λειτουργία του. Ανεξάρτητο, δυναμικό αλλά και πολύ δημοφιλές μεταξύ των πιστών, το μοναστικό κίνημα θα θορυβήσει ιδιαίτερος την Ιεραρχία, η όποια το αντιμετωπίζει με έντονο σκεπτικισμό. Οι εκπρόσωποι της επίσημης Εκκλησίας με στην πάροδο των χρόνων θα καταβάλουν σημαντικές προσπάθειες, συχνά αποτυχημένες, στο να τιθασεύσουν και να εντάξουν το κίνημα εντός της εκκλησιαστικής αρμοδιότητας. Το έργο της επιτυχημένης ενσωμάτωσης του μοναχισμού και της παράδοσης του στην εκκλησιαστική ζωή, αναλαμβάνουν να φέρουν σε πέρας οι Εκκλησιαστικές Σύνοδοι. Στόχος των Συνόδων ήταν αφενός να θεσμοποιήσουν την μοναστική παράδοση και αφετέρου να οργανώσουν θεσμικά την λειτουργία των ιδρυμάτων, εντάσσοντας τα υπό τον έλεγχο των αρμόδιων εκκλησιαστικών οργάνων. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού θα παράγουν μια σειρά νομικών αποφάσεων, οι οποίες αποκτούν την μορφή κανόνων της Εκκλησίας και ονομάζονται Κανονικό Δίκαιο. Το Κανονικό Δίκαιο, τμήμα του Εκκλησιαστικού, αποτέλεσε βασικό πυλώνα του συνόλου της βυζαντινής

νομοθεσίας. Ορισμένες φορές δε συνεπικουρούνταν με την έκδοση παράλληλων αυτοκρατορικών διαταγμάτων, που ενίσχυαν την άμεση εφαρμογή του (Beck, 2005 · Frazee, 1982).

Η ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ του μοναστικού κινήματος και της Εκκλησίας θα ξεκινήσει ουσιαστικά με την Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας το 451. Στη Χαλκηδόνα θα τεθούν τα θεμέλια αυτής της ρύθμισης, εντάσσοντας το θεσμό στους κόλπους της επίσημης Εκκλησίας και επισημοποιώντας τον έλεγχο του από την Ιεραρχία. Φυσικά το μέγεθος του κινήματος και ο γεωγραφικός χώρος στον οποίο αναπτύσσονταν, δεν επέτρεπε την στενή επίβλεψη του από τις εκκλησιαστικές αρχές. Η επιρροή αυτών των τελευταίων περιοριζόταν κατά βάση στα κοινοβιακού τύπου καθιδρύματα και σε συγκεκριμένες χωρικές ενότητες, που διέθεταν ισχυρή παρουσία της αυτοκρατορικής και της πατριαρχικής εξουσίας (Beck, 2005 · Frazee, 1982). Όμως το πρώτο μεγάλο βήμα είχε γίνει. Την λογική της Χαλκηδόνας θα ακολουθήσουν στο μέλλον και οι υπόλοιπες Σύνοδοι, οι οποίες θα παράγουν μεγάλο κομμάτι της Εκκλησιαστικής Νομοθεσίας σχετικά με την ρύθμιση του μοναστικού βίου. Οι Σύνοδοι θα προσπαθήσουν με την σύμπραξη της αυτοκρατορικής αρχής, να επιλύσουν τμηματικώς τα κύρια προβλήματα και τις παθογένειες που ταλανίζουν το θεσμό, παρέχοντας λύσεις και θέτοντας μια σειρά κανόνων λειτουργίας για τα ιδρύματα του (Beck, 2005 · Frazee, 1982).

Ενδεικτικά λοιπόν στην Ε΄ Οικουμενική Σύνοδο που συγκλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 553, υιοθετήθηκε η άποψη του αυτοκράτορα Ιουστινιανού του Α΄, η οποία προέβλεπε την καθιέρωση του κοινοβιακού μοντέλου μοναχισμού σε βάρος του αναχωρητισμού (Beck, 2005). Αυτή τη προτίμηση θα επιβεβαιώσει και η Πενθέκτη «εν Τρούλλω Σύνοδος», που συγκλήθηκε το 691 από το συνονόματο του Ιουστινιανό τον Β΄, με σκοπό την συμπλήρωση του έργου των δυο προηγούμενων Συνόδων. Μάλιστα η συγκεκριμένη Σύνοδος θα παρέχει και άλλο, επιπλέον, τμήμα νομοθεσίας για το μοναχισμό και την λειτουργία του (Beck, 2005 · Talbot, 1998 · Frazee, 1982 · Runciman, 2005). Η τελευταία Οικουμενική Σύνοδος, η Ζ΄, θα συγκληθεί το 787 και μεταξύ άλλων θα αποπειραθεί να επιλύσει το φλέγον ζήτημα της ύπαρξης των μικτών μοναστηριών, τα όποια είχαν τυπικά απαγορευτεί από τον καιρό του Ιουστινιανού του Μέγα. Δυστυχώς παρά την διαλλακτικότητα των Αγίων Πατέρων κάτι τέτοιο θα

καταστεί ανέφικτο και τα μικτά μοναστήρια θα συνεχίσουν να λειτουργούν, έστω σε καθεστώς ημι-νομιμότητας (Walter, 2002 · Frazee, 1982).

Εξόν των κανόνων που θεσπίζουν οι Συνοδοί, το θεσμικό πλαίσιο της Εκκλησιαστικής Νομοθεσίας που ασχολείται με τα μοναστηριακά ιδρύματα, απαρτίζουν και τα διατάγματα – αποφάσεις των πατριαρχών. Εκείνες δηλαδή οι απαγορεύσεις ή οδηγίες, που αναλόγως με την περίπτωση εκδίδουν οι πατριάρχες σε μια προσπάθεια να επιλύσουν ζητήματα που άπτονται της μοναστηριακής λειτουργίας. Παραδείγματα τέτοιων αποφάσεων είναι οι απαγορεύσεις που έθεσαν ανά τους αιώνες οι ανώτατοι εκκλησιαστικοί άρχοντες, σε μια προσπάθεια να αποτρέψουν την δράση και την ίδρυση των μικτών μοναστηριών στην αυτοκρατορική επικράτεια (Walter, 2002). Σε κάθε όμως περίπτωση οι πράξεις αυτές δεν πρέπει να θεωρήσουμε ότι υποσκέλιζαν ή αντικαθιστούσαν στο ελάχιστο το Κανονικό Δίκαιο, αλλά μάλλον λειτούργησαν περισσότερο συμπληρωματικά.

4.5.3 Αυτοκρατορική Νομοθεσία

Η δυναμική εξάπλωση και η πνευματική επιρροή του μοναχισμού δεν μπόρεσαν να διαφύγουν ούτε της προσοχής των αυτοκρατόρων. Το ζήτημα του μοναστικού κινήματος θα απασχολήσει από νωρίς τον νομοθέτη, ο οποίος θα προχωρήσει στην έκδοση μιας σειράς διαταγμάτων με σκοπό τον έλεγχο και την ρύθμιση της λειτουργίας του. Οι προσπάθειες αυτές θα ξεκινήσουν πολύ πριν ο μοναχισμός ενταχτεί στην επίσημη Εκκλησία. Μετά την Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας και την υπαγωγή του κινήματος στην επίσημη Εκκλησία, οι αυτοκρατορικές νομοθετικές πρωτοβουλίες θα συνεπικουρηθούν από το εκκλησιαστικό ρυθμιστικό πλαίσιο που έθεταν οι κανόνες των Συνόδων. Αυτή η πρακτική της αλληλοσυμπλήρωσης Αυτοκρατορικής και Εκκλησιαστικής Νομοθεσίας, θα συνεχιστεί μέχρι τα υστέρια χρόνια της χιλιόχρονης αυτοκρατορίας (Frazee, 1982 · Beck, 2005).

Σταθμός ορόσημο στην αυτοκρατορική απόπειρα θεσμικής ρυθμίσεως του μοναχισμού αποτελεί η έλευση της Ιουστινιάνειας Νομοθεσίας. Ο Ιουστινιανός αναλαμβάνει να συμπληρώσει και να ενοποιήσει όλα τα προηγούμενα αυτοκρατορικά διατάγματα σε μια ενιαία νομοθεσία. Βασικός στόχος του είναι: πρώτα από όλα η επίτευξη μιας

ομοιομορφίας μεταξύ των ιδρυμάτων, έπειτα η προώθηση του κοινοβιακού μοντέλου μοναχισμού και τέλος η επιβολή μεγαλύτερου κρατικού-εκκλησιαστικού ελέγχου πάνω στο κίνημα. Αν και το θεσμικό πλαίσιο του κυριολεκτικά μάχεται για την επικράτηση των παραπάνω θέσεων, η επιτυχία του είναι οριακή. Η ομοιόμορφη λειτουργία των ιδρυμάτων ήταν πρακτικά ανέφικτη, ενώ η λαύρα και ο αναχωρητισμός θα συνεχίσουν την δράση τους, έστω υπό άλλη μορφή (Beck, 2005 · Runciman, 2005). Παρόλα αυτά η επιρροή του έργου του ήταν ιδιαίτερης σημασίας. Αυτό φαίνεται από το γεγονός πως αρκετοί μελλοντικοί αυτοκράτορες θα θεωρήσουν την Ιουστινιάνειο Νομοθεσία ως κέντρο αναφοράς των δικών τους ρυθμιστικών πρωτοβουλιών. Στις αρχές της μέσης εποχής τις διατάξεις του Ιουστινιανού για τον μοναχισμό θα αποπειραθεί να επαναφέρει ο συννόματος του Ιουστινιανός ο Β΄, με την υποστήριξη της «Πενθέκτης» Οικουμενικής Συνόδου (Runciman, 2005). Το ίδιο θα επιχειρηθεί ξανά από την αυτοκράτειρα Ειρήνη με τη συμπαράσταση της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου, εν μέσω της οικονομολογικής διαμάχης (Frazee, 1982).

Οι σχέσεις μεταξύ του κινήματος και της αυτοκρατορικής εξουσίας, οι οποίες ξεκινούν από την εποχή του Κωνσταντίνου του Μέγα, θα γνωρίσουν μέσα στο χρόνο σημαντικές μεταβολές, αλλά σε γενικές γραμμές θα παραμείνουν φιλικές. Εξάιρεση αποτελεί η προαναφερομένη περίοδο της οικονομολογίας. Κατά την διάρκεια της οικονομολογικής συγκρούσεως παρατηρούνται φανερές αντιμοναχικές δράσεις, με την έκδοση ιδιαίτερας εχθρικών διαταγμάτων προς τους μοναχούς και τα ιδρύματά τους. Η κατάσταση αυτή θα αλλάξει άρδην με την άνοδο της αυτοκράτειρας Ειρήνης στον θρόνο, οπότε και τα μοναστήρια αρχίζουν να ξαναγίνονται αποδέκτες ευνοϊκών διατάξεων. Το καθεστώς της θεσμικής υποστήριξης των μοναστηριών, από την αυτοκρατορική αρχή, φαίνεται ότι θα παγιωθεί και θα συνεχίσει να υφίσταται μέχρι και το τέλος της μέσης εποχής (Beck, 2005 · Runciman, 2005 · Frazee, 1982). Οι όποιες μελλοντικές αρνητικές για το μοναχισμό διατάξεις της Αυτοκρατορικής Νομοθεσίας, όπως για παράδειγμα τα περιοριστικά διατάγματα της Μακεδονικής δυναστείας, είναι αποσπασματικές και δεν βασίζονται σε κάποιο αντιμοναχικό μένος, αλλά περισσότερο σε προσπάθειες μείωσης της ομολογουμένως τεραστίως μοναστηριακής περιουσίας (Walter, 2002 · Runciman, 2005 · Talbot, 2009).

Πάρα την σημαντική ανεξαρτησία του κινήματος η Αυτοκρατορική Νομοθεσία και οι διατάξεις της συνέβαλλαν ουσιαστικά στην ανάπτυξη και τη λειτουργία του θεσμού.

Μια από τις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις νομοθετήματος που επηρέασε την δράση των ιδρυμάτων, την μέση εποχή, ήταν εκείνη του χαριστίκιου. Το χαριστίκιο (Beneficium), σύμφωνα με τις μαρτυρίες που διαθέτουμε είχε την καταγωγή του στην παραγμένη περίοδο της εικονομαχίας (726-842). Τότε πιθανόν και χρησιμοποιήθηκε από τους εικονομάχους αυτοκράτορες, όπως ο Κωνσταντίνος ο Ε΄, ως ένα νομικό εργαλείο που διευκόλυνε την κατάσχεση μοναστηριακών περιουσιών (Setton, 1953 · Runciman, 2005 · Morris, 2002 · Charanis, 1948). Μετά το τέλος της διαμάχης και για τους επομένους αιώνες το χαριστίκιο θα λειτουργήσει ως ένα μέσο αποκατάστασης των ιδρυμάτων που βρίσκονταν σε δυσχερή οικονομική κατάσταση. Το σύστημα προέβλεπε την χορήγηση, σε ένα καθορισμένο εύπορο λαϊκό ή κληρικό πρόσωπο, του δικαιώματος της αποκλειστικής οικονομικής διαχείρισεως ενός μοναστηριακού ιδρύματος και της περιουσίας του. Ο αποδεκτής της δωρεάς (χαριστικάριος) αναλάμβανε από την πλευρά του την υποχρέωση να συνδράμει οικονομικά το ίδρυμα, ενώ παράλληλα κατείχε το δικαίωμα να εισπράττει το καθαρό περίσσειμα των εσόδων που απέφερε η εκμετάλλευση της μοναστηριακής περιουσίας. Περιορισμένης χρονικής ισχύος, καθώς συνήθως αποδίδονταν για μια ή δυο ζωές, η δωρεά είχε την δυνατότητα να αναδειχτεί σε μια αρκετά επικερδής δραστηριότητα για τον κάτοχο της, παρέχοντας του μεγάλα οικονομικά και συμβολικά οφέλη (Paragianni, 2002 · Morris, 2002 · Walter, 2002 · Runciman, 2005 · Hussey, 2010 · Vasiliev, 1933 · Charanis, 1948 · Setton, 1953).

Η πρακτική αυτή θα φτάσει στο αποκορύφωμα της στα τέλη της μέσης εποχής (10^{ος} - 12^{ος} αιώνας). Αυτοκράτορες, πατριάρχες και επίσκοποι, πάρα τις συχνές νομικές απαγορεύσεις του χαριστίκιου, τόσο από την Εκκλησιαστική όσο και την Αυτοκρατορική Νομοθεσία, θα προχωρήσουν στην παραχώρηση μοναστηριών σε χαριστικάριους της επιλογής τους. Η κατάσταση θα φτάσει στο απροχώρητο κατά τη διάρκεια του αιώνα των Κομνηνών (1081-1180), όταν ο ιδρυτής της δυναστείας Αλέξιος Κομνηνός ακολουθώντας το παράδειγμα του θείου του Ισαάκ, θα ξεκινήσει να «δωρίζει» μαζικά υγιή μοναστηριακά ιδρύματα σε ευνοούμενους του. Όπως ήταν αναμενόμενο η συμπεριφορά του θα προκαλέσει την έντονη διαμαρτυρία των εκκλησιαστικών κύκλων, οι οποίοι με προεξέχοντα τον Ιωάννη Ε΄ Οξείτη, Πατριάρχη Αντιοχείας, θα ασκήσουν δριμεία κριτική στις πράξεις του. Είναι γεγονός πως δυστυχώς το χαριστίκιο, πάρα τις αρχικές καλές προθέσεις του νομοθέτη, είχε διαστραφεί από την ανθρωπινή φύση, καθώς ουσιαστικά μετατράπηκε σε εργαλείο

ιδιωτικοποίησης της περιουσίας μονών (Papagianni, 2002 · Walter, 2002 · Runciman, 2005 · Hussey, 2010 · Angold, 2000 · Charanis, 1948).

Αναμφισβήτητα μέσα στο σύνολο των χαριστικάριων υπήρξαν τίμιοι και ευσεβείς άνθρωποι που ενδιαφερθήκαν ειλικρινά για την ορθή λειτουργία των ιδρυμάτων τους. Όμως δεν ήταν σπάνιο το φαινόμενο κάποιιοι να κάνουν κατάχρηση της εξουσίας τους, βλέποντας το μοναστήρι σαν μια επικερδής επιχείρηση και μέσο πλουτισμού. Ακολούθως εκμεταλλεύονταν την μοναστηριακή περιουσία στα όρια των δυνατοτήτων της και χωρίς να λαμβάνουν υπόψη την κοινότητα και τις ανάγκες της. Συνέπεια αυτών των πρακτικών ήταν η ερήμωση του ιδρύματος και η διάλυση της κοινότητας του. Ο Αλέξιος δεν θα απαγορεύσει το χαριστικό, αλλά θα λάβει μέτρα προστασίας των ιδρυμάτων (μια κατάσταση ανάλογη της τραγωδίας των κοινών). Σταδιακά με την πάροδο του χρόνου ο θεσμός θα χάσει την προτίμηση των πατρώνων, κυρίως λόγω της πολύ κακής φήμης που το συνόδευε, και θα αντικατασταθεί από την πιο κοινωνικά αποδέκτη και λιγότερο παρεμβατική λύση της εφορείας (Papagianni, 2002 · Morris, 2002 · Walter, 2002 · Hussey, 2010 · Angold, 2000 · Charanis, 1948 · Setton, 1953).

4.5.4 Μοναστική παράδοση

Οι προηγούμενες υποενότητες ασχολήθηκαν με την παρουσίαση της τυπικής διάστασης του θεσμικού πλαισίου, των κανόνων δηλαδή που στηρίζονται στη νομική ισχύ τους, για να επηρεάσουν την λειτουργία του μοναχισμού και των μοναστηριών. Σε αυτό το κομμάτι θα αναφερθούμε σε μια άτυπη θεσμική πηγή, που αν και συχνά δεν διέθετε κάποια κατοχυρωμένη νομική υπόσταση, είχε την δυνατότητα να επηρεάσει σε σημαντικό βαθμό την καθημερινότητα των μοναστικών κοινοτήτων της Αυτοκρατορίας. Αυτή είναι η μοναστική παράδοση, όπως εκείνη αναπτύχθηκε ανά τους αιώνες.

Η μοναστική παράδοση θα ξεκινήσει να σχηματίζεται ήδη από τα πρώιμα χρόνια της ανάπτυξης του κινήματος, στις αιγυπτιακές ερήμους. Οι πρακτικές και οι διδασκαλίες των αγίων Αντωνίου και Παχωμίου, θα αποτελέσουν τα θεμέλια και την πρωταρχική παράδοση του αναχωρητικού και του κοινοβιακού τύπου μοναχισμού αντίστοιχα (Talbot, 1987). Σημαντικότερη μορφή των επόμενων χρόνων θα αναδειχτεί

εκείνη του Αγίου Βασιλείου Καισάρειας. Ο Βασίλειος θα προχωρήσει στην μεταρρύθμιση του θεσμού, επαναθέτοντας τις βάσεις λειτουργίας και οργανώσεως του σε ένα νέο πλαίσιο, δίνοντας παράλληλα προτίμηση στο κοινοβιακό ιδεώδες. Η συνεισφορά της διδασκαλίας και του έργου που κληροδότησε στους μεταγενέστερους του, κρίνεται ότι ήταν τεραστίας σημασίας για την μετέπειτα μορφή που θα λάβει ο βυζαντινός μοναχισμός της μεσαιωνικής περιόδου (Talbot, 1987 · Runciman, 2005 · Bar, 2005 · Frazee, 1982).

Κατά την διάρκεια της μέσης εποχής, τη διαμόρφωση της μοναστικής παραδόσεως θα συμβάλλουν με την διδασκαλία και το παράδειγμα τους, τρεις προσωπικότητες μεγάλης επιρροής: ο Άγιος Θεόδωρος ο Στουδίτης, ο Άγιος Αθανάσιος ο Αθωνίτης και ο Άγιος Συμεών ο νέος Θεολόγος. Χρονολογικά πρώτος, ο Θεόδωρος Στουδίτης θα δράσει εν μέσω της ταραγμένης εποχής της εικονομαχίας και θα αποτελέσει μεγάλο μοναστικό αναμορφωτή. Η διδασκαλία και το έργο του σύντομα θα αναδειχτούν σε πρότυπο δράσης για μια σημαντική μερίδα των μοναστηριών που εδράζονταν εντός της Αυτοκρατορίας. Μάλιστα οι μελλοντικοί μοναστηριακοί ιδρυτές συχνά θα χρησιμοποιήσουν το τυπικό της μονής Στουδίου ως βάση του δικού τους προσωπικού καταστατικού (Angold, 2002 · Runciman, 2005 · Beck, 2005 · Hussey, 2010). Από την πλευρά του ο Αθανάσιος ο Αθωνίτης, το 10^ο αιώνα, μπορεί μεν να μην αποτέλεσε μοναστικό μεταρρυθμιστή του διαμετρημός του Στουδίτη, όμως είναι εκείνος που θα εισαγάγει το μοντέλο του κοινοβιακού μοναχισμού στο άγιο όρος του Άθωνα, ιδρύοντας ταυτόχρονα την Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας. Με αυτό τον τρόπο θέτει και τα θεμέλια της μελλοντικά ακμάζουσας Αθωνικής μοναστικής κοινοπολιτείας (Angold, 2002 · Beck, 2005). Τέλος ο Συμεών ο νέος Θεολόγος, σύγχρονος του Αθανασίου, θα ασχοληθεί κυρίως με την μυστικιστική, πνευματική και αποκαλυπτική πλευρά του μοναχισμού, εντάσσοντας την για πρώτη φορά εντός της υπάρχουσας μοναστικής παραδόσεως (Angold, 2002 · Runciman, 2005).

Όπως έχουμε αναφέρει επανειλημμένως το μοναστικό κίνημα, που άνθισε στο ανατολικό τμήμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, δεν προχώρησε ποτέ στην θέσπιση κάποιου είδους μοναστικών ταγμάτων με ομοιόμορφη οργάνωση, σκοπό και λειτουργία. Ακόμη στην ενότητα αυτή αρχικώς είδαμε πως ο κάθε μοναστηριακός ιδρυτής είχε το δικαίωμα να συντάσσει το δικό του ξεχωριστό καταστατικό (κτητορικό τυπικό) βασισμένο πάνω στις ανάγκες, τις δικές του και της κοινότητας που ίδρυε.

Επίσης στη συνέχεια διαπιστώσαμε ότι, τόσο η Αυτοκρατορική όσο και η Εκκλησιαστική Νομοθεσία, πάσχιζαν διαρκώς να ρυθμίσουν το μοναστικό κίνημα και να επιβάλλουν μια σχετική ομοιομορφία μεταξύ της οργάνωσης των μοναστηριακών ιδρυμάτων.

Όλα τα παραπάνω είναι φυσικό να μας δημιουργούν κάποιες αμφιβολίες για την ομοιομορφία των βυζαντινών μοναστηριών. Όντως το κάθε βυζαντινό μοναστήρι αποτελεί και ξεχωριστή περίπτωση. Η απουσία ενός ενιαίου μοναστικού κανόνα συνέβαλλε τα μέγιστα ως προς την ευελιξία και την ποικιλομορφία του θεσμικού πλαισίου ρυθμίσεως. Όμως παρόλα αυτά, ο μοναχισμός της Ανατολής διαθέτει ένα βασικό κοινό θεσμικό πυρήνα, που επηρέαζε όλο το σύνολο των μοναστηριών, κάθε τύπου. Αυτός ο πυρήνας δεν είναι άλλος από την προαναφερθείσα μοναστική παράδοση (Angold, 2002: 266).

Σύμφωνα με τον Angold (2002: 266) ο βυζαντινός μοναχισμός όχι μόνο διέθετε ισχυρή επίγνωση της παραδόσεως του, αλλά «Ήταν αδύνατο να ξεφύγεις της εξουσιαστικής επιρροής των κλασικών του Βυζαντινού μοναχισμού: Τα Ασκητικά του Βασιλείου της Καισάρειας, τα Αποφθέγματα των Αιγυπτιακών Πατέρων, το Πνευματικό Λιβράδι του Ιωάννη Μόσχου και πιο πρόσφατα τα έργα του Θεοδώρου του Στουδίου». Οι συγγραφείς των συγκεκριμένων έργων, οντάς οι ίδιοι μονάχοι, θα δημιουργήσουν αυτό που ίσως μπορούμε να θεωρήσουμε ως την αυθεντική θεσμική ρύθμιση του μοναχισμού από τους ίδιους τους μοναχούς. Με άλλα λόγια εκείνη την κατηγορία της θεσμικής ρυθμίσεως που δεν επιβάλλονταν πάνω στον θεσμό από τρίτες εξωγενείς θεσμικές πηγές, αλλά από τους ίδιους του δρώντες του. Τα έργα και οι διδαχές τους, πυλώνες του βυζαντινού μοναχισμού, θα παραμείνουν επίκαιρα για πολλούς αιώνες εμπνέοντας πλήθος απλών μοναχών, μοναστικών ιδρυτών και μεταρρυθμιστών του μέλλοντος.

4.6 Μοναστηριακή περιουσία

Η εύρυθμη λειτουργία των μοναστηριακών ιδρυμάτων προϋπέθετε την ύπαρξη μιας συνεχούς, σταθερής, ροής πόρων προς τον θεσμό. Τα ιδρύματα εκτός του σύνθετου-πολυεπίπεδου κοινωνικού έργου τους έρχονταν συχνά αντιμέτωπα με τις αναπόφευκτες

προκλήσεις μιας σκληρής καθημερινότητας. Η συντήρηση των κτιριακών υποδομών των μονών, η προστασία των ανεκτίμητων ιερών κειμήλιων και οι ανάγκες διαβίωσης των κοινοτήτων τους, απαιτούσαν την δαπάνη σημαντικών διαθέσιμων υλικών πόρων (Talbot, 1987). Επιπλέον καθώς οι μονάχοι όφειλαν τυπικά να είναι προσηλωμένοι στον πνευματικό βίο και δεν διέθεταν την ελευθερία κινήσεων των λαϊκών, δημιουργούνταν περιορισμοί στον τρόπο εργασίας τους.

Έτσι λοιπόν τα μοναστήρια θα αρχίσουν να αποκτούν κοντά στις έδρες τους περιουσία, την αξιοποίηση της οποίας αναλαμβάνουν τα ίδια τα μέλη τους. Η τάση αυτή θα ενισχυθεί περαιτέρω με την έλευση της διδασκαλίας του Αγίου Βασιλείου Καισάρειας. Το πρόταγμα της αυτάρκειας των μοναστηριακών κοινοτήτων που προωθούσε ο Άγιος, θα αποτελέσει πρότυπο για τα ιδρύματα, τα όποια θα επιδιώξουν την υλική ανεξαρτησία τους από τον έξω κόσμο (Mundell-Mango, 2006b). Η περιουσία των μονών θα διαδραματίσει ρόλο αρωγού στο έργο των μοναστηριακών κοινοτήτων και το σημαντικότερο, θα καταστεί το βασικό μέσο για την εξασφάλιση της υλικής υπάρξεως τους (Walter, 2002).

Με την πάροδο των αιώνων ο όγκος της μοναστηριακής περιουσίας θα αυξηθεί τόσο θεαματικά, ώστε μελετητές όπως ο Mango (2006: 39) θα υποστηρίζουν ότι τα βυζαντινά μοναστήρια μεταβλήθηκαν σε «γαιοκτητικούς οργανισμούς». Όντως κατά την διάρκεια της μέσης εποχής παρατηρείτε πολύ σημαντική αύξηση της ιδιοκτησίας των ιδρυμάτων, τα οποία βρίσκονταν κάτοχοι μιας απίστευτης ποικιλίας περιουσιακών στοιχείων (Talbot, 2009). Αν όμως εντάξουμε αυτό το φαινόμενο εντός του πλαισίου της γενικότερης οικονομικής άνθισης που παρουσιάζει η Αυτοκρατορία εκείνη την περίοδο, τότε ίσως να το θεωρήσουμε ως ένα πιθανό παράγωγο της. Ακολούθως, σε αυτή την ενότητα θα αναφερθούμε αρχικά στα είδη των περιουσιακών στοιχείων των μοναστηριών της μέσης εποχής, ενώ έπειτα θα παρουσιάσουμε τις διαφορετικές πηγές αλλά και τους τρόπους απόκτησης της μοναστηριακής περιουσίας.

4.6.1 Τα είδη των περιουσιακών στοιχείων

Εξετάζοντας τα είδη της μοναστηριακής περιουσίας ο ερευνητής έρχεται αντιμέτωπος με ένα τεράστιο όγκο διαφορετικών περιουσιακών στοιχείων και οικονομικών

δραστηριοτήτων. Αυτή η απίστευτη ποικιλομορφία των μοναστηριακών χαρτοφυλακίων παρουσιάζεται με τον καλύτερο τρόπο στα κτητορικά τυπικά των μονών και συγκεκριμένα στους καταλόγους των περιουσιακών στοιχείων, που περιέχονταν σε εκείνα (Galatariotou, 1981 · Epstein, 1981). Βέβαια καθώς η μελέτη μας στηρίζεται σε δευτερογενείς πηγές και όχι σε πρωτότυπα κείμενα κτητορικών τυπικών, μια αναλυτική περιγραφή του συνολικού φάσματος των περιουσιακών στοιχείων και των οικονομικών δραστηριοτήτων των ιδρυμάτων είναι πρακτικά αδύνατη. Αντιστοίχως, τα είδη της περιουσίας που εντοπίσαμε στις πηγές μας διακρίθηκαν και χωρίστηκαν, σύμφωνα με το κριτήριο του τύπου των στοιχείων, σε δυο βασικές κατηγορίες: στην ακίνητη και στη κινητή ιδιοκτησία. Η απλή αυτή διάκριση θεωρήθηκε απαραίτητη, τόσο για τη καλύτερη ταξινόμηση, όσο και περιγραφή των στοιχείων.

4.6.1.1 Ακίνητη Ιδιοκτησία

Ως ακίνητη μοναστηριακή ιδιοκτησία λογίζονται όλα εκείνα τα περιουσιακά στοιχεία που σχετίζονται με την γη και την κατοχή της. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Charanis (1971: 83) «...στα τέλη του έβδομου αιώνα, περίπου το ένα τρίτο της χρήσιμης γης της Αυτοκρατορίας ήταν στην κατοχή της εκκλησίας και των μοναστηριών». Αυτό το ποσοστό, που βαθμιαίως επρόκειτο να αυξηθεί περαιτέρω, μας επιτρέπει να αντιληφθούμε το μέγεθος της γαιοκτησίας που διέθεταν στην κυριότητα τους τα ιδρύματα, αλλά και την σημασία τους στην οικονομική ζωή του κράτους.

Τα μοναστήρια της μέσης εποχής, αστικά και μη, αποτελούσαν συχνά κάτοχοι μεγάλων εκτάσεων γης. Εντός των διευρυμένων ιδιοκτησιών τους περιλαμβάνονταν μεταξύ άλλων: καλλιεργήσιμες γαίες, οπωρώνες, αγροκτήματα, βοσκοτόπια, ψαρότοποι ακόμα δε και αλυκές (Talbot, 2009). Ιδιαίτερος πολύτιμο περιουσιακό στοιχείο με καλή οικονομική απόδοση θα αναδειχτούν οι μοναστηριακοί αμπελώνες και ελαιώνες. Οι δυο αυτές κατηγορίες καλλιεργειών, λόγω των αξιόλογων κερδών που απέφερε η εκμετάλλευσή τους, έχαιραν της μεγάλης προτιμήσεως των μονών, οι οποίες επεδίωκαν διαρκώς την επαύξηση και την βελτίωσή τους. Αυτό αποδεικνύεται από τις περιπτώσεις των μοναστηριών του αγίου όρους του Άθωνα. Σύμφωνα με τις υπάρχουσες ιστορικές πηγές, δεν ήταν λίγα τα μοναστήρια εκείνα που αποφάσιζαν να προχωρήσουν στην

επένδυση σημαντικών χρηματικών πόρων για την αγορά ή ακόμη και την δημιουργία νέων αμπελώνων και ελαιώνων (Morris, 2002).

Φυσικά εκτός των εκτάσεων αγροτικής γης τα ιδρύματα κατείχαν ακίνητη ιδιοκτησία και υπό τη μορφή κτιριακών υποδομών. Οι κτιριακές υποδομές των μοναστηριών δύναται να χωριστούν, ανάλογα με το είδος του σκοπού και της χρήσεως τους, σε τρεις ομάδες. Η πρώτη περιλαμβάνει το κομμάτι της ιδιοκτησίας, που θα μπορούσαμε να το θεωρήσουμε ως τη «λειτουργική» μοναστηριακή περιουσία. Με άλλα λόγια δηλαδή, εκείνα τα κτίρια και τους χώρους που συγκροτούν το μοναστήρι και τα εξαρτημένα μετόχια του, ως φυσικές οντότητες. Όπως καταλαβαίνουμε οι συγκεκριμένες υποδομές θεωρούνταν ο πυρήνας της εκάστου αδελφότητας και διαθέτονταν για την αποκλειστική χρήση και διαβίωση των μοναχών των ιδρυμάτων. Για αυτό τον λόγο δεν μπορούσαν να τύχουν οικονομικής εκμεταλλεύσεως.

Παρόμοιοι περιορισμοί φαίνεται πως ίσχυαν και για τις κτιριακές υποδομές της επομένης ομάδος, η οποία αποτελείται από τα ακίνητα εκείνα που ήταν απαραίτητα για την επιτέλεση του κοινωνικού έργου των ιδρυμάτων. Καθόλη την διάρκεια της βυζαντινής εποχής δεν ήταν σπάνιο το φαινόμενο, μοναστήρια να διαχειρίζονται και να λειτουργούν κάθε λογής φιλανθρωπικά ιδρύματα και δομές. Γηροκομεία, φτωχοκομεία, ξενώνες αλλά και νοσοκομεία, όπως για παράδειγμα εκείνο της Ιεράς Μονής Παντοκράτορος, βρίσκονταν συχνά διασυνδεδεμένα με μονές, οι οποίες επωμίζονταν την διαχείριση και την οικονομική ενίσχυση τους (Angold, 2000 · Mundell-Mango, 2006b · Talbot, 1987 · Talbot, 2009 · Charanis, 1971). Όλα αυτά τα ακίνητα, αν και διατελούσαν κομμάτι της μοναστηριακής ακίνητης ιδιοκτησίας, διέθεταν προκαθορισμένο σκοπό και χρήση που ορίζονταν ρητά από τον κτήτορα στο καταστατικό-κτητορικό τυπικό τους. Ακολούθως λοιπόν δεν μπορούσαν να αλλάξουν χρήση και να μεταβληθούν σε οικονομικά εκμεταλλεύσιμες μονάδες (Angold, 2000).

Την τελευταία ομάδα συγκροτεί το σύνολο των υπολοίπων κτιριακών υποδομών, που διέθεταν τα μοναστηριακά ιδρύματα στα χαρτοφυλάκια τους. Μύλοι, εργαστήρια, κατοικίες, υποστατικά, καταστήματα είναι μόνο μερικά από τα πολλά ακίνητα που εμπίπτουν σε αυτή την κατηγορία. Τα κτίρια και οι επιχειρήσεις αυτού του είδους παρήγαγαν πολύτιμα κέρδη και αγαθά για τους ιδιοκτήτες τους, εξυπηρετώντας οικονομικής εκμεταλλεύσεως. Οι μονάχοι θα αξιοποιήσουν τις υποδομές αυτές, είτε

εκμισθώνοντας τες είτε συλλέγοντας τα προϊόντα που παρήγαγαν, αποκτώντας με αυτό τον τρόπο απαραίτητους και πολύτιμους πόρους για την λειτουργία των ιδρυμάτων τους (Mundell-Mango, 2006b · Talbot, 1987 · Talbot, 2009).

4.6.1.2 Κινητή Ιδιοκτησία

Η κινητή μοναστηριακή ιδιοκτησία περιλαμβάνει όλα εκείνα τα περιουσιακά στοιχεία που δεν ταυτίζονται με την γη και την κατοχή της. Η συγκεκριμένη κατηγορία περιουσίας έχει εξίσου μεγάλη, αν όχι μεγαλύτερη, ποικιλία και εύρος στοιχείων με εκείνη της ακίνητης. Για αυτόν τον λόγο κάθε προσπάθεια συνολικής περιγραφής της κρίνεται ως αδόκιμη. Παρόλα αυτά ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε ότι, εκτός του όποιου χρηματικού κεφαλαίου που αδιαμφισβήτητα κατείχαν, τα μοναστήρια συχνά διέθεταν μεταξύ άλλων: κεφαλαιουχικό εξοπλισμό κάθε είδους, ζώα διαφόρων ειδών και φυλών, ιερά κειμήλια, πολύτιμες εικόνες¹⁰, βιβλία και χειρόγραφα, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις ακόμη και πλοία! Οι κατάλογοι των περιουσιακών στοιχείων και οι ιστορικές πηγές παρουσιάζουν αρκετά περιγραφικά τον όγκο και τα είδη της κινητής περιουσίας, που βρισκόταν υπό τον άμεσο έλεγχο τους (Talbot, 2009 · Hussey, 2010 · Morris, 2002 · Mundell-Mango, 2006b · Oikonomides, 1991).

4.6.2 Πηγές και τρόποι απόκτησης περιουσίας

Στο προηγούμενο τμήμα παρουσιάσαμε τα είδη και τις κατηγορίες των περιουσιακών στοιχείων που συνέθεσαν την περιουσία των μοναστηριών. Εκεί, μετά από την απαραίτητη κατηγοριοποίηση των στοιχείων, παρατηρήσαμε τόσο την μεγάλη ποικιλομορφία όσο και τον τεράστιο όγκο που τα χαρακτηρίζει. Με ποιους τρόπους όμως αποκτιόταν όλη αυτή η περιουσία; Πράγματι, από πού πηγάζει ο πλούτος των μονών της μέσης εποχής;

Αναμφισβήτητα ένα μέρος αυτής της περιουσίας, ο αρχικός πυρήνας της τουλάχιστον, προέρχονταν από τον ιδρυτή-κτήτορα του κάθε ιδρύματος. Ο μοναστικός ιδρυτής όφειλε ταυτοχρόνως με την θεμελίωση του μοναστηριού, να παρέχει τα απαραίτητα

¹⁰ Περισσότερα για τις ιερές εικόνες ως περιουσιακό στοιχείο στο Oikonomides (1991)

μέσα για την συντήρηση εκείνου και της κοινότητας του (Morris, 2002 · Walter, 2002 · Galatariotou, 1987). Έπειτα από αυτή τη διαδικασία είναι αρκετά λογικό να υποθέσουμε ότι, με την πάροδο του χρόνου και με ορθή διαχείριση, η αρχική περιουσία σταδιακά θα παρουσίαζε αυξητικές τάσεις. Παρόλα αυτά όπως πολύ σύντομα θα διαπιστώσουμε η αρχική δωρεά του κτήτορα θα αποτελέσει, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, μόνο ένα κλάσμα του συνόλου της ιδιοκτησίας που κατείχαν τα ιδρύματα.

Αναφερόμενος στο ζήτημα της σημαντικής αύξησής της μοναστηριακής περιουσίας, μετά το τέλος της εικονομαχικής περιόδου, ο Charanis (1971: 83) θα υποστηρίξει πως «Αρχικές δωρεές, μεταγενέστερα δώρα από τους ευσεβείς, αγορές, και καταφανείς καταπατήσεις της ιδιοκτησίας των άλλων ήταν οι κύριες πηγές αυτής της αύξησης». Την ίδια αντίληψη για τις πηγές της περιουσίας των μοναστηριακών ιδρυμάτων φαίνεται να διαθέτει και ο Harvey (1996). Ερευνώντας την μοναστική οικονομία του αγίου όρους του Άθως κατά την διάρκεια του 10^{ου}-12^{ου} αιώνα εξ αρχής υπογραμμίζει ότι «Τα μοναστήρια του όρους Άθως συσσώρευσαν περιουσία με ποικίλα μέσα - δωρεές και κληροδοτήματα, αγορές και απορρόφηση άλλων μοναστηριών» (Harvey, 1996: 91). Όλοι αυτοί οι τρόποι, κατά βάση οι δωρεές και οι αγορές θα επιτρέψουν στο να περάσει βαθμιαίως η συντριπτική πλειοψηφία των κρατικών γαιών στα χέρια των μοναστηριών (Walter, 2002).

Έτσι λοιπόν όταν ο Beck (2005: 314) θα χαρακτηρίσει την τάση των κατοίκων της Αυτοκρατορίας σχετικά με τις δωρεές τους προς τα μοναστηριακά και εκκλησιαστικά ιδρύματα ως «ψυχαναγκαστική», δεν βρίσκεται μακριά από την αλήθεια. Είναι γεγονός ότι οι Βυζαντινοί όλων των κοινωνικών βαθμίδων και ηλικιών μπορούσαν να καταφύγουν σε σημαντικά έξοδα, εάν θεωρούσαν ότι διακυβεύονταν η σωτηρία της ψυχής τους. Πάνω σε αυτό το θέμα η Talbot (1987: 236) τονίζει ότι «Ακόμη και αν δεν ενδύονταν το μοναστικό σχήμα οι ίδιοι, πολλοί Βυζαντινοί έγιναν ευεργέτες των μονών, κάνοντας δωρεές μετρητών, ιερών σκευών ή λειτουργικών βιβλίων για την εκκλησία, γης ή κερδοφόρων ιδιοκτησιών ...», ενώ συμπληρώνει πως «... στο Βυζάντιο ένα από τα βασικά κίνητρα των δωρεών προς ένα μοναστήρι ήταν η εξασφάλιση των προσευχών των μονάχων και των καλογριών για την σωτηρία κάποιου, ...» (Talbot, 1990: 125). Μάλιστα αυτή η φρενίτιδα των δωρεών θα φτάσει στο απόγειο της κατά την διάρκεια του αιώνα των Κομνηνών (1081-1180). Εκείνη την

εποχή, σύμφωνα με το Walter (2002), κύκλοι της ανώτερης αριστοκρατίας θα εμπλακούν σε ένα άτυπο «αγώνα» με στόχο το ποιος θα παρέχει τα περισσότερα.

Η επιδίωξη της σωτηρίας της ψυχής, αν και βασικός κοινός παρονομαστής των δωρητών, δεν συνεπάγετο πως όλες οι δωρεές τους διέθεταν παρόμοια μορφή, σημασία και επίδραση στην καθημερινότητα των ιδρυμάτων. Τα άτομα, το καθένα με το δικό του ξεχωριστό προφίλ, ανάγκες, κίνητρα και προσδοκίες, συχνά διέπονταν από λιγότερη ή περισσότερη ιδιοτέλεια. Λογικό συνεπακόλουθο όλης αυτής της καταστάσεως ήταν η ύπαρξη, εκτός της όποιας απλής ανιδιοτελούς προσφοράς, πολλών και διαφορετικών ιδιόμορφων ειδών δωρεάς.

Μια από πιο συνηθισμένες μορφές θα αποτελέσει εκείνη της παροχής δώρων από τον υποψήφιο για το μοναστικό σχήμα, προς το ίδρυμα της επιλογής του. Οι νεοεισερχόμενοι μονάχοι και μοναχές έβλεπαν την προσφορά αυτών των δώρων ως ένα είδος «προίκα» ή ενισχύσεως που παραχωρούνταν με την έλευση τους εντός της νέας μοναστηριακής οικογενείας (Talbot, 1990: 121). Τα «δώρα εισόδου», εξασφάλιζαν μια σταθερή ροή εισοδήματος στις μονές, αλλά έπρεπε να αποτελούν προϊόν ελεύθερης βούλησης του υποψηφίου για να είναι νόμιμα. Οι υποχρεωτικές δωρεές (apotage) σε αντίθεση με τα πραγματικά εθελούσια δώρα (prosenexeis) ήταν κατακριτέες και απαγορεύονταν αυστηρώς. Και αυτό διότι θεωρούνταν πως μεταξύ άλλων απέκλειαν τις λιγότερο εύπορες τάξεις από το μοναχισμό (Morris, 2002 · Talbot, 2009).

Συνηθισμένες μορφές δωρεών αποτέλεσαν και το λεγόμενο ψυχικόν και το αδελφάτον. Στα ψυχικά ή ψυχικές δωρεές όπως αλλιώς αποκαλούνταν, ο δωρητής προχωρούσε στην παραχώρηση κάποιου χρηματικού ποσού ή περιουσιακού στοιχείου με αντάλλαγμα κατά κύριο λόγο αναθηματικές υπηρεσίες και πνευματικά οφέλη. Η καταγραφή της συγκεκριμένης προσφοράς στον κατάλογο των δωρητών της μονής (βρέβιον) διασφάλιζε, ότι αφενός το όνομα του ευεργέτη και των μελών του οικογενειακού του περιβάλλοντος θα απολάμβαναν των προσευχών των μοναχών και αφετέρου την τέλεση τακτικών αναθηματικών εκδηλώσεων – μνημοσύνων (Talbot, 1996 · Talbot, 2009). Από την άλλη πλευρά το αδελφάτον είχε ένα πιο πρακτικό, οικονομικής φύσεως, χαρακτήρα. Ο συμμετέχων στο αδελφάτον δώριζε μεν κάποιο σεβαστό χρηματικό ποσό ή περιουσιακό στοιχείο, αλλά ταυτοχρόνως εξασφάλιζε πραγματικές υλικές απολαβές. Οι παροχές αυτές, οι οποίες προσφέρονταν ετησίως από

το μοναστήρι μέχρι το τέλος της ζωής του δικαίουχου εν είδει συντάξεως, περιλάμβαναν συνήθως απαραίτητα για την διαβίωση αγαθά όπως για παράδειγμα τρόφιμα, είδη ένδυσης και υπόδησης (Talbot, 1996 · Talbot, 2009).

Στις τάξεις των δωρητών των μονών δεν συμπεριλαμβάνονταν μόνο οι λαϊκοί και οι κληρικοί. Δεν ήταν σπάνιο το φαινόμενο και οι ανώτατοι άρχοντες της Αυτοκρατορίας, επιθυμώντας να δείξουν την αφοσίωση τους προς το θεσμό και την λειτουργία του, να προστρέξουν προς ενίσχυση των ιδρυμάτων του πραγματοποιώντας τις δικές τους πολύ ξεχωριστές δωρεές. Οι αυτοκρατορικές δωρεές, οι οποίες είναι μια ιδιαίτερη κατηγορία δωρεών από μόνες τους, θα αναδειχτούν μέσα στου αιώνες ως μια από τις βασικότερες πηγές αυξήσεως και διατηρήσεως της μοναστηριακής περιουσίας. Οι αυτοκράτορες θα παρέχουν ένα τεράστιο πλήθος πλουσιοπάροχων δώρων, χρηματικών ποσών και αποκλειστικών προνομίων προς τα ιδρύματα που απολάμβαναν την εύνοια τους (Morris, 2002). Μοναστήρια, αρκετά τυχερά ώστε να διαθέτουν την υποστήριξη του θρόνου, μπορούσαν να λαμβάνουν τακτικά από το αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο ετήσιες χρηματικές επιδοτήσεις (ρόγες) ή σε ορισμένες περιπτώσεις τα εκτρεπόμενα φορολογικά έσοδα (solemnia) κάποιων εκ των οικονομικών δραστηριοτήτων του κράτους (Morris, 2002 · Harvey, 1996).

Όμως η καλή τύχη των ευνοημένων μοναστηριών δεν περιορίζονταν μόνο στα παραπάνω. Οι επίμονες παρακλήσεις των ηγούμενων και των λαϊκών πατρώνων είχαν κάποιες φορές την δυνατότητα να πείσουν τον Αυτοκράτορα στο να παραχωρήσει στα ιδρύματα ορισμένα αποκλειστικά προνόμια. Τα προνόμια αυτά μπορούσαν να αφορούν ποικίλους λόγους. Για παράδειγμα την παραχώρηση ιδιοκτησιών, την απόδοση φορολογικής ατέλειας σε τμήμα των εσόδων μιας μονής ή ακόμη καλύτερα την δικαστική και φορολογική απαλλαγή της (εξκουσσεία), την παροχή απαραίτητου εργατικού δυναμικού με την μορφή παροίκων (δημοσιάριοι) ή για οποιοδήποτε άλλο λόγο¹¹. Οι αυτοκράτορες που θα παραχωρήσουν τα εν λόγω προνόμια θα τα επιβεβαιώσουν εκδίδοντας επίσημα έγγραφα του κράτους, τα γνωστά μας χρυσόβουλα και σιγγίλια, τα οποία και έφεραν την αυτοκρατορική σφραγίδα (Angold, 2000 · Charanis, 1948 · Morris, 2002 · Morris, 1995 · Harvey, 1996 · Setton, 1953).

¹¹ Περισσότερα για τις μοναστηριακές απαλλαγές στα τέλη της μέσης εποχής υπάρχουν στο Morris R. (1995).

Φυσικά τα μοναστηριακά ιδρύματα της μέσης εποχής, όπως είδαμε και στην αρχή αυτής της ενότητας, αποκτούσαν περιουσία και με άλλους τρόπους εκτός των δωρεών. Βασικότερος μεταξύ αυτών ήταν εκείνος της εξαγοράς ιδιοκτησιών. Οι χρηματικές χορηγίες και τα έσοδα από την εκμετάλλευση των ήδη υπαρχουσών περιουσιακών στοιχείων έδιναν στα μοναστήρια ένα τέτοιο οικονομικό πλεονέκτημα που συναγωνίζονταν εκείνο των δυνατών. Τα μοναστήρια, εφόσον κατείχαν τα απαιτούμενα χρήματα, σπανία αφήναν χαμένη την ευκαιρία επέκτασης των χαρτοφυλακίων τους αποκτώντας κάθε είδος κερδοφόρου περιουσιακού στοιχείου. Μερικές φορές μάλιστα η αγορά ενός ακίνητου μπορούσε να αποτελεί συνδυασμός δωρεάς και αγοράς. Ο πωλητής με την εκποίηση του ακίνητου του παραχωρούσε ένα μέρος του ποσού πίσω στο ίδρυμα, κάτι που συνυπολογίζονταν ως δωρεά και παρείχε τα ανάλογα πνευματικά πλεονεκτήματα (Talbot, 1996 · Talbot, 2009).

Τέλος πρέπει να ομολογήσουμε ότι και ο μοναχισμός διαθέτει, όπως και άλλοι θεσμοί, τα δικά του σκοτεινά σημεία. Δεν ήταν όλες οι δωρεές και οι αγορές αληθινά εθελοντικές και ελεύθερες. Μέσα στην μακρόχρονη ιστορία του είναι φυσιολογικό ένας θεσμός, με τόσο μεγάλη δύναμη και πλούτο, ορισμένες στιγμές και να παρεκτρέπετε. Έτσι λοιπόν και στην μέση εποχή ανακαλύπτουμε και περιπτώσεις μοναστηριακών ιδρυμάτων, τα οποία έχοντας εξουσία ανάλογη με αυτή των μεγάλων λαϊκών γαιοκτημόνων, εξισώνονταν με εκείνους. Δυστυχώς τα συγκεκριμένα ιδρύματα στην απόπειρά τους να υφαρπάξουν την ιδιοκτησία των γειτόνων τους, δεν δίσταζαν να χρησιμοποιήσουν πίεση και αθέμιτες μεθόδους, ξεχνώντας τον ρόλο και την πραγματική ιερή αποστολή τους (Beck, 2005 · Talbot, 2009).

4.7 Η συμβολή του θεσμού στην Αυτοκρατορία

Όταν ο αμήτοχος στον βυζαντινό μοναχισμό θα ακούσει από κορυφαίους μελετητές, όπως ο C. Mango (2006: 39-40), να υποστηρίζουν ότι τα μοναστήρια της Αυτοκρατορίας εξελιχτήκαν σε «...γαιοκτητικούς οργανισμούς με κύριο στόχο την διατήρηση και την αύξηση των κληροδοτημάτων τους», αλλά και πως «Οι υπηρεσίες τους σε άλλους σκοπούς, όπως η εκπαίδευση έχουν υπερεκτιμηθεί.», τότε είναι πολύ πιθανόν να προκύψουν σημαντικές παρανοήσεις.

Όντως τα μοναστηριακά ιδρύματα της Αυτοκρατορίας, σε αντίθεση με εκείνα της Δύσης, σπάνια θα ασχοληθούν με το έργο της μορφώσεως του πληθυσμού (Talbot, 2009: 268). Η Αυτοκρατορία, πάρα τις όποιες σκοτεινές περιόδους της, θα παραμείνει μέχρι το τέλος της αρκετά εξελιγμένη και πολιτισμένη διαθέτοντας υπηκόους με καλό μορφωτικό επίπεδο, συγκριτικά πάντα με τα βασίλεια της Δύσης (Oikonomides, 1988). Τα μοναστήρια δεν θα χρειαστεί να ασχοληθούν με την εκπαιδευτική διαδικασία. Αυτό όμως δεν συνεπάγεται ότι δεν παρείχαν καμία θετική υπηρεσία προς την κοινωνία και κράτος. Το να υποστηρίζουμε κάτι τέτοιο αποτελεί κατάφορη υποβάθμιση του έργου και της πολύτιμης συμβολής τους.

Έτσι λοιπόν καθώς οδεύουμε προς το κλείσιμο αυτού του κεφαλαίου, θεωρήθηκε τουλάχιστον δίκαιο να πραγματοποιήσουμε και μια μικρή, σύντομη, αναφορά στη σημασία της συμβολής των μοναστηριακών ιδρυμάτων της μέσης εποχής. Αντιστοίχως στο τμήμα αυτό, θα αναφερθούμε στις βασικότερες πλευρές της συμβολής του μοναχισμού, παρουσιάζοντας την επίδραση του θεσμού στην πνευματική ζωή, την κοινωνική προσφορά και το έργο του, το ρόλο των μοναστηριακών ιδρυμάτων στην βυζαντινή οικονομία και φυσικά τη τεράστια πολιτιστική συνεισφορά τους.

4.7.1 Η επίδραση στην πνευματική ζωή

Εκ φύσεως πνευματικός θεσμός, ο μοναχισμός δεν γίνονταν να μείνει αμέτοχος στην πνευματική εξέλιξη των υπηκόων της Αυτοκρατορίας. Η επιρροή και η θέση του στις καρδιές των ανθρώπων θα τον αναδείξουν ταχύτατα ως τον κύριο πνευματικό καθοδηγητή της κοινωνίας, κάτι που συχνά θα τον φέρει σε τροχιά συγκρούσεως με τον επίσημο κλήρο. Για τον Βυζαντινό ο μοναχός αποτελούσε το ιδανικό πρότυπο τελείωσης, εκείνο του σωστού χριστιανού. Αυτό αποδεικνύεται τόσο από το είδος των ρόλων που του αποδίδονταν, όσο και από τις απόπειρες πλήθους λαϊκών πιστών στο να ενταχθούν σε αυτή την τάξη, έστω λίγες στιγμές πριν πεθάνουν (Beck, 2005).

Πνευματικός καθοδηγητής, εξομολόγος, συμβουλάτορας, διαμεσολαβητής, ο μοναχός είναι όλα αυτά και ακόμα περισσότερα. Είναι ο κομιστής των θαυμάτων, ο θεραπευτής του σώματος και της ψυχής, ο άγιος άνθρωπος που κατέχει θεόπνευστες υπερφυσικές δυνάμεις. Για όλους αυτούς τους λόγους οι πιστοί όχι μόνο αποζητούσαν την ευλογία

του και περίμεναν την συμβουλή του, αλλά και τον εμπιστεύονταν με την σωτηρία της πολύτιμης ψυχής τους (Talbot, 2009 · Morris, 2002 · Beck, 2005). Μάλιστα δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο ορισμένες φορές τα άτομα να προτιμούν τις μοναστηριακές από τις ενοριακές εκκλησιές για την παρακολούθηση των τακτικών λειτουργιών, αλλά και να συμμετέχουν σε προσκυνηματικές δράσεις και λατρευτικές αδελφότητες. Αυτές οι τελευταίες συνήθως απαρτίζονταν από μοναχούς, λαϊκούς και κληρικούς και θεσπίζονταν με σκοπό την μεταφορά, την λατρεία και τη συντήρηση μιας καθορισμένης θαυματουργής εικόνας, που άνηκε σε κάποιο συγκεκριμένο μοναστηριακό ίδρυμα (Talbot, 2009).

Η επιρροή του θεσμού πάνω στις μάζες των πιστών και το πνευματικό κυρός που αδιαμφισβήτητα κατείχε, θα τον καταστήσουν σταδιακά ισχυρό ρυθμιστικό παράγοντα στα εκκλησιαστικά και δογματικά ζητήματα της Πίστεως. Οι μονάχοι και τα μοναστήρια θα αναδειχτούν, από την εποχή της εικονομαχίας ακόμη, ως ο προμαχώνας της ορθής πίστεως εντός της Αυτοκρατορίας. Η μαχητικότητα και η άκαμπτη στάση τους θα συμβάλλει τα μέγιστα στην προάσπιση της δογματικής καθαρότητας. Αυτό θα γίνει ιδιαιτέρως φανερό μετά και την απόσχιση του Πατριάρχη Ρώμης (Πάπα) από τους κόλπους της Εκκλησίας, στις συνακόλουθες απόπειρες ορισμένων μεταγενέστερων αυτοκρατόρων για «ένωση των εκκλησιών» (Beck, 2005 · Talbot, 1987).

Οι λαϊκοί αναγνωρίζοντας την συμβολή και τις πνευματικές υπηρεσίες των μονάχων, θα προσπαθήσουν να εξασφαλίσουν τις προσευχές, την υποστήριξη και την διαμεσολάβηση τους ανταμείβοντας τους με πλούσιες δωρεές. Ο κάθε δωρητής έχοντας ως μέτρο τον πλούτο, την ευσέβεια και την ευγνωμοσύνη του, θα παρέχει στα ιδρύματα από τα οποία έχει λάβει ή προσδόκα να λάβει πνευματικά οφέλη, εκείνα τα απαραίτητα υλικά μέσα για την απαρέγκλιτη συνέχιση του πνευματικού έργου τους (Angold, 2000 · Talbot, 2009).

4.7.2 Η κοινωνική προσφορά

Η υιοθέτηση του χριστιανισμού ως επίσημης κρατικής θρησκείας της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, θα αναβαθμίσει τον ρόλο της Εκκλησίας θέτοντας υπό την αρμοδιότητα της μια σειρά μέχρι τότε κρατικών παροχών. Μια από αυτές τις

υποχρεώσεις ήταν και εκείνη της φιλανθρωπίας και της προσφοράς προς το κοινωνικό σύνολο. Σταδιακά και με την πάροδο των αιώνων η προσφορά προς τον συνάνθρωπο θα εξελιχθεί σε μια από τις πιο βασικές λειτουργίες του μοναχισμού και των ιδρυμάτων του, τα οποία θα αναλάβουν την ενίσχυση των πιο αδύναμων κοινωνικών κατηγοριών (Talbot, 2009).

Τα μοναστηριακά ιδρύματα αστικά και μη, θα προσπαθήσουν να βοηθήσουν παντοiotρόπως τους δοκιμαζόμενους γείτονες τους. Εκτός της καθημερινής υποστήριξης των πενήτων, που θα λάβει την μορφή τροφίμων και χρημάτων, τα ιδρύματα θα αποτελέσουν έναν από τους βασικούς αρωγούς των πληθυσμών κατά την διάρκεια εκτάκτων καταστάσεων και καταστροφών, φυσικών ή ανθρωπογενών. Εχθρικές εισβολές, σεισμοί και λοιμοί θα βρουν τους μοναχούς έτοιμους να συνδράμουν την κοινωνία και να υποστηρίξουν το έργο των κρατικών υπηρεσιών (Angold, 2000 · Morris, 2002 · Ράγια, 2013 · Talbot, 2009).

Σε κοινωνικό επίπεδο οι μονές θα αποτελέσουν ασφαλές καταφύγιο για μια μεγάλη ποικιλόμορφη ομάδα ατόμων. Όντας κατά κάποιο τρόπο υποκατάστατο της οικογένειας θα προσελκύσουν κάθε είδους μειονεκτούντων μελών της κοινωνίας. Ορφανά, φτωχοί, χηρεύοντες, ηλικιωμένοι με ή χωρίς οικογένεια, θα ενταχτούν σε αυτές αποσκοπώντας ο καθένας πρωταρχικά να καλύψει τις δικές του προσωπικές ανάγκες. Οι πόρτες των μονών θα παραμείνουν ανοικτές για όλους, χωρίς να υφίστανται κοινωνικές διακρίσεις. Σε ορισμένες περιπτώσεις δε θα παρέχουν στο κοινωνικό σύνολο και σωφρονιστικές υπηρεσίες. Ο εγκλεισμός στο μοναστήρι και η υιοθέτηση του μοναχικού βίου από τους πάσης φύσεως εγκληματίες, θεωρούνταν ως μια αρκετά ανθρώπινη τιμωρία σε σχέση με κάθε αντίστοιχη εναλλακτική λύση (Angold, 2000 · Angold, 2009: 244 · Talbot, 1987 · Talbot, 2009).

Όμως οι υπηρεσίες τους προς την βυζαντινή κοινωνία δεν τελειώνουν εδώ. Κατά την διάρκεια της μέσης περιόδου ορισμένα εξ των αυτών θα βρεθούν διαχειριστές κάθε λογής φιλανθρωπικών ιδρυμάτων. Ξενώνες, γηροκομεία, φτωχοκομεία και νοσοκομεία βρίσκονταν συνήθως διασυνδεδεμένα με μοναστήρια, τα οποία αναλάμβαναν την διαχείριση και την οικονομική ενίσχυση τους. Τα ιδρύματα αυτά, που ιδρύονταν μετά από απόφαση του κτήτορα, θα αποτελέσουν τμήμα της μοναστηριακής αποστολής παράγοντας αξιόλογο κοινωνικό έργο (Angold, 2000 · Talbot, 1987 · Talbot, 2009 ·

Mundell-Mango, 2006b). Την ίδια στιγμή από την πλευρά τους άλλα καθιδρύματα θα παράσχουν την δική τους ξεχωριστή συνεισφορά στο κοινωνικό σύνολο. Κατασκευάζοντας και συντηρώντας πολύτιμες υποδομές, για παράδειγμα αμυντικούς πύργους, γέφυρες και δρόμους, θα διευκολύνουν σημαντικά την μετακίνηση αγαθών και προσώπων εντός των συνόρων της Αυτοκρατορίας (Talbot, 2009).

Όπως ήταν πολύ φυσικό όλες αυτές οι υπηρεσίες και τα ευεργετήματα δεν γίνονταν να περάσουν απαρατήρητα. Η κοινωνία θα αναγνωρίσει και θα εκτιμήσει την κοινωνική προσφορά των μοναστηριών. Έτσι λοιπόν όταν οι ρόλοι αντιστρεφόταν και παρουσιάζονταν ιδρύματα και μονάχοι σε ανάγκη, τότε οι άνθρωποι ήταν αρκετά πρόθυμοι στο να προστρέξουν υπέρ της ενισχύσεως τους (Talbot, 2009).

4.7.3 Ο οικονομικός ρόλος των μοναστηριών

Εξετάζοντας τον οικονομικό ρόλο και τη συμβολή της οικονομικής δραστηριότητας των μοναστηριακών ιδρυμάτων ερχόμαστε μπροστά σε ένα παράδοξο φαινόμενο. Ως νέο «σημείο αντιλεγόμενο», η φύση της επιδράσεως του θεσμού στην οικονομία διχάζει τους μελετητές. Ορισμένοι εξ αυτών υποστηρίζουν ότι η αύξηση της μοναστηριακής περιουσίας και η οικονομική δραστηριότητα των μονών, συνέβαλλαν αρνητικά στην οικονομική ευημερία του κράτους. Μάλιστα κάποιοι θα φτάσουν να ισχυριστούν πως η μετέπειτα δυσπραγία της Αυτοκρατορίας οφείλεται εν μέρει ακριβώς σε αυτή την δράση (Charanis, 1971). Στον αντίποδα βρίσκονται εκείνοι, που απορρίπτοντας αυτές τις απόψεις ως υπερβολικές, θεωρούν ότι οι οικονομικές δραστηριότητες των μονών παρείχαν λιγότερο ή περισσότερο κάποια θετική συνεισφορά στην βυζαντινή οικονομία (Beck, 2005). Η αλήθεια φαίνεται πως βρίσκεται μάλλον κάπου στην μέση.

Πράγματι η εκμετάλλευση της μοναστηριακής περιουσίας, σε συνδυασμό με τις αδιάλειπτες δωρεές, θα παρέχει στα ιδρύματα την δυνατότητα να εξελιχθούν σε ένα από τους πιο μεγάλους οικονομικούς δρώντες της εποχής τους. Το πλεόνασμα κεφαλαίου και η οικονομική ισχύ τους θα φτάσει βαθμιαίως να ανταγωνίζεται εκείνη των αριστοκρατών γαιοκτημόνων, των γνωστών μας δυνατών (Talbot, 2009). Όμως τα μοναστήρια δεν θα παραμείνουν στατικά και αδρανή. Η ευημερία τους όπως και η ίδια η επιβίωση τους στηρίζονταν, όχι μόνο στην σωστή διαχείριση, αλλά πολύ περισσότερο

στην αξιοποίηση των οικονομικών ευκαιριών και την εύρεση σταθερής ροής χρηματοδοτήσεως (Angold, 2000: 315). Ακολούθως λοιπόν θα επενδύσουν τα διαθέσιμα πλεονάσματα, τα κέρδη από τις οικονομικές δραστηριότητες τους, στοχεύοντας στην περαιτέρω βελτίωση και επέκταση των οικονομικών χαρτοφυλακίων τους.

Κατέχοντας αρκετούς πόρους και ανθρώπινο δυναμικό τα μοναστηριακά ιδρύματα θα έχουν την δυνατότητα να πραγματοποιήσουν προσπάθειες αναβαθμίσεως των ιδιοκτησιών τους, κάτι που πολλές φορές ήταν αδύνατο για τους μικρούς ιδιοκτήτες γης. Η κατασκευή νέων υποδομών, η δημιουργία αρδευτικών συστημάτων και η στροφή σε πιο κερδοφόρες καλλιέργειες θα παρέχουν σημαντικά οφέλη, τόσο στα ίδια όσο και στο κράτος. Οι δράσεις αυτές που αύξαναν την παραγωγή των προϊόντων ενισχύοντας τα έσοδα των μονών, συνέβαλλαν την ίδια στιγμή στην αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων του κράτους άλλα και τον εσόδων που εκείνο αποκτούσε μέσω της φορολογήσεως (Laiou & Morrisson, 2007 · Harvey, 1996).

Τα προϊόντα της μοναστηριακής περιουσίας, τα οποία δεν ήταν δυνατόν να απορροφηθούν στο σύνολο τους από τις κοινότητες των μοναχών, αναπόφευκτα έβρισκαν τον δρόμο τους προς στις εμπορικές αγορές της Αυτοκρατορίας. Με αυτόν τον τρόπο σύμφωνα με τον Beck (2005), αυτός ο μεγάλος όγκος αγαθών θα εισέρθει μέσα στο «οικονομικό κύκλωμα» του κράτους, με ότι αυτό συνεπάγετο για την οικονομία. Βήμα προς βήμα τα μοναστήρια θα φτάσουν, κοντά στα τέλη της μέσης εποχής (11-12^{ος} αιώνας), να αναδειχτούν σε υπολογίσιμο παράγοντα του βυζαντινού εμπορίου. Αυτό θα το επιτύχουν ελέγχοντας σεβαστό κομμάτι της εμπορικής αγοράς του κράτους, αλλά και τη μεγαλύτερη μερίδα του λιανικού εμπορίου της Κωνσταντινουπόλεως. Τα πράγματα φαίνονταν πως κυλούσαν ομαλά, μέχρι την στιγμή που οι οικονομικές δραστηριότητες τους θα αρχίσουν επεκτείνονται σε μεγαλύτερης κλίμακας εμπορικές επιχειρήσεις. Η κατάσταση αυτή δεν μπορούσε να γίνει ανεκτή. Μερικοί εκ των αυτοκρατόρων, βλέποντας πνευματικά ιδρύματα να απασχολούνται περισσότερο με την αγορά πλοίων, βιοτεχνιών και εμπορικών αποβάθρων πάρα με το έργο τους, θα αναλάβουν δράση. Τα περιοριστικά μέτρα που εξέδωσαν δεν θα περιορίσουν ολικά το φαινόμενο, αλλά τουλάχιστον θα θέσουν κάποιο όριο στην δράση αυτών των «υπερδραστήριων» μονών (Angold, 2000 · Angold, 2009 · Harvey, 1996 · Talbot, 2009).

Σε αυτό το στάδιο πρέπει πλέον είναι να κατανοητό, πως η οικονομική δραστηριότητα των μοναστηριών και η αύξηση της περιουσίας τους, δεν συνεπάγονταν ταυτόχρονη αρνητική επίδραση για την κρατική οικονομία. Τα μοναστηριακά ιδρύματα καθεαυτά δεν έβλαπταν την βυζαντινή οικονομία, όχι περισσότερο από ότι οι σύγχρονοι τους δυνατοί και έμποροι. Το αντίθετο μάλιστα! Με την αξιοποίηση και την βελτίωση των ιδιοκτησιών τους θα παράγουν αγαθά για την αγορά και έσοδα για τα ίδια και για το κράτος. Τότε λοιπόν πως προκύπτει το ζήτημα σχετικά με το ρόλο της επίδραση τους;

Το πρόβλημα δεν εδράζεται τόσο στα μοναστήρια και την οικονομική δράσης τους, αλλά πολύ περισσότερο στα ιδιαίτερα προνόμια και τις ειδικές φορολογικές απαλλαγές που κατά καιρούς τους παραχωρούνταν. Διάφοροι αυτοκράτορες, με προεξέχοντες εκείνους της δυναστείας των Κομνηνών, θα δωρίσουν μέσω χρυσόβουλων και αυτοκρατορικών διαταγμάτων πληθώρα αποκλειστικών προνομίων. Τα προνόμια αυτά δίδονταν σε φυσικά πρόσωπα και σε ιδρύματα, εξαιρώντας από την κρατική φορολόγηση μεγάλα τμήματα του πλούτου που διακινούνταν εντός της βυζαντινής οικονομίας (Angold, 2000 · Charanis, 1948 · Morris, 1995 · Talbot, 2009 · Setton, 1953). Με άλλα λόγια τα μοναστήρια, όπως και οι ευνοημένοι λαϊκοί, καρπώνονταν μεγαλύτερα μεν κέρδη, αλλά παράλληλα έβλαπταν την οικονομία του κράτους τους. Όμως ποιος πραγματικά φταίει σε αυτή την περίπτωση, εκείνος που ζητά ή εκείνος που δίνει;

4.7.4 Η πολιτιστική συνεισφορά

Ο μοναχισμός θα παρέχει την πολύτιμη συνεισφορά του και στην ανάπτυξη του πολιτισμού, των τεχνών και των γραμμάτων, εντός αλλά και εκτός των συνόρων της Αυτοκρατορίας. Η συμβολή του, διαθέτοντας διαχρονική σημασία για την πολιτιστική εξέλιξη της ανθρωπότητας, θα φτάσει να επηρεάζει τις ανθρώπινες κοινωνίες μέχρι και τις μέρες μας. Πολύ πέραν του χρονικού πλαισίου δράσης της βυζαντινής κοινωνίας.

Τα μοναστηριακά ιδρύματα συνεισέφεραν άμεσα και έμμεσα στην βελτίωση του πολιτισμικού επίπεδου της εποχής τους, επιδρώντας σε ένα μεγάλο φάσμα τομέων του πολιτισμού. Οι μονάχοι και οι κοσμικοί πάτρωνες τους, κατασκευάζοντας και χρηματοδοτώντας την ανέγερση μοναστηριακών υποδομών, θα συμβάλουν στην

δημιουργία ορισμένων από τα πιο υπέροχα έργα τέχνης και αρχιτεκτονικής που διαθέτουμε από εκείνη την εποχή. Μοναστηριακές εκκλησίες (καθολικά) με τις αιογραφίες και τα ψηφιδωτά τους, θαυματοργές ιερές εικόνες και λειτουργικά ιερατικά σκεύη είναι μόνο μερικά από εκείνα τα σπουδαία έργα τέχνης που θα φτάσουν στα χεδιά των σημερινών ερευνητών, παρέχοντας μας μια εικόνα του βυζαντινού πολιτισμού. Μια αμυδρή εικόνα από το χαμένο μεγαλείο του. Δυστυχώς, κάτω από την πίεση του πανδαμάτορος χρόνου και της ανθρωπογενούς παρεμβάσεως, τα περισσότερα εκ των λειτουργικών κτιρίων των ιδρυμάτων αλλά και το μεγαλύτερο μέρος των θησαυρών τους θα χαθούν για πάντα. Βέβαια υπάρχουν και εξαιρέσεις. Μοναστηριακές κοινότητες που θα επιβιώσουν μέσα στον χρόνο, όπως εκείνες του όρους Άθως, θα επιτύχουν να διατηρήσουν και να προστατεύσουν μεγάλο τμήμα της βυζαντινής πολιτισμικής κληρονομιάς και παραδόσεως τους (Talbot, 2009 · Angold, 2000).

Έπειτα υπάρχει το ζήτημα των χειρόγραφων και των λοιπών πνευματικών έργων. Οι μονές διαθέτοντας οργανωμένα αντιγραφεία και εξειδικευμένους καλλιγράφους μοναχούς συχνά θα αναδειχτούν σε τόπους σημαντικής πνευματικής εργασίας. Τα εργαστήρια τους θα αντιγράψουν, θα εικονογραφήσουν και θα παράγουν μεγάλο μέρος των χειρογράφων που κυκλοφορούσαν εντός της Αυτοκρατορίας (Talbot, 1987 · Talbot, 2009 · Hussey, 2010 · Allison, 1996). Όπως πολύ χαρακτηριστικά υποστηρίζει η Talbot (2009: 275) «Εκτιμάται ότι στους δέκατο-δωδέκατο αιώνες οι μοναχοί αντιγράφουν κάπου μεταξύ του 42 και του 50 τοις εκατό όλων των χειρογράφων που παράγονταν στον Βυζαντινό κόσμο». Από αυτό και μόνο μπορούμε εύκολα να συνάγουμε το μέγεθος του έργου και της συμβολή τους, ως προς την διατήρηση των σπάνιων χειρογράφων που διασώζονται μέχρι την σύγχρονη εποχή μας.

Παρόλα αυτά τα ιδρύματα δεν θα ασχοληθούν αποκλειστικά με την αντιγραφή των χειρογράφων. Πολλές φορές οι ίδιοι οι μοναχοί τους θα εξελιχτούν σε συγγραφείς με σημαντικό συγγραφικό έργο. Νέα θεολογικά δοκίμια και θρησκευτικοί ύμνοι θα έρθουν να κοσμήσουν τις εκκλησιαστικές βιβλιοθήκες των μοναστηριών, επεκτείνοντας περαιτέρω τον αριθμό των χειρόγραφων που εκείνες ήδη κατείχαν (Talbot, 1987 · Talbot, 2009).

Ένας από τους τομείς του πολιτισμού, στον οποίο συμβολή του μοναχισμού δεν έχει μέχρι σήμερα ιδιαίτερος προβληθεί, είναι εκείνος των φυσικών επιστημών. Η μεγάλη προσφορά των εκπροσώπων του θεσμού στην αστρονομία, την γεωγραφία και τις λοιπές φυσικές επιστήμες παρουσιάζεται αρκετά περιγραφικά στο ενδιαφέρον άρθρο των Theodosiou et al. (2010), το οποίο πραγματεύεται την συνεισφορά της Εκκλησίας στην ανάπτυξη των επιστημών στο Βυζάντιο.

Τέλος δεν πρέπει να λησμονούμε εκείνη την πολιτισμική προσφορά του βυζαντινού μοναχισμού, η οποία πιθανόν υποσκιάζει όλες τις παραπάνω. Με την πάροδο των ετών τα μοναστήρια και οι μοναχοί θα αποτελέσουν την αιχμή του δόρατος της αυτοκρατορικής πολιτικής για πολιτισμική και πνευματική ηγεμονία. Η Αυτοκρατορία θα χρησιμοποιήσει τον θεσμό για να προωθήσει τον πολιτισμό, την πολιτική και θρησκευτική παράδοση της σε γειτονικούς, συχνά εχθρικούς, βάρβαρους λαούς. Για να το επιτύχει αυτό θα προχωρήσει στην αποστολή ιεραποστολών, στην βάφτιση ξένων ηγετών και στην προσπάθεια προώθησης των δικών της - ρωμαϊκών - προτύπων συμπεριφοράς. Ο απώτερός στόχος αυτής της πολιτικής ήταν αφενός η μείωση της επιθετικότητας των γειτόνων και αφετέρου η δημιουργία μιας «βυζαντινής κοινοπολιτείας», την πνευματική ηγεμονία της οποίας θα διέθετε φυσικά ο Αυτοκράτωρ (Shepard, 2006 · Morris, 2002). Οι απόπειρες για την επίτευξη αυτού του τιτάνιου έργου θα καταστούν μόνο μερικώς επιτυχημένες, μολιάζοντας στην διαδικασία πλήθος γειτονικών αλλότριων λαών με την επιρροή της βυζαντινής παραδόσεως, κάτι που διαπιστώνεται μέχρι και την σημερινή εποχή.

4.8 Συμπεράσματα

Ο σταδιακός εκχριστιανισμός της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας θα δώσει το έναυσμα στην ραγδαία ανάπτυξη του μοναστικού κινήματος, σε Ανατολή και Δύση. Δρώντας αρχικά ως αυτόνομο χριστιανικό κίνημα, ο μοναχισμός θα αποκτήσει μεγάλη δυναμική αλλά και επιρροή μεταξύ των πιστών. Η αναπόφευκτη ένταξη του στους κόλπους της επίσημης Εκκλησίας δεν επρόκειτο να τον θέσει υπό τον έλεγχο και την εξουσία της, μειώνοντας την δυναμική του. Το αντίθετο μάλιστα. Πάρα τις προσδοκίες μερίδας του επίσημου κλήρου, το κίνημα θα εξελιχθεί σε έναν από τους πιο βασικούς θεσμικούς πυλώνες της Αυτοκρατορίας. Η ιδιαίτερη προτίμηση που κατείχε στις καρδιές των

ανθρώπων σε συνδυασμό με τη νέα θεσμική του θέση, θα του επιτρέψουν όχι μόνο να ανταγωνιστεί την πνευματική ηγεμονία της Εκκλησίας, αλλά και να αναλάβει μερικές εκ των αρμοδιοτήτων της.

Χαρακτηριζόμενος από μεγάλη ευελιξία και πλαστικότητα ο μοναχισμός της Ανατολής και τα ιδρύματά του δεν θα προχωρήσουν σε δεσμευτικές αποφάσεις. Τα μοναστήρια της Αυτοκρατορίας, σε αντίθεση με εκείνα της Δύσεως, δεν θεσπίζουν προκαθορισμένους κανόνες μορφής, λειτουργίας και οργανώσεως. Στο Βυζάντιο ουδέποτε δημιουργήθηκαν μοναστικά τάγματα. Ο θεσμός θα επιμείνει πεισματικά στην αυτονομία του. Αυτό γίνεται ιδιαίτερος φανερός από την λειτουργία διαφορετικών τύπων ιδρυμάτων, το καθένα από τα οποία ρυθμίζονταν και οργανώνονταν ανάλογα με το δικό του ξεχωριστό πρότυπο.

Βέβαια αυτή η ποικιλομορφία μεταξύ των ιδρυμάτων δεν συνεπάγεται έλλειψη κοινής θεσμικής βάσης. Όντως το κάθε μοναστήρι αποτελούσε διακριτή περίπτωση, αλλά την ίδια στιγμή όλα τα ιδρύματα διέθεταν ένα κοινό κεντρικό πυρήνα, που λίγο ή πολύ καθόριζε την λειτουργία και την μορφή τους. Αυτός ο πυρήνας δεν ήταν άλλος από την μοναστική παράδοση του θεσμού, η οποία συνεπικουρούνταν από το λοιπό νομοθετικό πλαίσιο. Οι διαφορές που προκύπτουν μεταξύ των ιδρυμάτων βασίζονται στο γεγονός ότι αφενός εκείνα είχαν ως στόχο τους την εξυπηρέτηση ξεχωριστών προσωπικών ανθρωπίνων αναγκών και αφετέρου ότι η ανάπτυξη τους πραγματοποιείτο εντός αρκετά διαφορετικών συνθηκών.

Όμως εκεί εδράζεται και η μεγάλη επιτυχία του βυζαντινού μοναχισμού. Η ελαστικότητα και η δυνατότητα του να καλύπτει τις, πνευματικές και υλικές, ανάγκες μιας πολυδιάστατης κοινωνίας είναι και εκείνη που θα τον καταστήσει και τόσο αγαπητό μεταξύ των ανθρώπων. Οι άνθρωποι θα ταυτιστούν μαζί του δωρίζοντας απλόχερα τον πολύτιμο πλούτο τους, διότι θα θεωρήσουν πως αυτός ο θεσμός πραγματικά τους αντιπροσώπευε. Επειδή πίστευαν ότι εκείνος ήταν ο πνευματικός φάρος της εποχής τους. Το πρότυπο κάθε σωστού χριστιανού.

Τα μοναστήρια θα λάβουν τις δωρεές των υποστηρικτών τους, αλλά δεν θα παραμείνουν στατικά. Πολύ σύντομα θα καταλάβουν πως η μακρόχρονη επιβίωση των κοινοτήτων τους και η εύρυθμη λειτουργία τους στηρίζονταν στην εξασφάλιση μιας

σταθερής ροής πόρων. Τις δωρεές όπως υποστηρίζει η Talbot (2009: 244) θα ακολουθήσει ένα «προσεκτικά υπολογισμένο πρόγραμμα απόκτησης γης». Το πρόγραμμα αυτό, που θα συμβάλλει στην ενίσχυση των εσόδων τους, θα οδηγήσει σε μια τεράστια αύξηση της μοναστηριακής ιδιοκτησίας. Παρόλα αυτά τα ιδρύματα δεν θα οικειοποιηθούν το σύνολο των εσόδων για τον εαυτό τους. Μεγάλο τμήμα αυτών των κερδών θα δαπανηθεί για την παροχή σημαντικών υπηρεσιών προς την κοινωνία και το κράτος. Αυτό το τελευταίο θα ευνοηθεί τα μέγιστα από την δράση του θεσμού σε διάφορους τομείς της καθημερινότητας, απολαμβάνοντας μια σειρά θετικών συνεισφορών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5.

ΤΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ ΩΣ ΚΟΙΝΑ

5.1 Εισαγωγή

Στο προηγούμενο κεφάλαιο μας πραγματοποιήθηκε μια ιστορική ανάλυση του θεσμού των βυζαντινών μοναστηριών. Εξετάζοντας την εξέλιξη του μοναστικού κινήματος μέσα στον χρόνο, παρουσιάσαμε την οργάνωση και την εσωτερική δομή των μονών αλλά και το θεσμικό πλαίσιο το οποίο καθόριζε τον τρόπο λειτουργίας τους. Μάλιστα στη συνέχεια συζητήσαμε ιδιαίτερα το ζήτημα της μοναστηριακής ακίνητης περιουσίας, που αποτελεί το βασικότερο πόρο των μοναστηριών, ενώ παρατηρήσαμε και τον ιδιαίτερο ρόλο που διαδραμάτιζε ο μοναχισμός εντός του ευρύτερου πλαισίου της βυζαντινής κοινωνίας.

Ο σκοπός αυτού του κεφαλαίου είναι να αναλύσουμε το θεσμό των μοναστηριών ως κοινό χρησιμοποιώντας το μεθοδολογικό πλαίσιο Κοινωνικό - Οικολογικό Σύστημα (ΚΟΣ). Ουσιαστικά λοιπόν σε αυτό το τμήμα της έρευνάς μας τα μοναστηριακά ιδρύματα (όπως αυτά διαμορφώνονται στη μέση βυζαντινή περίοδο) αντιμετωπίζονται ως κοινά και αναλύονται μέσα από τα επίπεδα και τις μεταβλητές που θέτει το ΚΟΣ. Η ανάλυση αυτή αντλεί στοιχεία από τα προηγούμενα κεφάλαια, εντάσσοντας τα μέσα στο ενιαίο μοντέλο του ΚΟΣ. Στόχος είναι αφενός η αποτίμηση του μοναστηριού ως θεσμός κοινών και αφετέρου η ανάδειξη των σημαντικότερων χαρακτηριστικών του.

5.2 Το ερευνητικό πλαίσιο

Ξεδιπλώνοντας το θεωρητικό υπόβαθρο της εργασίας μας, παρατηρήσαμε πως η επιτυχία ενός κοινού ως δομή διακυβέρνησης κοινών αγαθών, εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από την ύπαρξη ορισμένων απαραίτητων προϋποθέσεων. Μάλιστα εκεί διαπιστώσαμε ότι οι προϋποθέσεις αυτές διαφοροποιούνται σε ένα βαθμό ανάλογα με την εστίαση και τη προσέγγιση που υιοθετεί ο κάθε ερευνητής. Βέβαια, από τις οκτώ αρχές σχεδιασμού της Όστρομ (1990) μέχρι και την εποχή του ενοποιημένου μοντέλου του Agrawal (2003), αλλά και μετέπειτα, οι ερευνητές θα επιχειρήσουν να συστήσουν ένα ενιαίο πλαίσιο περιγραφής και ανάλυσης των κοινών. Δυστυχώς για αρκετά χρόνια

αυτή η προσπάθεια δεν φαίνεται να ευδοκιμεί. Τα κοινά αποτελούν πολυεπίπεδα και άκρως σύνθετα συστήματα. Συστήματα στα οποία ένα πλήθος μεταβλητών αλληλεπιδρούν μεταξύ τους επηρεάζοντας πολλαπλούς αποδέκτες. Η ένταξη τους σε ένα κοινό τυποποιημένο αναλυτικό πλαίσιο δεν είναι μια απλή υπόθεση, εκτός και εάν το μοντέλο ανάλυσης τους διέπεται από μια σχετική ευελιξία και ολιστική λογική (del Mar Delgado-Serrano & Ramos, 2015).

Ένα τέτοιο ευέλικτο και συνεκτικό πλαίσιο είναι το ΚΟΣ. Το συγκεκριμένο μοντέλο ανάλυσης αποτελεί ίσως την πρώτη ολοκληρωμένη πολυεπιστημονική προσέγγιση, για την κατανόηση πολύπλοκων αλληλεπιδράσεων εντός διαφορετικών συστημάτων και κλιμάκων, γύρω από το ζήτημα της διακυβέρνησης των κοινών πόρων (del Mar Delgado-Serrano & Ramos, 2015: 809). Πράγματι όπως παρατηρήσαμε και στο κεφάλαιο της θεωρίας, το ΚΟΣ παρέχει στους μελετητές πληθώρα πλεονεκτημάτων, τα οποία με την σειρά τους το καθιστούν μια ιδιαίτερος ελκυστική και χρηστική επιλογή.

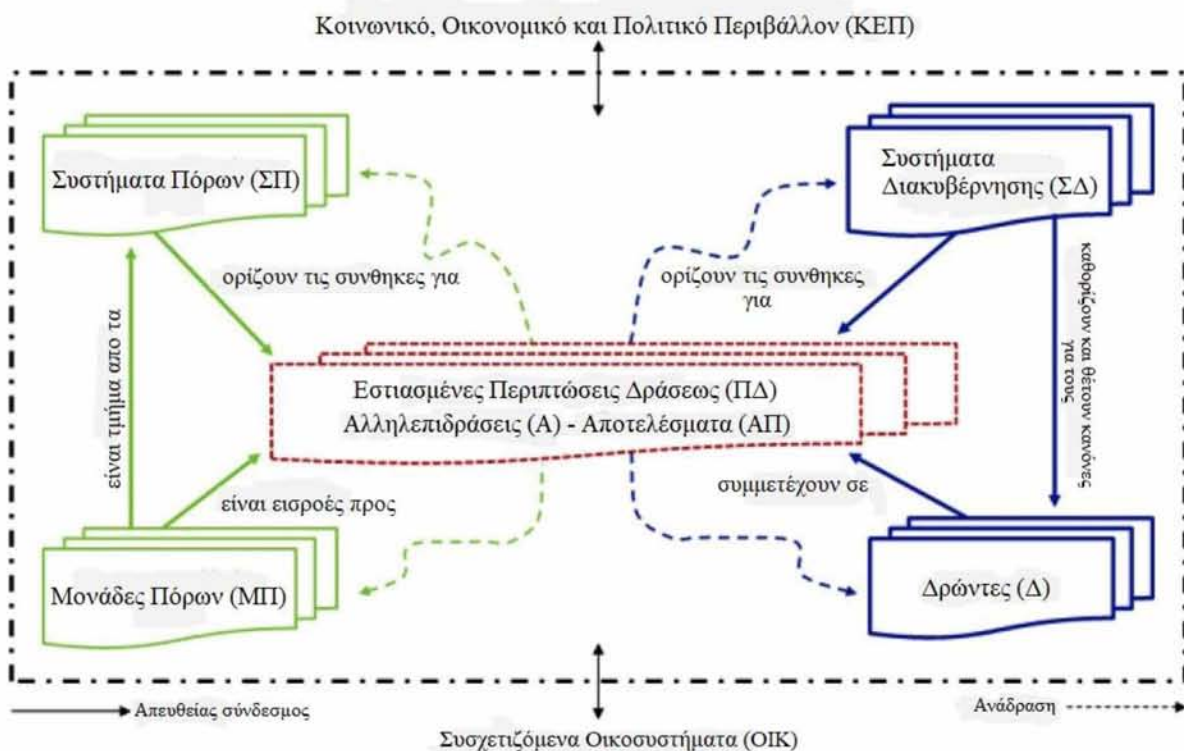
Φύση ολιστικό, πολυεπίπεδο και διαθέτοντας εμφωλευμένη δομική υπόσταση το πλαίσιο αυτό μας επιτρέπει να ερευνήσουμε διαφορετικές περιπτώσεις μελέτης, μέσα από ένα κοινό εννοιολογικό πρότυπο. Η υιοθέτηση του μας δίνει την δυνατότητα να εξετάζουμε τις κοινωνικές, οικονομικές, οικολογικές και πολιτικές πτυχές, τις αλληλεπιδράσεις και τα αποτελέσματα σύνθετα δομημένων συστημάτων, αναλύοντας παράλληλα τα διαφορετικά επίπεδα αλληλεπιδράσεων. Επίσης επειδή είναι αρκετά ελαστικό και διαπνέεται από μεγάλη «πλαστικότητα», το ΚΟΣ επιτρέπει την αναμόρφωση των στοιχείων του, ακόμα δε και την προσθήκη ή αφαίρεση μεταβλητών (δευτέρου αλλά και πρώτου επιπέδου) ώστε να περιγράφει με ακρίβεια και να ανταποκρίνεται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του υπό μελέτη κοινού (del Mar Delgado-Serrano & Ramos, 2015 · Arvanitidis & Papagiannitsis, 2020). Η δομή του λοιπόν μπορεί να προσαρμόζεται για να ταιριάζει ανάλογα με τη κάθε ξεχωριστή περίπτωση. Ουσιαστικά λοιπόν αποτελεί ένα πλαίσιο το οποίο, παρέχοντας στον ερευνητή τη μέγιστη ελευθέρια δράσης, δύναται να επιτρέψει την ανάλυση ακόμη και των πιο δύσκολων και σύνθετων περιπτώσεων μελέτης.

Οι παραπάνω λόγοι είναι και εκείνοι που οδήγησαν στην επιλογή του ΚΟΣ για την ανάλυση του θεσμού των μοναστηριών. Ως προς αυτή την συγκεκριμένη απόφαση συνηγόρησαν τόσο η μορφή και η λειτουργία του θεσμού, όσο και το ομολογουμένως

μεγάλο διάστημα της χρονικής εξέλιξης του. Τα μοναστηριακά ιδρύματα χαρακτηρίζονται από πολυεπίπεδη μορφή, συνθέτη λειτουργία, η δράση τους καλύπτει πολλαπλές πτυχές της ανθρώπινης πραγματικότητας, ενώ οι μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις αφορούν έμμεσα ή άμεσα ένα ευρύ φάσμα δρώντων. Επίσης καθώς το είδος των πληροφοριών και πηγών που διαθέτουμε, οι περισσότερες των οποίων προέρχονται από ιστοριογραφικά τεκμήρια, χαρακτηρίζονται από σημαντική χρονική διασπορά, διαφορετικά επίπεδα και μεγάλο όγκο δεδομένων, η δυνατότητα που μας παρέχει το ΚΟΣ για εστιασμένη ανάλυση ορισμένων βασικών υποσυστημάτων κρίθηκε ως ένας άλλος κρίσιμος παράγοντας αυτής της επιλογής.

Ακολούθως λοιπόν στην συνέχεια αυτού του κεφαλαίου τα βυζαντινά μοναστήρια, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους και τα ευρήματα των προηγούμενων κεφαλαίων μας θα έρθουν να ενταχθούν, να κατηγοριοποιηθούν και να αναλυθούν μέσα στο πλαίσιο που θέτουν οι μεταβλητές πρώτου επιπέδου του ΚΟΣ (βλέπε Πίνακα 5.1), οι αλληλεπιδράσεις και οι δεσμοί των οποίων παρουσιάζονται στην Εικόνα 5.1.

Εικόνα 5.1 Το αναθεωρημένο πλαίσιο του Κοινωνικό-Οικολογικού Συστήματος μαζί με τα πολλαπλά συστατικά στοιχεία (μεταβλητές) πρώτου επιπέδου.

Πηγή: Προσαρμογή από McGinnis & Ostrom (2014: 4)

Πίνακας 5.1 Κοινωνικό – Οικολογικό Σύστημα και μεταβλητές ανάλυσης

Το Κοινωνικό – Οικολογικό Σύστημα
Πρώτη Βαθμίδα Μεταβλητών του Κοινωνικού – Οικολογικού Συστήματος
<ul style="list-style-type: none">• Κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον (ΚΕΠ)• Συστήματα και μονάδες πόρων (ΣΠ& ΜΠ)• Συστήματα διακυβέρνησης (ΣΔ)• Δρώντες (Δ)• Περιπτώσεις δράσεως (ΠΔ): Αλληλεπιδράσεις (Α) - Αποτελέσματα (ΑΠ)• Συσχετιζόμενα Οικοσυστήματα (ΟΙΚ)

Πηγές: Προσαρμογή από McGinnis & Ostrom (2014: 5) · Ostrom (2009: 421)

Όπως παρατηρούμαι από τον Πίνακα 5.1 το πλαίσιο της ανάλυσης μας απαρτίζεται από τα εξής έξι (6) διακριτά υποσυστήματα: 1) Το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον, 2) τα συστήματα και τις μονάδες πόρου, 3) τα συστήματα διακυβέρνησης, 4) τους δρώντες, 5) τις περιπτώσεις δράσεως και τέλος 6) τα συσχετιζόμενα οικοσυστήματα.

1) Κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον (ΚΕΠ): Αυτό το υποσύστημα εξετάζει το ευρύτερο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον μέσα στο οποίο έδρασε ο θεσμός των μοναστηριών και τις πιθανές επιδράσεις του σε εκείνον.

2) Συστήματα και μονάδες πόρων (ΣΠ& ΜΠ): Αυτό το υποσύστημα αφορά τους κοινούς πόρους του μοναστηριού, και κυρίως την μοναστηριακή περιουσία, ενώ αναφέρεται και στα είδη των αγαθών που αυτό παρήγαγε.

3) Συστήματα Διακυβέρνησης (ΣΔ): Αυτό το υποσύστημα εξετάζει τα θεσμικά χαρακτηριστικά του μοναστηριού, δηλαδή τους μηχανισμούς και διαδικασίες λήψης, υλοποίησης και εφαρμογής των αποφάσεων, τους κανόνες λειτουργίας αλλά και την οργανωτική δομή του.

4) Δρώντες (Δ): Αυτό το υποσύστημα ασχολείται με τους βασικούς συμμετέχοντες του κοινού, δηλαδή τους μοναχούς, παρουσιάζοντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους και τις μεταξύ τους σχέσεις και αλληλεπιδράσεις.

5) Περιπτώσεις δράσεως: Αλληλεπιδράσεις (Α) - Αποτελέσματα (ΑΠ): Αυτό το υποσύστημα περιγράφει τις αλληλεπιδράσεις του κοινού με άλλους παίκτες, αλλά και τα αποτελέσματα αυτών των αλληλεπιδράσεων στον θεσμό και το περιβάλλον του.

6) Συσχετιζόμενα Οικοσυστήματα (ΟΙΚ): Αυτό το υποσύστημα εξετάζει την επίδραση του θεσμού στο ευρύτερο εξωτερικό περιβάλλον του. Στην ουσία παρατηρεί πως συνδέεται η λειτουργία των μοναστηριών με εκείνη άλλων συστημάτων (π.χ. την κοινωνία, την οικονομία, τον πολιτισμό κ.τ.λ.)

5.3 Κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον (ΚΕΠ)

Στην ενότητα 3.3 πραγματοποιήσαμε μια προσπάθεια σκιαγράφησης της κοινωνίας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Εκεί παρατηρήσαμε ότι η βυζαντινή κοινωνία χαρακτηριζόταν από αυστηρή ταξική ιεράρχηση και κοινωνική δομή (ΚΕΠΙ – Κοινωνική διαστρωμάτωση). Στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας βλέπουμε τον Αυτοκράτορα, ενώ οι υπόλοιπες τάξεις ουσιαστικά διαχωρίζονταν, ανάλογα με τα κριτήρια του κοινωνικού κύρους και του πλούτου, σε δυο βασικές κατηγορίες: στις προνομιούχες ομάδες της ανώτερης τάξης και τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Ο Αυτοκράτορας αποτελούσε μια ξεχωριστή κατηγορία από μόνος του, διότι κατείχε μεταξύ άλλων το αποκλειστικό δικαίωμα της απονομής των τίτλων και των προνομίων, τα οποία επηρέαζαν την κοινωνική ανέλιξη των ατόμων. Οι προνομιούχες ομάδες, στις οποίες ανήκαν ο κλήρος και οι μοναχοί, διέθεταν σημαντική επιρροή στην διαμόρφωση της κρατικής πολιτικής και αδιαμφισβήτητη πολιτικοοικονομική ισχύ. Από την άλλη πλευρά τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα είχαν ελάχιστα δικαιώματα και διαβίωσαν μια σκληρή ζωή. Ενδιάμεσα σε αυτούς παρεμβάλλονταν εκείνοι που βρίσκονταν κάπου στο μέσο. Δηλαδή αυτά τα άτομα που κατείχαν μεν υλικό πλούτο, αλλά δεν διέθεταν το απαιτούμενο κοινωνικό κύρος ή την ευγενική καταγωγή, που θα τους εξασφάλιζε ανώτερη κοινωνική αναγνώριση και ισχύ. Αυτοί ήταν οι μέσοι, ένα είδος «αστών» εκείνης της εποχής. Όπως πολύ χαρακτηριστικά μας αναφέρει ο Haldon (2009:1) τα

άτομα διέθεταν ισχυρή συνείδηση της διαστρωμάτωσης και της ιεραρχικής δομής της κοινωνίας τους, ενώ γνώριζαν τα προνόμια και τις υποχρεώσεις που συνεπάγονταν το κοινωνικό επίπεδο τους.

Το πέρασμα των αιώνων θα επηρεάσει σημαντικά την βυζαντινή κοινωνία της μέσης εποχής, οι οποία θα γνωρίσει μεγάλες αλλαγές τόσο στην πληθυσμιακή πυκνότητα (ΚΕΠ2α – Δημογραφικές τάσεις) όσο και την εθνολογική σύνθεση (ΚΕΠ2β – Πληθυσμιακή ομοιογένεια) της. Στο Κεφάλαιο 2 παρατηρήσαμε ότι η πληθυσμιακή πυκνότητα της Αυτοκρατορίας εξαρτιόνταν από μια σειρά παραγόντων, ανθρωπολογικών και περιβαντολογικών συνθηκών. Έτσι λοιπόν κατά τη διάρκεια των πρώτων αιώνων της μέσης περιόδου (7^{ος} και 8^{ος} αιώνας) συγκρούσεις με τους πολυάριθμους εχθρούς, λιμοί, φυσικές καταστροφές και μια παρατεταμένη οικονομική ύφεση θα οδηγήσουν σε δραματική μείωση του βυζαντινού πληθυσμού, ο οποίος θα αναγκαστεί να αλλάξει τον τρόπο ζωής του. Οι πόλεις της Αυτοκρατορίας μετασχηματίζονται για να ταιριάζουν στις νέες ανάγκες της εποχής. Αυτή η κατάσταση φαίνεται πως βελτιώνεται αισθητά τους επομένους δυο αιώνες. Η περίοδος των αρχών του 9^{ου} μέχρι και τα τέλη του 10^{ου} αιώνα θα αποτελέσει το χρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συντελείτε η ανάκαμψη της Αυτοκρατορίας. Η κρατική μηχανή προσπαθεί να σταθεροποιήσει την οικονομία και τα πολεμικά μέτωπα. Αυτό, όπως ήταν αναμενόμενο, είχε σημαντική επίδραση στον πληθυσμό. Το νέο καθεστώς ασφαλείας θα ευνοήσει την αύξηση του. Η πληθυσμιακή μεγέθυνση θα συνεχιστεί, παρά την σταδιακή συρρίκνωση της εδαφικής επικρατείας του κράτους, καθόλη την διάρκεια των επομένων αιώνων μέχρι και το μοιραίο 1204.

Τώρα όσον αφορά την παράμετρο της εθνολογικής σύνθεσης (ΚΕΠ2β – Πληθυσμιακή ομοιογένεια) μια αυτοκρατορία σπάνια δύναται να διαθέτει απόλυτη πληθυσμιακή ομοιογένεια. Η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία δεν αποτέλεσε εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα, καθώς περιλάμβανε εντός της κοινωνίας της, ένα πλήθος ατόμων διαφορετικής εθνολογικής προελεύσεως και φυλής. Με το πέρασμα των αιώνων το κράτος ήρθε σε επαφή με αρκετές διαφορετικές φυλές, τα μέλη των οποίων εγκαθίστατο μόνιμα στην επικράτεια του. Όμως αυτό δεν μετέβαλλε δραστικά την μορφή, τις αξίες και τον χαρακτήρα του. Ένα από τα σημαντικότερα επιτεύγματα της Αυτοκρατορίας ήταν η ικανότητα της να ενσωματώνει, σχεδόν σε απόλυτο βαθμό, αυτά τα νέα στοιχεία. Σταδιακά και μετά από μια ή δυο γενιές οι νεοφερμένοι αφομοιώνονταν πλήρως

θεωρώντας τους εαυτούς τους γνήσιους Ρωμαίους. Ως προς την επίτευξη αυτής της σχετικής, ίσως τεχνητής, πληθυσμιακής ομοιογένειας συνέβαλλαν η κοσμοπολιτική – ανοικτή – φύση του κράτους, οι ισχυρές αυθεντικές πνευματικές και πολιτισμικές αξίες του και η δράση της χριστιανικής Εκκλησίας. Βεβαία εμμέσως πλην σαφώς σε αυτό «βοήθησε» και η συρρίκνωση της επικράτειας. Μετά από τον 7^ο αιώνα και την απώλεια των επαρχιών της Μέσης Ανατολής και της Αιγύπτου, η κοινωνία απαρτιζόταν επί το πλείστον από αγροτικούς πληθυσμούς ελληνόφωνων χριστιανών υποστηρικτών των αποφάσεων της Χαλκηδόνιας Συνόδου.

Στην ενότητα 3.4.1 είδαμε πως η οικονομική ανάπτυξη (ΚΕΠ3α – Οικονομική ανάπτυξη) της μεσοβυζαντινής οικονομίας παρουσιάζει μεγάλες διακυμάνσεις. Πράγματι η χρονική περίοδος μεταξύ των αρχών του 7^{ου} και των τελών του 8^{ου} αιώνα χαρακτηρίζεται από μεγάλη παρατεταμένη ύφεση της οικονομικής δραστηριότητας. Τα αίτια αυτής της καταστάσεως εδράζονταν τόσο στην συρρίκνωση τη εδαφικής επικράτειας του κράτους, με την απώλεια των επαρχιών και των κατοίκων της Μέσης Ανατολής και της Αιγύπτου, όσο και στην ύπαρξη ενός σύνθετου μείγματος πολιτικοκοινωνικών, περιβαντολογικών και οικονομικών συνθηκών. Γεγονός πάντως ήταν ότι η Αυτοκρατορία εκείνη την χρονική στιγμή βρίσκονταν σε πολύ δεινή θέση. Έγκριτοι ερευνητές της περιόδου όπως ο Treadgold (2006) υποστηρίζουν ότι λίγα κράτη θα μπορούσαν να επιβιώσουν από τις δυσκολίες που εκείνη κατάφερε να ξεπεράσει. Μια σημαντική συνέπεια όλων των παραπάνω ήταν ο μετασχηματισμός της εμπορικής δραστηριότητας. Η εμπορική αγορά, εξαιτίας της ανασφάλειας και του μειωμένου πληθυσμού, θα γίνει πιο μικρή και ασφαλώς λιγότερο εξειδικευμένη. Τους επομένους δυο αιώνες (9^{ος} - 10^{ος}) ο ρόλος του κράτους ήταν κυρίως αναμορφωτικός. Τότε είναι που παρατηρούνται επισταμένες προσπάθειες για επανάκαμψη, αναδιαμόρφωση του κρατικού μηχανισμού και της οικονομίας. Οι προσπάθειες αυτές θα φέρουν χειροπιαστά αποτελέσματα και η βυζαντινή οικονομία, μετά από πολλά, θα ξεκινήσει να εισέρχεται σε τροχιά ανάπτυξης. Το χρονικό διάστημα μεταξύ των αρχών του 11^{ου} αιώνα μέχρι και την κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως από τους Σταυροφόρους το 1204, αποτελεί την περίοδο κατά την οποία η βυζαντινή οικονομική ανάπτυξη θα φτάσει στο απόγειο της. Όμως την ίδια στιγμή τα πρώτα σύννεφα, μιας επικείμενης – νέας – οικονομικής ύφεσης, θα αρχίσουν να κάνουν αισθητή την παρουσία τους.

Όντας ένα συγκεντρωτικό κράτος με μια ισχυρή κρατική οργάνωση, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία διέθετε θεσμούς αρκετά διαφορετικούς από τα αντίστοιχα κράτη της Δύσης. Αυτό είχε σημαντικές επιπτώσεις στην οικονομία της (ΚΕΠ3β – Οικονομική οργάνωση), η οποία κατά βάση παρέμενε αγροτική. Η ιδιωτική οικονομική δραστηριότητα και ιδιοκτησία ελέγχονταν σε μεγάλο βαθμό από το πανίσχυρο κράτος, το οποίο κατείχε ευρείες αρμοδιότητες και δικαιώματα παρέμβασης σε σχεδόν όλους τους τομείς της οικονομίας. Η ισχύς και ο παρεμβατικός χαρακτήρας του φαίνεται με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο στην δυνατότητα του να επηρεάζει όχι μόνο την μεταβολή της γης και της φορολογίας της, αλλά και τις τιμές των ίδιων των παραγόμενων αγαθών. Μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις ο Αυτοκράτορας μπορούσε να προχωρήσει ακόμη και σε κατάσχεση αγαθών και ιδιοκτησιών. Από αυτή τη δυνατότητα δεν εξαιρούνταν ούτε τα θρησκευτικά καθιδρύματα, όπως ήταν τα μοναστήρια, η ιδιοκτησία των οποίων τυπικά προστατεύονταν από το Κανονικό Δίκαιο (Laiou & Morriison, 2007 · Kazhdan, 1993).

Παρατηρώντας το πολιτικό περιβάλλον της μέσης βυζαντινής εποχής εύκολα διαπιστώνουμε ότι η πολιτική σταθερότητα (ΚΕΠ4 – Πολιτική σταθερότητα) δεν ήταν κάτι το δεδομένο. Μέσα σε αυτούς τους περίπου έξι αιώνες παρουσιάζονται αρκετά φαινόμενα ακυβερνησίας και πολιτικής αβεβαιότητας. Έτσι βλέπουμε εποχές στις οποίες υπάρχουν συχνές εναλλαγές αυτοκρατόρων, πραξικοπήματα και συνομωσίες, ενώ οι πόλεμοι (ορισμένοι από τους οποίους ήταν εμφύλιοι) και οι συγκρούσεις με τους πολυάριθμους εχθρούς δεν εξέλειψαν ποτέ. Όμως αυτό ήταν αρκετά φυσιολογικό θα λέγαμε για την εποχή. Η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία έχει μια χιλιόχρονη ύπαρξη, η οποία χρονικά εκτείνεται σε διάφορες ανθρώπινες εποχές και περιόδους. Οι απαρχές της ξεκινούν την ύστερη αρχαιότητα και φτάνουν μέχρι τα τέλη του μεσαίωνα. Παρά τις αντιξοότητες, που θα κατέστρεφαν οποιοδήποτε άλλο κράτος στην θέση της, κατάφερε να παραμείνει όρθια επιβιώνοντας και παράγοντας ταυτοχρόνως μια σημαντική πολιτισμική και πνευματική παρακαταθήκη. Βέβαια η πολιτική αστάθεια και η συχνή ύπαρξη πολέμων θα επιδράσει αρνητικά και στην λειτουργία του θεσμού των μοναστηριών, διότι με την κατάκτηση της Μέσης Ανατολής και της Αιγύπτου, ο χριστιανικός μοναχισμός ουσιαστικά θα αποκοπεί βιαίως από τις ρίζες του, δηλαδή τις περιοχές όπου είχε ιδρυθεί και δράσει για περίπου 300 χρόνια.

Το Βυζάντιο αποτέλεσε τον νόμιμο κληρονόμο της αρχαίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, λογικό λοιπόν ήταν να υιοθετήσει και τις ρωμαϊκές νομικές παραδόσεις. Στην ενότητα 3.5 εξετάσαμε αρκετά αναλυτικά το βυζαντινό Νομικό πλαίσιο (ΚΕΠ5 – Νομοθεσία). Εκεί είδαμε πως αυτό απαρτιζόταν από τρεις διακριτές βασικές κατηγορίες Δικαίου: το Αστικό, το Κανονικό και τέλος το Εθιμικό Δίκαιο. Το Αστικό Δίκαιο στηρίζονταν στην ρωμαϊκή νομοθεσία, δηλαδή στους Αυτοκρατορικούς Νόμους (Ieges) και το σύνολο της νομοθεσίας που διαμορφώθηκε κατά την διάρκεια της κλασσικής εποχής από διακριμένους ρωμαίους νομικούς (Jus vetus). Σταδιακά με το πέρασ των χρόνων αυτός ο τύπος δικαίου θα εξελιχτεί και θα ενσωματωθεί σε μια σειρά από Νομικούς Κώδικες, ο πιο γνωστός εκ των οποίων ήταν εκείνος του Ιουστινιανού (529-534). Ο Κώδικας του Ιουστινιανού θα παραμείνει κατά την διάρκεια της μέσης βυζαντινής εποχής η βάση από την οποία ξεκινήσουν όλες οι μετέπειτα νομοθετικές τροποποιήσεις (με εξαίρεση την νομοθετική απόπειρα της δυναστείας των Ισαύρων). Το Κανονικό Δίκαιο ήταν εκείνος ο τύπος δικαίου που θεσπίζονταν από τις Οικουμενικές Συνόδους της Εκκλησίας και η ισχύς του ήταν ισότιμη με εκείνη του Αστικού Δικαίου. Τέλος το Εθιμικό Δίκαιο βασιζόταν στις τοπικές παραδόσεις και έθιμα. Είχε διαμορφωθεί μέσα στους αιώνες διαφορετικά σε κάθε περιοχή, ώστε να ανταποκρίνεται καλύτερα στις ιδιαίτερες συνθήκες και τις κοινωνικές ή βιοτικές ανάγκες του πληθυσμού που διαβίωσε σε αυτές. Και οι τρεις κατηγορίες δικαίου τύγχαναν μεγάλης αναγνώρισης και επηρέαζαν με τον τρόπο τους σε σημαντικό βαθμό την καθημερινότητα όλων των υπηκόων της Αυτοκρατορίας.

Το Νομικό πλαίσιο του κράτους δεν μπορούσε να μην ασχοληθεί με την ρύθμιση της λειτουργίας ενός τόσο ισχυρού θεσμού όπως ήταν τα βυζαντινά μοναστήρια. Οι νομοθετικές προσπάθειες των αυτοκρατόρων της Μακεδονικής δυναστείας (10^{ος} αιώνας), για να περιορίσουν την επέκταση της έγγραφης ιδιοκτησίας των μοναστηριακών ιδρυμάτων, είναι μια από αυτές τις κλασσικές περιπτώσεις επιβολής των κανόνων του νομικού πλαισίου πάνω στην λειτουργία των μονών (Talbot, 2009 · Walter, 2002). Παράλληλα ένα άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα νομοθετήματος, η εισαγωγή του οποίου επηρέασε σημαντικά την ομαλή λειτουργία των μοναστηριακών ιδρυμάτων, ήταν εκείνη του χαριστίκιου. Το χαριστίκιο σταδιακά θα εξελιχτεί από ένα ευεργετικό μέτρο διάσωσης των ελλειμματικών ιδρυμάτων σε μια απόπειρα ιδιωτικοποίησης του κοινού. Όπως αναλύσαμε ιδιαίτερα στην ενότητα 4.5.3, το αρχικό σύστημα του χαριστίκιου προέβλεπε την χορήγηση, σε ένα εύπορο πρόσωπο, του δικαιώματος της

αποκλειστικής οικονομικής διαχείρισεως ενός μοναστηριακού ιδρύματος και της περιουσίας του. Ο αποδεκτής της δωρεάς αναλάμβανε την υποχρέωση να συνδράμει οικονομικά το ίδρυμα, ενώ κατείχε το δικαίωμα να εισπράττει το καθαρό περίσσειμα των εσόδων που απέφερε η εκμετάλλευση της περιουσίας του. Αν και περιορισμένης χρονικής ισχύος (συνήθως αποδίδονταν για την περίοδο μιας ή δυο ζωών), η δωρεά μπορούσε να αποδειχτεί μια αρκετά κερδοφόρα επένδυση, παρέχοντας στο κάτοχο της μεγάλα οικονομικά οφέλη. Όπως αντιλαμβανόμαστε ορισμένοι κάτοχοι χαριστίκιου εκμεταλλεύονταν στο έπακρο τα δικαιώματά τους, απογυμνώνοντας τα μοναστήρια και τις κοινότητες τους από τους αναγκαίους πόρους. Αυτή η υπερεκμετάλλευση των μοναστηριακών περιουσιών, σε κάποιες ακραίες περιπτώσεις, μπορούσε να οδηγήσει μέχρι και στην καταστροφή του ιδρύματος και την διάλυση της κοινότητας του¹².

Η απεικόνιση του περιβάλλοντος, εντός του οποίου έδρασαν ο θεσμός του μοναχισμού και τα ιδρύματά του, δεν θα μπορούσε να είναι ολοκληρωμένη χωρίς μια αναφορά στον ρόλο και την επιρροή που διέθετε η χριστιανική Εκκλησία (ΚΕΠ6 – Θρησκεία και Εκκλησία). Όπως αναλύσαμε στο Κεφάλαιο 3, η Εκκλησία διαδραμάτιζε ένα βασικό θεσμικό ρόλο εντός του ευρύτερου πλαισίου της Αυτοκρατορίας. Σε αντίθεση με τα δυτικά βασίλεια, η Αυτοκρατορία δεν γνώρισε ποτέ τον διαχωρισμό της κοσμικής και της εκκλησιαστικής εξουσίας. Υπό αυτή την έννοια αποτέλεσε μέχρι και την πτώση της μια θεοκρατία. Η ενότητα της εκκλησιαστικής και της κοσμικής εξουσίας παρουσιάζεται με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο στο πρόσωπο του ίδιου του Αυτοκράτορα. Ο ανώτατος άρχοντας του κράτους κατέχει μεταξύ άλλων ένα ρόλο που πλησίαζε τον ιερατικό, αλλά και δικαιώματα παρέμβασης στα εκκλησιαστικά ζητήματα. Ο δεσμός μεταξύ των δυο εξουσιών θα λειτουργήσει αμφίδρομα παράγοντας στην πορεία θετικά, αλλά και αρνητικά αποτελέσματα. Βαθμιαίως η Εκκλησία θα αποκτήσει επιρροή και αρμοδιότητες, οι οποίες μέχρι πρότινος ανήκαν αποκλειστικά στο πεδίο της κοσμικής εξουσίας. Έτσι την βλέπουμε να ασχολείται όχι μόνο με το καθαρά θρησκευτικό έργο της, αλλά και με την κοινωνική πρόνοια, την απονομή δικαιοσύνης, την πολιτισμική προώθηση του βυζαντινού πολιτισμού και του αυτοκρατορικού – οικουμενικού – ιδεώδους. Από την άλλη πλευρά η σχέση μεταξύ του κράτους και της Εκκλησίας

¹² Μια τέτοια «κλασική» περίπτωση υπερεκμεταλλεύσεως είναι εκείνη του μοναστηριού του Αγίου Μάμα Κωνσταντινουπόλεως. Το μοναστήρι του Αγίου Μάμα εδράζονταν στην πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας και ήταν ένα από τα παλαιότερα και πλουσιότερα ιδρύματα της περιοχής. Όμως η ανάθεση της διαχείρισης του σε μια σειρά ανάξιων χαριστικάρων, οδήγησε τελικά αυτό το σπουδαίο ίδρυμα στην καταστροφή (Charanis, 1948 · Angold, 2002 · Hussey, 2010).

σήμαινε ότι το πρώτο όφειλε να αναμειχτεί, αναγκαστικά και θεσμικά πλέον, στις διάφορες δογματικές διαμάχες της τελευταίας και αυτό συχνά δημιουργούσε ποικίλα ζητήματα. Όντας μια βαθιά θρησκευόμενη κοινωνία, η βυζαντινή κοινωνία θα εμπλακεί ενεργά στις εκκλησιαστικές διαμάχες επηρεάζοντας με αυτόν τον τρόπο την εύρυθμη λειτουργία του κράτους. Ένα τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα διαμάχης, που δίχασε την κοινωνία της μέσης βυζαντινής εποχής προκαλώντας ταυτόχρονα πλήθος σημαντικών εσωτερικών προβλημάτων, ήταν εκείνο της «Εικονομαχίας».

5.4 Συστήματα και μονάδες πόρων (ΣΜΠΠ)

Εξετάζοντας το ζήτημα της μοναστηριακής περιουσίας στην ενότητα 4.6, διαπιστώσαμε ότι τα μοναστηριακά χαρτοφυλάκια χαρακτηρίζονταν από απίστευτη ποικιλομορφία αγαθών. Τα ιδρύματα κατείχαν μια σειρά διαφορετικών συστημάτων πόρων, οι οποίοι διέθεταν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα και συχνά ανήκαν σε ξεχωριστούς τομείς της οικονομικής δραστηριότητας (ΣΜΠΠ – Τομείς αγαθών). Καλλιεργήσιμες γαίες, οπωρώνες, αγροκτήματα, βοσκοτόπια, ψαρότοποι, αλυκές, κάθε είδους κεφαλαιουχικός εξοπλισμός, ζώα διαφόρων ειδών, ιερά κειμήλια, πολύτιμες εικόνες, χειρόγραφα ακόμη και πλοiάρια, είναι μόνο κάποια από τα πολλά περιουσιακά στοιχεία που διαχρονικά θα απαρτίσουν την περιουσία των βυζαντινών μονών, το μέγεθος και η σύνθεση της οποίας είναι δύσκολο να προσδιοριστεί και να περιγραφεί αναλυτικά¹³ (Talbot, 2009 · Morris, 2002 · Oikonomides, 1991). Ακολούθως λοιπόν η μελέτη μας προχωρεί σε ταξινόμηση και περιγραφή των περιουσιακών στοιχείων, χωρίζοντας αυτά για πρακτικούς λόγους σε δυο βασικές κατηγορίες: την ακίνητη και την κινητή περιουσία.

Εάν και «...το μέγεθος και η δομή των μοναστικών ιδιοκτησιών ήταν διαφορετικό.» (Angold, 2002: 320), το ίδιο δεν φαίνεται ότι ίσχυε ως προς την σχετική χωρική τους θέση. Η μοναστηριακή περιουσία διέθετε αρκετά προσδιορισμένη χωρική ανάπτυξη

¹³ Η αναλυτική περιγραφή του συνολικού φάσματος των επιμέρους πόρων και περιουσιακών στοιχείων των ιδρυμάτων αποτελεί ένα titάνιο έργο που ξεφεύγει κατά πολύ από το πλαίσιο αυτής της μελέτης. Μια τέτοια έρευνα θα προϋπέθετε μεταξύ άλλων την ανάλυση πρωτότυπων κειμένων κτητορικών τυπικών και την εστίαση σε μελέτη περίπτωσης ενός συγκεκριμένου μοναστηριακού ιδρύματος. Αλλά ακόμα και υπό αυτές τις προϋποθέσεις, η επιτυχία του όλου εγχειρήματος θα παρέμενε αβέβαιη, λόγω της σχετικής έλλειψης τέτοιων δεδομένων.

(ΣΜΠ2 – Τοποθεσία), συνήθως στην εγγύτητα του μοναστηριού, καθώς και προκαθορισμένα – σαφή – όρια (ΣΜΠ3 – Σαφήνεια των ορίων του συστήματος).

Ήδη από τα πρώιμα χρόνια της ανάπτυξης του θεσμού τα μοναστήρια θα αρχίσουν να αποκτούν περιουσία κοντά στις έδρες των αδελφοτήτων τους. Η τάση αυτή θα ενισχυθεί περαιτέρω με τις προτροπές του Αγίου Βασιλείου Καισάρειας, ο οποίος προωθούσε ενεργά το ιδεώδες της αυτάρκους επιβίωσης των μονών (Mundell-Mango, 2006b). Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό η επίτευξη αυτού του στόχου απαιτούσε τη χωρική συγκέντρωση και αύξηση της (έγγειας) ιδιοκτησίας. Ακολουθώντας ένα υπολογισμένο πρόγραμμα απόκτησης γης και ενισχυόμενα από τις δωρεές των ευσεβών πιστών, τα ιδρύματα σταδιακά θα επιχειρήσουν και σε ορισμένες περιπτώσεις θα καταφέρουν να αποκτήσουν, να συγκεντρώσουν και να ενοποιήσουν υπό τον έλεγχο τους το μεγαλύτερο τμήμα της έγγειας ιδιοκτησίας των γειτόνων τους (Talbot, 2009 · Morris, 2002). Η μορφή αυτής της ενοποιημένης ιδιοκτησίας θα παρομοιαστεί από αρκετούς ερευνητές με εκείνη που διέθεταν οι ανεξάρτητες ρωμαϊκές επαύλεις της αριστοκρατίας του 4^{ου} αιώνα (Mundell-Mango, 2006b · Morris, 2002). Οι ιδιοκτησίες και τα αγροκτήματα λοιπόν επεκτείνονται στις τριγύρω περιοχές, με επίκεντρο πάντα το βασικό κτιριακό συγκρότημα της μονής. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα επέκτασης και ενοποίησης των γειτονικών εκτάσεων γης είναι αυτό που πραγματοποιήθηκε από τα ιδρύματα του Αγίου Όρους του Άθωνα. Οι εκεί μοναστηριακές κοινότητες θα προσπαθήσουν να επεκτείνουν την σφαίρα οικονομικής επιρροής τους, με κάθε μέσο, κάτι που συχνά θα τις φέρει σε τροχιά σύγκρουσης με τους γείτονες τους, μοναστηριακούς ή λαϊκούς (Morris, 2002 · Talbot, 2009). Όπως παρατηρούμαι λοιπόν η χωρική συγκέντρωση και τα ξεκάθαρα όρια των συστημάτων πόρων αποτέλεσαν προϋποθέσεις που τα ίδια τα ιδρύματα επεδίωκαν να εκπληρώσουν, ενώ μάλιστα έφταναν σε μεγάλους κόπους και έξοδα για να το επιτύχουν.

Αλλά ακόμα και όταν υπήρχε χωρική διασπορά των μοναστηριακών ιδιοκτησιών, πάλι τα όρια και η τοποθεσία των πόρων είναι ξεκάθαρα προσδιορισμένα. Ως προς αυτό θα βοηθήσει η οργάνωση της μοναστηριακής ιδιοκτησίας σε εξαρτημένα μοναστήρια, μετόχια και προάστια. Ο σκοπός πίσω από αυτές τις μορφές οργανωσιακής διάρθρωσης ήταν κατά κύριο λόγο οικονομικός, διότι συνέβαλλαν στην καλύτερη διαχείριση της έγγειας περιουσίας και των οικονομικών πόρων των μεγάλων κοινοβιακών μοναστηριών, που συχνότατα διέθεταν εκτεταμένες ιδιοκτησίες σε διαφορετικές

γεωγραφικές περιοχές (Angold, 2000: 323-324). Με λίγα λόγια αυτές οι δομές λειτουργούσαν ως μικρογραφίες – παραρτήματα του «κυρίαρχου μοναστηρίου». Ουσιαστικά διέθεταν υπό τον έλεγχο τους το σύνολο των ιδιοκτησιών του ιδρύματος σε μια προσδιορισμένη περιοχή, το οποίο ομαδοποιούσαν και οργάνωναν υπό μια ενιαία δομή. Η δομή αυτή είχε ως σημείο αναφοράς της μια κεντρική εκκλησία, μοναστήρι ή κάποιο άλλο μοναστηριακό κτήριο. Την διαχείριση της κατείχε ένας ορισμένος από το κεντρικό μοναστήρι διαχειριστής, που στα μεν εξαρτημένα μοναστήρια και μετόχια ήταν μοναχός της αδελφότητας, ενώ στα δε προάστια μπορούσε να είναι ακόμη και λαϊκός. Βεβαίως σε κάθε περίπτωση οι διαχειριστές βρίσκονταν υπό τον άμεσο έλεγχο του οικονόμου της μονής, στον οποίο λογοδοτούσαν και υπάγονταν διοικητικά (Angold, 2000 · Epstein, 1981 · Talbot 2009). Όπως βλέπουμε και σε αυτή τη περίπτωση της χωρική διάσπαρτης ιδιοκτησίας, τόσο τα όρια όσο και η χωρική τοποθέτηση των πόρων είναι αρκετά ξεκάθαρη.

Οι πόροι της μοναστηριακής περιουσίας συχνά συνοδεύονταν από ένα πλήθος αναγκαίων ανθρωπογενών εγκαταστάσεων και υποδομών (ΣΜΠ4 – Ανθρωπογενείς υποδομές). Οι μονάχοι διαθέτοντας την απαραίτητη οικονομική δυνατότητα και το ανθρώπινο δυναμικό θα προχωρήσουν στην επένδυση σημαντικών οικονομικών κεφαλαίων, στοχεύοντας στην κατασκευή υποδομών που θα βελτίωναν περαιτέρω τις ιδιοκτησίες τους. Μερικά κλασσικά παραδείγματα τέτοιων εγκαταστάσεων και υποδομών ήταν τα πάσης φύσεως εγχειοβελτιωτικά έργα, οι περιφράξεις, τα αρδευτικά κανάλια, οι αποθήκες, οι μύλοι, τα ελαιοτριβεία, τα οινοποιεία και τα λεμβοστάσια (Harvey, 1996 · Laiou & Morriison, 2007 · Morris, 2002). Όλα τα παραπάνω είναι λογικό ότι είχαν σημαντικό αντίκτυπο τόσο στην βελτίωση της παραγωγικότητας των πόρων (ΣΜΠ5 – Παραγωγικότητα συστημάτων πόρων) όσο και στα αποθηκευτικά χαρακτηριστικά τους (ΣΜΠ6 – Αποθηκευτικά χαρακτηριστικά). Οι ανθρωπογενείς υποδομές συνεισέφεραν σημαντικά στην αύξηση της παράγωγης των αγαθών. Ένα παράδειγμα είναι τα αρδευτικά κανάλια και τα εγχειοβελτιωτικά έργα, τα οποία επέτρεπαν την καλλιέργεια και την εκμετάλλευση κομματιών γης που υπό άλλες συνθήκες θα κρίνονταν ως χέρσα. Τώρα από την άλλη πλευρά οι αποθήκες και οι διάφορες μονάδες τυποποίησεως και επεξεργασίας, όχι μόνο έδιναν την δυνατότητα αποθήκευσης ευαίσθητων αγαθών, αλλά βοηθούσαν και στην αύξηση της διάρκειας του χρόνου «ζωής» τους. Τα προϊόντα μπορούσαν να παραμείνουν αναλλοίωτα για περισσότερο χρόνο και να αποθηκευτούν καταλλήλως μέχρι να χρειαστεί τελικά να

καταναλωθούν ή να πουληθούν. Επίσης δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι με την επεξεργασία των πρωτογενών – ακατέργαστων – αγαθών παράγονταν προϊόντα μεγαλύτερης οικονομικής αξίας, η πώληση των οποίων απέφερε αρκετά μεγαλύτερα έσοδα στα μοναστηριακά ταμεία. Ένα τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα πολύ κερδοφόρου προϊόντος δευτερογενούς παραγωγής ήταν το κρασί (Morris, 2002).

Τα αγαθά της μοναστηριακής περιουσίας δεν ήταν δυνατόν να απορροφηθούν στο σύνολο τους από τις κοινότητες των μοναχών. Αναπόφευκτα ένα τμήμα τους οδηγούνταν προς πώληση στις εμπορικές αγορές της Αυτοκρατορίας (Beck, 2005). Από τις διαθέσιμες πηγές της εποχής γνωρίζουμε ότι η αξία (ΣΜΠ7 – Οικονομική αξία) αυτών των μονάδων πόρου ήταν αρκετά σημαντική. Αυτό φαίνεται να επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι σταδιακά τα μοναστήρια θα φτάσουν, κοντά στα τέλη της μέσης εποχής (11^{ος} - 12^{ος} αιώνας), στο να αναδειχτούν ως ένας από τους πιο υπολογίσιμους παράγοντες του βυζαντινού εμπορίου και της οικονομίας γενικότερα. Ελέγχοντας σεβαστό κομμάτι της εμπορικής αγοράς του κράτους, αλλά και τη μεγαλύτερη μερίδα του λιανικού εμπορίου της Κωνσταντινουπόλεως οι μονές θα εξελιχτούν σε μια υπολογίσιμη οικονομική δύναμη. Φυσικά όλα αυτά τα οφείλαν τόσο στην αξία των αγαθών τους, όσο και στην ορθή οικονομική διαχείριση των κοινών τους πόρων (Angold, 2000 · Angold, 2009: 244 · Harvey, 1996).

5.5 Συστήματα διακυβέρνησης (ΣΔ)

Φύση πνευματικός θεσμός, ο βυζαντινός μοναχισμός διέθετε ένα ισχυρό αξιακό σύστημα, στην κορυφή του οποίου εδράζονταν η αγάπη προς τον Θεό και τον συνάνθρωπο. Η θρησκευτική προέλευση των ιδρυμάτων είναι εκείνη που θα τα αναδείξει ως ένα ιδιαίτερο τύπο κοινού και θα προσδιορίσει την μορφή και τα χαρακτηριστικά που θα λάβει η διακυβέρνηση τους (ΣΔ1 – Χαρακτηριστικά συστήματος διακυβέρνησης). Για τους μοναχούς και τις κοινότητες τους στοιχεία όπως η πειθαρχία, η υπακοή και η σκληρή σωματική και πνευματική άσκηση θα αποτελέσουν σημαντικότερες αδιαμφισβήτητες αξίες. Αξίες που θα καθορίσουν και θα διαμορφώσουν σε βάθος την καθημερινότητά τους. Επιπλέον, τα ιδρύματα αντανακλώντας το ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο υπάρχουν, λειτουργούν σε ένα πλαίσιο ιεραρχικά δομημένο με περιορισμένα στοιχεία

δημοκρατικών διαδικασιών και συλλογικών αποφάσεων. Ας μην ξεχνάμε ότι η Βυζαντινή εποχή ήταν μια χρονική περίοδος στην οποία τα δημοκρατικά ιδεώδη και αξίες δεν είχαν ακόμη επεκταθεί εντός των κοινωνικών στρωμάτων. Μάλιστα αυτό ισχύει ακόμη και για την ίδια την έννοια της δημοκρατίας. Σε μια αυστηρώς ιεραρχικά δομημένη κοινωνία που διέθετε προσδιορισμένους ρόλους και επιμονή στην κοινωνική ευταξία, τέτοιες έννοιες και θεωρίες πιθανότητα προσεγγίζονταν ως ανατρεπτικές ιδεολογίες που προωθούσαν την οχλοκρατία και την αναρχία.

Βέβαια η έλλειψη αμεσοδημοκρατικών διαδικασιών δεν συνεπάγεται αυτομάτως ότι τα μοναστηριακά ιδρύματα της εποχής αποτελέσαν άκρως απολυταρχικές δομές, στις οποίες απουσίαζαν παντελώς κάθε στοιχείο εξασφάλισης της συλλογικής συναίνεσης – αποδοχής. Τουναντίον, η συναίνεση του συνόλου της μοναστηριακής κοινότητας μπορούσε κάλλιστα να εξασφαλιστεί με πιο έμμεσους τρόπους και συλλογικές πρακτικές. Ακολουθώντας σε αυτό το τμήμα παρουσιάζουμε τρία τέτοια χαρακτηριστικά παραδείγματα έμμεσης εξασφάλισης της αποδοχής. Το πρώτο παράδειγμα αφορά τον τομέα της λήψης των αποφάσεων. Σύμφωνα με την Galatariotou (1987: 119) στα μη αριστοκρατικά ιδρύματα η λήψη των αποφάσεων πραγματοποιούνταν από τον ηγούμενο της μονής, σε συνεργασία με τους πρόκριτους μοναχούς. Αυτοί ήταν οι ηλικιωμένοι και πεπειραμένοι μοναχοί, οι γέροντες της κοινότητας. Παρόμοιες «δημοκρατικές» διαδικασίες διαπιστώνουμε και στο επόμενο παράδειγμα, το οποίο ασχολείται με την επιλογή της ηγεσίας. Όπως είδαμε στην ενότητα 4.4.2 η εκλογή του ηγουμένου της αδελφότητας ήταν ένα ζήτημα που απαιτούσε ευρεία συλλογική αποδοχή από τα μέλη της. Έτσι λοιπόν ο ηγούμενος των μη αριστοκρατικών μονών είχε ορισμένες φορές την δυνατότητα να εκλεγεί άμεσα από το σύνολο των μελών της κοινότητας του. Όμως ίσως το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα που διαθέτουμε, είναι εκείνο που αφορά την αποδοχή του κανονιστικού πλαισίου λειτουργίας του θεσμού από τα ίδια μέλη. Ήδη από την εποχή του αγίου Παχωμίου ο υποψήφιος για το μοναστικό σχήμα όφειλε, τυπικά έστω, να εξετάσει και να αποδεχτεί τους κανόνες και τις πρακτικές του ιδρύματος της επιλογής του (Charanis, 1971: 80). Αυτή η προϋπόθεση θα συνεχίσει να αποτελεί βασική υποχρέωση των δόκιμων μονάχων για τους επομένους αιώνες και θα φτάσει μέχρι και την μέση εποχή. Ο νεοεισερχόμενος έπρεπε να διαβάσει τους κανόνες του τυπικού της μονής. Εάν δήλωνε ότι τους αποδεχόταν, τότε του δίνονταν η ευκαιρία να αποδείξει έμπρακτα κατά πόσο μπορούσε να τους τηρήσει. Σε

περίπτωση που αυτό για κάποιο λόγο δεν ήταν εφικτό, τότε το άτομο όφειλε να εγκαταλείψει την κοινότητα (Galatariotou, 1987).

Τα παραπάνω στοιχεία συλλογικής αποδοχής αποτελούν και ένα από τους πιο βασικούς διαχωριστικούς παράγοντες, μεταξύ των αριστοκρατικών και των μη αριστοκρατικών ιδρυμάτων. Τα μη αριστοκρατικά ιδρύματα και οι μοναστικοί ιδρυτές τους επικεντρώνονταν στη πνευματική και υλική ευημερία των κοινοτήτων τους. Για αυτό τον λόγο επεδίωκαν την δημιουργία κλίματος συναινέσεως και αποδοχής μεταξύ των μελών της κοινότητας, στα πλαίσια των χριστιανικών αρχών της αγάπης. Από τη άλλη πλευρά οι αριστοκράτες ιδρυτές αντιμετώπιζαν τα μοναστήρια τους ως ιδιωτικά καθιδρύματα. Έτσι λοιπόν στόχευαν στη υιοθέτηση μοντέλων πιο απολυταρχικής διακυβέρνησης, τα οποία θα εγγυούνταν την διαίωνιση της δική τους επιρροής και εξουσίας.

Το κάθε βυζαντινό μοναστήρι διέθετε την δική του ξεχωριστή δομή και οργάνωση (ΣΔ2 – Εσωτερική δομή και οργάνωση), αλλά και τους δικούς του κανόνες λειτουργίας, οι οποίοι ανταποκρίνονταν στις ιδιαίτερες ανάγκες και τις απαιτήσεις της καθημερινότητας του. Οντάς μια αρκετά ανεξάρτητη και αυτόνομη οργανωσιακή δομή, τα ιδρύματα χαρακτηρίζονταν από μεγάλη ευελιξία στην λειτουργία τους. Αυτό όμως αυτό δεν συνεπάγετο ότι η εσωτερική δομή τους δεν ήταν αυστηρά καθορισμένη και ιεραρχικώς δομημένη. Το αντίθετο μάλιστα. Από τις διασωθέντες πηγές μας γνωρίζουμε ότι τόσο η δομή όσο και η εσωτερική οργάνωση περιγράφονταν αναλυτικά στα καταστατικά έγγραφα τους, τα κτητορικά τυπικά. Η διάθρωση και η εσωτερική ιεραρχική δομή των μοναστηριών παρουσιάστηκε και αναλύθηκε λεπτομερειακά στην ενότητα 4.3.3.

Το μοναστικό κίνημα που αναπτύχθηκε εντός των ορίων της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, δεν προχώρησε ποτέ στην θέσπιση μοναστικών ταγμάτων με κοινή οργάνωση, δομή και λειτουργία. Παρόλα αυτά ένα μοναστηριακό ίδρυμα μπορούσε να είναι μέλος ευρύτερων πολυεπίπεδων συστημάτων διακυβέρνησης (ΣΔ3 – Πολυεπίπεδα συστήματα διακυβέρνησης). Τα συστήματα αυτά θα κατηγοριοποιήσουν και θα χωρίσουν τις μονές, αναλόγως με τα ιδιαίτερα γεωγραφικά, διοικητικά και πνευματικά χαρακτηριστικά τους, σε ευρύτερες δομές διακυβέρνησης. Ένα κλασσικό παράδειγμα γεωγραφικά και διοικητικά προσδιορισμένου πολυεπίπεδου συστήματος

διακυβέρνησης είναι εκείνο των άγιων όρων. Από την άλλη πλευρά ένα παράδειγμα πνευματικά προσδιορισμένου συστήματος αποτελέσαν οι μονές που ακολουθούσαν στην Στουδίτικη μοναστηριακή παράδοση και τυπικό, οι οποίες ήταν εμμέσως συνδεδεμένες και επηρεάζονταν από την μονή Στουδίου.

Όσον αφορά το ζήτημα των περιουσιακών δικαιωμάτων των μοναστηριών (ΣΔ4 – Περιουσιακά δικαιώματα), αυτά καθορίζονταν και προστατεύονταν μέσα από την ισχύ του Νομοκανονικού Δικαίου. Στις ενότητες 3.5 και 4.5. διαπιστώσαμε ότι το Νομοκανονικό Δίκαιο απαρτίζονταν από τους Αυτοκρατορικούς νομούς και διατάγματα, αλλά και από το Εκκλησιαστικό – Κανονικό Δίκαιο, δηλαδή τους κανόνες που θέσπιζαν οι Σύνοδοι της Εκκλησίας. Η σύνδεση κράτους και χριστιανικής Εκκλησίας είχε ως συνέπεια την αναγνώριση της ισότιμης ισχύος αυτών των δυο δομών Δικαίου από το πρώτο. Σύμφωνα με τους όρους του Κανονικού Δικαίου η εκκλησιαστική περιουσία άνηκε στον Θεό και για αυτό τον λόγο αφενός προστατεύονταν και αφετέρου ήταν, τυπικά, αναπαλλοτρίωτη. Από τα παραπάνω αντιλαμβανόμαστε ότι τα περιουσιακά δικαιώματα των μοναστηριών και των υπολοίπων εκκλησιαστικών ιδρυμάτων ήταν καλά κατοχυρωμένα και επαρκώς προσδιορισμένα. Με την πάροδο των αιώνων τα δικαιώματα των μονών θα ενισχυθούν περαιτέρω από τους αυτοκράτορες με την έκδοση ειδικών διαταγμάτων και χρυσόβουλλων, τα οποία θα εγγυηθούν τα αποκλειστικά δικαιώματα των κοινοτήτων πάνω στην συλλογική περιουσία τους (Charanis, 1948).

Η διακυβέρνηση των ιδρυμάτων προσδιορίζονταν μέσα από ένα σύνθετο κανονιστικό πλαίσιο, στο οποίο όμως παρατηρείται μεγάλη διείσδυση της μοναστηριακής παραδόσεως και του κτητορικού τυπικού. Αυτά τα δυο στοιχεία θα επηρεάσουν την καθημερινότητα των μοναστηριακών κοινοτήτων σε σημαντικό βαθμό, καθορίζοντας λεπτομερειακά και εις βάθος ακόμη και τις πιο άπλες καθημερινές πρακτικές των μοναχών. Μάλιστα αυτό γίνεται ιδιαίτερος φανερός στην περίπτωση του καταστατικού του ιδρυτή. Όπως αποκαλύπτουν οι πηγές μας, δεν ήταν σπάνιο το φαινόμενο το καταστατικό να εξετάζει και να ρυθμίζει αναλυτικότερα και τις πιο απλές δραστηριότητες της μοναστικής ζωής. Μερικά παραδείγματα τέτοιων δραστηριοτήτων αφορούν το φαγητό, τη συμπεριφορά μέσα στο ίδρυμα και τον εορτασμό των ημερησίων θρησκευτικών τελετών (Epstein, 1981 · Laiou, 1985 · Talbot, 2007). Με άλλα λόγια στην περίπτωση των μοναστηριακών ιδρυμάτων δεν υπάρχει ευκρινής

διαφοροποίηση μεταξύ των ξεχωριστών κατηγοριών κανόνων από το τυπικό του ιδρυτή και την παράδοση του θεσμού. Τα αίτια αυτής της καταστάσεως πιθανολογείται ότι εδράζονται τόσο στη θρησκευτική φύση όσο και στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του. Βέβαια βασικό ρόλο ως προς αυτό σίγουρα διαδραμάτισε και το τυπικό, ο ρόλος και η σημασία του οποίου πρέπει να εξεταστεί περάν από τα στενά όρια ενός απλού, αλλά άκρως φορμαλιστικού, έγγραφου. Αυτό θα το εξετάσουμε συνοπτικά στο παρακάτω τμήμα της ενότητας. Ακολούθως λοιπόν το κανονιστικό πλαίσιο των μονών διακρίνεται σε τέσσερις διακριτές κατηγορίες: τους «συνταγματικούς», τους «επιχειρησιακούς» και τους «συλλογικούς κανόνες» όπως και τους μηχανισμούς επιτήρησης και επιβολής κυρώσεων.

Οι συνταγματικοί κανόνες (ΣΔ5 – Συνταγματικοί κανόνες) των ιδρυμάτων δεν είναι άλλοι από εκείνους τους κανονισμούς και τους περιορισμούς που έθεταν η μοναστηριακή παράδοση και το τυπικό του ιδρυτή τους. Όπως παρατηρούμαι από τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν στην ενότητα 4.5.1, το τυπικό του κτήτορα ουσιαστικά αποτέλεσε την γραπτή καταγραφή και κωδικοποίηση των παραδόσεων, των πρακτικών και των αξιών της κάθε μοναστηριακής κοινότητας. Αυτή η γνώση αρχικά μεταδίδονταν μεταξύ των μελών της ομάδας προφορικά. Όμως καθώς ο θεσμός αναπτυσσόταν μέσα τους αιώνες η χρήση έγγραφων – κωδικοποιημένων – καταστατικών κειμένων θα απόκτηση μεγαλύτερη αποδοχή από τις κοινότητες. Σταδιακά το τυπικό θα εξελιχτεί σε τμήμα της κληρονομίας και των αξιών που κληροδοτούσε στο μοναστήρι ο ιδρυτής του. Στις περισσότερες των περιπτώσεων ο ιδρυτής υιοθετούσε ως πρότυπο του καταστατικού άλλα δοκιμασμένα κτητορικά τυπικά, όπως ήταν εκείνο της μονής Στουδίου.

Το καταστατικό μαζί με την παράδοση του θεσμού θα επηρεάσει αναπόφευκτα και τους κανόνες λειτουργίας της κοινότητας (ΣΔ6 – Επιχειρησιακοί κανόνες). Η έκταση της επιρροής του φαίνεται ότι θα εξαρτηθεί από την διεισδυτική φύση του και το είδος της παρεμβατικότητας του στην καθημερινή ζωή. Μια βασική χαρακτηριστική διαφορά των μοναστικών και των αριστοκρατών κτητόρων είναι η μορφή που θα λάβουν οι κανόνες του καταστατικού τους. Οι μοναστικοί ιδρυτές, οντάς οι ίδιοι μοναχοί και γνωρίζοντας τις απαιτήσεις της μοναστηριακής καθημερινότητας, θα δομήσουν τα καταστατικά τους με τέτοιο τρόπο που εκείνα θα παρέχουν μια κάποια ελευθερία κινήσεων στις κοινότητες και την ηγεσία τους. Από την άλλη πλευρά τα τυπικά της αριστοκρατίας

ήταν εκ φύσεως αναλυτικά, φορμαλιστικά, κείμενα που θυμίζουν έντονα νομικά έγγραφα. Οι κανόνες, οι δράσεις, τα δικαιώματα και η συμπεριφορά των δρώντων αναπτύσσονταν αναλυτικά και εις βάθος. Όπως γίνεται αντιληπτό αυτό περιόριζε δραστικά τα περιθώρια ευελιξίας και αυτό-οργάνωσης της κοινότητας. Αλλά σε τελικό βαθμό αυτό ήταν και εκείνο που επιθυμούσαν οι αριστοκράτες ιδρυτές, οι οποίοι αντιμετώπιζαν τις μονές ως ιδιωτικά καθιδρύματα (Epstein, 1981 · Galatariotou, 1987 · Laiou, 1985). Τώρα κατά πόσο αυτές οι αξίες και οι κανόνες εφαρμοζόταν στην καθημερινή επιχειρησιακή πρακτική, αυτό είναι ένα άλλο ζήτημα. Πάντως είναι λογικό να υποθέτουμε ότι η εφαρμογή των κανόνων του τυπικού εξαρτιόταν έμμεσα από την παρεμβατικότητα του και τα περιθώρια δράσης που εκείνο παραχωρούσε. Όσο ο κτήτορας βρίσκονταν εν ζωή και μπορούσε να εποπτεύει την κοινότητα, η εφαρμογή του τυπικού πρέπει να παρουσίαζε μεγάλη πιστότητα. Όμως τι γίνονταν όταν επέρχονταν ο θάνατος των κτητόρων; Το πιο πιθανό σενάριο είναι ότι οι κανόνες που δεν συμβάδιζαν με τις επιταγές της παραδόσεως και την καθημερινότητα τροποποιούνταν ώστε να ταιριάζουν τις νέες συνθήκες της περιόδου. Όλα τα παραπάνω πρέπει να ήταν γνωστά στους μοναστικούς ιδρυτές, οι οποίοι παρέχοντας μια σχετική ευελιξία στις κοινότητες τους διασφάλιζαν πως οι αρχές, οι αξίες και οι πρακτικές τους θα συνέχιζαν να υπάρχουν και να τηρούνται πιστά πολύ μετά από τον βιολογικό θάνατο τους.

Οι διαφορές μεταξύ των αριστοκρατικών και των μοναστικών ιδρυτών σχετικά με τη λογική αντιμετώπισης του θεσμού, αλλά και τη παρεχόμενη ευελιξία παρουσιάζονται πολύ γλαφυρά στην περίπτωση των συλλογικών κανόνων (ΣΔ7 – Κανόνες συλλογικής διαβούλευσης). Στην αρχή αυτής της ενότητας είδαμε ότι στα μη αριστοκρατικά ιδρύματα οι μοναχοί είχαν ορισμένες ευκαιρίες να συμμετέχουν, έστω έμμεσα, στην λήψη σημαντικών για την κοινότητα τους αποφάσεων. Επίσης τα ίδια τα μοναστικά τυπικά προσδιόριζαν ότι οι αποφάσεις οφείλαν να λαμβάνονται από τον ηγούμενο της μονής, σε συνεργασία με τους πρόκριτους μοναχούς. Αυτά τα στοιχεία μας καταδεικνύουν πως σε αυτά τα μοναστηριακά ιδρύματα υπήρχαν τα διαθέσιμα μέσα που επέτρεπαν την θέσπιση κανόνων, τουλάχιστον εν μέρει, συλλογικής επιλογής.

Η διακυβέρνηση των μοναστηριακών ιδρυμάτων δεν θα μπορούσε να είναι αποτελεσματική χωρίς τη ύπαρξη ορισμένων μηχανισμών επιτήρησης και επιβολής κυρώσεων (ΣΔ8 – Μηχανισμοί επιτήρησης και επιβολής κυρώσεων). Όπως είδαμε στην

ενότητα 4.4.1 οι μοναχοί όφειλαν να τηρούν αυστηρούς κανόνες συμπεριφοράς και να διαθέτουν πειθαρχία. Εκτός των βασικών κανόνων της εγκρατείας, της πενίας, του εγκλεισμού και της υπακοής στον ηγούμενο συχνά έρχονταν αντιμέτωποι με μια σειρά άλλων κανονισμών, τους οποίους έθετε και ρύθμιζε το καταστατικό του ιδρυτή. Επιπροσθέτως με την υιοθέτηση του μοναχικού σχήματος το άτομο έπρεπε να απαρνηθεί τους οικογενειακούς δεσμούς και να τους αντικαταστήσει με την νέα οικογένεια της μοναστηριακής αδελφότητας. Όμως αυτό ήταν αρκετά δύσκολο, ειδικά όταν μέσα στο ίδιο μοναστήριμόναζαν περισσότερα του ενός μέλη της ίδιας οικογένειας (Talbot, 1987 · Talbot, 2009). Οι ιδρυτές θα προσπαθήσουν να βρουν λύσεις για την αντιμετώπιση αυτών των προβλημάτων, τις οποίες θα αποτυπώσουν μέσα στα τυπικά τους με την μορφή κανόνων και θεσμών. Μερικά παραδείγματα τέτοιων θεσμών επιτήρησης και επιβολής ήταν οι θέσεις του επιστημονάρχη, του ταξιάρχη, του αφυπνιστή και της πορτιέρισσας. Όπως διαπιστώσαμε στην ενότητα 4.4.3 ο ρόλος αυτών των οργάνων ήταν να φροντίζουν για την τήρηση των κανόνων και την επιβολή της τάξης εντός των ορίων της κοινότητας. Βέβαια επειδή ο θεσμός των μοναστηριών ήταν ένας θρησκευτικός θεσμός που διέθετε ισχυρή αξιακή βάση (χριστιανικής ηθικής και συμπεριφοράς) δεν είναι παράλογο να υποθέτουμε ότι τα όλα τα μέλη της κοινότητας ανεξαρτήτου θέσεως συμμετείχαν και εκείνα στις διαδικασίες επιβολής και ελέγχου, πολλές φορές μάλιστα σε ένα πλαίσιο αυτό-ελέγχου και αυτεπιβολής.

Τώρα όσον αφορά τις κυρώσεις, δηλαδή τις ποινές και τις τιμωρίες, αυτές συχνά επιβάλλονταν παραδειγματικά και φανερά μπροστά στα υπόλοιπα μέλη της ομάδας. Ένας κοινόχρηστος χώρος που θα αναδειχτεί σε τόπο δημόσιας τιμωρίας ήταν η μοναστηριακή τράπεζα (τραπεζαρία). Εκεί οι παραβάτες μοναχοί θα εκπληρώσουν τις προκαθορισμένες ποινές τους (επιτίμια) υπό το βλέμμα όλης της συγκεντρωμένης κοινότητας (Talbot, 2007). Βέβαια οφείλουμε να τονίσουμε πως οι μοναστικές ποινές χαρακτηρίζονταν από κλιμακούμενη αυστηρότητα, στην πλειοψηφία τους αφορούσαν πνευματικές και σωματικές ασκήσεις (νηστεία, μετάνοιες, μοναστικό κανόνα), ενώ απειροελάχιστες από αυτές περιλάμβαναν κάποιου είδους σωματικής τιμωρίας. Φυσικά σε κάθε περίπτωση η μεγίστη των ποινών δεν ήταν άλλη από την αποπομπή του ατόμου μέσα από τις τάξεις της κοινότητας (Talbot, 1990 · Talbot, 2007 · Galatariotou, 1987).

5.6 Δρώντες (Δ)

Οι δρώντες (Δ1 – Σχετικοί δρώντες) των βυζαντινών μοναστηριών διακρίνονται ανάλογα με το είδος του ρόλου τους σε δυο ξεχωριστές ομάδες: στους άμεσους και στους έμμεσους. Οι άμεσοι δρώντες δεν είναι άλλοι από τους ίδιους τους μοναχούς. Οι μονάζοντες αποτελούν την βασική μονάδα κάθε μοναστηριακού ιδρύματος, καθώς όπως έχουμε τονίσει οι μοναχοί και η κοινότητα που θεσπίζουν είναι εκείνοι οι οποίοι μεταμορφώνουν ένα κτίριο σε μοναστήρι και όχι το αντίστροφο. Αντιστοίχως από την πλευρά τους τώρα οι έμμεσοι δρώντες απαρτίζονται από εκείνα τα άτομα ή τους θεσμούς, η δράση των οποίων επηρέαζε σημαντικά την λειτουργία των μονών. Τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα άμεσων δρώντων ήταν οι μοναστηριακοί ιδρυτές, το κράτος και η Εκκλησία.

Όπως διαπιστώσαμε στην ενότητα 4.4.3 οι μοναστηριακοί ιδρυτές και κτήτορες ήταν υπεύθυνοι για την σύνταξη του καταστατικού της μόνης, του κτητορικού τυπικού. Επίσης απέδιδαν στο ίδρυμα εκείνο το τμήμα της ιδιοκτησίας, που διαμόρφωνε τον αρχικό πυρήνα της περιουσίας του. Τέλος εάν το επιθυμούσαν προχωρούσαν μέχρι και στην επιλογή του πρώτου ηγουμένου της αδελφότητας. Με άλλα λόγια οι πράξεις και οι αποφάσεις τους επηρέαζαν σε σημαντικό βαθμό το μέλλον, την δομή και την ίδια τη καθημερινότητα της μοναστηριακής κοινότητας. Άλλα κλασσικά παραδείγματα έμμεσων δρώντων ήταν ο Αυτοκράτορας αλλά και η επίσημη χριστιανική Εκκλησία. Και οι δυο αυτοί κρίσιμοι θεσμοί της βυζαντινής εποχής θα επηρεάσουν ενεργά με τις αποφάσεις και τις πράξεις τους την εξέλιξη και την λειτουργία του μοναστικού θεσμού και των ιδρυμάτων του. Ο ιδιαίτερος ρόλος και η δράση τους παρουσιάζονται αναλυτικά μέσα στις ενότητες του Κεφαλαίου 4.

Οι πτυχές του κοινωνικοοικονομικού προφίλ (Δ2 – Κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά) των βυζαντινών μοναχών εξεταστήκαν εκτενώς στην ενότητα 4.4.1. Στην συγκεκριμένη ενότητα παρατηρήσαμε ότι ο μοναχισμός δεν παρουσίαζε φαινόμενα αποκλεισμού. Τα μοναστήρια του ήταν ανοικτά σε όλους. Στις τάξεις τους συναντούμε άτομα από όλα τα κοινωνικά στρωματά, τις ηλικιακές κατηγορίες και τις φυλετικές καταγωγές. Πρακτικά οποιοσδήποτε μπορούσε να χριστεί ως μοναχός, εφόσον πραγματικά το επιθυμούσε. Η ποικιλόμορφη κοινωνική σύνθεση που διέθετε ο θεσμός ήταν φυσιολογικό ότι αντανακλούσε και στο εκπαιδευτικό επίπεδο των

μοναχών. Άτομα που προέρχονταν από τις προνομιούχες, αριστοκρατικές, κοινωνικές τάξεις κατείχαν ανώτερη ή ακόμα και ανωτάτη μόρφωση. Βέβαια την ίδια στιγμή υπήρχαν και εκείνοι οι άνθρωποι που δεν διέθεταν ούτε τις πλέον βασικές γνώσεις γραφής και ανάγνωσης. Αυτή η μορφωτική και κοινωνική διάφορα δεν θα αποκλείσει τους τελευταίους από το να ενταχθούν στα ιδρύματα του μοναχισμού, όμως θα επηρεάσει σίγουρα την ιεραρχική θέση που εκείνοι θα λάβουν εντός του πλαισίου της νέας κοινότητάς τους.

Η ένταξη στις μοναστηριακές τάξεις ήταν μια επιλογή ελεύθερης βούλησης του ατόμου. Οι υποψήφιοι μοναχοί εντάσσονταν στα μοναστηριακά ιδρύματα μετά από δική τους ατομική πρωτοβουλία, εθελοντικά. Αυτή η πράξη τους μας υποδηλώνει ότι αφενός υποστήριζαν εκείνο που πρέσβευε ο θεσμός και αποδεχόταν τις αξίες του, και αφετέρου ότι εμπιστεύονταν το ίδρυμα της επιλογής. Πως αλλιώς θα εξηγούνταν το γεγονός ότι τους ανέθεταν την φύλαξη της πολύτιμης ψυχής τους, αλλά και την ίδια την πνευματική και σωματική τους ύπαρξη; Η υιοθέτηση του μοναστικού σχήματος ήταν μια δεσμευτική απόφαση ζωής, από την οποία δεν υπήρχε γυρισμός. Η καθημερινή συμπεριφορά και η αλληλεπίδραση των μοναχών προσδιορίζονταν μέσα από αυστηρά προσδιορισμένους κανόνες πειθαρχίας και νόρμες συμπεριφοράς (Δ3 – Κανόνες συμπεριφοράς). Τα άτομα με την είσοδο τους στο ίδρυμα οφείλαν να τηρούν τις δεσμεύσεις που έθετε η μοναστηριακή παράδοση. Μάλιστα εκτός των βασικών προϋποθέσεων της εγκρατείας, της απόλυτης πενίας, του εγκλεισμού και της υπακοής στον ηγούμενο της μονής συχνά έρχονταν αντιμέτωπα και με μια σειρά άλλων επιπρόσθετων κανονισμών συμπεριφοράς, τους οποίους έθετε το καταστατικό του ιδρυτή. Οι μοναχοί μετά την υιοθέτηση του μοναχικού σχήματος, αναγκάζονταν να απαρνηθούν τους προηγούμενους οικογενειακούς δεσμούς και να τους αναδιατυπώσουν μέσα σε ένα διαφορετικό, πνευματικά προσανατολισμένο πλαίσιο. Η παλιά οικογένεια αντικαθίσταντο από την κοινότητα, εντός της οποίας τα άτομα έπρεπε να συμπεριφέρονται μεταξύ τους ως μέλη μιας νέας οικογένειας (Talbot, 1987 · Talbot, 2009). Ακολούθως λοιπόν οφείλαν να σέβονται την θέση και την εξουσία του ηγέτη και των αξιωματούχων της κοινότητας, όπως και να δείχνουν εμπιστοσύνη και αμοιβαιότητα στις σχέσεις τους με τους υπολοίπους αδελφούς τους. Αυτό γίνεται ιδιαίτερος φανερό στην περίπτωση του ηγουμένου. Οι σχέσεις μεταξύ των μοναζόντων με τον ηγέτη τους πρέπει να ορίζονταν από ουσιαστική – πραγματική – εμπιστοσύνη, διότι εκείνος διαδραμάτιζε μεταξύ άλλων τον σημαντικότερο ρόλο του πνευματικού

πατέρα, του καθοδηγητή και του εξομολόγου τους (Angold, 2000 · Talbot, 1987). Όλα τα παραπάνω στοιχεία μας επιτρέπουν να συμπεραίνουμε ότι οι μοναστηριακές κοινότητες χαρακτηρίζονταν από υψηλό επίπεδο κοινωνικού κεφαλαίου.

Όσο αφορά το θέμα των προηγούμενων εμπειριών των δρώντων (Δ4 – Ιστορία και προηγούμενη εμπειρία δρώντων), αυτές φαίνεται ότι προσδιορίζονταν κατά βάση μέσα από την μοναστηριακή παράδοση, όπως εκείνη αναπτύχθηκε και σχηματοποιήθηκε με την πάροδο των αιώνων. Στις ενότητες 4.2 και 4.5.4 παρατηρήσαμε πως η μορφή και η λειτουργία του θεσμού θα επηρεαστεί σημαντικά από διαφορετικές διδασκαλίες και παραδείγματα, που θα εισαγάγουν με την δράση τους μια σειρά από ξεχωριστές προσωπικότητες μεγάλης επιρροής. Οι διδασκαλίες και τα παραδείγματα αυτών των μοναστικών ιδρυτών και μεταρρυθμιστών θα απαρτίσουν το σύνολο της παραδόσεως του θεσμού, η οποία επηρέαζε σε μεγάλο βαθμό την καθημερινή ζωή των μοναστικών κοινοτήτων της Αυτοκρατορίας. Η μοναστηριακή παράδοση σε συνδυασμό με τους κανόνες συμπεριφοράς είναι και εκείνη που θα καθορίσει τον τόπο διαμονής των δρώντων (Δ5 – Τοποθεσία). Ήδη από την εποχή του Αγίου Παχωμίου οι μοναχοί των κοινοβιακών ιδρυμάτων όφειλαν να διαβιούν ως ενιαίο σύνολο εντός των ορίων του κτιριακού συγκροτήματος του ιδρύματος. Πάντα όμως σε ξεχωριστά ατομικά καθορισμένα δωμάτια, τα επονομαζόμενα κελιά.

Η ηγεσία (Δ6 – Ηγεσία) των μοναστηριακών κοινοτήτων ενσαρκώνονταν στο πρόσωπο του αδιαμφισβήτητου ηγέτη τους, του ηγουμένου. Ο ηγούμενος και οι αξιωματούχοι που εκείνος επέλεγε θα αποτελέσουν την διοικητική ομάδα, η οποία θα διαχειριστεί το ίδρυμα και την περιουσία του. Ο ρόλος και οι αρμοδιότητες του ηγουμένου εξεταστήκαν αναλυτικότερα στην ενότητα 4.4.2. Στο τμήμα εκείνο παρατηρήσαμε ότι η θέση και η σημασία του μέσα στην ιεραρχική δομή ενός μοναστηριού τον καθιστούσαν ως ένα ξεχωριστό δρώντα, που διέθετε αρκετά ευρείες αρμοδιότητες διαχειριστικού, οργανωτικού, οικονομικού και πνευματικού χαρακτήρα. Υπό την εξουσία του βρίσκονταν τόσο ή υλική όσο και η πνευματική ανάπτυξη της κοινότητας. Για αυτό τον λόγο οι απαιτήσεις της θέσεως ήταν ιδιαίτερες μεγάλες και το πρόσωπο όφειλε να διαθέτει χαρισματικό χαρακτήρα και ξεχωριστές δεξιότητες. Η επιλογή ενός κατάλληλου ηγουμένου αποτελούσε μια πολύ σημαντική απόφαση, διότι η θέση είχε παραδοσιακά ισόβια ισχύ. Ένας ικανός ηγούμενος είχε την δυνατότητα να βοηθήσει το μοναστήρι και την κοινότητα που θέτονταν υπό την ευθύνη του στο να αναπτυχθούν και

να ευημερήσουν. Ο Angold (2000: 356) παρουσιάζοντας μας την περίπτωση του μοναστηριού του Κυρ Φιλόθεου στην Κωνσταντινούπολη, μας καταδεικνύει ότι οι συχνές αλλαγές στην ηγεσία μπορούσαν να οδηγήσουν την κοινότητα των μοναχών σε καθεστώς αναρχίας και πιθανώς ακόμη μέχρι και την αυτοδιάλυση.

Η επιβίωση των μοναστηριακών κοινοτήτων εξαρτιόνταν σε μεγάλο βαθμό από την ορθολογική αξιοποίηση και τη βιώσιμη εκμετάλλευση των περιουσιακών στοιχείων τους (Δ7 – Εξάρτηση από τους πόρους). Η συντήρηση των κτιριακών υποδομών των μονών, η προστασία των πολυτίμων ιερών κειμήλιων και οι καθημερινές ανάγκες διαβίωσης των μελών τους, απαιτούσαν την δαπάνη σημαντικών υλικών πόρων. Οι δωρεές, όσο ευπρόσδεκτες και εάν ήταν, δεν μπορούσαν να αποτελέσουν μια αξιόπιστη σταθερή πηγή εσόδων. Η εύρυθμη λειτουργία των ιδρυμάτων προϋπέθετε την ύπαρξη μιας συνεχούς, σταθερής, ροής πόρων προς τον θεσμό (Talbot, 1987). Επίσης επειδή οι μοναχοί όφειλαν να είναι προσηλωμένοι στον πνευματικό βίο και να υπακούν στους κανόνες που έθετε η μοναστηριακή παράδοση, δεν διέθεταν την ελευθερία κινήσεων που χαρακτήριζε τους αντίστοιχους λαϊκούς της εποχής τους. Έτσι πρακτικά δημιουργούνταν περιορισμοί στον τρόπο και την μορφή της εργασίας τους. Όπως καταδεικνύουμε στην ενότητα 5.7 οι μοναχοί θα προχωρήσουν σε αρκετές επενδυτικές δραστηριότητες που θα στοχεύουν στη βελτίωση και την επέκταση των ιδιοκτησιών τους. Βασικό αίτιο αυτής της αυξανόμενης δραστηριότητας ήταν φυσικά η σημαντική οικονομική εξάρτηση τους από εκείνες.

5.7 Περιπτώσεις δράσης (ΠΔ)

Αναλύοντας το Κεφάλαιο 4 διαπιστώνουμε ότι τα βυζαντινά μοναστηριακά ιδρύματα αποτέλεσαν ένα αρκετά δραστήριο θεσμό. Έτσι λοιπόν είναι απολύτως φυσιολογικό μέσα στο πλαίσιο της λειτουργίας τους, να λαμβάνουν χώρα μια σειρά από διαφορετικές περιπτώσεις δράσεως. Οι δράσεις αυτές αφορούσαν τόσο τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των δρώντων, όσο και τα αποτελέσματα αυτών των αλληλεπιδράσεων στον θεσμό και το περιβάλλον του. Δυστυχώς σήμερα, εξαιτίας της έλλειψης λεπτομερειακών ιστορικών στοιχείων, δυνάμεθα να γνωρίζουμε μόνο ορισμένες εξ αυτών των περιπτώσεων. Ακολουθώντας σε αυτό το τμήμα παρουσιάζουμε κάποιες από τις πιο σημαντικές περιπτώσεις δράσεως των ιδρυμάτων.

Μια ιδιαιτέρως σημαντική περίπτωση δράσεως ήταν εκείνη που σχετιζόνταν με την παραγωγική διαδικασία (ΠΑ1 – Παραγωγή αγαθών). Η παραγωγή και η συγκομιδή των αγαθών της μοναστηριακής περιουσίας θα αναδειχτεί, ήδη από τα πρώιμα χρόνια του μοναστικού κινήματος, σε βασική υποχρέωση των ίδιων των μοναζόντων. Τα μέλη της μοναστηριακής κοινότητας οφείλαν να παρέχουν την ατομική εργασία τους για την παραγωγή των απαραίτητων για το σύνολο αγαθών. Όπως πολύ χαρακτηριστικά μας αναφέρει η Talbot (1987: 232) «Κάθε μοναχός αναμενόταν επίσης να εκτελέσει κάποια χειρωνακτική εργασία, για παράδειγμα να εργάζεται στα χωράφια ή να υφαίνει». Αυτό ήταν απολύτως λογικό. Εκτός της Αποστολικής προτροπής που έθετε ότι «Ο μη εργαζόμενος, μηδέ εσθιέτω», οι μοναχοί είχαν να αντιμετωπίσουν το γεγονός πως οι ίδιοι συχνά αποτελούσαν το μοναδικό διαθέσιμο ανθρωπινό δυναμικό, στο οποίο εξαρτιόνταν η επιβίωση της κοινότητας τους. Έτσι λοιπόν ήταν επιτακτική ανάγκη όλοι να εργαστούν και να προσφέρουν. Σταδιακά η υποχρέωση της προσφοράς ατομικής εργασίας θα ενσωματωθεί εντός της μοναστικής παραδόσεως και θεσμοποιηθεί. Ο νέος θεσμός θα προσδιοριστεί υπό τον όρο «διακόνημα».

Όμως η παραγωγή και η συγκομιδή των αγαθών δεν αποτελούσε αποκλειστικό «προνόμιο» των μοναχών. Με την πάροδο των αιώνων η έγγεια ιδιοκτησία των μονών θα αυξηθεί δραματικά και θα επεκταθεί σε διαφορετικές χωρικές ενότητες. Αυτό θα δημιουργήσει φαινόμενα απόκλισης μεταξύ των εκτάσεων γης που εκείνες κατείχαν και του διαθέσιμου ανθρωπίνου δυναμικού τους. Με άλλα λόγια τα μοναστήρια αποκτούσαν περισσότερη περιουσία από όση οι κοινότητες τους μπορούσαν πρακτικά να χειριστούν. Την λύση σε αυτό το πρόβλημα θα δώσει η υιοθέτηση εναλλακτικών πηγών εργασίας, κάτι που θα συμβάλλει ριζικά στην ανάπτυξη και την ευημερία των μοναστηριακών εκτάσεων. Εκτός των μοναστικών τάξεων η βασική πηγή εργασίας των ιδρυμάτων θα προέλθει από την εξαρτημένη αγροτιά των κτημάτων τους, τους γνωστούς μας παρόικους. Οι πάροικοι θα αναδειχτούν ως η ραχοκοκαλιά του εργατικού δυναμικού των μεγάλων μοναστηριακών ιδρυμάτων της μέσης εποχής. Βέβαια σε ορισμένες περιπτώσεις που η διαθεσιμότητα τους δεν ήταν δυνατή, τότε επιστρατεύονταν η βοήθεια έμμισθων εργατών, των «μισθίων» (Morris, 2002 · Walter, 2002 · Talbot, 2009). Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας μισθωμένης βοήθειας ήταν οι εργάτες και οι τεχνίτες που βοήθησαν τον όσιο Χριστόδουλο και την

μοναστηριακή κοινότητα του, στην οικοδόμηση των υποδομών της Ιεράς Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο (Walter, 2002).

Μέσα στις ενδιαφέρουσες περιπτώσεις δράσης συγκαταλέγεται το ζήτημα της ανταλλαγής πληροφοριών (ΠΔ2 – Διάχυση πληροφοριών). Για αυτό το θέμα οι πηγές μας είναι περιορισμένες, αλλά από αυτά που διαθέτουμε φαίνεται ότι η διάχυση των πληροφοριών πραγματοποιούνταν τόσο σε προσωπικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Τα κατωτέρα μέλη των μοναστηριακών κοινοτήτων, οι απλοί μοναχοί, πιθανότατα επικοινωνούσαν προσωπικά μεταξύ τους ανταλλάσσοντας πληροφορίες, ενώ αυτό είναι κάτι που σίγουρα πρέπει να συνέβαινε στο επίπεδο των ανωτέρων ιεραρχικών κλιμάκων. Η ανταλλαγή και η σύγκριση των διαθέσιμων πληροφοριών ήταν απαραίτητη για την λήψη όλων των σημαντικών αποφάσεων που απασχολούσαν την διοίκηση και επιπροσθέτως επηρέαζαν την ίδια την επιβίωση της κοινότητας. Επίσης η προσωπική επικοινωνία εικάζεται ότι υπήρχε και στον τομέα της μετάδοσης δεξιοτήτων. Οι γηραιότεροι και πιο πεπειραμένοι μοναχοί αποτελούσαν τα πρότυπα των νεοτέρων στους όποιους πρέπει να μετέδιδαν, τουλάχιστον ένα τμήμα, της εμπειρίας, της γνώσης και των πρακτικών δεξιοτήτων τους. Έτσι πιθανολογείται ότι οι νέοι μοναχοί και οι υποψήφιοι για το μοναστικό χρίσμα μάθαιναν τις απαραίτητες δεξιότητες, τις υποχρεώσεις και τις νόρμες συμπεριφοράς τους από τους παλαιότερους (Angold, 2000 · Morris, 2002 · Hussey, 2010).

Τώρα όσον αφορά την διάχυση πληροφοριών σε συλλογικό επίπεδο, εδώ διαθέτουμε το παράδειγμα μιας πηγής που προέρχεται από την ίδια την μέση εποχή. Παρουσιάζοντας την δράση ενός ηγούμενου στα τέλη της μέσης βυζαντινής περιόδου (12^{ος} αιώνας), ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ευστάθιος (στο Walter, 2002: 119), μας αναφέρει χαρακτηριστικά ότι:

«Όταν οι αδελφοί είναι συγκεντρωμένοι, εμφανίζεται ο ηγούμενος.... Αρχίζει να μιλάει για τ' αμπέλια, για την αγροτική παραγωγή, για την είσπραξη των φόρων, για να καταλήξει στις ελιές, στα ξερά σύκα και στ' άλλα φρούτα. Κάνει φιλοσοφία με τον δικό του τρόπο. Εξηγεί στους αδελφούς ποιο αμπέλι δίνει καλό κρασί, ποια γη είναι αποδοτική... Τους μαθαίνει με ποιον τρόπο πρέπει να διατηρούν τα αγλάδια... Τους πληροφορεί για τις ιδιότητες που έχει το άχυρο... Τους μιλάει για τα ρόδια. Τους περιγράφει τα μανιτάρια της Πύδνας... Τέλος, αφού μιλήσει στους

υφισταμένους του για τα σταφύλια, τα ψόρια, τα λαχανικά, λύνει την συνεδρίαση.»

Όπως βλέπουμε από το παραπάνω απόσπασμα ο ηγέτης της κοινότητας διαχέει τις γνώσεις και πληροφορίες που κατέχει στους υφισταμένους του. Ουσιαστικά αυτό που ο αρχιεπίσκοπος περιγράφει και αντιλαμβάνεται ως «φιλοσοφία», δεν είναι τίποτα περισσότερο ή λιγότερο από μια αναλυτική πληροφόρηση του συνόλου των μελών της μοναστηριακής κοινότητας σχετικά με το ποιόν των αγαθών και των πόρων, τους οποίους διαχειρίζονταν το ίδρυμα. Η συμπεριφορά του συγκεκριμένου ηγούμενου πιθανόν να υιοθετούνταν και από άλλους ομολόγους του.

Τα βυζαντινά μοναστηριακά καθιδρύματα θα εμπλακούν σε επενδυτικές δραστηριότητες (ΠΔ3 – Επενδυτικές δραστηριότητες) και σε δράσεις άσκησης πολιτικής πίεσεως (ΠΔ4 – Δραστηριότητες προώθησης συμφερόντων). Κατέχοντας σημαντικά διαθέσιμα οικονομικά κεφάλαια, οι μονές θα προχωρήσουν σε επέκταση των οικονομικών χαρτοφυλακίων τους, αλλά και σε προσπάθειες περαιτέρω αναβάθμισης των υπάρχουσών περιουσιακών στοιχείων τους. Οι λόγοι πίσω από αυτές τις επενδυτικές δράσεις ήταν αρκετοί. Με αυτόν τρόπο τα ιδρύματα αποκτούσαν πρόσβαση σε βασικά για τη καθημερινή επιβίωση αγαθά, έπειτα βελτίωναν την παραγωγικότητα των πόρων τους και φυσικά αξιοποιούσαν δημιουργικά όλα εκείνα τα λιμνάζοντα χρηματικά αποθέματα, που αποκτούσαν από τις πολυπληθείς δωρεές των πιστών. Σταδιακά και με την πάροδο των αιώνων οι επενδύσεις των μοναστηριών θα επεκταθούν από τον τομέα της καθαρά αγροτικής παραγωγής και σε άλλους τομείς οικονομικής δραστηριότητας. Έτσι λοιπόν κατά την διάρκεια της μέσης εποχής τα βλέπουμε να ασχολούνται ενεργά με το εμπόριο, τα αστικά ακίνητα, τη παραγωγή, την επεξεργασία, τη μεταποίηση και τη μεταφορά προϊόντων του δευτερογενούς τομέα παραγωγής (Morris, 2002 · Harvey, 1996 · Laiou & Morrisson, 2007). Περισσότερες πτυχές και παραδείγματα των επενδυτικών δράσεων των μονών παρουσιάζονται στις ενότητες 4.6.1, 4.7.3 και 5.4.

Από την πλευρά τους οι δραστηριότητες άσκησης πολιτικής πίεσεως αναδείχθηκαν σε βασικό εργαλείο προώθησης των ιδιαίτερων συμφερόντων των μοναστηριών. Αυτές οι δράσεις εντάσσονταν μέσα στο ευρύ πλαίσιο των δραστηριοτήτων που στόχευαν στην οικονομική διασφάλιση των μοναστηριακών κοινοτήτων και πραγματοποιούνταν από

τους ηγέτες των μονών και από τους λαϊκούς πάτρωνες τους. Οι μοναστικοί ιδρυτές, οι ηγούμενοι και οι κοσμικοί προστάτες θα υποστηρίζουν τα δικαιώματα και θα προβάλλουν τις απαιτήσεις των ιδρυμάτων τους στην κεντρική εξουσία, δηλαδή την αυτοκρατορική αυλή. Οι επιμονές παρακλήσεις τους είχαν κάποιες φορές την δυνατότητα να πείσουν τον Αυτοκράτορα στο να παραχωρήσει στα ιδρύματα ορισμένα αποκλειστικά προνόμια και δωρεές (Angold, 2000 · Morris, 2002 · Galatariotou, 1987). Όπως είδαμε στην ενότητα 4.6.2 οι αυτοκρατορικές δωρεές και τα αποκλειστικά οικονομικά προνόμια έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην οικονομική ευημερία και στην μακροχρόνια εξέλιξη κάθε μοναστηριακής κοινότητας, που έδρασε εντός των ορίων της Αυτοκρατορίας. Η εξασφάλιση της αυτοκρατορικής έννοιας και υποστήριξής μπορούσε να εγγυηθεί πρακτικά την επιβίωση και την ευημερία των μοναστηριακών κοινοτήτων, ακόμη δε και την επιτυχημένη εκ του μηδενός ίδρυση τους. Δυο τέτοια παραδείγματα κοινοτήτων που ιδρύθηκαν εξαιτίας της έμπρακτης υποστήριξης της αυτοκρατορικής αρχής, ήταν η Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας και η Ιερά Μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο. Και στις δυο αυτές περιπτώσεις η ίδια η ύπαρξη και η μετέπειτα ευημερία των μοναστηριακών κοινοτήτων οφείλονταν ουσιαστικά στις πολύ στενές σχέσεις των μοναστικών ιδρυτών τους (Άγιος Αθανάσιος ο Αθωνίτης και όσιος Χριστόδουλος αντίστοιχα) με την αυτοκρατορική αρχή. Η εξουσία υποστήριξε εμπράκτως το έργο των επιδόξων ιδρυτών, το οποίο χωρίς την βοήθεια της πιθανόν θα είχε τεθεί σε κίνδυνο (Angold, 2000 · Morris, 2002 · Walter, 2002 · Ware, 1996).

Στα θέματα περιπτώσεων δράσεως στα οποία αξίζει να πραγματοποιήσουμε ιδιαίτερη αναφορά συγκαταλέγεται και εκείνο των συγκρούσεων (ΠΔ5 – Συγκρούσεις), αλλά και των τρόπων επίλυσής τους. Οι διαμάχες των μοναστηριακών ιδρυμάτων μπορούν να χωριστούν, ανάλογα με το είδος των εμπλεκόμενων μερών, σε δυο κατηγορίες: τις εσωτερικές και τις εξωτερικές συγκρούσεις. Για τις εσωτερικές, ενδοκοινοτικές, αντιπαραθέσεις λίγα στοιχεία μας είναι γνωστά, ενώ οι όποιες πηγές είναι αποσπασματικές. Παρόλα αυτά φαίνεται πως όταν υπήρχαν εσωτερικές αναταραχές μέσα στην ίδια την κοινότητα των μοναχών, την επίλυση των ζητημάτων αναλάμβανε να φέρει σε πέρας ο αδιαφιλονίκητος ηγέτης της, ο ηγούμενος. Μάλιστα ορισμένες φορές τον ηγούμενο πρέπει να βοηθούσαν στο έργο του, έστω συμβουλευτικά, και οι υπόλοιποι ανώτεροι αξιωματούχοι της μονής, οι αποκαλούμενοι ως γηραιοί. Τώρα σε περίπτωση που η σύγκρουση ήταν γενικευμένης φύσεως και επεκτείνονταν μέχρι και το

πρόσωπο του ηγουμένου, θέτοντας με αυτόν τον τρόπο θέμα ηγεσίας της κοινότητας (αρκετά ασυνήθιστο γεγονός), τότε την αποσυμφόρηση της καταστάσεως αναλάμβανε η αρχή στην οποία υπάγονταν διοικητικά το ίδρυμα. Όπως παρουσιάσαμε αναλυτικά στην ενότητα 4.3.1.3, αυτή η διοικητική αρχή μπορούσε να είναι είτε κοσμική είτε εκκλησιαστική (Runciman, 2005).

Οι ποικίλες δραστηριότητες των μονών ήταν φυσικό να αποτελούν την γενεσιουργό αιτία εξωτερικών συγκρούσεων. Η οικονομική επέκταση και τα αποκλειστικά προνομία τους συχνά τις έφερναν σε αντιπαράθεση με εκείνα μέρη τα οποία θεωρούσαν ότι αδικούνταν ή βλάπτονταν από την δράση τους. Οι εξωτερικές συγκρούσεις των μοναστηριών περιλάμβαναν διαμάχες με τους λαϊκούς γείτονες, τους κρατικούς αξιωματούχους αλλά και ενδοθεσμικές προστριβές. Στην περίπτωση που οι συγκρούσεις αφορούσαν μια μοναστηριακή κοινότητα και τμήματα της λαϊκής κοινωνίας, τότε το φλέγον ζήτημα μεταφέρονταν στα κρατικά δικαστήρια. Οι κοσμικές και εκκλησιαστικές δικαστικές αρχές ήταν οι μονές αρμόδιες για την επίλυση του (Morris, 1995 · Morris, 1996 · Morris, 2002). Από την άλλη πλευρά οι ενδοθεσμικές μοναστηριακές προστριβές είναι ένα αρκετά πιο σύνθετο θέμα. Οι κοινότητες των μοναχών θα εμπλακούν συχνά σε διαμάχες για την πρόσβαση και τη διαχείριση σημαντικών για την επιβίωση τους υλικών αγαθών. Τέτοια χαρακτηριστικά παράδειγμα κρίσιμων διαφιλονικούμενων αγαθών ήταν το νερό, οι τόποι αλείας, οι χορτολιβαδικές εκτάσεις και τα λοιπά. Ορισμένες εξ αυτών των συγκρούσεων θα παρουσιαστούν και θα τεθούν μπροστά στην κρίση του λαϊκού ή του εκκλησιαστικού δικαστή. Αυτό όμως δεν ίσχυε για όλες τις περιπτώσεις. Από τα στοιχεία που διαθέτουμε σχετικά με την λειτουργία του αγίου όρους του Άθωνα διαπιστώνουμε ότι οι εκεί κοινότητες επιθυμούσαν να επιλύουν μονές τους τις μεταξύ τους διαφορές, χωρίς την παρέμβαση τρίτων εξωμοναστηριακών στοιχείων. Ως προς αυτό θα συμβάλλει σημαντικά τόσο η διοικητική αυτονομία που απολάμβανε το Όρος, όσο και ο θεσμικός ρόλος που διαδραμάτιζε ο Πρώτος (ησυχαστής) και η οργάνωση του πρωτάτου. Ο Πρώτος θα αποτελέσει τον διαιτητή και των κριτή των ενδοθεσμικών προστριβών που θα ταλανίσουν τις κοινότητες της Αθωνικής Πολιτείας. Στην κρίση του επαφίονταν η διόρθωση και η επίλυση των όποιων ανακυπτόμενων προβλημάτων. Πάντως είναι γεγονός πως εκείνος συχνά επεδίωκε να δείχνει διαλλακτική – συμφιλιοτική – συμπεριφορά, επιτρέποντας στα αντισυμβαλλόμενα μέρη να έρθουν μεταξύ τους σε αμοιβαία αποδεκτούς συμβιβασμούς. Βέβαια σε κάθε περίπτωση όταν η λύση δεν

φαινόταν ότι ικανοποιούσε στο ελάχιστο τα δυο μέρη τότε το θέμα μπορούσε να φτάσει μέχρι και τον πατριαρχικό θρόνο ή ακόμη και τον ουσιαστικά τελικό κριτή, δηλαδή τον Αυτοκράτορα (Morris, 1995 · Morris, 1996 · Morris, 2002). Ένα κλασσικό παράδειγμα διενέξεως που ξεπέρασε τα στενά διοικητικά όρια του Άθωνα ήταν εκείνο που αφορούσε το ζήτημα της παραμονής των Βλάχικων πληθυσμών στο Άθωνα. Στο συγκεκριμένο ζήτημα η δικαστική οργάνωση του Πρωτάτου δεν μπορούσε να παρέχει καμία λύση και έτσι τελικά το πρόβλημα επιλύθηκε με την συνδυασμένη συνδρομή του Πατριάρχη και του Αυτοκράτορα (Morris, 2002 · Walter, 2002).

Η δράση του μοναχισμού και των μοναστηριακών ιδρυμάτων όπως είναι λογικό δημιουργούσε ένα πλήθος από θετικές και αρνητικές εξωτερικότητες (ΠΔ6 – Εξωτερικότητες). Οι εξωτερικότητες αυτές, που επηρέαζαν σημαντικά την κοινωνία και την οικονομία της Αυτοκρατορίας, περιγράφονται στην επόμενη ενότητα μας, στην οποία εξετάζουμε την συμβολή του θεσμού στα συσχετιζόμενα με εκείνον οικοσυστήματα.

5.8 Συσχετιζόμενα οικοσυστήματα (ΟΙΚ)

Τα μοναστήρια δεν αποτελούσαν ένα θεσμό αποκομμένο από το υπόλοιπο κόσμο και τα προβλήματα του. Το αντίθετο μάλιστα. Ο βυζαντινός μοναχισμός και τα ιδρύματα του θα αναπτυχθούν και θα δράσουν εντός των ορίων ενός μεγαλύτερου αρκετά ευρύτερου πλαισίου, αυτού της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Ως εκ τούτου είναι λογικό η λειτουργία του συγκεκριμένου θεσμού να επηρεάζει και άλλα οικοσυστήματα τα οποία, περισσότερο ή λιγότερο, ήταν διασυνδεδεμένα και εξαρτιόνταν έμμεσα ή άμεσα από εκείνον. Όπως εξετάσαμε στην ενότητα 4.7 τα σημαντικότερα εξ αυτών των οικοσυστημάτων ήταν: η κοινωνία, η οικονομία, ο πολιτισμός και η πνευματική ζωή (πνευματικότητα).

Η προσφορά προς τον συνάνθρωπο και το κοινωνικό σύνολο (ΟΙΚ1 – Κοινωνία) θα εξελιχθεί από πολύ νωρίς σε μια από τις πιο βασικές λειτουργίες των μοναστηριακών ιδρυμάτων. Στην ενότητα 4.7.2 είδαμε ότι τα ιδρύματα και οι μονάχοι τους συνέβαλλαν παντοιοτρόπως στη κοινωνική ευημερία. Εκτός της καθημερινής φιλανθρωπίας, δηλαδή της υποστήριξης των πιο αδύναμων κοινωνικών στρωμάτων, οι μονές θα αποτελέσουν

έναν από τους πιο σημαίνοντες αρωγούς των πληθυσμών κατά την διάρκεια εκτάκτων καταστάσεων και καταστροφών, φυσικών ή ανθρωπογενών. Επίσης στις ίδιες πάλι θα ανατεθεί και το σημαντικότερο έργο της συντηρήσεως και της διαχειρίσεως κάθε λογής φιλανθρωπικών ιδρυμάτων. Γηροκομεία, φτωχοκομεία και νοσοκομεία θα συντηρηθούν και θα λειτουργήσουν από τα εισοδήματα της μοναστηριακής περιουσίας τους. Όντας κατά κάποιο τρόπο υποκατάστατο της οικογένειας τα ιδρύματα θα προσελκύσουν κάθε είδους μειονεκτούντα μέλη της κοινωνίας. Ορφανά, φτωχοί, χηρεύοντες, ηλικιωμένοι με ή χωρίς οικογένεια, θα ενταχτούν σε αυτά, αποσκοπώντας ο καθένας να καλύψει τις δικές του προσωπικές ανάγκες. Σε ορισμένες περιπτώσεις δε τα μοναστήρια θα παρέχουν στην κοινωνία ακόμη και σωφρονιστικές υπηρεσίες. Όμως η δράση τους δεν τελειώνει εδώ καθώς δεν ήταν σπάνιο το φαινόμενο κάποιες φορές να προχωρούν μέχρι και στην κατασκευή ή την συντήρηση πολύτιμων για το κοινωνικό σύνολο υποδομών. Παραδείγματα τέτοιων υποδομών ήταν οι αμυντικοί πύργοι, οι γέφυρες και οι δρόμοι που κατασκευάστηκαν και συντηρήθηκαν από τα εισοδήματα τους.

Η οικονομική δραστηριότητα των μοναστηριών θα επηρεάσει σημαντικά την βυζαντινή οικονομία (ΟΙΚ2 – Οικονομία). Κατέχοντας αρκετούς πόρους και ανθρωπινό δυναμικό τα μοναστηριακά ιδρύματα θα έχουν την δυνατότητα να πραγματοποιήσουν προσπάθειες αναβαθμίσεως των ιδιοκτησιών τους. Αυτό πολλές φορές ήταν αδύνατο για τους μικρούς ιδιοκτήτες γης, οι οποίοι διέθεταν ελάχιστα διαθέσιμα οικονομικά κεφάλαια. Η κατασκευή νέων υποδομών, η δημιουργία αρδευτικών συστημάτων και η στροφή σε πιο κερδοφόρες καλλιέργειες θα αποφέρουν μεγάλα οφέλη, τόσο στα ίδια όσο και στο κράτος. Οι δράσεις αυτές αύξαναν την παραγωγή των προϊόντων ενισχύοντας τα έσοδα των μονών και την ίδια στιγμή συνέβαλλαν στην αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων του κράτους άλλα και τον εσόδων που εκείνο αποκτούσε μέσω της φορολογήσεως (Laiou & Morrisson, 2007 · Harvey, 1996). Επιπλέον τα προϊόντα της μοναστηριακής περιουσίας, που δεν ήταν δυνατόν να απορροφηθούν στο σύνολο τους από τις κοινότητες των μοναχών, έβρισκαν τον δρόμο προς στις εμπορικές αγορές της Αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με τον Beck (2005) αυτός ο μεγάλος όγκος αγαθών θα εισέρθει με αυτόν τον τρόπο μέσα στο «οικονομικό κύκλωμα» του κράτους, ενισχύοντας περαιτέρω την οικονομία.

Ο μοναχισμός θα παρέχει την πολύτιμη συνεισφορά του και στην ανάπτυξη του πολιτισμού (ΟΙΚ3 – Πολιτισμός) εντός αλλά και εκτός των ορίων της Αυτοκρατορίας. Το συγκεκριμένο θέμα παρουσιάστηκε εκτενώς στην ενότητα 4.7.4. Εκεί παρατηρήσαμε πως τα μοναστηριακά ιδρύματα συνεισέφεραν άμεσα και έμμεσα στην βελτίωση του πολιτισμικού επίπεδου της εποχής προσφέροντας ένα μεγάλο φάσμα πολιτιστικών αγαθών. Μοναστηριακές εκκλησίες (καθολικά) με τις αγιογραφίες και τα ψηφιδωτά τους, θαυματουργές ιερές εικόνες, λειτουργικά ιερατικά σκεύη, πάσης φύσεως χειρόγραφα και θεολογικά δοκίμια είναι μόνο μερικά από εκείνα τα έργα τέχνης και πολιτισμού που οφείλουν την ύπαρξη τους στην δράση των μονών και των λαϊκών πατρώνων τους. Φυσικά δεν πρέπει να λησμονούμε ότι η προσφορά του βυζαντινού μοναχισμού στον πολιτισμό δεν περιορίζεται μόνο σε υλικά αγαθά, αλλά επεκτείνεται και στην σφαίρα της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς.

Φύση πνευματικός θεσμός, ο μοναχισμός δεν γίνονταν να μείνει αμέτοχος στην πνευματική εξέλιξη (ΟΙΚ4 – Πνευματικότητα) των υπηκόων της Αυτοκρατορίας. Η επιρροή που διέθετε μεταξύ των πιστών θα τον αναδείξει τάχιιστα ως τον κύριο πνευματικό καθοδηγητή της κοινωνίας, κάτι που συχνά θα τον φέρει σε σύγκρουση με τον επίσημο κλήρο, και θα τον καταστήσει ισχυρό ρυθμιστικό παράγοντα στα εκκλησιαστικά και δογματικά ζητήματα της χριστιανικής Πίστεως. Διαδραματίζοντας πολλαπλούς ρόλους ο βυζαντινός μοναχός θα καταφέρει να γίνει μια από τις πιο αγαπητές μορφές της βυζαντινής κοινωνίας, απολαμβάνοντας έτσι μεγάλο κυρός και σεβασμό. Η συμβολή του θεσμού στην πνευματική ζωή εξετάστηκε αναλυτικά στην ενότητα 4.7.1.

Βέβαια η επίδραση του θεσμού και των μοναστηριών στο ευρύτερο εξωτερικό περιβάλλον τους δεν ήταν πάντοτε θετική. Ορισμένες φορές οι δραστηριότητες του μπορούσαν να παράγουν αρνητικές εξωτερικότητες, που έβλαπταν τα υπόλοιπα οικοσυστήματα. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αρνητικής επίδρασης αποτελεί η υπερδιόγκωση της ακίνητης ιδιοκτησίας των μονών, όπου μεγάλα μοναστήρια διαπνεόμενα από πνεύμα επεκτατισμού συχνά προχωρούσαν σε εξαγορά της ιδιοκτησίας των μικρομεσαίων γειτόνων τους συμβάλλοντας με αυτό τον τρόπο στην μετατροπή των ελεύθερων αγροτών σε παροίκους. Αυτή η πρακτική εκτός του ότι έπληττε τα έσοδα του κράτους (καθώς η ομάδα αυτή αποτελούσε την ραχοκοκαλιά του φορολογικού συστήματος), είχε αναμφίβολα και κοινωνικές συνέπειες. Οι αγρότες

πωλώντας, οικιοθελώς ή μη, την περιούσια τους γίνονταν υποτελείς, εξαρτημένοι στον νέο ιδιοκτήτη της γης, ότι αυτό συνεπάγονταν (Walter, 2002). Επίσης όταν αυτή η τεράστια περιούσια συνδυάζονταν με ιδιαίτερα προνόμια και ειδικές φορολογικές απαλλαγές, τότε μεγάλα τμήματα του πλούτου που διακινούνταν εντός της βυζαντινής οικονομίας εξαιρούνταν από την κρατική φορολόγηση. Έτσι η οικονομική ισχύς του κράτους εξασθενούσε. Αυτό θα γίνει ιδιαίτερος φανερός κατά τη διάρκεια της δυναστείας των Κομνηνών, όταν τέτοια αποκλειστικά προνόμια θα παραχωρηθούν μαζικώς σε φυσικά πρόσωπα και σε ιδρύματα φιλικά προσκείμενα προς την νέα αυτοκρατορική αρχή (Angold, 2000 · Charanis, 1948 · Morris, 1995 · Talbot, 2009 · Setton, 1953).

5.9 Συμπεράσματα

Στο παρόν κεφάλαιο αναλύσαμε τον θεσμό των μοναστηριών της μέσης βυζαντινής περιόδου ως κοινό, χρησιμοποιώντας το πλαίσιο ΚΟΣ. Η μελέτη των στοιχείων του είχε ως αποτέλεσμα την προσαρμογή στις μεταβλητές του δεύτερου επιπέδου, έτσι ώστε αυτές να περιγράφουν με περισσότερη ακρίβεια και να εστιάζουν στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τις λειτουργίες του βυζαντινού μοναστηριού ως κοινό. Η μορφή που λαμβάνει αυτό το νέο προσαρμοσμένο ΚΟΣ παρουσιάζεται αναλυτικά στον Πίνακα 5.2.

Πίνακας 5.2 Το Κοινωνικό - Οικολογικό Σύστημα των Βυζαντινών Μοναστηριών	
Πρώτη βαθμίδα μεταβλητών	Δεύτερη βαθμίδα μεταβλητών
Κοινωνικοοικονομικό & πολιτικό περιβάλλον (ΚΕΠ)	ΚΕΠ1 – Κοινωνική διαστρωμάτωση ΚΕΠ2 – Πληθυσμιακή δομή ΚΕΠ2α – Δημογραφικές τάσεις ΚΕΠ2β – Πληθυσμιακή ομοιογένεια ΚΕΠ3 – Οικονομική δομή ΚΕΠ3α – Οικονομική ανάπτυξη ΚΕΠ3β – Οικονομική οργάνωση ΚΕΠ4 – Πολιτική σταθερότητα ΚΕΠ5 – Νομοθεσία ΚΕΠ6 – Θρησκεία και Εκκλησία
Συστήματα & μονάδες πόρων (ΣΜΠ)	ΣΜΠ1 – Τομείς αγαθών ΣΜΠ2 – Τοποθεσία ΣΜΠ3 – Σαφήνεια των ορίων του συστήματος ΣΜΠ4 – Ανθρωπογενείς υποδομές ΣΜΠ5 – Παραγωγικότητα συστημάτων πόρων ΣΜΠ6 – Αποθηκευτικά χαρακτηριστικά ΣΜΠ7 – Οικονομική αξία

Συστήματα διακυβέρνησης (ΣΔ)	ΣΔ1 – Χαρακτηριστικά συστήματος διακυβέρνησης ΣΔ2 – Εσωτερική δομή και οργάνωση ΣΔ3 – Πολυεπίπεδα συστήματα διακυβέρνησης ΣΔ4 – Περιουσιακά δικαιώματα ΣΔ5 – Συνταγματικοί κανόνες ΣΔ6 – Επιχειρησιακοί κανόνες ΣΔ7 – Κανόνες συλλογικής επιλογής ΣΔ8 – Μηχανισμοί επιτήρησης και επιβολής κυρώσεων
Δρώντες (Δ)	Δ1 – Σχετικοί δρώντες Δ2 – Κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά Δ3 – Κανόνες συμπεριφοράς Δ4 – Ιστορία και προηγούμενη εμπειρία δρώντων Δ5 – Τοποθεσία Δ6 – Ηγεσία Δ7 – Εξάρτηση από τους πόρους
Περιπτώσεις δράσεως (ΠΔ)	ΠΔ1 – Παραγωγή αγαθών ΠΔ2 – Διάχυση πληροφοριών ΠΔ3 – Επενδυτικές δραστηριότητες ΠΔ4 – Δραστηριότητες προώθησης συμφερόντων ΠΔ5 – Συγκρούσεις ΠΔ6 – Εξωτερικότητες
Συσχετιζόμενα Οικοσυστήματα (ΟΙΚ)	ΟΙΚ1 – Κοινωνία ΟΙΚ2 – Οικονομία ΟΙΚ3 – Πολιτισμός ΟΙΚ4 – Πνευματικότητα
Πηγή: Ιδία επεξεργασία	

Εξετάζοντας τον Πίνακα 5.2 διαπιστώνουμε ότι ουσιαστικά το σύστημά μας, συνάδει με το τροποποιημένο μοντέλο ΚΟΣ των McGinnis & Ostrom (2014). Οι μεταβλητές του πρώτου επίπεδου παραμένουν κατά βάση οι ίδιες, ενώ οι μεταβλητές του δεύτερου επιπέδου προσαρμόζονται (κάτι που άλλωστε προτείνουν και οι McGinnis & Ostrom) ώστε να ανταποκρίνονται καλύτερα στις ιδιαιτερότητες των μοναστηριών, ως θεσμούς κοινών, όπως αυτές προκύπτουν από την ανάλυση που προηγήθηκε.

Ειδικότερα όσον αφορά τα χαρακτηριστικά των συστημάτων και των μονάδων των μοναστηριακών πόρων αναδείξαμε ότι η μοναστηριακή περιουσία απαρτιζόταν από μια σειρά διαφορετικών συστημάτων πόρων, οι όποιοι ανήκαν σε αρκετά ξεχωριστούς τομείς της οικονομικής δραστηριότητας. Όμως παρά αυτή τη διαφορετικότητα και τη διασπορά των δραστηριοτήτων τους οι μοναστηριακοί πόροι διέθεταν σαφώς προσδιορισμένη χωρική ανάπτυξη και προκαθορισμένα όρια. Η σημασία αυτών των δυο παραμέτρων στην αποτελεσματική διαχείριση των αγαθών, θα γίνει πλήρως κατανοητή από τα ίδια τα μοναστικά κοινά, τα όποια θα προσπαθήσουν παντοιοτρόπως να εκπληρώσουν αυτές τις προϋποθέσεις. Μάλιστα στην περίπτωση που η χωρική

συγκέντρωση δεν ήταν εκ φύσεως εφικτή, εκείνα θα προχωρήσουν μέχρι και στη θέσπιση ιδιαίτερων μορφών οργανωσιακής διάρθρωσης, όπως ήταν τα μετόχια, οι οποίες θα εγγυούνταν περαιτέρω τα όρια και την αποτελεσματική εκμετάλλευση των πόρων τους. Επίσης στο ίδιο τμήμα ανακαλύψαμε ότι τα συστήματα πόρων των μοναστηριών συχνά συνοδεύονταν από την ύπαρξη σημαντικών ανθρωπογενών υποδομών (π.χ. αρδευτικά δίκτυα, εγγειοβελτιωτικά έργα, αποθηκευτικές εγκαταστάσεις). Οι υποδομές αυτές ήταν η λογική συνέπεια ενός προσεκτικά διαρθρωμένου επιχειρησιακού πλάνου εκ μέρους τους των κοινών, τα οποία με αυτόν τον τρόπο επιχειρούσαν να επηρεάσουν θετικά, τόσο την παραγωγικότητα όσο και τα αποθηκευτικά χαρακτηριστικά των συστημάτων πόρων. Βασικός στόχος τους φυσικά δεν ήταν άλλος από τη βιωσιμότητα των πόρων τους και την αύξηση της οικονομικής αξίας των προϊόντων τους, κάτι το οποίο όπως παρατηρήσαμε τελικά το επετύγχαναν, καθώς σταδιακά τα ιδρύματα εξελιχθήκαν σε ένα από τους υπολογίσιμους παράγοντες της βυζαντινής οικονομίας.

Στα συστήματα διακυβέρνησης, απασχοληθήκαμε με τη δομή διακυβέρνησης των μοναστικών κοινών. Εκεί διαπιστώσαμε ότι ο βυζαντινός μοναχισμός και τα μοναστήρια του διέπονταν από ένα ισχυρό αξιακό πλαίσιο (χριστιανικών αρχών), το οποίο προσδιόριζονταν από την θρησκευτική προέλευση των ιδρυμάτων. Το αξιακό σύστημα μαζί με την θρησκευτική φύση του θεσμού θα καθορίσουν άμεσα την μορφή και τα χαρακτηριστικά που θα λάβει η διακυβέρνηση τους. Βέβαια η τελευταία επηρεαζόταν σε σημαντικό βαθμό και από τον τύπο και τον σκοπό του ιδρυτή τους. Τα μοναστικά κοινά της Αυτοκρατορίας μπορεί να μην χαρακτηρίζονταν από άμεσο - δημοκρατικές πρακτικές, αλλά είναι φανερό πως διακρίνουμε στοιχεία συμμετοχής και συλλογικής διακυβέρνησης, αν και τα αριστοκρατικά ιδρύματα υπολείπονται σημαντικά των μη-αριστοκρατικών ως προς το στοιχείο αυτό. Παρόμοια διαφοροποίηση παρατηρούμε και σε επίπεδο κανονιστικού πλαισίου, το οποίο διαπιστώσαμε ότι ρυθμιζονταν σε σημαντικό βαθμό από την μοναστηριακή παράδοση και το καταστατικό του ιδρυτή. Τα αριστοκρατικά καταστατικά τείνουν να είναι αρκετά πιο διεισδυτικά και περιοριστικά σε σχέση με τα αντίστοιχα μη αριστοκρατικά. Οι ρυθμίσεις τους επηρέαζαν σχεδόν όλη την καθημερινότητα των μονάχων, στους οποίους μάλιστα παραχωρούσαν περιορισμένα περιθώρια στη λήψη αποφάσεων στρατηγικής και καθημερινής διαχείρισης, πέρα από εκείνα που καθορίζονταν ρητά εντός του καταστατικού τους. Αιτία αυτής της διαφοράς όπως αναφέραμε είναι η

στόχευση του κάθε μοναστηριακού ιδρυτή. Ο μοναστικός κτήτορας ενδιαφέρονταν περισσότερο για την ευημερία του κοινού και της κοινότητας του, ενώ ο αριστοκράτης συχνά το αντιμετώπιζε ως μια επιχείρηση, ένα ιδιωτικό ίδρυμα, το οποίο υπήρχε για να εξυπηρετεί πολλές φορές τις δικές του προσωπικές ανάγκες. Υπό αυτή τη έννοια τα μη αριστοκρατικά ιδρύματα φαίνεται ότι ταιριάζουν περισσότερο στο πλαίσιο του κοινού, σε σχέση με τα αριστοκρατικά.

Εστιάζοντας στην οργανωσιακή δομή αποδείξαμε ότι τα μοναστικά κοινά που έδρασαν εντός της Αυτοκρατορίας διέθεταν την δική τους ξεχωριστή, αν και αυστηρά ιεραρχημένη δομή και οργάνωση, η οποία ανταποκρίνονταν στις ιδιαίτερες ανάγκες και απαιτήσεις της καθημερινότητας τους. Με αλλά λόγια η μορφή της οργάνωσης τους χαρακτηρίζονταν από σχετική διαθέσιμη ευελιξία. Η ανεξάρτητη φύση των κοινών καταδεικνύεται και από το γεγονός ότι τότε δεν προχώρησαν στην θέσπιση δεσμευτικών μορφών οργάνωσης, όπως για παράδειγμα ήταν τα μοναστικά τάγματα. Βέβαια εφόσον οι συνθήκες το επέτρεπαν, οι μονές μπορούσαν να αποτελούν ισότιμα μέλη ευρύτερων πολυεπίπεδων συστημάτων και δικτύων. Ένα τέτοιο παράδειγμα πολυεπίπεδων δικτύων ήταν τα άγια όρη, εντός των οποίων η ανεξαρτησία και ο ιδιαίτερος τρόπος ζωής του κάθε ξεχωριστού – ατομικού – κοινού διαφυλάσσονταν.

Στο υποσύστημα που εξετάζονται οι δρώντες του κοινού αρχικά εντοπίσαμε πως εκείνοι χωρίζονται, ανάλογα με το είδος του ρόλου τους σε δυο ξεχωριστές ομάδες: στους άμεσους και τους έμμεσους δρώντες. Όπως είδαμε οι άμεσοι δρώντες είναι τα μέλη του κοινού (οι μοναχοί), ενώ οι έμμεσοι περιλαμβάνουν άτομα και θεσμούς που ασκούν έμμεσα ή άμεσα κάποια επιρροή (ιδρυτής, Αυτοκράτορας, Εκκλησία). Έπειτα μελετώντας τις παραμέτρους που αφορούν τα ιδιαίτερα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των βασικών παικτών, δηλαδή των μοναχών, ανακαλύψαμε ότι οι εκείνοι αρχικά προσδιορίζονταν από σημαντική ανομοιογένεια. Ο βυζαντινός μοναχισμός δεν παρουσίαζε φαινόμενα αποκλεισμού και έτσι άτομα διαφορετικής κοινωνικής προελεύσεως, εθνολογικής καταγωγής και ηλικιακού προφίλ θα ενταχτούν ισότιμα στις τάξεις του. Αυτή η ανομοιογένεια των μελών του κοινού είναι λογικό να περιμένουμε, ότι θα δημιουργούσε ορισμένα προβλήματα στην λειτουργία του. Όμως κάτι τέτοιο δεν προκύπτει από την ανάλυση μας. Σημαντικό ρόλο για την ομογενοποίηση των παικτών φαίνεται ότι διαδραμάτιζε τόσο η ύπαρξη υψηλού αποθέματος κοινωνικού κεφαλαίου μεταξύ των μελών της κοινότητας, όσο και η

επίδραση του αξιακού πλαισίου (χριστιανικές αξίες) του κοινού σε εκείνα. Ουσιαστικά τα άτομα εισέρχονταν στο κοινό ως ξεχωριστές ατομικότητες, αλλά μετέπειτα μορφοποιούνταν και ομογενοποιούνταν με τέτοιο τρόπο, ώστε στο τέλος αποτελούσαν μελή ενός ενιαίου – αδιαχώριστου πλέον – συνόλου, μιας οικογένειας. Το υψηλό κοινωνικό κεφάλαιο των μοναχών παρουσιάζεται και στις μεταξύ τους σχέσεις, οι οποίες διαπιστώσαμε πως προσδιορίζονταν μέσα από αυστηρά προσδιορισμένους κανόνες πειθαρχίας και νόρμες συμπεριφοράς.

Στη συνέχεια του υποσυστήματος των δρώντων αναφερθήκαμε στο ρόλο της ιστορίας και των προηγούμενων εμπειριών, στην μορφή της ηγεσίας της κοινότητας, αλλά και στο βαθμό της εξάρτησής της από τους πόρους. Εκεί παρατηρήσαμε πως οι προηγούμενες εμπειρίες των δρώντων ορίζονταν κατά βάση μέσα από την παράδοση του θεσμού, όπως εκείνη αναπτύχθηκε και εξελίχθηκε μέσα στους αιώνες. Η εμπειρία αυτή είχε και πρακτικές συνέπειες στην καθημερινότητα των παικτών του κοινού, διαμορφώνοντας βασικά χαρακτηριστικά τα οποία θα τους ακολουθήσουν μέσα στους αιώνες. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η τοποθεσία της διαμονής των μοναζόντων, η μορφή της οποίας καθορίστηκε τόσο από την μοναστηριακή παράδοση και τις εμπειρίες των δρώντων, όσο και από τους κανόνες συμπεριφορά τους. Από την πλευρά της η ηγεσία των μονών είδαμε ότι διέθετε λίγο ή πολύ προσωποκεντρικό χαρακτήρα, καθώς ενσαρκώνονταν στο πρόσωπο του αδιαμφισβήτητου ηγέτη της κοινότητας, του ηγουμένου. Ο ηγούμενος μαζί με τους αξιωματούχους της μονής θα διατελέσουν την διοικητική ομάδα διαχείρισεως του κοινού. Η επιλογή μιας κατάλληλης ηγεσίας από τους παίκτες θα αποτελέσει βασική προϋπόθεση ενός επιτυχημένου κοινού, διότι σε από αυτή εξαρτιόνταν άμεσα η ευημερία ή ακόμη και η ίδια η επιβίωση του. Όπως είδαμε συχνές αλλαγές στην ηγεσία του θεσμού μπορούσαν να οδηγήσουν μέχρι και στη καταστροφή της κοινότητας. Αυτή η παράμετρος είχε πιθανόν ληφθεί υπόψη από τη ιστορική παράδοση του θεσμού, εντός της οποίας προσδιορίζονταν ρητά πως η θέση του ηγουμένου διέθετε – υπό κανονικές συνθήκες – ισόβια ισχύ (ίσως σε μια απόπειρα διαμόρφωσης σταθερών ηγεσιών). Τέλος σχετικά με το ζήτημα της εξάρτησης των δρώντων από τους πόρους διαπιστώσαμε ότι η επιβίωση των μοναστηριακών κοινοτήτων εξαρτιόνταν σε μεγάλο βαθμό από τη αξιοποίηση και την εκμετάλλευση των περιουσιακών στοιχείων τους. Αυτή η εξάρτηση παρουσιάζεται με τον καλύτερο τρόπο μέσα από τις ποικίλες επενδυτικές δραστηριότητες των μοναστικών κοινών, που

στόχο είχαν την περαιτέρω βελτίωση και επέκταση των ιδιοκτησιών τους και συνεπακόλουθα την αύξηση των διαθέσιμων εσόδων τους.

Στο υποσύστημα των περιπτώσεων δράσεως εστίασαμε την προσοχή μας σε μια σειρά από αλληλεπιδράσεις που πραγματοποιούσαν τα μοναστήρια ως κοινά. Αρχικά είδαμε ότι ήδη από πολύ νωρίς στην ιστορία του μοναχισμού, η συμμετοχή του συνόλου των μελών του κοινού στη παραγωγική διαδικασία, θα θεσμοποιηθεί και θα ενταχτεί μέσα στην μοναστική παράδοση αποκτώντας τον όρο «διακόνημα». Όλα τα μέλη της κοινότητας όφειλαν να προσφέρουν την ατομική τους εργασία για την επιβίωση και την εύρυθμη λειτουργία του κοινού. Βέβαια όταν σταδιακά η περιουσία των μονών θα αυξηθεί δραματικά, τότε επιδεικνύοντας σημαντική ευελιξία και προσαρμοστικότητα στις νέες συνθήκες, τα μοναστικά κοινά θα καταφύγουν στην υιοθέτηση εναλλακτικών πηγών εργασίας. Αυτή η μικρή «παράκαμψη» της παραδόσεως θα επιτρέψει την πλήρη αξιοποίηση του συνόλου των πόρων τους, οι οποίοι σε κάθε άλλη περίπτωση θα έμεναν μερικώς αναξιοποίητοι. Εξετάζοντας τον τρόπο με τον οποίο διαχέονταν οι πληροφορίες εντός της κοινότητας του κοινού, διαπιστώσαμε ότι η μετάδοση των πληροφοριών και των απαραίτητων γνώσεων πραγματοποιούνταν τόσο σε προσωπικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Σε προσωπικό βαθμό σημαντικό ρόλο ως προς αυτό φαίνεται ότι διαδραμάτιζαν οι γηραιότεροι και πιο πεπειραμένοι μοναχοί, οι οποίοι αποτελούσαν τα πρότυπα των νεότερων μελών του κοινού. Από την άλλη πλευρά οι πληροφορίες μεταδίδονταν συλλογικά δια μέσου της ηγεσίας προς το σύνολο της μοναστηριακής κοινότητας, σε σχέση με σημαντικά ζητήματα της καθημερινότητας.

Παράλληλα στις περιπτώσεις δράσεως των μοναστικών κοινών αποκαλύψαμε ότι τα ιδρύματα μετείχαν ενεργά σε μια σειρά από επενδυτικές και προωθητικές δραστηριότητες. Οι δραστηριότητες αυτές είχαν ως βασικό στόχο την επέκταση των οικονομικών χαρτοφυλακίων τους, την εξασφάλιση πρόσβασης σε πολύτιμους πόρους και αγαθά, αλλά και την εδραίωση της θέσης τους μέσα στο κοινωνικοοικονομικό και πολιτικό περιβάλλον της Αυτοκρατορίας. Διαθέτοντας επαρκή διαθέσιμα οικονομικά κεφάλαια, τα μοναστήρια θα προχωρήσουν μέσω ενός προσεκτικά διαμορφωμένου προγράμματος, στην βελτίωση της παραγωγικότητας και την αύξηση των πόρων τους. Επιπλέον δε θα προσπαθήσουν με ποικίλα μέσα να αποκτήσουν την υποστήριξη της κεντρικής αυτοκρατορικής αρχής, μια υποστήριξη που μπορούσε πρακτικά να εγγυηθεί την επιβίωση και την ευημερία των κοινοτήτων, ακόμη δε και την επιτυχημένη εκ του

μηδενός ίδρυση τους. Βέβαια οι παραπάνω δραστηριότητες τα έφερναν συχνά σε αντιπαράθεση με μια πληθώρα γειτονικών θεσμικών παικτών, όπως για παράδειγμα αλλά μοναστηριακά ιδρύματα, κρατικούς αξιωματούχους και κοινότητες λαϊκών. Σε αυτές τις περιπτώσεις τα μοναστικά κοινά θα προσπαθήσουν να επιλύσουν τις διαφορές τους μέσω της νομικής οδού, χρησιμοποιώντας όμως ταυτοχρόνως και την επιρροή των ισχυρών πατρώνων τους, για την εξασφάλιση ενός θετικού αποτελέσματος. Ξεχωριστή περίπτωση σε αυτόν τον κανόνα αποτελεί η δράση των μοναστηριών που υπάγονταν σε πολυεπίπεδες δομές διακυβέρνησης, όπως ήταν τα άγια όρη. Εκεί τα αντισυμβαλλόμενα μέρη οφείλαν να ακολουθούν τους κανόνες και τις υποδείξεις των αρμοδίων οργάνων, τα οποία είχαν καθοριστεί σε ένα ευρύτερο – συλλογικό – επίπεδο.

Οι παράμετροι που αφορούν το εξωτερικό περιβάλλον του θεσμού αποτελέσαν το θέμα του πρώτου και το έκτου υποσυστήματος μας. Εκεί διαπιστώσαμε ότι το μοναστικό κοινό έδρασε και αναπτύχτηκε εντός των ορίων μιας πολυεθνικής κρατικής δομής, μιας αυτοκρατορίας που προσδιορίζονταν από γραφειοκρατική, ιεραρχική δομή και ισχυρά θεοκρατικά χαρακτηριστικά. Η βυζαντινή κοινωνία διέθετε συνείδηση της διαστρωμάτωσης και της ιεραρχικής δομής της, ενώ οι κοινωνικές τάξεις της διαχωρίζονταν με κριτήρια κοινωνικού κύρους και πλούτου. Η δημογραφικές τάσεις της κοινωνίας φαίνεται ότι ταυτίζονταν με την οικονομική ανάπτυξη του κράτους, αλλά συνδέονταν εμμέσως πλην σαφώς και με την πολιτική σταθερότητα. Οι παραπάνω μεταβλητές παρουσιάζουν σημαντικές μεταβολές μέσα στους αιώνες. Έτσι κατά τη διάρκεια των πρώτων αιώνων της μέσης εποχής, στους οποίους οι πολιτικές και οικονομικές συνθήκες δεν ήταν ευνοϊκές για την Αυτοκρατορία, ο πληθυσμός της θα συρρικνωθεί δραματικά. Αντιστοίχως στο πέρας των επόμενων αιώνων μέχρι το 1204, ο πληθυσμός και η οικονομία θα εισέλθουν σε μια σταθερά ανοδική τροχιά. Ως προς αυτό συνέβαλλε φυσικά και το κλίμα ασφάλειας, αλλά και η σχετική πολιτική σταθερότητα που προσδιορίζει εκείνη τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Στον τομέα της πληθυσμιακής ομοιογένειας η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία περιλάμβανε εντός της κοινωνίας της ένα πλήθος ατόμων διαφορετικής εθνολογικής προελεύσεως και φυλής. Όμως η κοσμοπολιτική φύση του κράτους, οι ισχυρές ενοποιητικές πνευματικές και πολιτισμικές αξίες του και η δράση της χριστιανικής Εκκλησίας θα αναδειχτούν σε ισχυρά αφομοιωτικά εργαλεία που θα της επιτρέψουν να αποκτήσει ένα αρκετά ομογενοποιημένο, για της εποχή της, πληθυσμό.

Όντας ένα συγκεντρωτικό κράτος με μια ισχυρή κρατική οργάνωση και δομημένη γραφειοκρατική δομή, η Αυτοκρατορία διέθετε θεσμούς αρκετά διαφορετικούς από τα αντίστοιχα κράτη της Δύσης. Θεσμούς οι οποίοι ήταν φύση παρεμβατικοί. Οι παρεμβατική δραστηριότητα του κράτους γίνεται φανερή, τόσο στον τομέα της οικονομικής οργάνωσης όσο και στον μοναστηριακό θεσμό καθεαυτό. Ένα παραδείγματα τέτοιας παρεμβατικής δραστηριότητας ήταν η θέσπιση του θεσμού του χαριστίκιου, μέσω του οποίου ορισμένοι αυτοκράτορες επιχείρησαν να ιδιωτικοποιήσουν («περιφράζουν») τα μοναστικά κοινά. Παρόλα αυτά εστιάζοντας στο νομικό πλαίσιο της Αυτοκρατορίας διαπιστώνουμε ότι εκείνο αποτέλεσε ένα ισχυρό ρυθμιστικό παράγοντα, που κατοχύρωνε σε μεγάλο βαθμό τα περιουσιακά δικαιώματα των μοναστηριακών κοινών. Βέβαια η κατοχύρωση των δικαιωμάτων των μονών εδράζονταν και σε ένα άλλο σημαντικότατο παράγοντα, την χριστιανική Εκκλησία. Ως τμήμα της, οι μονές βρίσκονταν κάτω από την έμμεση προστασία της κι αυτό ήταν ιδιαίτερος σημαντικό εντός ενός θεοκρατικού κράτους, όπως ήταν η Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Εξετάζοντας την επιρροή του κοινού στο εξωτερικό περιβάλλον του και τα συσχετιζόμενα με εκείνο οικοσυστήματα ανακαλύψαμε ότι τα ιδρύματα διέθεταν μια πολύ στενή σχέση με την λαϊκή κοινωνία, ενώ αλληλεπιδρούσαν άμεσα με διαφορετικούς τομείς της ανθρωπίνης καθημερινότητας. Με άλλα λόγια το μοναστικό κοινό χαρακτηρίζεται από μεγάλη εξωστρέφεια. Τα μέλη του έρχονταν σε άμεση επαφή με την λαϊκή κοινωνία, για την οποία αποτελούσαν φωτεινό πνευματικό φάρο. Τώρα όσον αφορά το πρόσημο της επίδρασης τους στην κοινωνία, την οικονομία, τον πολιτισμό και την πνευματικότητα, αυτό φαίνεται ότι ήταν κατά κύριο λόγο θετικό. Τα μοναστικά κοινά με την δράση τους θα βοηθήσουν ποικιλοτρόπως το βυζαντινό κράτος, την κοινωνία και την οικονομία του επιτελώντας διαφορετικούς ρόλους, οι οποίοι τυπικά δεν υπάγονταν στον τομέα της ευθύνης τους. Τέτοια παραδείγματα ήταν η συντήρηση των υποδομών, η διαχείριση των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων και η περίθαλψη των πενήτων. Οι λόγοι αυτής της συμπεριφοράς τους εδράζονται πιθανόν στον πυρήνα του αξιακού συστήματος τους, το οποίο έθετε ως κεντρικές αξίες του την αγάπη προς τον Θεό και τον συνάνθρωπο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

6.1 Συμπεράσματα

Σκοπός της παρούσας διπλωματικής εργασίας ήταν να μελετήσει και να αναδείξει το βυζαντινό μοναστήρι ως θεσμό κοινών (commons). Στο πλαίσιο αυτό η εργασία μας αρχικά παρουσίασε το θεωρητικό πλαίσιο και τις βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις γύρω από τα κοινά και τους κοινούς πόρους. Έπειτα αναφέρθηκε στο ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εξετάζεται ο θεσμός των βυζαντινών μοναστηριών, δηλαδή τη μέση βυζαντινή περίοδος. Στην συνέχεια εστίασε στον ίδιο τον θεσμό των βυζαντινών μοναστηριών παρουσιάζοντας την δομή, την οργάνωση, την λειτουργία και την επίδραση του, ενώ τέλος παρουσίασε και αποτίμησε το βυζαντινό μοναστήρι ως κοινό αξιοποιώντας το μεθοδολογικό πλαίσιο ΚΟΣ. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο συνοψίζουμε τα βασικότερα σημεία της έρευνας μας και παραθέτουμε τα ουσιαστικότερα συμπεράσματα που απορρέουν από εκείνην.

Όπως έγινε κατανοητό το πρόβλημα των κοινών αγαθών και της βιώσιμης διαχείρισής τους δεν αποτελεί ένα καινοφανές ζήτημα. Το θεμελιώδες αυτό ερώτημα, αν και παραμένει πάντα επίκαιρο και σύγχρονο, εμφανίζεται ήδη από τις απαρχές της ιστορίας, όταν οι άνθρωποι αποφασίζουν να ζήσουν ομαδικά σε οργανωμένες κοινότητες. Σταδιακά τα άτομα θα αντιληφθούν ότι η ελεύθερη πρόσβαση και η κοινή χρήση αγαθών οδηγεί πολλές φορές στην υπερεκμετάλλευση και την υποβάθμισή τους. Έτσι με το πέρασμα του χρόνου η θέσπιση συλλογικών δομών οργάνωσης θα αναδειχτεί ως μια κατάλληλη μορφή διαχείρισης κοινών αγαθών και πόρων, η σημασία των οποίων κρίνονταν επουσιώδης για όλο το σύνολο των μελών μιας κοινότητας. Η έλευση της βιομηχανικής επανάστασης και του καπιταλιστικού συστήματος θα έρθει να αλλάξει αυτή τη κατάσταση, καταργώντας τον παραδοσιακό τρόπο διαβίωσης και εισάγοντας την κοινωνία σε ένα διαφορετικό αξιακό πλαίσιο. Αυτό θα φέρει σημαντικές ανακατατάξεις, αναδιαμορφώνοντας και την οπτική των ανθρώπων για τους κοινούς πόρους και τη διαχείρισή τους.

Σταθμός στην σύγχρονη συζήτηση αναφορικά με το θέμα αποτελεί η εργασία του Hardin (1968) στην οποία εδραιώνεται το επιχείρημα ότι οι χρήστες αδυνατούν να

δράσουν συλλογικά για την προστασία των κοινών πόρων, καθιστώντας αναγκαία είτε την πλήρη ιδιωτικοποίησή τους είτε την κρατική μέριμνα και διαχείριση. Αυτή η λογική θα αποτελέσει για αρκετά χρόνια τη κυρίαρχη συμβατική αντίληψη για τα ζητήματα διαχείρισης των κοινών αγαθών και η ανατροπή της θα χρειαστεί να περιμένει την έλευση μιας νέας γενιάς επιστημόνων.

Η ανάδειξη των κοινών ως ενός συγχρόνου εναλλακτικού θεσμού βιώσιμης διαχείρισης των κοινών πόρων θα πραγματοποιηθεί μέσα από το επιστημονικό έργο της Elinor Ostrom. Η διακεκριμένη με το βραβείο Νομπέλ Οικονομικών (2009) επιστήμονας, εξετάζοντας ποικίλα συστήματα διαχείρισης κοινών πόρων, θα καταστήσει γνωστό στη διεθνή επιστημονική κοινότητα έναν τρίτο – εναλλακτικό – δρόμο, σχετικά με την διαχείριση των κοινών αγαθών. Αυτός ο δρόμος, τα «κοινά» (commons), είναι μια πρόταση που κινείται πέρα από τις επιλογές της ιδιωτικοποίησης ή της κρατικοποίησης του πόρου και εστιάζει στην απόδοση περιουσιακών δικαιωμάτων σε μια κοινότητα χρηστών, οι οποίοι αναλαμβάνουν συλλογικά τη διαχείριση. Μέσα στα επόμενα χρόνια οι απόψεις της Ostrom θα βρουν απήχηση σε πλήθος ερευνητών που προέρχονταν από διαφορετικά πεδία της επιστήμης. Οι ερευνητές θα μελετήσουν το θέμα παράγοντας ένα αξιόλογο όγκο επιστημονικής βιβλιογραφίας και ταυτοχρόνως θα επιχειρήσουν την σύνθεση ενός ενιαίου θεωρητικού πλαισίου. Ενός πλαισίου που θα κωδικοποιούσε συνεκτικά τον τρόπο αυτοργάνωσης των χρηστών και θα περιλάμβανε όλες εκείνες τις απαραίτητες μεταβλητές, η ύπαρξη των οποίων συνδέεται με την διαμόρφωση μακροπρόθεσμων αποτελεσματικών δομών συλλογικής διακυβέρνησης των πόρων.

Πολύ σύντομα η συζήτηση γύρω από τα κοινά θα επεκταθεί πέρα από τα στενά όρια των φυσικών (ή επονομαζόμενων «παραδοσιακών») κοινών πόρων και σε άλλους τομείς της σύγχρονης ζωής όπως: ο αστικός χώρος, η γνώση, τα πολιτιστικά αγαθά και τα ψηφιακά δεδομένα. Έτσι σήμερα μπορούμε να μιλούμε για παγκόσμια κοινά, αστικά κοινά, κοινά γνώσεως, πολιτιστικά κοινά και ψηφιακά κοινά. Ωστόσο, παρά την ανάπτυξη μιας εκτεταμένης βιβλιογραφίας οι μελετητές των κοινών έχουν μέχρι αυτή τη στιγμή επικεντρώσει ελάχιστα το ενδιαφέρον τους στα καθεστάτα συλλογικής διαχείρισης των πόρων, που οργανώθηκαν και αναπτύχθηκαν στο παρελθόν.

Ένα τέτοιο ιστορικό κοινό είναι τα βυζαντινά μοναστηριακά ιδρύματα, η ανάδειξη των οποίων ως θεσμό κοινών, αποτέλεσε το θέμα της παρούσας μελέτης. Για την επίτευξη του παραπάνω σκοπού πραγματοποιήθηκε Ιστορική Θεσμική Ανάλυση δευτερογενών πηγών πληροφόρησης, που αφορούν τόσο το ιστορικό πλαίσιο δράσης των βυζαντινών μοναστηριών, δηλαδή τη μέση βυζαντινή περίοδο, όσο και τον ίδιο το θεσμό και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του. Επιπροσθέτως τα ευρήματα της ανάλυσης μας εξεταστήκαν με την χρήση του μεθοδολογικού εργαλείου που υιοθετεί η έρευνα μας, του πλαισίου ΚΟΣ. Τα επίπεδα ανάλυσης και οι «μεταβλητές» του συστήματος ΚΟΣ μας επέτρεψαν να εντοπίσουμε τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά του θεσμού του βυζαντινού μοναστηριού και να το μελετήσουμε ως κοινό.

Τα βυζαντινά μοναστήρια εμφανίστηκαν και έδρασαν εντός των ορίων μιας πολυεθνικής κρατικής δομής, μιας αυτοκρατορίας που προσδιορίζονταν από γραφειοκρατική, ιεραρχική διάρθρωση και διέθετε ισχυρά θεοκρατικά χαρακτηριστικά. Όντας ουσιαστικά η εκχριστιανισμένη μετεξέλιξη της αρχαίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία θα κληρονομήσει σημαντικά πολιτικά, πολιτισμικά και οικονομικά στοιχεία, τα οποία θα επηρεάσουν τόσο τον χαρακτήρα της μορφή της όσο και την ίδια την επιβίωση της. Ορισμένα τέτοια στοιχεία είδαμε ότι αποτέλεσαν το ισχυρό και παρεμβατικό κράτος με την κεντρική απολυταρχική δομή, η ελεγχόμενη οικονομία και ο πλούσιος νομικός πολιτισμός. Από την άλλη πλευρά η εγκαθίδρυση του χριστιανισμού ως κυρίαρχη - αποκλειστική θρησκεία του κράτους παίζει και αυτή καταλυτικό ρόλο στην μεταμόρφωση της Βασιλείας των Ρωμαίων και του πολιτισμού της, στο φαινόμενο που αποκαλούμε ως «Βυζάντιο». Η εκ φύσεως οικουμενική χριστιανική πίστη θα ταιριάζει με την ιδέα που διέθετε η Αυτοκρατορία για τον εαυτό της, δηλαδή αυτή της οικουμενικής κυριαρχίας. Με αυτόν τον τρόπο ο χριστιανισμός και η Εκκλησιά του θα αντικαταστήσουν την ειδωλολατρική λατρεία και θα αποκτήσουν θέση βασικού πυλώνα εντός της λειτουργίας της, εκπληρώνοντας μια σειρά από σημαντικούς ρόλους. Στη χιλιόχρονη ιστορία της η Αυτοκρατορία θα γνωρίσει μεταβολές, θα αντιμετωπίσει πληθώρα εχθρών, ενώ θα αναγκαστεί να επιδείξει πρωτοφανή ευελιξία ώστε να προσαρμοστεί στις νέες προκλήσεις της κάθε εποχής. Βέβαια με την πάροδο των αιώνων και την αναγκαστική σταδιακή συρρίκνωση της επικρατείας του, το βυζαντινό κράτος θα περιοριστεί στα εδαφικά όρια που περιέκλειαν την περιφέρεια της πρωτεύουσας του. Αυτό μεταξύ άλλων θα οδηγήσει σε βαθμιαία ομογενοποίηση της κοινωνίας του, η οποία μετά από τον 7^ο αιώνα,

απαρτιζόταν επί το πλείστον από αγροτικούς πληθυσμούς ελληνόφωνων χριστιανών υποστηρικτών των αποφάσεων της Χαλκηδόνιας Συνόδου.

Όπως διαπιστώσαμε η βυζαντινή κοινωνία της μέσης εποχής διέθετε συνείδηση της διαστρωμάτωσης και της ιεραρχικής δομής της, ενώ οι κοινωνικές τάξεις της διαχωρίζονταν με κριτήρια το κοινωνικό κύρος, την καταγωγή και τον προσωπικό πλούτο. Οι δημογραφικές μεταβολές του πληθυσμού της φαίνεται ότι ταυτίζονταν με την οικονομική ανάπτυξη του κράτους, ενώ συνδέονταν εμμέσως πλην σαφώς και με την πολιτική σταθερότητα. Αυτή η τελευταία παρουσιάζει σημαντικές διακυμάνσεις μέσα στα χρόνια. Έτσι λοιπόν κατά τη διάρκεια των πρώτων αιώνων της μέσης εποχής, στους οποίους οι πολιτικές και οικονομικές συνθήκες δεν ήταν ευνοϊκές για την Αυτοκρατορία, ο πληθυσμός και η οικονομία της θα συρρικνωθεί δραματικά. Αντιστοίχως μετά το πέρας των δύσκολων χρονικών περιόδων και κατά τους επόμενους αιώνες μέχρι το «μοιραίο» 1204, ο πληθυσμός και η οικονομική δραστηριότητα θα εισέλθουν σε ανοδική τροχιά. Τώρα σχετικά με την ισχύουσα Νομοθεσία αυτή αποτελούνταν από το Νομοκανονικό Δίκαιο, δηλαδή το Αστικό Δίκαιο και τους κανόνες που θέσπιζαν οι Σύνοδοι της χριστιανικής Εκκλησίας. Οι δυο αυτοί τύποι «επίσημου» Δικαίου είχαν ισότιμη ισχύ και συμπληρώνονταν από το άγραφο Εθιμικό Δίκαιο της κάθε επιμέρους περιοχής.

Ο εκχριστιανισμός της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας θα συμπλεύσει με την ραγδαία ανάπτυξη του μοναστικού κινήματος, σε Ανατολή και Δύση. Ο μοναχισμός, ο οποίος αρχικά θα δράσει ως αυτόνομο χριστιανικό κίνημα, σταδιακά θα αποκτήσει μεγάλη δυναμική και επιρροή μεταξύ των πιστών. Η ένταξη του στους κόλπους της επίσημης χριστιανικής Εκκλησίας, παρά τις προσδοκίες των Ιεραρχών, δεν θα τον θέσει υπό τον άμεσο έλεγχο της και δεν θα μειώσει την δυναμική του. Αντίθετα θα τον ισχυροποιήσει περαιτέρω και θα του επιτρέψει βαθμιαίως στο να εξελιχθεί σε έναν από τους πιο βασικούς θεσμικούς πυλώνες της Αυτοκρατορίας. Αυτό, σε συνδυασμό με την ιδιαίτερη προτίμηση που κατείχε στις καρδιές των ανθρώπων, θα του παρέχει την δυνατότητα όχι μόνο να ανταγωνιστεί ισάξια την πνευματική ηγεμονία της Εκκλησίας αλλά και να αναλάβει μερικές εκ των αρμοδιοτήτων της.

Όσον αφορά την οργάνωση του ο μοναχισμός της Ανατολής και τα ιδρύματα του ορίζονταν από μεγάλη ευελιξία, πλαστικότητα και ανεξαρτησία. Τα μοναστήρια του

Βυζαντίου δεν θα θεσπίσουν ενιαίους κανόνες μορφής, λειτουργίας και οργανώσεως που θα ισχύσουν για το σύνολο τους. Μάλιστα σε αντίθεση με τα αντίστοιχα ιδρύματα της Δύσεως, δεν θα προχωρήσουν ούτε σε δεσμευτικές αποφάσεις συγκροτώντας μοναστικά τάγματα. Ο θεσμός θα διατηρήσει την αυτονομία του και αυτό τα διαπιστώσαμε και από την λειτουργία των διαφορετικών τύπων ιδρυμάτων (σταυροπηγικά, αυτοκρατορικά, αυτοδέσποτα κτλ), το καθένα από τα οποία ρυθμίζονταν και οργανώνονταν ανάλογα με το δικό του ξεχωριστό πρότυπο δράσης. Φυσικά η ποικιλομορφία μεταξύ των ιδρυμάτων δεν συνεπάγεται αυτομάτως και έλλειψη κοινής θεσμικής βάσης. Το κάθε μοναστήρι μπορεί να αποτελούσε διακριτή περίπτωση, αλλά την ίδια στιγμή όλα τα ιδρύματα διέθεταν συνολικά ένα κοινό κεντρικό πυρήνα, ο οποίος διαμόρφωνε την λειτουργία, την μορφή και το αξιακό σύστημα τους. Ο πυρήνας αυτός δεν ήταν άλλος από τη μοναστική παράδοση, η οποία μαζί με τις χριστιανικές αξίες και το λοιπό νομοθετικό πλαίσιο θα αποτελέσουν την πυξίδα του βυζαντινού μοναχισμού.

Ακολούθως οι διαφορές μεταξύ των ιδρυμάτων δεν πρέπει να εκλαμβάνονται ως σημάδια κατακερματισμού και ανομοιογένειας, αλλά ως στοιχεία ευελιξίας και προσαρμοστικότητας. Πράγματι τα ιδρύματα θα αναπτυχθούν και θα δράσουν μέσα σε αρκετά διαφορετικές συνθήκες, ενώ θα καλύψουν πολύ ξεχωριστές ανθρώπινες ανάγκες. Εκεί βασίζεται και η επιτυχία του βυζαντινού μοναχισμού. Διαπνεόμενος από πλαστικότητα και ευελιξία θα έχει την δυνατότητα να καλύψει τις πνευματικές και υλικές ανάγκες μιας πολυδιάστατης κοινωνίας, όπως η βυζαντινή. Με αυτόν τον τρόπο ο θεσμός και τα ιδρύματα του θα γίνουν ιδιαίτερα αγαπητοί μεταξύ των ανθρώπων, οι οποίοι θα ταυτιστούν μαζί του και θα τα ανταμείψουν δωρίζοντας απλόχερα τον πλούτο τους. Αυτό θα συμβεί διότι τα άτομα θα θεωρήσουν πως ο θεσμός πραγματικά τα αντιπροσώπευε. Επειδή πίστευαν ότι εκείνος ήταν ο πνευματικός φάρος της εποχής τους, που έθετε το πρότυπο δράσης του σωστού χριστιανού.

Οι μονές θα λάβουν τις δωρεές των πιστών όμως πολύ σύντομα θα αντιληφτούν ότι η μακρόχρονη επιβίωση των κοινοτήτων τους και η εύρυθμη λειτουργία τους στηρίζονταν στην εξασφάλιση μιας σταθερής ροής πόρων. Για αυτό τον λόγο θα προχωρήσουν στην εφαρμογή και την υλοποίηση ενός προσεκτικά υπολογισμένου προγράμματος επενδύσεων, το οποίο στόχευε στην αύξηση των εσόδων τους και τη βελτίωση της παραγωγικότητας των περιουσιακών στοιχείων τους. Συνέπεια αυτού του

προγράμματος ήταν η τεράστια αύξηση της μοναστηριακής περιουσίας και η ανάδειξη των μονών, στα τέλη της μέσης εποχής, ως μια υπολογίσιμη οικονομική δύναμη. Παρόλα αυτά τα ιδρύματα δεν θα οικειοποιηθούν το σύνολο των εσόδων για τον εαυτό τους, καθώς ένα σημαντικό τμήμα των κερδών τους θα δαπανηθεί για την παροχή πληθώρας υπηρεσιών προς την κοινωνία και το κράτος. Η θετική επίδραση τους θα ευνοήσει τα μέγιστα την Βυζαντινή Αυτοκρατορία, η οποία θα απολαύσει μια σειρά θετικών συνεισφορών σε διαφορετικούς τομείς της καθημερινότητας.

Όπως αναφέραμε, στην προσπάθεια μας να στοιχειοθετηθεί το βυζαντινό μοναστήρι ως θεσμός κοινού, τα ευρήματα της ιστορικής θεσμικής ανάλυσης εξεταστήκαν με την χρήση του μεθοδολογικού εργαλείου ΚΟΣ. Από την ανάλυση του ΚΟΣ πρόεκυψε ότι τα συστήματα πόρων των βυζαντινών μοναστηριακών ιδρυμάτων χαρακτηρίζονταν από μεγάλη ποικιλομορφία. Η μοναστηριακή περιουσία απαρτιζόταν από μια σειρά διαφορετικών πόρων, οι οποίοι επεκτείνονταν σε αρκετά ξεχωριστούς τομείς της οικονομικής δραστηριότητας. Όμως παρά αυτή τη διαφορετικότητα και τη διασπορά των δραστηριοτήτων τους οι μοναστηριακοί πόροι διέθεταν ευδιάκριτη χωρική ανάπτυξη και προσδιορισμένα όρια. Μάλιστα όταν η χωρική συγκέντρωση δεν ήταν εκ φύσεως εφικτή, τα ιδρύματα θα θεσπίσουν ιδιαίτερες μορφές οργανωσιακής διάρθρωσης, οι οποίες θα εγγυηθούν τα όρια και την αποτελεσματική εκμετάλλευση των πόρων. Επίσης στο ίδιο τμήμα διαπιστώσαμε ότι τα συστήματα πόρων των μοναστηριών συνοδεύονταν από σημαντικές ανθρωπογενείς υποδομές, σκοπός των οποίων ήταν να επηρεάζουν θετικά την παραγωγικότητα και τα αποθηκευτικά χαρακτηριστικά τους. Όλα τα παραπάνω θα επιτρέψουν στα μοναστικά κοινά να διαθέτουν παραγωγικούς και βιώσιμους πόρους, οι οποίοι παρήγαγαν προϊόντα σημαντικής οικονομικής αξίας.

Αντίστοιχα εστιάζοντας στα συστήματα διακυβέρνησης παρατηρήσαμε ότι οι μονές διέπονταν από ένα ισχυρό αξιακό πλαίσιο χριστιανικών αρχών, το οποίο μαζί με την θρησκευτική φύση του θεσμού θα καθορίσει άμεσα την μορφή και τα χαρακτηριστικά που θα λάβει η διακυβέρνηση τους. Αυτή η τελευταία προσδιορίζονταν σε σημαντικό βαθμό από τον τύπο και τον σκοπό του ιδρυτή τους. Έτσι παρατηρούμαι σημαντική διάκριση μεταξύ των μη αριστοκρατικών και των αριστοκρατικών καθιδρυμάτων, με τα χαρακτηριστικά των πρώτων να βρίσκονται πιο κοντά στο πλαίσιο των κοινών. Η διαφορά των δυο τύπων ιδρυμάτων απεικονίζεται ξεκάθαρα τόσο σε επίπεδο

διακυβέρνησης, όσο και κανονιστικού πλαισίου. Τα μη αριστοκρατικά μοναστήρια μπορεί να μην χαρακτηρίζονταν από ισο-ελεύθερες (αμεσοδημοκρατικές) πρακτικές διακυβέρνησης (όπως τα σύγχρονα κοινά), αλλά διέθεταν σημαντικά στοιχεία συλλογικής συμμετοχικότητας. Τα αριστοκρατικά ιδρύματα υπολείπονται σημαντικά των μη αριστοκρατικών ως προς το στοιχείο αυτό, καθώς τα καταστατικά τους τείνουν να είναι αρκετά πιο αυστηρά και περιοριστικά σε σχέση με τα αντίστοιχα των μη αριστοκρατικών. Οι ρυθμίσεις τους εκτός ότι επηρέαζαν σχεδόν όλη την καθημερινότητα των μονάχων, παραχωρούσαν περιορισμένα περιθώρια δράσης στη λήψη αποφάσεων στρατηγικής και στην αντιμετώπιση θεμάτων καθημερινής διαχείρισης. Αυτό είχε σημαντικές συνέπειες στην λειτουργία των ιδρυμάτων, διότι το τυπικό μαζί με την μοναστηριακή παράδοση θα προσδιορίσουν το σύνολο του κανονιστικού πλαισίου τους. Τώρα από πλευρά οργανωσιακής δομής τα μοναστικά κοινά διέθεταν εσωτερική οργάνωση με ευέλικτη, αν και αυστηρά ιεραρχημένη, δομή, η οποία ανταποκρίνονταν στις ιδιαίτερες ανάγκες και απαιτήσεις της καθημερινής επιβίωσης τους. Όντας θεσμοί που εκτιμούσαν υψηλά την ανεξαρτησία τους δεν θα προχωρήσουν στην θέσπιση δεσμευτικών μορφών οργάνωσης, όπως ήταν τα μοναστικά τάγματα, αλλά εφόσον οι συνθήκες το επέτρεπαν θα γίνουν ισότιμα μέλη ευρύτερων πολυεπίπεδων συστημάτων και δικτύων (κοινά κοινών, υπό μια έννοια).

Όσον αφορά τους δρώντες παρατήσαμε ότι διαχωρίζονται, ανάλογα με το είδος του ρόλου τους σε δυο ξεχωριστές ομάδες: στους άμεσους και τους έμμεσους. Οι άμεσοι δρώντες είναι τα μέλη του κοινού, δηλαδή οι μοναχοί, ενώ οι έμμεσοι περιλαμβάνουν άτομα και θεσμούς που ασκούσαν έμμεσα ή άμεσα κάποια επιρροή σε αυτό. Μελετώντας τις παραμέτρους που αφορούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των άμεσων δρώντων ανακαλύψαμε πως εκείνοι προσδιορίζονταν αρχικά από ανομοιογένεια αλλά διέθεταν υψηλό απόθεμα κοινωνικού κεφαλαίου. Το κοινωνικό κεφάλαιο μαζί με την επίδραση του (χριστιανικού) αξιακού πλαισίου, θα παίξουν καταλυτικό ρόλο στην ομογενοποίησή τους. Τα άτομα θα εισέλθουν στο κοινό ως διαφορετικές ατομικότητες, όμως σταδιακά θα μορφοποιηθούν και θα ομογενοποιηθούν σε μια ενιαία κοινότητα, μια «οικογένεια». Στα σημαντικά χαρακτηριστικά των δρώντων συμπεριλαμβάνονται και η προηγούμενη εμπειρία, η ηγεσία της κοινότητας τους, αλλά η μεγάλη εξάρτησή τους από τους κοινούς πόρους. Η εμπειρία της κοινότητας προσδιορίζονταν μέσα από την μακράιωνα παράδοση του θεσμού έχοντας πρακτικές επιπτώσεις στην καθημερινή διαβίωση των μοναχών. Η ηγεσία διέθετε προσωποκεντρικό χαρακτήρα και

ενσαρκώνονταν στο πρόσωπο του ηγουμένου. Η επιλογή κατάλληλης ηγεσίας από τους δρώντες θα αποτελέσει βασική προϋπόθεση ενός επιτυχημένου μοναστικού κοινού, διότι σε κάθε περίπτωση από αυτή εξαρτιόνταν άμεσα η ευημερία και η ίδια η επιβίωση του. Βέβαια η τελευταία βασίζονταν σε μεγάλο βαθμό και στην ορθή αξιοποίηση των περιουσιακών στοιχείων του κοινού, τα οποία θα αποτελέσουν την βασική πηγή των εσόδων του.

Εστιάζοντας στις περιπτώσεις δράσεως είδαμε πως οι δρώντες όφειλαν να προσφέρουν την ατομική εργασία τους για την επιβίωση και την εύρυθμη λειτουργία του κοινού. Η συμμετοχή των μελών στη παραγωγική διαδικασία, θα θεσμοποιηθεί και θα ενταχτεί μέσα στην μοναστική παράδοση. Όμως αυτό δεν θα περιορίσει την ευελιξία των ιδρυμάτων. Όταν οι συνθήκες θα το απαιτήσουν τα μοναστικά κοινά, επιδεικνύοντας προσαρμοστικότητα, θα παρακάμψουν την παράδοση τους υιοθετώντας εναλλακτικές λύσεις. Η ίδια ευελιξία παρουσιάζεται και στο ζήτημα διαχύσεως των πληροφοριών. Όπως διαπιστώσαμε η μετάδοση των πληροφοριών και των απαραίτητων γνώσεων πραγματοποιούνταν εντός του κοινού, τόσο σε προσωπικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο, με τους γηραιούς μοναχούς και την ηγεσία αντίστοιχα να παίζουν σημαντικό ρόλο ως προς αυτή τη δράση. Παράλληλα με αυτά, τα ιδρύματα μετείχαν ενεργά σε μια σειρά από επενδυτικές και προωθητικές δραστηριότητες, οι οποίες είχαν ως βασικό στόχο την επέκταση των χαρτοφυλακίων τους, την εξασφάλιση πρόσβασης σε πολύτιμους πόρους και αγαθά, αλλά και την εδραίωση της θέσης τους μέσα στο κοινωνικοοικονομικό και πολιτικό περιβάλλον της Αυτοκρατορίας. Η επιτυχία των παραπάνω δράσεων θα διασφαλίσει την επιβίωση των μοναστικών κοινών (ως και σήμερα), αλλά θα τα φέρει αντιμέτωπα με ένα πλήθος γειτονικών θεσμικών παικτών. Οι κοινότητες θα προσφύγουν στη νομική οδό και στην επιρροή των ισχυρών πατρώνων τους, για να εξασφαλίσουν τη θετική έκβαση των εγχειρημάτων τους. Εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα θα αποτελέσουν τα ιδρύματα που υπάγονταν σε πολυεπίπεδες δομές διακυβέρνησης (όπως ήταν τα άγια όρη). Τα ιδρύματα αυτά οφείλαν να ακολουθούν τους κανόνες και τις υποδείξεις οργάνων που είχαν καθοριστεί σε συλλογικό επίπεδο.

Μελετώντας τις παραμέτρους που αφορούν το εξωτερικό περιβάλλον του κοινού είδαμε ότι τα βυζαντινά μοναστήρια έδρασαν εντός των ορίων ενός ισχυρού και παρεμβατικού κράτους, στο οποίο δεν υπήρχε διάκριση κοσμικής και εκκλησιαστικής εξουσίας. Αυτά

τα στοιχεία θα έχουν σημαντική επίδραση στον θεσμό, θετική και αρνητική. Όντας τμήμα της επίσημης χριστιανικής Εκκλησίας τα μοναστήρια προστατεύονταν, ενώ διέθεταν αυστηρά προσδιορισμένα (περιουσιακά) δικαιώματα. Το κράτος και οι υπόλοιποι θεσμικοί παίκτες όφειλαν να αναγνωρίζουν και να σέβονται την ύπαρξη τους. Από την άλλη πλευρά όμως η ισχύς και η παρεμβατική φύση του βυζαντινού κράτους θα του παρέχουν την δυνατότητα να παρεμβαίνει στην λειτουργία των μονών, παρακάμπτοντας ορισμένες φορές τα δικαιώματα τους. Τέτοια περίπτωση παράκαμψης των δικαιωμάτων των μοναστικών κοινών ήταν το χαριστίκιο, μια έμμεση απόπειρα ιδιωτικοποίησης των κοινών πόρων. Η σημαντική εξωστρέφεια του θεσμού θα επιτρέψει στα μέλη του να έρθουν σε άμεση επαφή με την βυζαντινή λαϊκή κοινωνία. Με αυτόν τρόπο τα κοινά θα συνεισφέρουν θετικά τόσο στην κοινωνία όσο και την οικονομία, τον πολιτισμό και την πνευματική ζωή της Αυτοκρατορίας.

Ολοκληρώνοντας την εργασία αυτή, καθίσταται φανερό ότι το βυζαντινό μοναστήρι αποτελεί μια περίπτωση ιδιαίτερου ιστορικού κοινού, το οποίο χαρακτηρίζονταν από ένα ισχυρό αξιακό σύστημα χριστιανικών αξιών, υψηλό κοινωνικό κεφάλαιο και σημαντική γνώση σχετικά με την ορθή αξιοποίηση των κοινών αγαθών του. Έχοντας ως πυξίδα την μακράιωνη μοναστική παράδοση του και γνωρίζοντας την ισχύ του εντός του πλαισίου της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, το μοναστικό κοινό θα επιχειρήσει και τελικά θα καταφέρει να κυριαρχήσει στο εξωτερικό περιβάλλον του, πνευματικά και οικονομικά. Εξελισσόμενο σε μια χρονική περίοδο, όπου οι φυσικές και ανθρωπογενείς καταστροφές ήταν ο κανόνας και όχι η εξαίρεση, το βυζαντινό μοναστικό κοινό θα προσδιοριστεί από πρωτοφανή ευελιξία και προσαρμοστικότητα, ενώ παράλληλα θα αναπτύξει ικανούς μηχανισμούς επιβίωσης και μετασχηματισμού. Μηχανισμούς που θα εγγυηθούν την λειτουργία και την ίδια την ύπαρξη του μέσα στους αιώνες. Η μεγαλύτερη απόδειξη της επιτυχίας του αποτελεί το γεγονός ότι, πάρα τις ποικίλες αντιξοότητες που συνάντησε κατά την διάρκεια του μακράιωνου ταξιδιού του, το κοινό αυτό θα φτάσει, αν και μετασχηματισμένο, να λειτουργεί μέχρι και την σύγχρονη εποχή μας.

Η ανάδειξη του βυζαντινού μοναστηρίου ως θεσμό κοινών θέτει τις βάσεις για τον εντοπισμό και την ανάλυση και άλλων συναφών ιστορικών κοινών. Σαφώς η διερεύνηση πτυχών του θέματος παρουσιάζει ελλείψεις και προφανώς ενυπάρχουν ανοιχτά ζητήματα τα οποία αναμένουν το ενδιαφέρον των υπολοίπων ερευνητών. Αν

και αυτή η μελέτη είναι ένα πρώτο βήμα μέσα σε ένα μεγάλο και ευρύτερο δρόμο, περαιτέρω έρευνα είναι απαραίτητη για να αποκαλυφθεί η πλήρης μορφή και λειτουργία των μοναστικών κοινών. Μερικές προτάσεις τέτοιας έρευνας αποτελούν: η εξέταση των αγίων όρεων ως πολυεπίπεδα συστήματα διακυβέρνησης, η μελέτη ξεχωριστών περιπτώσεων μοναστηριακών ιδρυμάτων με την χρήση των κτητορικών τυπικών τους όπως και η παρατήρηση της λειτουργίας του μοναστικού θεσμού στη Δύση. Φυσικά πάντα μέσα από το πρίσμα των κοινών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία και μεταφράσεις κειμένων

Ανδρεάδη Χ. (2018) *Αστικά Κοινά: Μια Μελέτη Περίπτωσης*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, ΔΜΠΣ «Σχεδιασμός και ανάπτυξη τουρισμού και πολιτισμού»

Αρβανιτίδης Π. & Νασιώκα Φ. (2014) Το Τσελγκάτο: Ένας Θεσμός Επιτυχούς Αυτοδιαχείρισης Των Κοινών, *ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ*, 16(64), σελ. 39-55

Αρβανιτίδης Π. (2017) Τα κοινά ως θεσμός διαχείρισης των κοινών πόρων: η συμβολή της Έλινορ Όστρομ, «*πρωτσία*», 2(11), σελ. 280–282. [Διαθέσιμο στο : https://www.diaplous-autodioikisi.gr/images/protasi/teyxos_11.pdf (10/09/2018)].

Αρβανιτίδης Π., Νασιώκα Φ. και Δημογιάννη Σ. (2015) Από την κρίση στα κοινά: Ζητήματα αυτοδιαχείρισης στον αγροτικό τομέα, Επιστημονικό περιοδικό, *Αειχώρος: Κείμενα Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Ανάπτυξης*, 21, σελ. 55-77

Αριστοτέλης (1993) *Πολιτικά*, Αθήνα: Οδυσσέας Χατζόπουλος

Beck H. – G. (2005) *Η Βυζαντινή Χιλιετία*, Αθήνα: Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης

Bollier D. (2016) *Κοινά. Μια σύντομη εισαγωγή*, Αθήνα: Εκδόσεις Angelus Novus

Ευσέβιος Καισάρειας (2011) *Βίος Μεγάλου Κωνσταντίνου*, ed. Βασίλης Κατσαρός, Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Ζήτρος

Gerstel S. & Talbot A. – M. (2006) ΜΟΝΑΧΕΣ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΥΠΑΙΘΡΟ, *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 45, pp. 481-490

Hilarion (2003) Marriage, virginity and monasticism according to st. Gregory Nazianzen, Στο *Σύναξις Ευχαριστίας, χαριστήρια εις τιμήν του Γέροντος Αιμιλιανού*, Αθήνα: εκδόσεις Ίνδικτος, σελ. 129-151

Θεοδοσίου Δ. και Δανέζης Μ. (2010) *Στα Χρόνια του Βυζαντίου: Οι θετικοί επιστήμονες, ιατροί, χρονολόγοι και αστρονόμοι*, Αθήνα: εκδόσεις Δίαυλος

Karlin-Hayter P. (2006) Εικονομαχία, Στο Mango C. (ed) *Η Ιστορία του Βυζαντίου*, Αθήνα: εκδόσεις Νεφέλη, σελ. 212-231

Κιουπκιολής Α. (2015) Τα κοινά και η δημοκρατία στην εποχή μας, [Κεφάλαιο Συγγράμματος], Στο Κιουπκιολής Α. (ed) «*Φιλοσοφίες της ελευθερίας*» [ηλεκτρονικό

βιβλίο] Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, κεφάλαιο 9, [Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/4819> (10/09/2018)]

Κουντούρα-Γαλάκη Ε. (1985) Κοινωνικές ανακατατάξεις και στρατός στα τέλη του Η' αιώνα, *Byzantina Symmeikta*, 6, pp. 125-138

Κουντούρα-Γαλάκη Ε. (1996) Ο Βυζαντινός κλήρος και η κοινωνία των «σκοτεινών αιώνων», Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών- Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών

Magdalino P. (2006) Η Μεσαιωνική Αυτοκρατορία (780-1204), Στο Mango C. (ed) *Η Ιστορία του Βυζαντίου*, Αθήνα: εκδόσεις Νεφέλη, σελ. 232-279

Mango C. (2006) Νέα θρησκεία, παλαιός πολιτισμός, Στο Mango C. (ed) *Η Ιστορία του Βυζαντίου*, Αθήνα: εκδόσεις Νεφέλη, σελ. 134-164

Mango C. (2006) Όψεις της προσωπικότητας του Κωνσταντίνου, Στο Mango C. (ed) *Η Ιστορία του Βυζαντίου*, Αθήνα: εκδόσεις Νεφέλη, σελ. 41-42

Μπριασούλη Ε. (2003) Τα "κοινά"- πόροι συλλογικής ιδιοκτησίας και συλλογικής ευθύνης: έννοιες, προβλήματα και το ζήτημα διαχείρισής τους, *Αειχώρος*, 2(1), σελ. 36-57

Mundell-Mango M. (2006a) Εμπόριο, Στο Mango C. (ed) *Η Ιστορία του Βυζαντίου*, Αθήνα: εκδόσεις Νεφέλη, σελ. 90-95

Mundell-Mango M. (2006b) Μοναχισμός, Στο Mango C. (ed) *Η Ιστορία του Βυζαντίου*, Αθήνα: εκδόσεις Νεφέλη, σελ. 280-285

Νασιώκα Φ.Π. (2012) *Διαχείριση των κοινών πόρων: μελέτη περίπτωσης του θεσμού των τσελιγκάτων*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Nicol D. (2005) *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261-1453*, Αθήνα: εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα

Ostrogorsky G. (1978) *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, Τόμος Α', Αθήνα: Ιστορικές εκδόσεις Στέφανος Βασιλόπουλος

Όστρομ Ε. (2002) *Η Διαχείριση των Κοινών Πόρων*, Εξέλιξη και Κοινωνικές Επιστήμες, Μετάφραση Άρχοντας Γ., Αθήνα: εκδόσεις Καστανιώτη

Παπαθανασίου Α. (1995) *Η Βυζαντινή Δημητριακάδα 431-1204*, Βόλος: εκδόσεις Όμηρος

Πατούρα Σ. (1987) Η διάδοση του Χριστιανισμού στα πλαίσια της εξωτερικής πολιτικής του βυζαντινού κράτους (4ος-5ος αι.), *Byzantina Symmeikta*, 7, σελ. 215-236

Ράγια Ε. (2013) Φτωχοί και πλούσιοι στο μέσο Βυζάντιο: πενία, πλούτος και εξουσία, Διάλεξη που δόθηκε στο πλαίσιο των *Μορφωτικών Εκδηλώσεων ΕΙΕ, 2012-2013*, με τίτλο «*Παλαιά και νέα πτώχεια και η εξουσία του χρήματος*», 29 Ιανουαρίου 2013

Reinert S. (2006) Ο διαμελισμός (1204-1453), Στο Mango C. (ed) *Η Ιστορία του Βυζαντίου*, Αθήνα: εκδόσεις Νεφέλη, σελ. 336-379

Runciman S. (2005) *Η Βυζαντινή Θεοκρατία*, Αθήνα: Εκδόσεις Δόμος

Sarris P. (2006) Η Ανατολική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία από τον Κωνσταντίνο μέχρι τον Ηράκλειο (306-641), Στο Mango C. (ed) *Η Ιστορία του Βυζαντίου*, Αθήνα: εκδόσεις Νεφέλη, σελ. 43-89

Shepard J. (2006) Διαδίδοντας το λόγο του Θεού: Οι βυζαντινές ιεραποστολές, Στο Mango C. (ed) *Η Ιστορία του Βυζαντίου*, Αθήνα: εκδόσεις Νεφέλη, σελ. 314-335

Treadgold W. (2006) Ο αγώνας για επιβίωση (641-780), Στο Mango C. (ed) *Η Ιστορία του Βυζαντίου*, Αθήνα: εκδόσεις Νεφέλη, σελ. 181-208

Vasiliev A. (1954) *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 1204-1453*, Αθήνα: εκδόσεις Μπεργάδη

Vasiliev A. (1954) *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 324-1204*, Αθήνα: εκδόσεις Μπεργάδη

Walter G. (2002) *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο στον αιώνα των Κομνηνών (1081-1180)*, Αθήνα: Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Adhikari B. (2001) Property rights and natural resources: Impact of common property institutions on community-based resource management, Research Proposal for the Award for Outstanding Research on Development, *Third Annual Global Development Network Conference*, Rio de Janeiro, Brazil, 9-12-2001

Agrawal A. (2001) Common property institutions and sustainable governance of resources, *World development*, 29(10), pp.1649-1672

Agrawal A. (2003) Sustainable governance of common-pool resources: context, methods, and politics, *Annual review of anthropology*, 32(1), pp. 243-262.

Allison R. (1996) The libraries of Mt Athos: the case of Philotheou, In Bryer A. and Cunningham M. (Eds) *Mount Athos and Byzantine monasticism: papers from the Twenty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Birmingham, March 1994», Aldershot England: Variorum, pp. 135-154

Angold M. (2000) *Church and Society in Byzantium under the Comneni 1081-1261*, Cambridge: Cambridge University Press

- Angold M. (2009) Church and Society: Iconoclasm and After, In Haldon J. (ed) *A Social History of Byzantium*, Oxford: Wiley- Blackwell, pp. 233-256
- Araral E. (2014) Ostrom, Hardin and the commons: A critical appreciation and a revisionist view, *Environmental Science and Policy*, 36, pp. 11-23
- Arvanitidis P. (2014) The Economics of Urban Property Markets: An institutional economics analysis, London: Routledge
- Arvanitidis P. and Nasioka F. (2017) Urban Open Greenspace as a Commons, An Exploratory Case Study in Greece, *The Public Sector*, 43(1), pp. 19-32.
- Arvanitidis P., Nasioka F. & Dimogianni S. (2015) Water Resource Management in Larisa: A “Tragedy of the Commons?”, In: W. Leal Filho and V. Sómer (eds.) *Sustainable Water Use and Management*, Green Energy and Technology, pp. 65-89
- Arvanitidis P. & Papagiannitsis G. (2020) Urban open spaces as a commons: The credibility thesis and common property in a self-governed park of Athens, Greece, *Cities*, 97, pp. 1-13
- Baland J.M. and Platteau J.P. (1996) *Halting degradation of natural resources: is there a role for rural communities?*, Food & Agriculture Organization of the United Nations, Rome
- Bar D. (2005) Rural Monasticism as a Key Element in the Christianization of Byzantine Palestine, *Harvard Theological Review*, 98(1), pp. 49-65
- Barclay P. (2004) Trustworthiness and competitive altruism can also solve the “tragedy of the commons”, *Evolution and Human Behavior*, 25, pp. 209-220
- Berkes F. (1995) Community-based management of common property resources, *Encyclopedia of Environmental Biology*, Cambridge: Academic Press, 1, pp. 371-373
- Berkes F., Feeny D., McCay B.J. and Acheson J.M. (1989) The benefits of the commons, *Nature*, 340, pp. 91-93
- Bromley D.W. (1990), The commons, property, and common-property regimes, Conference Paper, In: *Designing Sustainability on the Commons, the First Biennial Conference of the International Association for the Study of Common Property*. Duke University, North Carolina. [Διαθέσιμο στο: <http://dlc.dlib.indiana.edu/dlc/handle/10535/443> (12/09/2018)].
- Bromley D.W. (1991) *Environment and Economy: Property Rights and Public Policy*, Oxford: Blackwell Publishers
- Bryer A. (1979) The Late Byzantine Monastery in Town and Countryside, *Studies in Church History*, 16, pp. 219-241
- Caffentzis C.G. (2012) From Lobsters to Universities: The Making of the Knowledge Commons, *St Antony's International Review*, 8(1), pp.25-42.

- Charanis P. (1948) The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire, *Dumbarton Oaks Papers*, 4, pp. 51+53-118
- Charanis P. (1971) The Monk as an Element of Byzantine Society, *Dumbarton Oaks Papers*, 25, pp. 61-84
- Cheria A. and Edwin (2011) Towards a Vocabulary of Commons, In *Sustaining Commons: Sustaining Our Future*, the Thirteenth Biennial Conference of the International Association for the Study of the Commons, Hyderabad, India. [Διαθέσιμο στο: <http://dlc.dlib.indiana.edu/dlc/handle/10535/7107> (12/09/2018)].
- Cox M., Arnold G., και Villamayor-Tomas S. (2009) *A Review and Reassessment of Design Principles for Community-Based Natural Resource Management*, Unpublished
- Cox S.J.B. (1985) No tragedy of the commons, *Environmental Ethics*, 7(1), pp.49-61.
- Dawes R.M. (1973) The commons dilemma game: An n-person mixed-motive game with a dominating strategy for defection, *ORI Research Bulletin*, 13(2), pp.1-12
- Dawes R.M. (1974) Formal models of dilemmas in social decision-making, In: Dawes, R.M., Kaplan, M.F. and Schwartz S. (eds) «*Human Judgment and Decision Processes: Formal and Mathematical Approaches*», New York: Academic Press, pp.87-108
- del Mar Delagdo-Serrano M. & Ramos P.A. (2015) Making Ostrom's framework applicable to characterise social ecological systems at the local level, *International Journal of the Commons*, 9(2), pp. 808–830
- Demsetz H. (1967) Towards a theory of property rights, *American Economic Review*, 57, pp. 347-359
- Dietz T., Ostrom E. & Stern P. (2003) The Struggle to Govern the Commons, *Science*, 302, pp. 1907-1912
- Dubowchik R. (2002) Singing with the Angels: Foundation Documents as Evidence for Musical Life in Monasteries of the Byzantine Empire, *Dumbarton Oaks Papers*, 56, pp. 277-296
- Epstein A. (1979) The Problem of Provincialism: Byzantine Monasteries in Cappadocia and Monks in South Italy, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 42, pp. 28-46
- Epstein A. (1981) Formulas for Salvation: A Comparison of Two Byzantine Monasteries and their Founders, *Church History*, 50(4), pp. 385-400
- Euler J. (2018) Conceptualizing the Commons: Moving Beyond the Goods-based Definition by Introducing the Social Practices of Commoning as Vital Determinant, *Ecological Economics*, 143, pp. 10-16
- Feeny D. Berkes F., McCay B.J. and Acheson J.M. (1990), The tragedy of the commons: twenty-two years later, *Human ecology*, 18(1), pp.1-19

- Feeny D. Hanna S. & McEvoy A.F. (1996) Questioning the Assumptions of the ‘Tragedy of the Commons’ Model of Fisheries, *Land Economics*, 72(2), pp. 187-205
- Foster S. (2011) Collective action and the urban commons, *Notre Dame Law Review*, 87, pp. 57-134
- Frazer C. (1982) Late Roman and Byzantine Legislation on the Monastic Life from the Fourth to the Eighth Centuries, *Church History*, 51, pp 263-279
- Galatariotou C. (1987) Byzantine ktetorika typika: a comparative study, *Revue des études byzantines*, 45, pp. 77-138
- Garnett N.S. (2012) Managing the Urban Commons, *University of Pennsylvania Law Review*, 160(7), pp.1995-2012
- Gordon H.S. (1954) The economic theory of a common-property resource: the fishery, In: *Classic Papers in Natural Resource Economic*, London: Palgrave Macmillan
- Haldon J. (2009) Towards a social history of Byzantium, In Haldon J. (ed) *A Social History of Byzantium*, Oxford: Wiley- Blackwell, pp.1-30
- Hardin G. (1968) The Tragedy of the Commons, *Science*, 162, pp. 1243–1248.
- Hardin G. (1998) Extensions of “the tragedy of the commons”, *Science*, 280(5364), pp.682-683
- Harvey A. (1996) The monastic economy and imperial patronage from the tenth to the twelfth century, In Bryer A. and Cunningham M. (Eds) *Mount Athos and Byzantine monasticism: papers from the Twenty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1994*, Aldershot England: Variorum, pp. 91-97
- Heilbroner R.L. (1974) *An Inquiry into the Human Prospect*, New York: Norton
- Helfrich S. (2012) Common goods don't simply exist – they are created, In: Bollier D. and Helfrich S. (Eds.), *The Wealth of the Commons: A World Beyond Market and State*, Amherst MA (USA): Levellers Press, pp. 61–67.
- Helfrich S. and Haas J. (2009) The commons: A new narrative for our times, In *Genes, Bytes and Emissions: To Whom Does the World Belong*, The Heinrich Böll Foundation, pp.1-15.
- Hess C. (2008) Mapping the new commons, Conference Paper, In *Governing Shared Resources: Connecting Local Experience to Global Challenges*, the Twelfth Biennial Conference of the International Association for the Study of Commons, Cheltenham, England [Διαθέσιμο στο: http://dlc.dlib.indiana.edu/dlc/bitstream/handle/10535/304/Mapping_the_NewCommons.pdf?sequence=1&isAllowed=y (12/09/2018)].

- Hess C. and Ostrom E. (2001) Artifacts, Facilities, And Content: Information as a Common-pool Resource, Conference Paper, In *Conference on the Public Domain, Duke Law School, Durham, North Carolina* [Διαθέσιμο στο: <https://dlc.dlib.indiana.edu/dlc/handle/10535/1762> (11/09/2018)].
- Hussey J. ([1986] 2010) *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford: Oxford University Press
- Ingerson A. (1997) Urban Land as Common Property, *Land Lines*, vol. 9(2)
- Janssen M. (2006) Historical institutional analysis of social – ecological systems, *Journal of Institutional Economic*, 2(2), pp. 127-131
- Kaplan M. (2009) The Producing Population, In Haldon J. (ed) *A Social History of Byzantium*, Oxford: Wiley- Blackwell, pp.143-167
- Kazhdan A. (1971) Vizantijskij monastyr' XI-XII vv. kak social'- naja gruppya, *VizVrem*, 31, pp. 48-70
- Kazhdan A. (1993) State, Feudal, and Private Economy in Byzantium, *Dumbarton Oaks Papers*, 47, pp. 83-100
- Laiou A. (1985) Observations on the Life and Ideology of Byzantine Women., *Byzantinische Forschungen*, 9, pp. 59-102
- Laiou A. and Morrisson C. (2007) *The Byzantine Economy*, Cambridge: Cambridge University Press
- Laiou-Thomadakis A. (1980/1981) The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System; Thirteenth-Fifteenth Centuries, *Dumbarton Oaks Papers*, 34/35, pp. 177-222
- Libecap G. (2009) The Tragedy of the Commons: Property Rights and Markets as Solutions to Resource and Environmental Problems, *Australian Journal of Agricultural and Resource Economics*, 53(1), pp. 129-144
- Lopez, R. (1951) The Dollar of the Middle Ages, *The Journal of Economic History*, 11(3), pp. 209-234
- McCann A. (2000) Traditional transmission as cultural commons: The conflicts and crisis of Commodification, paper presented to the *IASCP: Crafting Sustainable Commons in the New Millennium Conference*, May 31 - June 4, Bloomington, Indiana, USA.
- McGinnis & Ostrom (2014) Social-ecological system framework: initial changes and continuing challenges, *Ecology and Society*, 19(2)
- Meretz S. (2014) Grundrisse einer freien Gesellschaft, In Konicz T. und Rötzer F. (Eds.), *Aufbruch ins Ungewisse: Auf der Suche nach Alternativen zur kapitalistischen Dauerkrise*, Hannover (Deutschland): Heise Zeitschriften Verlag

- Morris R. (1995) Monastic exemptions in tenth- and eleventh-century Byzantium, In Davies W. and Fouracre P. (eds) *Property and Power in the Early Middle Ages*, Cambridge: Cambridge University Press, pp 200-220
- Morris R. (1996) The Origins of Athos, In Bryer A. and Cunningham M. (eds) *Mount Athos and Byzantine monasticism: papers from the Twenty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1994*, Aldershot (England): Variorum, pp. 37-46
- Morris R. (2002) *Monks and laymen in Byzantium, 843—1118*, Cambridge: Cambridge University Press
- Muhl F. (2013) Die Commons-Debatte und die Sozialpädagogik, Retrieved on Aug. 31, 2018 from: http://www.pedocs.de/volltexte/2013/8118/pdf/Muhl_2013_Die_Commons_Debatte_und_die_Sozialpaedagogik.pdf (Diplomarbeit)
- O'Neill J. (1987) The origins of monasticism, In Williams R. (ed) *The making of orthodoxy, essays in honour of Henry Chadwick*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 270-287
- Oikonomides N. (1988) Mount Athos: Levels of Literacy, *Dumbarton Oaks Papers*, 42, pp. 167-178
- Oikonomides N. (1991) The Holy Icon as an Asset, *Dumbarton Oaks Papers*, 45, pp. 35-44
- Olson M. (1965) «*The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*», Massachusetts (USA): Harvard University Press
- Ophuls W. (1973) Leviathan or Oblivion, In Daly H.E. (ed.), *Toward a Steady State Economy*, San Francisco: Freeman, pp. 215-230
- Ostrom E. (1985) *The Rudiments of a Revised Theory of the Origins, Survival, and Performance of Institutions for Collective Action*, Working paper W85-32. In 149 Bloomington, Indiana: Workshop in Political Theory and Policy Analysis, Indiana University
- Ostrom E. (1990) *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*, Cambridge: Cambridge university press
- Ostrom E. (1998) A behavioral approach to the rational choice theory of collective action, *American Political Science Review*, 92(1), pp. 1–22
- Ostrom E. (1999) COPING WITH TRAGEDIES OF THE COMMONS, *Annual Review of Political Science*, 2, pp. 493-535
- Ostrom E. (2000a) Reformulating the Commons, *Swiss Political Science Review*, 6(1), pp. 29-52

- Ostrom E. (2000b) Collective action and the evolution of social norms, *Journal of Economic Perspectives*, 14(3), pp.137-158
- Ostrom E. (2002) common-pool resources and institutions: toward a revised theory, In Gardner B. and Rausser G. (eds), *Handbook of Agricultural Economics*, vol. 2, pp. 1315-1339
- Ostrom E. (2006) The value-added of laboratory experiments for the study of institutions and common-pool resources, *Journal of Economic Behavior & Organization*, 61, pp. 149–163
- Ostrom E. (2007a) Challenges and growth the development of the interdisciplinary field of institutional analysis, *Journal of Institutional Economics*, 3, 239-264
- Ostrom E. (2007b) A diagnostic approach for going beyond Panaceas, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 104 (39), pp. 15181-15187
- Ostrom E. (2008) The Challenge of Common-Pool Resources, *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*, 50(4), pp. 8-21
- Ostrom E. (2009) A General Framework for Analyzing Sustainability of Social-Ecological Systems, *Science*, 325(5939), pp. 419–422
- Ostrom E. (2010a) Beyond markets and states: polycentric governance of complex economic systems, *American economic review*, 100(3), pp.641-672.
- Ostrom E. (2010b) Analyzing collective action, *Agricultural Economics*, 41(1), pp. 155-166
- Ostrom E., Burger J., Field C.B., Norgaard R.B., and Policansky D. (1999) Revisiting the Commons: Local lessons, global challenges, *Science*, 284, pp. 278-282
- Ostrom E., Gardner R. & Walker J. (1994) *Rules, games and commonpool Resources*, Ann Arbor, MI: University of Michigan Press
- Papagianni E. (2002) Legal Institutions and Practice in Matters of Ecclesiastical Property, In Laiou A. (ed) *THE ECONOMIC HISTORY OF BYZANTIUM: From the Seventh through the Fifteenth Century*, Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, pp. 1059-1069
- Penner J.E. (1997) *The Idea of Property in Law*, Oxford: Clarendon Press
- Poklembová V., Kluvánková-Oravskáii T. and Finkaiiii M. (2012) Challenge of New Commons - Urban Public Spaces, Conference Paper, In *Governing Pooled Knowledge Resources: Building Institutions for Sustainable Scientific, Cultural, and Genetic Resources Commons*, 1st Thematic IASC Conference on the Knowledge Commons, Louvain-la-Neuve, Belgium. [Διαθέσιμο στο: <http://dlc.dlib.indiana.edu/dlc/handle/10535/9577> (8/09/2018)].

- Ragia E. (2016) Social Group Profiles in Byzantium: Some Considerations on Byzantine Perceptions About Social Class Distinctions, *Byzantina Symmeikta*, 26, pp. 309-372
- Reynolds T. and Flores A. (1996) *Foreign Law Current Sources of Codes and Legislation in Jurisdictions of the World*, Littleton CO: Fred B. Rothman & Co.
- Schlager E. & Ostrom E. (1992) Property-rights regimes and natural resources: a conceptual analysis, *Land economics*, 68(3), pp. 249-262
- Scott A. (1955) The Fishery: The Objectives of Sole Ownership, *Journal of Political Economy*, 63, pp. 116
- Setton K. (1953) On the Importance of Land Tenure and Agrarian Taxation in the Byzantine Empire, from the Fourth Century to the Fourth Crusade, *The American Journal of Philology*, 74(3), pp. 225-259
- Smith R. J. (1981) Resolving the Tragedy of the Commons by creating private property rights in wildlife, *CATO Journal*, 1, pp. 439-468
- Steins N.A. & Edwards V.M. (1999) Collective action in common-pool resource management: The contribution of a social constructivist perspective to existing theory, *Society & Natural Resources*, 12(6), pp. 539-557
- Stern P. (2011) Design principles for global commons: natural resources and emerging technologies, *International Journal of the Commons*, 5(2), pp. 213-232
- Stolte B. (2009) The Social Function of the Law, In Haldon J. (ed) *A Social History of Byzantium*, Oxford: Wiley- Blackwell, pp.76-91
- Sundström A. (2015) Covenants with broken swords: Corruption and law enforcement in governance of the commons, *Global Environmental Change*, 31, pp. 253–262
- Talbot A. – M. (1987) An Introduction to Byzantine Monasticism, *Illinois Classical Studies*, vol. 12(2), Byzantium and its Legacy (FALL/1987), pp. 229- 241
- Talbot A. – M. (1990) The Byzantine Family and the Monastery, *Dumbarton Oaks Papers*, 44, pp. 119-129
- Talbot A. – M. (1998) Women's Space in Byzantine Monasteries, *Dumbarton Oaks Papers*, 52, pp. 113-127
- Talbot A. – M. (1996) Women and Mt Athos, In Bryer A. and Cunningham M. (Eds) *Mount Athos and Byzantine monasticism: papers from the Twenty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1994*, Aldershot (England): Variorum, pp. 67-79
- Talbot A. – M. (2007) Mealtime in monasteries: the culture of the Byzantine refectory, In Brubaker L. and Linardou K. (eds) *Eat, Drink, and Be Merry (Luke 12:19) - Food and Wine in Byzantium*, Aldershot: Ashgate Variorum, pp. 109-126

Talbot A. – M. (2009) A Monastic World, In Haldon J. (ed) *A Social History of Byzantium*, Oxford: Wiley- Blackwell, pp. 257-278

Theesfeld I. (2001) Constraints for collective action in Bulgaria's irrigation sector, CEESA discussion paper, Humboldt-Universität Berlin, Department of Agricultural Economics and Social Sciences, In Trancik R. (ed.) *Finding lost space: theories of urban design*, John Wiley & Sons.

Theodosiou E, Manimanis V. & Dimitrijevic M. (2010) THE CONTRIBUTIONS OF THE CHURCH IN BYZANTIUM TO THE NATURAL SCIENCES BYZANTINE ASTRONOMERS AND SCIENTISTS, *European Journal of Science and Theology*, 6(4), pp. 57-69

Van Gils H., Siegl G., Bennett R.-M. (2014) The living commons of West Tyrol, Austria: Lessons for land policy and land administration, *Land Use Policy*, 38, pp. 16-25

Vasiliev A. (1933) ON THE QUESTION OF BYZANTINE FEUDALISM, *Byzantion*, 8(2), pp. 584-604

Wade R. (1987) The management of common property resources: collective action as an alternative to privatisation or state regulation, *Cambridge journal of economics*, 11(2), pp. 95-106

Wade R. (1988) Village Republics: Economic conditions for collective action in South India, Oakland (USA): ICS Press

Ware K. (1996) St Athanasios the Athonite: traditionalist or innovator? In Bryer A. and Cunningham M. (eds) *Mount Athos and Byzantine monasticism: papers from the Twenty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1994*», Aldershot (England): Variorum, pp. 3-16

Welch W.P. (1983) The political feasibility of full ownership property rights: The cases of Pollution and Fisheries, *Policy Sciences*, 16, pp. 165-180

Worrell R. & Appleby M. C. (2000) Stewardship of natural resources: definition, ethical and practical aspects, *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 12(3), pp. 263-277

Διαδικτυακές Πηγές

De Angelis M. and Stavrides St. (2010) On the Commons: A Public Interview with Massimo De Angelis and Stavros Stavrides, *e-flux journal*, vol. 17. [Διαθέσιμο στο : <http://www.e-flux.com/journal/17/67351/on-the-commons-a-public-interview-with-massimo-de-angelis-and-stavros-stavrides/> (12/09/2018)].

Καρίτζης Α. (2016) *Είναι χρήσιμη η έννοια των κοινών;*, Κόμβος για την Κοινωνική Οικονομία, Ενδυνάμωση και Καινοτομία [Διαθέσιμο στο: <http://komvoshub.org/1/text/40/Einai-chrhimh-h-ennoia-twn-koinwn.html> (10/09/2018)].